

84 (2P=БӘЛК)

T45

C22357

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

АКЪ ЖЫЙРЫКЪ

4P ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН

АКЪ ЖЫЙРЫКЪ

РОМАН
ПОВЕСТЬ

СЯ2357

НАЛЬЧИК • "ЭЛЬБРУС" • 2005

ГОСУДАРСТВЕННАЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА
Кабардино-Балкарской Республики
Нальчик

84(2p=Балк)
Т 45

АКЪ ЖЫНЬЫКЪ

ТОМЪ
АКЪЖЫНЬЫКЪ

Т 4702100100-022 2005
М 125(03)-2005

ISBN 5-7680-2017-9

© Толгърланы З. Х., 2005

АКЪ ЖЫЙРЫКЪ

Роман

* * *

Коштан тауда, кеси да тау төппеси киби болуп, Желбыдыр сюеледи. Аны эки башы, эки жанына къарамай, бирлешип, эки мангылайында эки кёзю арауанлача къызарып, энишге, ёзен жерлеге, къарайды. Сагъайып. Асыры кёпден бери сюелип сагъайгъандан, тобукъ тюрлери къалтырай.

Былайдан, Коштан тауну бийигинден, къарагъаннга нартланы жашагъан жерлери толусунлай кёрюнеди.

Нартланы жерлери этеклери таудан таугъа ёрлеген ариу ёзенди, жашил къатапа бла тышланган киби. Аны жырып, уллу черек саркъады. Коштандан къарагъаннга ол уллу да, толу да кёрюнмейди: жашил къатапа жабыуну узунуна сырылгъан окъа чалыугъа ушайды. Ёзенни эки жанында эки тау этекден чыгып, жорта, тау суучукъла да черекге кюшуладыла. Ала да окъа халылагъа ушап. Черекни жагъалары бла ёрге, энишге да, тау этеклерине кысылып, анда-мында да, жерни кюмюш кёзлерича, шауданла жылтырайдыла.

Желбыдыр, ичинден неге эсе да ачыуланып-кызып, неге да сансызча, бош, жингириклерине таянып, лахор эте тургъан кюнакъларына – Менгиреу Ючлеме бла Тёртлемеге къарады.

– Мешхутбыдырла, къазандагъы къачан бишеди деп сакълагъандан сора башха къайгъыгъыз жокъду! – де-ди эки башлы эмеген.

– Тамата, не болгъанды, тырман нек этесе? – Менгиреу, бир жанындан башха жанына кыйналып бурулуп, алай сёлешди.

– Сенден аз уруш эте эсек, айып сал бизге. Санга болушхан Жел Тейрини аты бла ант этеме... – Сёзюн

андан ары бардырмай, Тёртлеме келип, Желбыдырны кьатында мушулдады. Желбыдырдан эсе да нартланы ол бек суймейди. Уруш неди, урушмагъан, бир бирге чабыууллукъ этмеген кьоншу жокъду. Тёртлемени уа дерти энчиди. Мындан беш жюз жыл алгъа садакъ урушда нартла аны кьарт атасыны эки кезюн чыгъаргъан эдиле. Андан бери аны, ненча туудугъу болгъан эсе да, барысы да тёрт кезден экисине сокъур болуп тууадыла. Тёртлемени да, кьоншуларына айтмагъанлыкъгъа, билдирмегенликге, жаланда эки кезю кереди, экиси уа бошдула, орунлары бар, жаулары жокъ. Кезлери кермеген башла уа неге керекдиле – бош, тюк басхан эт токмакъла. Андан эсе ол Тёртлеме болмай, эки башлы болуп кьалгъа эди. Алай не тюрлю эсе да, Желбыдыр кергенни ол да керген сундуруп, анга ийнандырырча жарсып, ичи кюйюп селешди:

– Жюз жылланы солуу алдырмай кюрешибиз, не этейик, болалмайбыз – хорлаялмайбыз. Жерлери – жерлей, кючлери да таркъаймайды. Биз а жылдан жылгъа аз бола, тозурай барабыз.

Желбыдыр, Тёртлемени екюньююн жаратмай, ырыслагъан окъуна этип, биягъы тырман бет алды. Алай, жукъ айтмай, тынгылап кьойду. Ёзенде кергени аны кьанын кьартыкыгъа сыйындырмайды. Сейир эди: жарым жюз жылдан хазна озмагъанды ол Черекни жашил жагъаларына, жел жиберип, топурагъын сууртханлы, мекамларын кюл этип, нартланы асламын кьыргъанлы. Аны ючюн а, Къара тау этеклерине кьысылып, жагъаланы толтуруп, тешлеге да ёрлеп, жангы омакъ элле ёсгендиле. Коштантан къарагъан эмегенлеге бютюнда ачыу тиерча, эллени къурагъан юйле, пил сюекден ишленгенча, ариу керюнедиле, башлары кьызыл кьошун бла жабылып, онкёзлюле, кюнде жылтырап. Ёзенде жюрюген, отлагъан кьой, мал сюрюуле, эмегенлеге кьужур, гитчеле керюне эселе да, анда-мында жоккуланып, сары, акъ, кьызыл-ала гюллеча, бирлешип, жашил ёзени жасайдыла.

– Нартла терекле кибикдиле, – деди Желбыдыр, кьонагъы таба къарагъан окъуна этмей, – тамырлары бла бу жерни теренине кирип кьалгъандыла. От да, жел да алагъа жукъ эталмайдыла.

– Иш жердеди, жерни агъачында, сууундады, ансы нартла недиле, – деди Тёртлеме, тамата эмегенни келюне жетерге суйюп. – Нартла кеслери жукъ этмейдиле, жер береди алагъа байлыкъны, кючню да.

– Керти айтаса, нартла жашагъан жерлени суулары,

кырдыгы да дарманды. Накъут-налмасы да кѣп. Бизге, эмегенлеге, керекди аллай жер. Нартла къурусунла.

– Бир да болмай эсе да алтын чолпуларын сыйырайыкъ, олду нартланы кючлерин жангыртып тургъан, – деди Тѣртлеме, тюклю быдырын сылай.

– Желбыдыр а угъай депми турады? – деди Менгиреу, асыры кѣп эт ашагъандан, къуйругъундан кючденбутдан олтуруп. – Къарт атасы эки жюз жыл кюрешгенди нартланы жерлерин сыйырып, тынч-ырахат жашаргъа. Атасыны да андан башха къайгъысы болмагъанды. Кеси да былайдан, Коштантан, ары энишге къарап, сукълана-зарлана, къарт болгъанды.

Желбыдырны эки кѣзю да кюл бетли болдула. Алай ачыуун ичинде тыйды – чапмады, сырпынын суууруп, Ючлемени юсюне. Не этерик эди, къарт болгъанды ол, къашлары, башы агъарып, ёшюню, инбашлары да къар жаугъанлай. Жашагъанындан кѣп жашарыкъ тюйюлдю энди. Хазнамыды, жюз бла жыйырма жылы толгъанды. Анча жылны ичинде нартланы жерлерине тогъуз кере чабыууллукъ этип, къанлы урушлагъа киргенди. Кече-кюн да къолун кѣрюгюнден айырмайды. Башында тюгюнден эсе санларында жаралары кѣп. Алай нартла терекле кибикдиле, жанкъозла кибик: эмегенни кѣрюгю этдирген жел озгъанлай, жер тюбюнден чыкъгъанлай, чыгъып къаладыла, жанкъозла кибик, жангырып, межамлары къуралып...

Бу тюрлю оюмла, башында бир бири ызларындан чабышып, эмегенни кѣлюн такъыр этдиле. Сау дунягъа ие болаллыкъ эмегенле нартланы жерлеринден кыыстайлмайдыла. Не къарыусуз эдик биз, эмегенле, мадарсызла, болумсузла, деп ёкюндю Желбыдыр. Алай, былайда нек эсе да эки башлы эмеген энишге къарап сагъышланды. «Халаллыгъыбыз онгдурмайды бизни, – деди ичинден. – Къоншулагъа игилик этерге, кесибизни къоюп, алагъа тюйюлюрге асыры чомартбыз. Жумушакълыгъыбыз бла жюрек чомартлыгъыбыз сау дуняны жарытады, айны, кюнню кѣзю жарытханлай. Андан бизге не тюшеди – хата, палах, такъырлыкъ юсюбюзге буз жаугъанлай жаууп турадыла. Боллукъду, тамамды энди». – Желбыдыр, жилярыгъы кыысып, алай жиляргъа Менгиреу бла Тѣртлемеден ыйлыкъсынып, кесин тыйды. Жантая барып, кѣрюгюне жабышды – андан чыкъгъан уллу жел, мычымай, нартланы журтларыны башы бла жайылып, жашил ёзенни кырдыгын, тереклерин да къаралтды.

Аякъларына кысылып жукълагъан киштикни жылыуун сезип, Зекерия алай уянды. Къалачлай чулгъанып жатхан жануарны кымылдатыргъа кёзюмю кыймады, нек эсе да суратчы, жеринден тепмей, иги кесекни мычыды. Къабыргъада кюйюзню накышла-рына къарап, аланы энди кёргенча.

Сагъат алтыдан озуп, жетиге ишлегенди. Къобаргъа керек эди Зекериягъа. Къоппады. Сагъышы, ауур жукъулай, аны санларын малтап, тешекге басып кёп тутду. Сора киштик да, уянып, къуйругъундан чёгюп тургъанын эследи. Эрттеден берими сагъайып эди, бусагъатдамы чёкдю ол, къошунлай болуп, – билмей эди: суратчы бюгюн анга башха кюнледен сансызыракъды.

Зекерия аякъларын ундурукъдан энишге къачан салындырады да, аш юйге къачан барады деп сакълай эди киштик. Суратчы аш юйге атланса, ол аны ызындан тебирерикди. Хар замандача, Зекериядан эт тилерикди. Бутларына къабыргъасын ышый неда, мурулдап, башы бла жумушакъ-жумушакъ тюрте. Къаны къачмагъан шатык эт юлюш. Сюексиз. Къара шаугют. Башхасын унамайды. Анса уа, эринир Зекерия. Аллай киштикни анга ким берликди! Сыйдамбел, жассысырт. Арбаз тийрелеринде ол кёргенле барысы да бир тюрлю жукъадыла, чюйре тюкюле. Къайда болса анда къала айланганла, башларын кючден кечиндирип. Муну уа – жылы тешеге, суйсе – отоуну тёрт мюйюшю да аны, угъай десе уа – ундурукъ. Ашагъаны – эт, къаны къурумагъан, къачмагъан; бир-бирледе сют баш жаларгъа да унаучуду. Сора эринмесин Зекерия, танг жарыгъанлай, аш юйге барып, эт юлюшюн берирге. Толупму турадыла аллай жютюкзулакъла, аш айыртлай билгенле? Сау шахарда да тапмазса аныча кючбюсюреу. Кесин жаларгъа, сымарларгъа уста. Зекерияны отоуна, жатхан жерине къууатны ол берип турмаймыды? Игиликни билмеген киштик да тюйюлдю. Эт юлюшюн бошагъанлай, чыгъып кетип къалмайды: къуйругъундан чёгюп, Зекериягъа къарап иги кесек турады. Эринин-бурунун жалай: «Кёрдюнгмю, мен этни къалай жутуп къойдум? Сени ыразы этеме деп ашайма ансы, кесими кыйнап кюреширик тюйюл эдим», – дегенча. Эт неда сютбаш кюсеген заманында, Зекерияны бутларына чырмашханлыкъгъа, киштик аны къулу-къазагъына, шапасына санай эди. Ёзге уа ким сюреди суратчыны танг атмай аш юйге – киштикми огъесе борчуму? Терек тюплерине,

чардакъ мюйюшлерине кысылып, тапханын ашап, тынч жашагъан киштикни ол келтиргенди такъыр отоуларына. Кесине керек эди да – келтиргенди. Къу-уанч тыпырлы болургъа суйюп. Аны башын, сыртын сылап тапхан зауукълугъуну багъасын не бла кыайтараллыкъды ол?

Охо да, Зекерия борчуна сакъ болса, киштик да менден анга озады, деп кыарыулап кюрешмез. Оза эсе – озсун. Айымыды. Алай бюгюн суратчы борчун унутхан адамгъа ушайды. Жеринден тепмей жатады. Кыабыргъада кюйюзге кыарап, огъесе киштик бермеген зауукълукъну кюйюз бергенми сунады? Кыужурдула бу адамла. Киштик Зекериягъа эрттеден кыарап турады, марлап. Иесини эсин кесине буругъа кюрешип, алай буралмай. Киштик ачыулана башлады. Кёзлери чыракълай жана, жылтырай, дагъыда ёчюле. Бусагъатда ол иесини игилигин, чомартлыгъын да унутхан болур эди, нек эсе да, секирип, суратчыны бетине тырнакъ жетдирирге термилди. Не заманга дери кечинирге боллукъду жарлы киштик ашсыз-суусуз? Бир ыйыкъ огъесе сау аймы? Тейри, жылдан да озгъан болур, Зекерия киштикге аш бермегенли. Бу тар отоулагъа келгенли, аны тамагъындан гыржын бурху тигелеменгенди, суу тамычы бла ауузун чайкъамагъанды. Ачдан ёлтюрюргеми келтиргенди бу жатхан аны бери? Башын, сыртын сылап тапхан зауукълугъунг бурунундан чыгъарыкъ! Киштик, ичине сыйындыралмагъан ачыуун тышына чыгъарыргъа базынмай, чёкгенлей турду. Макъырып, кесин билдирирге керек эди, алай киштик ёхтем жаныуарды, макъырыргъа суймейди: аш тилеген неда жалынган этген сунарыкъды, – ол заманла кетгендиле. Жалынырыкъ эсе, ким угъай дейди, Зекерия жалынсын, аша, ач болма деп. Бусагъатдан кетип, ундурукъ тюбюнден чыгъаргъа унамаса, кесин тапдырмаса, оту кёмюлмезми?

Киштик секирип ундурукъдан тюшгенинде, Зекерия, сагъайып, кыарамын бурду. Анымы сизди, нек эсе да киштик, олсагъат кетип кыалмай, тохташып, дагъыда ундурукъгъа минди. Биягъы кыуйругъундан чёкдю. Экисини да кыарамлары тюбешдиле.

Киштикни иги къуууму жангыргъан болур эди – кёзлеринде умут бла сабырлыкъ эсленди. Алай суратчы, туруп, аш юйге барыргъа ашыкъмады. Жютюкчулакъны да сабыр кыарамы аз-аздан ёчюлюп, ачыууну оту кыабынды, кёзлери, алгъа сары эриклуча болуп, ызы бла гитче кыара тюймелеге ушадыла да, билинир-билин-

мез жумулдула. Сейирмиди: хар нени да мардасы барды – тѳзюм да чексиз тѳйюлдю. Суратчы уа, аны унутуп, жютюкѳулакѳгѳа Аллах буюргѳан юлюшюн берирге ашыкѳмайды. Жанындан тойгѳанды бу адам бла.

– Кишиу, харип, санга не болгѳанды, кѳзлеринг ѳчюле-жана нек турадыла? – Зекерия сарыны сыларгѳа кѳолун узатды. Аны ауурлугѳу бла жылыуун сезер-сезмез, киштик кѳозуду: озгѳан ѳте ѳди адам – башын, сыртын сылап, зауукѳланыргѳа. Иги биледи ол – берлигин бермей, отун-огѳун кѳоратмай, жылыу алыргѳа. Кесинден сылхырны чардакѳлада излесин! Киштикни сууукѳ буруну кѳол аязына жетгенин, ызы бла кѳабама деп, тишлерин тынгылы илиндиралмагѳанын Зекерия сизди, алай ачытырча кѳабар деп ийнанмады да, кѳолун кѳачырмады. Аны ючюмю чамланды, кѳалай ѳсе да киштик, бир тюрлю тирилип кѳалып, ѳки ал аягѳын суратчыны кѳол сыртына иги да шинжилендирип, ѳрге жияланды. ѳнди кѳолун кѳачырыргѳа керек болгѳанын Зекерия ангылады, алай киштикден тири ол да тѳйюл ѳди. Бизми чанчылды, жиянмы урду – итден туугѳан, кѳабып кѳоя ѳдинг да, дегенлей ѳтип, суратчы кѳол аязына кѳарады: кѳан чыгѳып ѳслемеди. «Сора не ѳди ол, биз чанчылгѳанлай нек кѳрюндю?» – деди ичинден. Ышанлап, киштикге кѳарады – сокѳуранган жаныуаргѳа ушамайды. Бурун тешиклерин кенгертип солуй, башын, сыртын сылагѳан кѳолгѳа жангыдан секирейим-кѳалайым ѳте. Зекерия уа, кѳол аязы алгѳындан бегирек ачыды да, кѳарамын бурду: балан бармагѳы айырылгѳан жерде кѳан ызчыкѳ ѳследи, кѳара чибинни башынлай, гитчечик. Сора ол, ѳсюп, аз-маз жайылды да, мычымай, уюп, ачыгѳаны да билинмей кѳалды. Болсада, Зекерия кѳол аязына кѳарагѳанлай турду. Бир бек кѳыйнагѳан, ачыгѳан жери бар ѳди суратчыны. «Не зат болур ол? – деп сагѳышланды Зекерия. Былайды дерча аберини шартлап, ѳсине тѳшюралмады. – Киштикни тиш ызы ачитмайды, тохтагѳанды, – деди суратчы ичинден, – сора не затды мени кѳыйнап, ундурукѳгѳа байлап тургѳан?» Жокѳ ѳди жууабы. Биягѳы кѳол аязына кѳарап, сагѳышланды. Анда хар не да жазылып кѳалгѳанча. Кѳан сепкилден башха абери кѳрмеди. Алай кѳан сепкилми ѳди ол огѳесе жюрегими ѳди? Кѳол аязында, кѳан тамычылай, шош-шош тартыла, тыпырдай тургѳан. Суратчы кеси кесине тынгылады, жюрегим жериндемиди огѳесе, чыгѳып кетип, чыпчыкѳлай, кѳол аязымамы кѳоннганды, дегенча. Ол ангылагѳан болмады.

Зекерия аякъларын ундурукъдан энишге салындырып олтурду. Башын кѣтюрмеди. Къол аязында юйюшген къан тамгъачыкъдан да къарамын бурмады. Сыртын сылап, къубултуп жашатхан киштиги аны алай ачы къапханына ийнанырыгъы келмей, жангыдан сейирсинди. «Ай хомух а, – деди ол шош ауаз бла, – башынгы сылап, аш бериучюге тиш уруп». Кимге айта эди Зекерия ол сѣзлени – киштикгеми неда жюрегин къыйнагъан адамгъамы? Суратчы аны билмей эди. Киштикге къарап, иги кесек тынгылады. Сагъышыны жибин тутуп, бир ызгъа тюшалмай.

Киштик ариу жаныуар эди. Гитче башлы, жютюжух. Аш излеп, жуттайланып тургъаны бусагъатда аны бютюнда жютюжух эте эди. Секирип, юлюшюн дауларгъа бла юзерге хазыр.

Да кимни эсине тюшюре эди бюгюн киштик? Зекерия, кеси кесине женгдирмей, кѣп тынгылады. Алай, не ары-бери буруп, акъылына келгенни букъдурса да, кимге ушатханын ангылады. Бюгюннге дери суратчыны эсине ол тюрлю зат тюшмеген эди да, сейирсинип, жангыдан сагъышланды. Сюйген тиширыууну бет сыфатын киштикни жухуна ушатханын жаратмады. Огъесе тюнене кѣлюю къачханды, сюймеймиди суратчы энди аны?

Зекерия былайды деп къоялмады. Не тюрлю эсе да, Аскерханны эниш этерге керек туйюлдю. Киштикни жуху аны бет сыфатына ушай эсе уа, олмуду терс, деп, суратчы кесин акълады. Ол ушашлыкъда бир хата жокъду. Дунияда аз тюрлю зат болмайды. Бютюнда суратчыны кѣзю бла къарагъанда.

Зекерия аш юйде киштикни табагъына эт юлюшюн салды. Жютюкзулакъ, хар замандача, ызындан ашыкъмады. Иеси жалынырыкъ сунуп, багъалы этдирди. Алай суратчы уллу жарсымазын ангылап къююп, ызындан ташайды. Къыйынды ашдан кесин тыйгъан. Къарын ачыу намысдан, ъхтемликден да кючлю болур. Кимни бюкмей, тобукъландырмай къойгъанды ол?

Суратчы, къайтып, жерине чѣгер-чѣкмез, шош, шыбыртсыз кирип келди. Ундурукъгъа секирди да, Зекериягъа къарап тохтады, эринин-бурунун жалай. «Кѣремисе, мен къаллай иш тындырдым? Сен а, неге эсе да бюсюремегенча, тынгылайса». Киштикни къарамы энди жумушакъ эди, халал. Экисинден татлы шуѣхла болмагъанча. Эштада, бусагъатлада иесини къол аязына тиш ургъанын да унутханды ол. Къарын токълукъ бла этни татыуу ырахатландыргъанды. Алай кѣпгеми

мычыр сабырлыгы бла ыразылыгы? Адамы, жаныуары да, ашагъан ашын терк эритип, жангысын сакълай жашайды.

– Хомух, – деди Зекерия, – шуёхлукъдан эсе аш татлы кёреме санга.

Киштик, эринин-бурунун жалагъанын тохтатып, суратчыгъа сагъайды. Ауазына къулакъ салды. Жумушакъмыды огъесе кёлкълалдылымыды, дегенча. Ангылагъан эди ол тюрю затланы киштик. Бу жол ишекли болурча хал сезмеди да, тынчайды. «Унутханды, жазыкъ, биягъында къол аязын жилин ургъанын. Ма алайды бу, сыртынгы сылатханынглай, насыплы болуп къалады». Жютюккъулакъ, Зекериягъа кесин ышып, мурулдап, дагъыда къуйругъундан олтуруп, кёзлерине къарады.

«Санга уа энди бир ышанмаз эдим да. Тойдурсам, кютю боласа сен да. Къуру былайдан!» – Суратчы киштикни бир жанына тюртдю. Шош, билегини ауурлугъун жетдирмей.

Ол кетерге унамады. Къалачлай чулгъанып жатды. Бир кёзюн жумуп, экинчисин суратчыгъа жылтыратды: «Хапар айта тураса алай. Нени да башы къарын токълукъду. Къубултургъа сюе эсенг, керегими тапдыр. Ансы сен иги билесе». Зекерия, туруп, терезеден тышына къарап, иги кесек сюелди. Кюн энди жайыла келе эди. Шахарны терезелерин къаматып, чайыр орамларына тёгюле. Къайры эсе да ашыгъып, ары-бери ётгенлени асламы тиширыуладыла. Тар гетен кёнчеклиле, этеклиле. Сора жукъа, кызыл-къолан жыйрыкълы тиширыуну эслеп, Зекерияны жюреги жарыды. Тиширыу орта бойлу, субай санлы эди. Къолан жыйрыгы ариу жарашып. «Жаз башы кибик», – деди Зекерия кеси кесине. Алай, кёп мычымай, жюреги мутхузланып къалып, шургулукъгъа хорлатды. Нек, кимди ол? Хар ариу жыйрыкълы субай тиширыуну ызындан къараргъа нек кълалды? Огъесе Аскерханмы эсине тюшюрдю? Алай окъуна болур. Ариу санлы, назик тиширыуду Зекерияны суйгени. Бийче къызча кийинген. Эшшиги, сейирмиди, сыйы жюрюмеген тукъумданмы чыкългъанды!

Сора Аскерхан эсине тюшгенлей, суратчыны жюреги нек инжиледи? Ол Зекерияны къоюп, башхагъа термиле, алдана тургъанча.

Озгъан кюн келип кетген эди Аскерхан суратчыны юйюне. Босагъадан атлагъанлай, бир заманда сагъынмагъан сёзлерин айтхан эди.

– Сени бу аман гытынгдан бояу ийис къачан кетерикди? – деди ол, бюсюремеген ауаз бла.

– Сурат ишлегеними тохтатсам, – деди Зекерия да, Аскерханны олтуртурча жер жарашдыра.

– Не кюнюнге къарайса да сора?

Зекерия тынгылауну ийди, жюреги кыйналгъанын билдирмезге кюрешип. Тиширыу да, алай айтханына сокъуранганмы этди, тынгылады. Тохташхан шош-лукъда бояу ийис бютюн ачы эшитилгенча кёрюндю. Аскерханны къозутургъа, суратладан айырылып, отоуда жайылгъанлай. Зекерия, тиширыугъа къарап, къарамын бурмай, иги кесек мычыды.

– Мен сурат ишлегеними къойсам, неге жарарыкъма, жазыкъ болуп къалмаммы? – деди Зекерия, асыры жумушакъ сёлешгенине онгсунмай.

– Башхала этгенни сен да этерсе, – деди Аскерхан арсарсыз.

– Башхала не этедиле?

– Тюкенле ачадыла, мюлк-ырысхы къурайдыла, кёп ахча жюрютюрча.

– Сора энди мени башхала бла тенгми этесе? – Зекерия, жарты ишленген суратны юсюне жабыу атып, отоуну мюйюшюне жууукълашды. Сейир туююмюдю? Аскерхан, не зат ишлейсе, деп къараргъа окъуна итин-мегени? Эки жыл мындан алгъа уа ол Зекерия бла сёлеширге, аны къатында сюелирге термиле эди. Зекерия, эс буруп, тиширыуну ушакъ нёгер этгенинде, кесин насыплыгъа санагъанын жашырмагъан эди. Зекерия да унутмагъанды: миллетибиз суйген суратчы ёмюрде сюер деп, кимни эсине келлик эди, деп шыбырдагъан эди Аскерхан, кесинден сора киши эшитмезча, шош, бир жанына къарап.

– Башхала сенденми амандыла? – Тиширыу, къара къашларын керип, сейирсиннгенин сездирди. «Башхаладан сени ненг игиди?» – дерик эди.

– Менден аман киши да болмаз, алай мен суратчыма, саудюгерчи туююлме. Аллахха шукур! – Жангыз отоуну эки мюйюшюн толтуруп, бир-бир юслерине къапланып тургъан суратларына къарап, алай сёлешди Зекерия. Суратла кёп эдиле, алыкъын киши кёрмеген. Кёрсе, Аскерхан кёрлюк эди да, ол а сансыз эди алагъа. Ала да, къабыргъагъа бурулуп, тиширыуну сёзлерине сансыз тынгылай эдиле.

– Не бередиле суратла санга? – деди тиширыу, билеклерин чалдишдирип. – Жангыз отоугъа къысылып жашайса, юйюнг жокъ, ахчанг – аз. – Аскерхан да къабыргъагъа бурулуп тургъан суратлагъа къарады. Недиле ала, жашауну къаллай илишанларын кёргюзте-

диле? Неге кѳууанады Зекерия, огѳесе жюрек жарсыу-унму ачыкѳлайдыла? Тиширыуну аны бла иши жокѳду. Терси эди ол суратчыла бла жазычула, илмуну адамлары сыйсыз болгѳан дуняда? Сабырлыкѳ бла ѳхтемликни мухарлыкѳ хорлагѳан, деп келди Зекерияны эсине, Аскерханны айтханын суймей. Кѳачан сыйыргѳанды аны жюрегин малкѳзлюк, огѳесе не заманлада да алаймы эди, деп сагѳышланды суратчы. Адамны жюрек нюрюн мычытмай ашап бошагѳан кючню бети, сѳфаты жокѳ эди. Зекерия кѳрүп, танып кѳоярча. Эслесе уа, тыяллыкѳ болурму эди?..

– Ал кезиуледе суратларыма кѳараргѳа бек ѳч эдинг, фахмугѳа да намыс эте биле эдинг. Эсингдемиди? – Зекерия мудах сѳлешди, жерге, Аскерханны чурукѳларына кѳарап. «Кѳайсы тюзлеге кетип кѳалгѳанды муну халимлиги бла адежлиги? Мѳлек киби кѳрүнүчю тиширыу асылсыз нек сѳлешеди?» – Суратчы кеси кесине тынгылады, сѳе болурмамы мен муну огѳесе алданышмы турама, деп соргѳанча жюрегинден. Ол жукѳ айтмады.

– Бош сунаса алай, менде абери тюрленмегенди. Ал кезиуледе кѳалай эсем да, энтта да алайма. – Аскерхан гитче, аriu башын хыны кѳымылдатды да, накѳут сырѳалары шош чайкѳалдыла. Зекерияны биринчи саугѳасы. Андан бери тѳрт-беш жыл озгѳанды. Унутмагѳанды Аскерхан, ыразы болуп, кѳууаннганын. «Нек кѳыйнала эдинг кѳоранч этип, кесингден уллу саугѳамы табаллыкѳса, тамам эди», – дегенин. Энди уа сау бол дерге окѳуна эринеди, огѳесе саугѳалау Зекерияны борчумуду? Борчун бергени ючюн ким кимге ыспас этип кюрешеди?

– Жанынга тиймесин, бу жол сырѳа-жюзюк алалмагѳанма санга, – деди суратчы нек эсе да.

Не хыйсапдан айтды алай, Аскерхан кѳуруда саугѳа умут этип келе болмаз да, огѳесе Зекерия аны бир чийинми сезгенди? Ким биледи?

Тиширыу жукѳ айтмады, мудахланып, отоуну мюйюшюне кѳарады. «Бюгюнге дери уа толтура болуренг», – деп келди эсине. Алай терслигин олсагѳат ангылап, сокѳуранды.

– Суратларымдан бирин береме, сайла кѳайсын суйсенг да, – деди Зекерия, аш кѳанганы жарашдыра. – Алтындан, накѳут-налмасдан да сурат сыйлыды.

Аскерханны бетине ышармыш чапды. Эсленир-эсленмез. «Не зат суна болур бу кесини суратларын, алтыннга тенг этип?» – деди ичинден. Абери сездир-

меди. Ёзден сёз айтып кьутулгъандан игиси жокъ эди.

– Сау бол, ким даулашады да сурат аманды деп? – Аскерхан, эслетмей, бармагъында жюзюгюне къарады. Ол уллу эди. Асыры жассыдан, эки жикни арасында жайылып, толтуруп. Юсюнде юч гитче накъут ташчыкъ жылтырап, тиширыуну, къобуз тюеклей, узун, назик бармагъына жарашмай, аны буууп, ауурлукъ этип. Жюзюккю эди ол – багъыр къуршоу. Зекерия аны бир заманда да кёрмеген эди да, тиширыуну къолун кесини къол аязына алып, кёп къарады. Къайдан чыкъгъанса, нек тунчукъдуруп тураса Аскерханны бармагъын, деп хапар соргъанча. Бар эди багъыр къуршоуну жашырын хапары, аны сезип, алай шартын билалмай къарай эди суратчы. Ол кеси къуруда женгил, ариу, назик жюзюкле алычу эди Аскерханнга. Алтынны ауурлугъундан эсе ариулугъун сайлап. Тиширыуну узун иничке бармакъларына аллайла ушарыкъларын билип.

– Ким бергенди санга бу эриши жюзюккю? – деди Зекерия, ары-бери бурмай.

Аскерхан чыртда абызырамады, жаланда бетине ингилик тартылып, терк къачды.

– Ким берлик эди, толуп, хазыр болуп турадыла дейдиле жюзюкле берирге, – деди сабыр, ашыкъмай, Шамгъун улу олсагъат эсине тюшюп. Аны къызгъылдым бети, бармагъында жюзюкча, сары жукъа чачы да.

– Мен берген анча жюзюкден бирин да жюрютмейсе, – деди суратчы, ёпкелерге хазырлыгъын жашырмай.

«Эшшиги, сен берген бла бу тенгмиди! Юч ташлы, ауур жюзюккю жюрютгенни къолу кёзге урунмай къалмайды. Байлыкъны илишаныды ол, тели!» – дерик эди Аскерхан. Айталмады.

– Сыргъаларынгы алышындырмай жюрютеме, азмыды?.. – Тиширыу, жумушакъ сёлеше, суратчыны къол сыртын шош-шош сылады. «Сора къулакъларымда – сыргъаларынг, бармакъларымда – жюзюклеринг, алаймыды гынттынг? Иги билесе сен, – деди ийнакълагъан къарамы бла. – Сен сыргъаларынгы кёре эсенг, ол жюзюгюн кёрсюн. Билсин ол да, умутун юзмесин».

– Охо, аны ючюн да сау бол.

Экиси да бир бирни сынчыкълагъанча, иги кесек турдула, отоуну шошлугъуна тынгылап.

– Жангы сурат башлагъанма, кёргюзтейимми?

Аскерхан, сагъышлы къарамын тюрлендирмей, инбашын къакъды.

– Сюйгенинглей эт.

– Къойдум сора, кыйнамайым. – Зекерия, аш

юйден тауукъ эт, нашала келтирип, столгъа салды. Чагъыр къуйду.

– Сюймеклик ючюн, – деди суратчы, – санга сюймеклигим ючюн!

– Бек ахшы, – деди тиширыу, артыкъ сёз къошмазгъа сагъайып.

Дагъыда тынгыладыла. Нек эсе да Аскерхан ушакъ нёгер болалмай эди. Алгъаракълада сёзге чомарт туююмю эди? Ариу, ийнакълагъан сёзледен да уялмай: «Экибизни да сюймеклигибиз ючюн!» – деп къошуучу эди.

Зекерия тиширыуну айтханын жаратмады. Аны кесича ангылап, жюрегин жангы гурушхагъа сыйыртды.

– Бир сорлугъум барды, – деди ахырында, – жанынга тиймесе.

– Нек тиеди?.. Сор эки да.

– Сайларгъа тюшсе, сен байлыкънымы, ниет ырысхынымы сайлар эдинг?

– Мюлк ырысхы болмаса, ниет ырысхы дегенинг бошду, омакъ хапар, – деди Аскерхан арсарсыз. Тиширыуну мангылайына мюйюзле чыгъып къалгъанча, Зекерия буюкъду. Баштёбен болуп турду. Сюйген адамынгдан ол сёзлени эшитген къыйынды.

– Сора сен сюймекликден ахча игиди дейсе. – Суратчы Аскерханга сагъайды, сюймеклик тиширыугъа насыпды, деучюсюн эсине тюшюрюп.

– Сюймеклик кимге не зат береди? – деди Аскерхан, жангыдан мудахланып. – Манга да, санга да ол абери бермегенди.

Зекерияны айтыры, тырманы кёп эди. Даулашмады, тынгылауну ийди. Сюйген тиширыуундан тюнгюлюп къалгъанча. «Керти да мен тели окъуна болурма, – деди ичинден, – булутладан къаптал тигерге умут этип жашагъан сылхыр. Бу уа нени да биледи, ангылайды».

– Сюймеклик – жюрек байлыкъды, олду тиширыуну ёхтемлигин сакълатхан, акъ жыйрыкъ кийдирип. Айтчы бир: акъ жыйрыкъ тиширыугъа ариу ушамаймыды? – деди суратчы.

Аскерхан башын шош чайкъады. Сора сакъал тюбюн къол аязына тиреп, сагъышланды. Ол бусагъатда бир зат кёрмей эди. Не Зекерияны, не отоу къабыргъада къызыл-къолан кийизни. Къайры къарай эди тиширыу – кёзлери сюзюлюп, чыракъ барып, – суратчы аны билалмады. Кёпмю-азмы мычыды Аскерхан ол халда – кёзлери толдула да, жилимукъларын Зекериядан букъдурду. «Керти айтады бу, – деди ичинден. – Сюймеклик

Аллах берген саугъады! Тиширыуну кёлюн, ёхтемлигин кётюрюп, акъ жыйрыкъ кийдирген». Насыплы эди Аскерхан, Зекерия берген акъ жыйрыкъны тешмей, кирсиз сакълагъанда. Артда не болуп къалды эсе да, ангылаялмады. Кёп жылланы ёнгелеп туруп, сора, жел къакъгъанлай, келип, келип инбашына къоннган эди суймеклик. Тюшюн-тюнюн да татлы, хычыуун этип. Кетген да алай терк этди. Келди – кетди. Мычымады. Жаннет чыпчыкъны ким элгендирди? Огъесе кесими къыстады хор-зор бла? «Насыплы болуп тургъан тынч туйюл кёреме», – деди ичинден Аскерхан. Сора, неге эсе да сагъайып, сагъышыны жибин юздю. Кёз къыйырын Зекериягъа жашыртын жетдирди. Суратчы энди суймеклигинден азатланнганды, Аскерханнга суймеклигинден, деп айталмайды. Ол да суюди аны. Не медет, суймеклик да от кибикди – таянчакъсыз терк ёчуледи, суугъа, къаргъа тёзмейди – ёчулюп, къара кёмюр болуп къалады. Ёчулмез ючюн, экиси да ол отну ышырып турургъа керек эдиле. Ал кезиуледе Аскерхан Зекериягъа сакъ эди, тапсыз сёз бла кёлуне тиерме деп, къоркъуучу эди. Энди уа экисини суймекликлерин суратчы жангыз кеси ышырыргъа кюрешеди. Сёзлери бла айталмагъанны саугъалары бла айтып. Аскерханны сакълыгъы уа андан, ол къызылжухдан озмайды. Битеу кючу, заманы да анга кетеди. Андан къоркъгъандан, Зекерия бла тюбеширге онг табалмайды.

Былайда Шамгъун улу Чапай Аскерханны эсине тюшюп, кёзуне кёрюндю. Кёрюндю да, дагъыда тас болду. Жау чыракъны жел къакъгъанлай. Тиширыу суймей эди аны. Аны къызыл жухун, гырхы боюнун, жукъа сары чачын, къуллугъун, кесин да. Мыжыкъ къылыкълы эди ол, мухар. Сора ким тенг этерик эди Зекерия бла Чапайны? Алтын журун бла мешхут тёбени тенг этгенлей. Не биледи къызылжух Чапай? Тахтагъа миннген гырайт. Ариу тиширыуну сыйларгъа адамлыгъымы жетеди? Эшек билген арба жол, дегенлей, жастыкълы тартса, кесин кишилик этген сунады. Алай не мадар – хар не да аны къолундады: юй, жер, иш хакъ, ууакъ-тюек жумушлагъа дери, ол къатышмай, табылмайды.

Аскерхан, сагъышын бёлюп, Зекериягъа къарады. Ачыуланырыгъы келип. Нек, не хата этгенди суратчы анга? «Къуллукъ иеси «къызылжух» болмай, сен болсанг эди, акъ жыйрыкъны ким суймей эди?» – деди. Сурат ишлегенден башха Зекерияны къолундан не келеди, Шамгъун улуну уа бюгюн аты жюйрюк. Аскерхан тели туйюлдю – биледи. Зекериячаланы кюнлери

алдады. Намысны, сыйны да аллайлагъа артда бередиле. Чапай а – мешхут тебе, кепмю мычыр – эрир, аякъ тюпге тюшер. Хау, ол артда боллукъ ишти, бююн а тахтасы-тоханасы барды...

– Акъ жыйрыкъ кийип жюрюген а игиди, анга ким термилмейди? – деди Аскерхан, кеп тынгылагъандан сора.

– Бир-бирле аны унутуп къоядыла, – деди Зекерия да, тиширыуну келюне тиерге къоркъуп, сакъ селеше.

– Ким унутханды да?! – Аскерханны бетине къан чапды. – Бу эр кишиле керексиз гурушхаларын къачан къоярыкъдыла!

Зекерия жукъ айтмады. Айтса, тиширыуну чамла-нырыгъын ангылап.

– Унамай эсенг а, акъ жыйрыкъланы заманлары эртте кетгенди. Аны акълыгъын сакълайма деп, тиши-рыу къымылдамай да къалай кечинсин! Асыры ауур жюкдю ол! – деди дагъыда Аскерхан, насып чыпчыгъы учуп баргъанын керюрге термилгенча, къайры эсе да узакъгъа къарап.

Экиси да биягъы тынгылашдыла. Аскерхан тюп эри-нине тишин илиндире да, дагъыда тута. Ачыуланса, ол аны къылыгъы эди. Зекерия уа, чагъыр шешаны хапарын эшитирикча, анга къарап. Шошлукъну суратчы бузду.

– Тиширыу дегенинг ёз чархыны къарауашы болур-гъа керек туююлду. – Зекерия сагъышлы бет сыфатын тюрлендирмей селешди.

Аскерхан хыны туруп, терезе аллына барды да, сора мычымай артха бурулду.

– Къырал бизни эртте къарауаш этгенди! Жашау! Барыбызны да! Мени ыннамы, анамы да!

– Ётюрюк айтаса! Аланы къарауаш, жалынчакъ да эталмагъанды! Акъ жыйрыкъларын тешдиралмагъанды, мен да туююлме къарауаш!

Аскерхан, суратчыны сёлзлерине онгсунмай, кюлюм-сюреди да, жангыдан мудахланды:

– Тонун чюйре айландырып кийген дунияда акъ жыйрыкъны юсюнден хапарны багъасы къара шайды, – деди.

* * *

Шош отоуда киштикден сора абери болмагъанча, битеу жарсыуларын, сагъышларын да ол чачып, къууанч берликча, Зекерия андан къарамын бурмай, кеп заман

оздурду. Сары киштик. Сырты бла эниште к'ууйрукъ учуна дери к'варалдым жолчукъ тартылып. Башына, к'вабырг'галарына да к'вара к'удорула т'егюлюп. Ёшюню да сап-сары. Аны бузг'ан бояуу жок'ду. Жаланда ал аяк'лары. Тырнак'ларына дери к'ексюл жюзюкле бла жасалг'андыла. Узунбел, бийиксырт. Жютю к'улак'лары бла жуху тюрлю-тюрлю тамг'аладан толуп. К'айдан келген субайлык' эди ол, кюч-к'варыу бла тирилик? Жыл жарым озмаг'анды киштик Зекерияны юйюне келгенли, жубурандан уллу болмай, жабаг'ы устуккулай. Ог'есе к'умалылыг'ыны бетими ачылды, сылтауу жан тынчлык' бла к'варын ток'лук'муду?

«Ариу жан алай к'былык'сыз некди? – деп саг'ышланды Зекерия. – К'былык'сызлык'ны сылтауу эссизлик тюйюлмюдю, башы бла озг'анны унутуп к'ойг'аны? Сора нени эсинде сак'ларг'а керек эди киштик: арбаз мюйюшледе ачдан ёле жашаг'анынмы ог'есе чык'г'ан жеринми – атасын-анасын, табийг'ат берген урлук'нуму? Табийг'ат бергенни к'вадар сыйырмамыды?..»

Бусаг'ятлада киштик, мугурайып, отоу мюйюшюн марлай эди. Андан чычхан, гылыу чыг'ып к'валлык'ча. Отоу мюйюште Зекерия к'ералмаг'анны ол к'ерюпмю мудахланг'анды – жашауу, дуниясы да юй мюйюшча тар-так'ыр болуп к'валг'анын ангылап. «Иесини к'волуна тишин жетдиргенине сок'уранып мугурайг'ан эсе да, ким биледи», – деди суратчы кеси кесине. Даг'ыда саг'ышланды. К'валай-алай эсе да, киштик эсинде к'еп затны сак'лаялады деп ийнанмайды ол. Тюненеги бюгюнгю жашаууна ётмей, юзюлюп к'валг'ан сунуп. Алай Зекерия мычмай сок'уранды, терлигине женгдирип. Азмы кюрешгенди суратчы жютюк'улак'ны тышына к'ыстап, бар, айланып, эрикгенинги кетерип к'айт деп. Унамай эди. Эркинликге термилип, мугурайг'ан сунду да, киштикни сыртын сылап жууушдурду да, к'воюнуна алды. Босаг'аг'а жетер-жетмез, жютюк'улак'к'валтырап, жыйылып, жиялай болуп, он тырнаг'ын Зекерияны инбашына илиндирди. Зор, хор бла, мырхыкны юсюнден айырг'анлай, айырып, тышына атды. Киштик олсаг'ат, эрип к'валг'анча болуп, босаг'а аллы ташха бауурланды. Сылхырланып, алланып мак'ырды. Аны мак'ырг'аны юзюлгюнчю, Зекерия эшикни жапды. «Керти да дегенлей, юйге бегитилип нек турады, барсын, хауада айланып к'айтсын. Гюняхды». Алай эшикни гетен тышын жыртып, хурттак-хурттак этипми к'вояды деп, саг'айып,

суратчы ызына къайтды. Жаны саулай терисинми сыдыра эдиле – киштик къысха-къысха макъыра, тырнакълары бла гетенни чарландырып, эшикде жепи изледи. Сыпдырылыргъа адыргыланып, жухун ары-бери да тиреди – безгилерине, тюп жанына, эшик ачылмады, тепмеди. Сора неден эсе да тюнгюлюпмю къалды – къуйругъундан чөгюп, къатын киби, сарнады, манга боллукъ болду, ашайдыла, соядыла, ой тутдула мени деп.

Эшикни ачдымы, ачмадымы – киштик юйге къалай киргенин эслеялмады Зекерия. Къулакъ артлары терлеп, титирегенин тыялмай, отоуну мюйюшюне кысылып тургъанын эследи. «Эркинлик, аулакъ да керек туююлду, бу мюйюшню кыызгъанма, ол манга тамамды», – дей эди аны элгеннген къарамы.

«Тели, неден къоркъдунг алай, сени ким кыстайды мындан?» – Зекерия киштикни башын-сыртын сылады, кьоюнуна алды. Жютюккъулакъ, жангыдан сагъайып, энтта да отхамы тартаса мени, дегенча, тыйгъысызланды. Суратчы, босагъа таба бармай, тапчаннга олтургъандан сора, аз-аздан тынчайды да, мурулдап, ыразылыгъын билдирди.

«Эркинликден бла табийгъатдан бош къачаса, жанынгы къолунга алып, – деди Зекерия. Кимге айтды ол аны – киштикгеми не уа кесине? – Унутупму къойгъанса дунияны кенглигин, кёклюгюн да, аман хомух? Жел, жауун да, кюн жылыу, къар да сени эдиле. Чардакъла, халжар мюйюшле, арбазла, терек тюплеринде къургъакъ мулжарла да. Иенг жокъ эди, башынга эркин. Киштик негерлеринг а кёп. Тегерегингде айланган, санга кыысылгъан, сени ючюн деп талашханла, хырылдашып-кыычырышып, сени ючюн чардакълада, халжар башларында къууушханла. Унутханса барысын да, нени да», – деп, суратчы, айып этгенча, киштикге къарады. Киштик, кёзлерин къаматып, Зекерияны бармакъларын ийисгеди. Ич сёзюн алагъа айтып, ангылатыркъча. Къара къолан къудорулай, сууукъ бурунун къол сыртына жетдирди. Бир затны да унутмагъанма, дегенлей этди. «Аякъ тюбюмде чапыракъла шыбырдашханлары, къургъакъ чёплени бла бутакъчыкъланы сыннган тауушлары эсимдедиле».

«Алай окъуна болур», – деди суратчы. Ашны, жылы мюйюшлени кюсетген кюнле унутулмайдыла. Тиш, тырнакъ илиндирир зат табылмаса, кенг аулакъ – такъырды, къар, жауун да юшютеди. Чардакълада бла халжар мюйюшледе жаланда жел ойнайды. Нени сайласын киштик: тар отоуну жылы мюйюшлерин, анда

тапхан ашын-сууунму, огъесе терек тюплеринде тапхан эркинлигинми, халжарлада бла чардакълада сызгыргъан желними, къуууп айланырча? Аякъ тюрбюнде кырдыкны шыбырдашханын эшитген хычыуунду, жылы сютноу бла къаны къачмагъан этни ийиси уа – татлы. Не медет, къадар анга аланы барысын да бермей эди: бирин берсе, экинчисин сыйырады. Башха мадар а къайда? Киштик унутмагъанды аны, арбазда табып, жылы юйге элтгенлерин. Кюл, мулжар къатыш киштикни. Элтдиле да, ашатдыла, тойдурдула. Къарны токъ болуп, юч-тёрт кюн жашагъанлай, негерлерине термилди, чардакъланы, терек тюплени энтта да кёрюрге изледи. Жылы от, сют, эт да, кёк дуня, кенг арбазла да ёмюрлеге берилип къалгъан сунду. Барысы да бирден. Эрикгинчи чапды, айланды, зауукъланып. Ач болгъанлай а тойгъан юйюне къайтды. Къууулуп келди да, ауур эшикни аллында чёгюп, макъырды. Киши чыгып чакъырмады. Эшикни тырнап, ачаргъа кюрешип, дагъыда макъырды. Кёп кере. Умутун юзмей, танг атхынчы дери сакълады, жеринден тепмей, къымылдамай. Эрттенликде уа, биягъы макъырып башлагъанлай, ким эсе да чыкъды да, быгъынына табанны жетдирип, бияры чартлатды. Экинчи уругъа къоймады киштик. Къачды.

Айхай, аулакълагъа бла кенг арбазлагъа, кёк дунягъа бек термиледи. Жылы жауунну тюрбюне тюршерге, чардакълада желни къууаргъа. Эркинлик бла ёхтемлик – жан бла тёммекдиле. Алай, экисин да малтап, мидел этип, ашны сайларгъа тюршюп къалгъанды. Кенг арбазланы бла кёк дуняны тар отоуну мюйюшлерине алышханды. Бери келгенли, киштик тышына чыкъмагъанды, чыгъаргъа да унарыкъ тюрюлдю. Биледи аны ахыры не бла бошаллыгъын. Бютюнда бу ачыуланып тургъанлай. Нек чамланган болур? Киштик бир кёзюн ачды. Экинчисин ачаргъа иесини тобугъу къоймады. Юй башын, къабыргъаланы, юй башындан салынган чыракъны кёрдю, Зекерияны бетин кёралмады. Солугъан тауушун эшитип, тобукъ жылыуун сезе эди. Не бла чамландырдым бюгюн муну, къадалып эшикге тюртюрча? Къол аязына тишим жетди эсе, терсмеми? Заманында ашымы бермеген ол тюрюлмюдю? Ёхтемлиги бла эркинлигинден, кёк дунясы бла чардакъларындан айырылгъан киштикни къарны токъ болургъа керекди. Ёзге уа. Не этерикди, къадар кишиге да жаны излегенни берип къоймайды. Бирин берсе, экинчисин сыйырады.

Къонакъ юйню аллында Зекерия кѣпден бери сюеледи. Аскерханны сакълап. Ол а кѣрюнмейди. Айтхан заманы эртте озгъанды. Ётген-сѣтгенледе суратчыны танымагъан жокъду. Нек сюелесе, кимди сени сакълатхан деп, киши да сормаиды. Керек болмаса, Зекерия, ѳрге-энишге жюрюй, заманын ашырмазын биледиле. Шахар уллу тюйюлдю, адамла бир бирни танымазча. Бютюнда Зекерияны – аты айтылгъан белгили суратчыны. Зекерия да кесини сыйын, намысын эниш эте келмегенди, биле эди ким болгъанын. Алай Аскерханнга суймеклиги таза эди да, ѳхтемлигине хорлатып, кетип къалмайды. Эр киши дегенинг къуру намыс-сый бла насыплы болалмайды, дей эди ол, анга неден да бек суймеклик керекди. Ырахат ишлер ючюн. Чырайлы, керти тиширыу. Аскерханны уа аллай сунады Зекерия. Бусагъатда, сакъларгъа ийменип, кетип къалса, артда жарсыргъа да тюшер. Айхай, былайда арып, ѳпкелериги келип сюелгенликге, суратчы менгиреу тюйюл эди. Жютю адам эди, бир къарап, мингни кѣрген, эслеген. Аскерханны жукълап тюшюнде да болмагъанланы биле эди. Жюреги да гурушхалы эди. Къачан къоннганды аны жюрегине гурушхалыкъ, бююнмю огъесе эрттеми? Баям, эртте окъуна къоннган болур, алай Зекерия тиширыугъа абери сездирмей эди.

Суратчы, сагъатына къарап, башын шош чайкъады. Суратла ишлерге берилген заманын, фахмусун да Аскерханны сакълай ѳлтюрнгенине кеси кесине айып этди. Ким да биледи заманын багъалай, жаланда Зекерияды, аны малтагъан, эски журуннуча, тиширыуну аякъ тюбюне быргъагъан. Бармы эди дуняда суратла ишлерге буюрулгъан замандан сыйлы? Жюрегинде къозгъалгъан соруугъа жууап тапхынчы, Зекерия бурулуп кетерге умут этди. Кеталмады. Ол кетгенлей, келип къаллыкъ сунду да, артха къайтды. Сагъышына бериллип, дагъыда кѣп жюрюдю, ары-бери тепчий.

Аскерхан жашлыгъы хорлагъан тиширыуду, дерча тюйюлдю. Жыйырма бла он жылдан атлагъанды. Былай къарагъанда уа, анга жыйырма бла беш-алты жылдан кѣп болады, деп киши да айтмайды. Назик санлыды, жукъа бетли. Къара къашлары, тюз къыйылгъан буруну – хар илишаны бир бирге жарашып, тиширыугъа

чырай береди. Ол сахар тийреси элде жашайды. Школда сабийлени жырларгъа, сурат ишлерге юйретеди. Зекерияны уа узакъдан таный эди. Хапарын эшитип, газетледе окъуп. Бир эллиси болгъанын да биле эди. Аскерхан кеси да, эринден къайтып, ата-анасы бла жашайды. Тынч, огъурлу адамла бла. Къызлары элден тышына кетип айланырын ала унамагъандыла. Ушамагъан сёз чыгъар, намысына кир къонар деп. Алай, эсине тюшсе, барыр жеринден къалмагъанды. Жюреги излесе, тиширыу амалын табалады. Аскерханны да, Зекериягъа келеме десе, киши, тыймагъанды, ёз башына, намысына да хар ким кеси иеди деп, заман, онг да таба эди. Суратчы сылтау этсе окъуна, унамагъанды. Сен башха тиширыудан къуру тыйюлсе деп, ёпкелеп. Тюбешселе уа, ызына къайтыргъа ашыкъмай эди. Суратчыдан айырылып кетгенни азапха санап. Арт заманлада уа Аскерханны сылтауу кёп болгъанды, Зекерия англамагъан, билмеген. Келирге айтып, суратчыны керексиз сакълатып да къоя эди.

– Артдан-артха ётюрюкчю бола башлагъанса, – деди Зекерия, бир жол Аскерханны машинадан тюшер жеринде сакълагъандан жалкъып.

– Сора сен мени сакъларгъа эрингенми этесе? – деди тиширыу, арысы-бериси болмай.

Суратчы ашыгъып жууапламады. Сейирсинди. Аскерханны алай гынттылы сёлешип эшитмеген эди. Кеч къалмазгъа бла тапсыз сёз ычхындырмазгъа сакъ болуучусу эсинде эди Зекерияны. Энди уа не хыйсапдан тюрленди ол? Огъесе къайсы тиширыуну да адетимиди, кюсегенин тапхандан сора, кака кётюрген?

– Эринмейме, – деди суратчы, тиширыуну жанына тиерге суймей, – сакълагъан къыйын тыйюлдю, сакълар адамы болмагъан къыйынды.

– Аны да биле эсенг, нек айтаса алай? – Аскерхан, тийреге сагъайып, мени ким кёреди да, ким кёрмейди дегенча, сахеник болуп сёлешди. Ётген-сётгенлени, сюелгенлени, тохтагъан машиналары барысын да кёре эди тиширыу, жалаңда сюелип тургъан Зекерияны кёрмей эди. Суймекликден бла ырахатлыкъдан толу ариу кёзлери, гинасуу тамычылача болуп къалып, суратчыда тохтаялмайдыла, ары да, бери да жортуп. Кимге тынгысыздыла ала, Зекерия бла сюелгеними кёрюп къояды деп, кимден къоркъадыла?

– Нек сюелебиз былайда? – деди суратчы, иги кесек тынгылагъандан сора. – Суйсенг, ашханагъа барайыкъ, угъай дей эсенг а – мени жарлы юйюме кетдик. – Зеке-

рия, хар заманда этиучюсюча, тиширыуну жингиригине шош къатылып, билинир-билинемез кёз къысды. Ол адетге аны Аскерхан кеси юйретген эди. Алай бу жол тиширыу жууапламады, къарамы да жылынмады. Аны жингириги, бармакълары да бир тюрлю жютюле эдиле; бал бетли, кълалын чачы бурма этилип, хомпурланып, къара булутлай болуп, боюнун асыры иничке, бетин а гитче кёргюзте эди. Да неге керек эди анга ол, билмеймиди аллай хомпукланган, бурмаланган чач бетине ушамагъанын? Зекерияны къылыгъын-ылыгъын да тиширыу уста биле эди. Вал бетли, сыйдам таралыучу чачы Аскерханны ёз чачы эди, къууат, чырай берген. Азмы сылагъанды суратчы аны, къууанганын, чачын сакълагъаны ючюн, ыразылыгъын жашырмай. Ол затланы барысын да эсине тюшюрюп, Зекерия мудахланды, халын сездирмезге кюрешип, бир жанына къарагъанлай турду. Тиширыу аны бет алышындыргъанын сан этмеди: Зекерия нек шошайгъанын ангылагъан эди. «Охо да, жарсыу жокъду. Ёпкелегени бла къайтышханы тенг болуучуду», – деди ичинден Аскерхан. Къайтмаса да, тёзер, аны ючюн деп артыкъ чёп сындырмаз. Къайры кетерикди Зекерия – окъулгъан китап, айтылып бошалгъан жомакъ. Этегине бек къаты жабышханды: билеги къатыш юзмесенг, жиберлик тюйюлдю. Алгъаракълада къорккъуучу эди, ёнгелер да, жюреги сууур деп. Телиден, аны, керти да, кёкню бийиклигинден жанган жулдуз сунуп. Энди уа не, жууукълашхандыла, кетсе да, узакъ кетмез. Къыстасанг окъуна. Эсине ол оюмну келтирип, тиширыу кёз къыйырын суратчыгъа жетдирди. «Сени ишинг къыйын тюйюлдю, – деди. – Атынгы айтмасам да, тёзериксе. Ол бири эди къыйын. Аны жууашдырыгъа керекди. Кютю токълу этерге». Къолундан кёп зат келлик эди Шамгъун улуну. Суймей эди Шамгъунну жашын Аскерхан. Алай чачын хомпукландырып, бояп, бурмалап, аны ючюн кюреше эди. Башха амалы аз болуп.

– Жюр, кетдик, – деди дагъыда суратчы, сабырланып. Гурушхалыкъ иги илишан тюйюлдю, керексиз хорлатмайым, дей ичинден.

– Къайры? – Аскерхан неге эсе да сейирсинди, бир заманда да Зекерия анга ол сёзлени эшитдирмегенча. «Сен манга ол затны базынып кълалай айталдынг?» – деди къарамы бла.

– Не ашханагъа, неда мени юйюме дедим да. Бармаучу жеринге чакъырмайма.

– Мени заманым азды. Вусагъат артха кълайтама. – Суратчыны тамагъы къургъакъсыды.

– Сора от алыргъамы келгенсе? – деди, ыразы болмай.

– От алыргъа келмегенме, сени кёрюрге келгенме. – Аскерхан керти айта эди. Суратчы бла эки айдан бери тюбешмеген эди – бюгюн, тамбла, чыгъар ыйыкъда келирме эте, булжута. Арталлыда келмей къалыргъа неда асыры узакъ созаргъа уа суймей эди. Эт да, шиш да куймей турса – кереги олду. Бир къауум заманга дери.

– Мени кёрюрге келгенинги билип, андан чакъырама, – тиширыуун юйюне чакъыргъан эр кишиге төреди. Нек тартындынг?

– Сени бла туругъа мени жаланда бир сагъат заманым барды.

– Ол дегениннг?

– Азмыды да ол санга? Эриннгенми этесе, мен санга бир сагъат заманымы берсем. Жетмеймиди?

Кеси ангыламагъан сезим жүрегин эмип, айтыргъа да сёз тапмай, суратчы кёп тынгылады. Аскерхан анга уллу сөлөшип неден башлагъанын шарт билалмай эди. Къалайда, не жерде кёргюзтгенди ол хомухлугъун?

– Алгъын алай айтмаученг, – деди Зекерия.

– Сен къарыуларча, мен жукъ айтмагъанма. Кёрюрге сую эдим да – кёрдюм. Къарап бир кёргеним манга тамамды. Санга уа?

– Манга уа угъай, – деди суратчы. Айхай, заманынгы «ол» ашап турса, манга сагъат да оза болур, дерик эди да, айтмады. Адамны кёлүне тиерге кёпмю керекди? Сора Зекерияны «ол» дегени кимди? Кимге ишеклиди суратчы? Аскерхан мёлек кибик гюняхсыз эсе уа? Быллай тиширыу Чапай бла бир жууургъанны тюбюне кире болур деп, кёлүнге келтирген окъуна айыпды. Зекерия, сабырланып, сёзюн бардырды:

– Сау бол, келип кёргениннг ючюн. Ыразыма. Алай сабийинг-балийинг жокъ, жангыз къызыннг уллу болгъанды, сен керекли туююлду, нек ашыгъаса дейме ансы.

Аскерхан жууап къайтармай мычыды. Эрин къы-йыры аз ёргерек тартылып, неге эсе да онгсунмай, сен, тели, андан не ангылап сөлөшесе, дегенча этди, аны жүрегинде не болгъанындан, ол не излеп, неге термиленгенден. Хар зат да кеси умут этгенча тынч сунады бу. Тиширыу, суратчыгъа жашыртын къарап, сагъышланып суюле эди. Суймеклик, тазалыкъ дегенден башха абери билмейди. Дуния, жашау да алагъа таянып къалгъанча. Айхай, бек иги эди, алай болса. Аскерхан да биледи сую, ийнакълай да. Зекериясыз къалса, жашауу – мыстысыз. Хычыуунду, татлыды аны бла заманынгы

ашыргъан. Не медет, терк ызына къайтып, юйден узакъ кетмегенин билдирмесе, хужулукъ Чапайны эсине не келир, не сунар? Ингир сайын телефон бла сёлешеди. Тансыкълап сёлешмейди Шамгъун улу: Аскерханны сынайды, юйюндемиди, огъесе жокъмуду, деп. Гула улу да сынчылайды, ишине, юйюне да сёлешип. Тап алай тьююл эсе да, анасындан тырман эшитирге суймейди.

Аскерханны ачыуу бурунуна чабып, Зекерияны юсюне атылыргъа аздан къалды. Не береди суратчы анга – фатармы, не уа жер, огъесе къуллугъунму кётюрлюкдю? Бусагъатда дуния къуллукъчулананды. Зекериячалагъа хатлама да жетмейди. Тынч туруп турсун, ийнан, арталлыда келмей къалгъанын да кёрюр. Аскерханча ариу тиширыу мени унутмайды деп къууаныр, шукур этер орунуна башын безитгенине къарачы.

– Кесингден сора адам жокъ сунуп, нек сёлешесе? – Аскерхан, сакъал тубюн жютюлендирип, терсине къарады. – Сен мени сюе эсенг, бир затдан да жарсымазымы излери к эдинг, намысыма сакъ болуп.

– Мен сакъ болгъан азды, кесинг болургъа кюреш, – деди Зекерия, къагъып.

Аскерхан аны ангылады да, шошайып, тийреге къулакъ тикгенча кёрюндю, ол анга суратчы башын жабып айтханны ангылатырыкъча. Неден эсе да элгенгенин жашырмады.

– Намысыма сакъ болмазча тукъумдан чыкъмагъанма, – деди Аскерхан.

– Аны билип айтама. – Зекерия сёзюн бёлюп, сакъышланды. «Адам дегенинг кеси кесинден да уялыргъа керекди», – деп келди кёлуне. Тышындан къарагъан кёзге къылыкълы, намыслы кёрюнюп, жумуртхада туюк излегенле ташада «мешхут тёбеле» бла жастыкъ юлеширге угъай демегендиле. Аллайланы да таный эди Зекерия. Акъ жыйрыкъ кийгенни жюреги да – акъ. Намысы уа тау киби болургъа керекди, деп кёп кере айта эди ол Аскерханнга. Киши чёкдюрмезча, кишини чабыры этегине жетмезча. Аскерханнга кийдирген «акъ жыйрыгъына» суратчы кеси бек сакъ эди, бир заманда анга кир къондурмагъанды. Тиширыу, аны кеси да ангылап, ёхтемленип, белин тюзетип, башын кётюрюп жюрюгенди. Энди уа?

– Къайдан чыкъгъанымы да биле эсенг, жаз тил бла нек сёлешесе? – деди тиширыу.

– Къайдан чыкъгъанларын, ата-аналары ким бола келгенлерин бир-бир тиширыула унутуп къоядыла.

– Мен унутмайма! – Аскерхан ашыгъып сёлешди.

Сора мычымай сабырланды да, сагъыш бет алды. Сейир гула адамды бу, фахмулу болгъанлыкъгъа, деди ичинден. Кёкге къарап, аны булутларын къуу тешекле сунуп жашагъан. Суююпмю унутурса чыкъгъан жеринги, тукъум ёхтемлигинги, тукъумсузла-жууукъсузла, мюлк-ырысхыны къолларына жыйып, жашауну иелери болуп къалсала? Намысын да сакълап, чыкъгъан жери бла да ёхтемленип жашайма дегеннге къуллукъну къулагъы окъуна жетмейди. Аскерхан а, не десенг да, къуллукъну бир атламына илиннгенди. Ол уллу, гитче эсе да, эллиле аллына келедиле. «Илиннген – ёрлеген да этеди, кесин жюрюте билсе», – деди ичинден тиширыу. Алай кёлуне келип, аны таукеллендирген оюмуна Аскерхан ийнамай эди. Сайларгъа тюшсе, ол арсарсыз Зекерияны сайларыкъды. Мюлкден-ырысхыдан жюрек ырахатлыкъ игиди. Чапай бла къазанлашханлы уа, тынчлыгъы кетгенди. Тап, шахар орамда суратчы бла эркин жюрюялмайды, ол чакъыргъан жерге баралмайды, Чапай неда Гула улу Аманкъул аллындан чыгъып къалыр деп къоркъгъандан. Кёп эди Аскерханны жашырыргъа кюрешген затлары. Бютюнда Зекериядан. Эшшиги, андан сора кимден жашырлыкъ эди къылыгъын-ылыгъын? Ол бир тюрлю чийин да билмей, жахил суюмеклиги бла турса ыразыды.

– Тейри, Аскерхан, бусагъатлада чыкъгъан жерлерини хатерин эталмагъанла кёпден-кёп бола барадыла. Санга не айып?

– Мени жетген саякъ тиширыула бла тенг этип сёлешесе. Иш анга жетди эсе, келлик туююлме бери.

– Марал да бек ариу жаныуарды, алай жууукъда батмакъ, жипи суула тапса, узакъ шауданнга келип, кесин къыйнамайды, – деди суратчы.

– Энди ол а не айтханлыгъынгды?.. – Аскерхан сёзюн чорт кесип, тынгылауну ийди. Бети, къаны къачып, къара билеулей сыйдамланды. «Билипми сёлешеди огъесе чёкдюрюгеми кюрешеди?» – деди ичинден. Эшитир, кёрюр амалы жокъ эди, сора нек абызырайды? Ауузуна келген сёзлени бошуна айтып къойду эсе да, кеси чийин туура эте турмаймыды? Аскерхан, Зекерияны жаз тилин ангыламагъанча этип, ачыуун кери къыстаргъа таукелленди. Сабырланыргъа керек эди. Алай хужулукъ бетин бойсундуралмады: ол кюйюп бара эди, къызыл дарий журунча болуп. Борбайлары къыйылгъанын да сезди.

– Шаудан суу деп, кесингими къубултаса огъесе шауданни да жипи суудан башхалыгъы жокъмуду дейсе? – Аскерхан тынгылап турмаз ючюн сёлешди.

Суратчы жууапламады, бир жанына къарап, «бек уста ангылагъанса» дегенча этди.

* * *

Шамгъун улу Чапай эрттеден кюреше эди Аскерханны кесине юйюрскондюрюрге. Оюмун ат башындан сездире, андан-мындан лакъырда этип. Тиширыу аны сёзлерине уллу магъана бермегенди, лакъырдасын бармагъына чёргеп. Эр кишиле сантлана туруучудула, къуллукъчу адам а бютюнда эркинди безирерге, буюкъмай, ичиндегин айтыргъа. Аскерханны отундан-огъунданмы къорайды, аны лакъырдасыны хайыры-хатасы да жокъ деп. Тап, ич муратын ол ачыкъ айтып чакъырса да, угъай дерге къарыуу, ётю жетмезин тишырыу биле эди. Сора чакъыргъан жерлерине бара тургъанды. Чапай анга айып келтирирча иш этмегенди. Аны нёгерлери да. Нек бармай эди къуллукъчула бла, ала Аскерханны кеслерине тенг этип, кюсеп, нёгерлигин излей эселе. Бу жол а Шамгъун улу, кирип келип, ачыкъдан чакъырды.

– Къайры? – деди тиширыу, ауазын жауча жумушатып.

– Санга башхамыды да, суугъа атмазлыгъымы билмеймисе? – Чапай кесгин сёлеше эди, Аскерханны оноуукъадары да аны къолунда болгъанча.

– Нёгерлерибиз биягъыламыдыла, Аманкъул да келликмиди? – деди тиширыу, нек эсе да бети къызарып.

– Экибизден сора киши да боллукъ тюйюлдю. – Чапайны ауазында арсарлыкъ жокъ эди, анга, эл къуллукъчугъа, киши угъай деп сёлешалмазлыкъча.

Аскерханны, мычымай тамагъы къургъакъсып, эсине Зекерия тюшдю, аны сакъ, эсли сёзлери, сынчылаучу къарамы, алай таматасына абери айтыргъа тили айланмады.

* * *

Шахарда эки отоулу фатар кимниди, деп сормады Аскерхан. Не иши барды? Танышларындан бирини болур, юйюрсюз, бийчесиз жашагъан, Чапайны кесича, эл тюпчю. Кёп эдиле ёре къуллукъчула, суйген жерлеринде эркин фатарла алып, кереклерин табып жашагъанла.

Шамгъун улу аш-сууну столгъа салгъынчы, Аскерхан жумушакъ тапчанны къыйырына чёгюп, тегерегине кёз

жетдире турду. Фатарны иеси артыкъ тизгинли, таза-лыкъны излеген адам болмаз, эштада, деп келди тиши-рыуну эсине. Отоуну эшикден кирген мюйюшюн тюрлю-тюрлю ичгиледен къалгъан шешала сыйырып эдиле. Башхасында бир бири юсюне салынып эки четен, алма-лары, кертмелери бла. Жангыз тапчан ундурукъда къагъылмагъан жастыкъгъа, къызыл тышлы жууур-гъаннга да эс бурду тиширыу. Ичи къачан жууулуп, алышыннганы белгисиз эди. Жастыкъны тер, жау там-гъалары Аскерханны аркъасын титиретдиле. Туруп, кетип къалгъандан игиси жокъ эди: «Сен мени къайры келтиргенсе, кимни кир мулжарына къонакъ этерикме башымы?» – деп. Алай Аскерхан чамланмады, кетип да къалмады. Охо, бюгюн мен, ёхтемленип, уллу сёле-шейим, тамбла уа? Шамгъун улун не бек табанласам да, тамбла аны бла ишлерикме, аны аллына барлыкъма, деп сагъышланды. Айымыды, башхаладан аманмыды Чапай?

Тиширыу, угъай деялмай, чагъыргъа узалды. Азмы-кёпмю ичди: чагъыр Аскерханны башына чыртда чап-мады. Къоркъуп-буюгъуп, Шамгъун улу бла тенг урглап турду, чагъырны татыуун окъуна ангыламады. Чапай жастыкъгъа тартханда уа, – абери уртладымы-къал-дымы, – олсагъат узакъ къум жол къыдырып келген-лей болуп къалды.

Тёшек-жастыкъ асыры кирденми кёрюндю, мылы эди да, Аскерхан кесин жылы жипиде сыртындан жат-хан сунду. Кимни эсе да жастыгъындан ургъан тер ийиси бла къызылбет Шамгъун улуну ичги, сохан къа-тыш аууз тылпыууну ачылыгъын эшитип, сокъуранып, этер амалын а билмей, шош сытылды...

Чапай бла Аскерхан бир бирге сёлешмей, фатардан чыкъдыла. Жылы батмакъ, жипи суудан тогъуп, сууса-бын къандырып чыкъгъанча, тиширыуну халы, ич се-зими алай эди.

Андан бери эки-юч жыл озгъанды. Ненча кере бар-ды Аскерхан ол фатаргъа, ненча юлешди Шамгъун улу бла ол фатарда жастыкъ, жууургъан – тиширыу аны билмейди. Алай хар баргъаны сайын батмакъ суудан ичгенча болуп, сора терк окъуна унутуп къоя эди. Бю-гюн а Зекерия Аскерханны, жашырын ишин эсине тюшюрюп, жамауат аллында бетин ачханча этди.

Тиширыу ыразы болмагъанын сездирирча, Зекерия-гъа суймей къарады. «Къайдан биледи, кимден эшит-генди? – деп сагъышланды. – Огъесе Шамгъун улу кеси хапар этипми айланады, махтанып? Чапайны къарт

атасын Чиппону, Чиппону жашы Шамгъунну Аскерханны тукъуму арбазларына къоймагъандыла, адамгъа тергеп, кенгде тутхандыла. Бююнледе уа аланы туудукълары Чапай, мюлк-ырысхыгъа, къуллукъгъа да ие болуп, элни бек субай, чырайлы тиширыуун тос жүрютсе, нек махтанмайды, нек жаймайды хапар, отунданогъунданмы къорайды?» – Аскерханны бети отча къызып, эринлери къургъакъсыдыла. Неге эсе да, кимге эсе да ачыуланды, чамланды. Алай ол халында кёп мычымады: мёхелликге хорлатып къоюп, кёзлерине мылы ау чапды. Бар эди бир кюч, Чапайчалагъа онг, къуллукъ, оноу берип, Зекериячаланы уа онгларын сыйыргъан. Къачан башланганды ол, неди ол кюч – тарыхмыды, заманны къыстау чархы, неда жамауат, огъесе «бластны» ишимиди? – Аскерхан, кимге ёпкелегенин бла кимге чамланнганын билмей эди.

* * *

Киштик, шош келип, Зекерияны къатында чёгюп, сары къошуннга ушады. Эринин-бурунун жалап, иесине сагъайды, не айтаса, ырызымыса-тююлмюсе, дегенча. Зекерия, сурат ишлегенин къоюп, тапчан кыйырына чёкдю. Бир бирге къарап, иги кесек мычыдыла. Киштик ырахат эди, неге эсе да ыразы. Аны билдирирге суююп, эринин-бурунун дагъыда жалады, кёзлерин сюзюлтюп. «Бусагъатда ашагъанма, тойгъанма. Энди уа не затынга жарайым, не игилик этейим мен санга? – дей эди ол. – Энди эшикке атма, къыстама, тырнагъан, къапхан да этмем, тынч турурма, ма бусагъатдача, кёзюнге къарап», – деп жалына эди. Алай тююл эсе да, суратчы алай ангылады. Озгъан кюнлени биринде киштикни арбазгъа чыгъаргъаны эсине тюшдю.

Угъай, Зекерияны аман акъылы жокъ эди: киштик таза хауагъа, дуня кенглигине термилип тургъан сунган эди. «Кел, жазыкъ, туугъан жеринги кёргюзтейим, эркинлик сынап, гитчелигингде чыпчыкъланы мараучу арбазны».

Суратчы, киштикни къоюнуна алып, атлауучла бла энишге тебирегенде, ол артыкъ тынгысыз болмады: къайры элтеди, нек элтеди, деп ичине къоркъуу кирсе да, къылыгъын къалтырагъандан оздурмады. Босагъадан тышына атлагъанлай а, киштик Зекерияны къоюнунда балауузча, къоргъашинча эриди. Айырылыргъа унамай, тырнакъларын суратчыны инбашына, билегине илиндирип, жилиады. Зекерия башын сылап, ариу айтды,

болмады, сарнап, бютюн бек жабышды. Бир уллу сары гырмыкны кёкюрегинден, инбашларындан жыртып алгъанча этип, жерге салды. Киштик макъыргъанын солутмай, къулакъларын да жумуп, таш арбазгъа уюду. Тырнакъларын къадау этди. Гитчелигинде айланыучу арбазгъа угъай, бир жыртхыч жаныуарны чыгыр башына къоннганлай болуп, андан жыгъылмазгъа, таймазгъа кюрешгенча этди. Къайдан эсе да чыгъып, ёсюп, тегерегин къуршалагъан терекледен къоркзуп, аладан къалай къутулурун а билмей, мурулдагъан, сызгъыргъан да этди. Тёппелери булутлагъа жетген деменгилиле элгенмедиле: бютюн жууукъ келип, андан-мындан къолларын создула. Киштик дагъыда сызгъырыргъа кюрешди – сызгъыргъаны сарнаугъа ушады. Деменгилиле, къозуп, жангыдан сызгъырышып, жел этдире, тийрени сопакъладыла. Киштикни да. Жухуна-жухуна – солургъа къоймай, тунчукъдуруп. Ол кезиуледе жууукъдан жууукъ кысыла, юсюне къаплана келген къара ауаналаны кёрюп къоюп, къачаргъа керек болгъанын ангылады. Алгъа, сары жюн гулмаклай, бир тюрлю болуп, ызы бла жапланып, белин созуп, къачан эсе да чыпчыкъланы мараучусуча этип, сюркелди. Узакъ кетмеди: бийик юйню къабыргъасы бла эннген къанжал быргъыны артына буштукъланды. Киштикге андан ары азап сынадыргъа керек туююл эди: Зекерия, барып, аны къоюнуна алды...

Бусагъатда уа киштик, жалынган, тилеген къарамын суратчыдан бурмай, чёгюп турады. Керекмиди анга деменгиле терекле, чапыракъланы шыбырдашыулары, кенг арбаз, кырдыкны сюзюлюую, таза хауа, аяз да керекмидиле? Кереклисин киштик мындан – тар отоудан – чыкъмай да табады: къолан къабыргъала, отоудан аш ашагъан жерине дери жолу, аяз, жел ургъаны жокъ, жылы мюйюшле, тапчан, иесини жылы къолу. Анга аш, суу берген. Эт юлюш чыгъаргъан къол эди жашауун, жанын сакълагъан. Андан башханы киштик не этерикди?

– Къоркъма, энди сени арбазгъа киши элтмез, – деди Зекерия нек эсе да, сагъышлы бет алып. Киштик аны сёзлерин, сагъышын да ангыларыкъча, анга къарап, олтургъанлай турду. «Санга хайырымдан хатам кёп болду, – деди дагъыда суратчы. – Эгечинг, къарындашынг жокъ, нёгерлеринги тас этгенсе, кёгюрчюнлени мараучу арбазынгы унутуп». Неди да, эркинлик бла ёхтемликден эсе, къарын токълукъ иги окъуна болур.

Зекерия аны юйюне келтиргенинде, ол гитчечик эди. Мыга тенгли. Суратчыны кѳол аязында ауурлугъу хазна сезилмеген. Ары дери да кѳере-кѳере тургъан эди Зекерия киштик баланы, киргенде-чыкъгъанда. Кесине жууушдуруп умут а этмегенди.

Бир жол суратчы кѳоншу тиширыу бла саламлашыргъа тохтагъанлай, ол, келип, аны инчигине кыысылды. Мурулдап, жухун чурукъ бурунуна ышып, ары да, бери да ѳтдю.

Киштик баланы жалыннганын эслеп, тиширыу, дыркъ деп, сѳзюн бѳлдю да, энишге кѳарады. Ол жашаулу адам эди, юч жыйырма жылдан атлагъан. Кѳоншусу мычымай мудахланып кѳалгъанына сейирсинди да, Зекерия да тынгылауну ийди. Киштик бала, аш тилей, суратчы бла тиширыуну инчиклерине чырмаша, ала да тынгылап, иги кесек заман озду.

– Биз да, хазнабызмы, бу киштик бала кибикбиз, – деди ахырында Нохцукъ, кѳзлерине мылы ау тартылып кѳалып. Тиширыуну эсинде кѳп зат кѳабынып, ѳчюлюп, дагъыда жангырды. Мыйысыны жети кѳатысында эрттеден уяна да жарсыта тургъан. Алай ол кишиге абери айтмай эди. Кѳайсы бирин таурух этерикди? – Жашау барыбызны да, ма мунуча, бирлени аякъ тюплерине тюртгенди.

– Барыбызны да деп сен кимге айтаса? – деди Зекерия.

– Сени кибиклеге, кесим кибиклеге айтама, ѳзге уа кимге айтырыкъма? – деди Нохцукъ, шошайып.

– Мени аякъ тюпге тюшгеннге нек санайса? – Суратчы тиширыуну сѳзлерин жаратмады, тохтап сѳлешгенине да сокъуранды.

– Мухар тѳйюлсе, кѳол кѳыйынынг бла жашаргъа кюрешесе да андан.

– Башха амал излесем эди, мен кесими адамгъа санамаз эдим.

– Кесинг кесинги кѳубултуп тургъандан не чыгъады? – деп, Нохцукъ сѳзюн андан ары бардырмады. Тынгылады.

– Хар зат да иги болур, былай турмаз. Кѳыйыны бла жашаргъа кюрешген а кимге да насыпды.

– Айхай, анга ким угъай дейди? Алай биз, жашауну тюрленирин сакълай, умут эте тургъанлы, бокъур болдукъ. Тюз да, бийикге да ѳсген терекле да кынгырла болдула, топурагъын ырхы талай турса, агъачны агъачлыгъы кѳалмайды.

Зекерия ашыгыш жууапламады. Нохцукъну сёзлери сабыр этдирирча эдиле. Аны юсюнден суратчы кеси да кёп кере сагышланганды. Сора эсине Аскерхан туюшуп, дагыда ёчюлдю. Нек, Нохцукъ айтхан бла аны байламлыгы бармы эди?

– Керти айтаса, жашау бизни аямайды, алай кишини аякъ тюбюне уа тюрталмаз, – деди да, суратчы, ийилип, киштик баланы кёолуна алды. Олсагыат аны жүрекчигини тышырдагыанын, иегилерини къарыусузлукъларын да сизди.

– Сени кёолунгдагы уа мен аякъ тюпге туюшгенме, жашауум – жалынчакъды, деп биле болурму? – Нохцукъ сакъал тюбю бла киштик баланы кёргюзтдю. – Къачан туюшдю ол аякъ тюпге, къачан жетди анга ыспассызлыкъ, чыкыгъан, жашай келген от жагыасы унутулуп – аны ангылагъанмы этеди сени кёол аязынгы жылыууна тынгылап тургъан? Адам баласы да, башха туююлдю, учузлукъгъа юренип къалады. Жашауну, къадарны мардасы ол сунуп, кесин ийнандырып.

– Угъай, эгечибиз, не десенг да, жаныуарны бла адамны кылыкъларын бош тенглешдиресе. Бютюнда бучукъну. – Кишттик баланы башын Зекерия шош-шош сылап, тамакъ тюбюн къашып, кёубултду. – Мынга не башхалыгы барды ким тойдурса да? Терек тюбю, хуна артлары – ююю, аш тилерге уа намысынамы ыйлыкъсынырыкъды?

Суратчыны айтханына онгсунмай, сен не билесе дегенча этип, Нохцукъ эсленир-эсленмез ышарды.

– Алай бош сунаса, – деди тиширыу, – узакъ, кыйын жол этгенди аны да жалынчакъ, юйсюз-кюнсюз да.

– Бусагыатлада туугъан жаныуарны не узакъ жолу боллукъ эди?

– Энди нек тууа эди: анга эки жыйырма бла он жыл болады. Эки жыйырмажыллыкъ жол а кёп затны тюрлендиреди, – деди Нохцукъ, сагышлы бет алып.

Зекерия тиширыуну сёзлерин ангылаялмай, ангыламагыанын да билдирирге уялып, тынгылады. Ишни алайлыкъын тиширыу да сизди.

– Сен бошуна сейирсинесе, – деди дагыда ол. – Бу кёолунгдагы балачыкъ Узунбелланы Мисирханны киштигини туудугъуду, беш-алтыгъа айланган туудугъу. Узунбелланы Мисирханны кёпле таныйдыла.

Ол атны эшитгенлей, Зекерия къалай эсе да бир тюрлю абызырап, къарамын бурду. «Узунбелланы Мисирхан», – деди суратчы, шыбырдап. Кимди, къайда,

къачан эшитгенди Зекерия аны? Тил тубюнде айлана эди жууабы, алай былайды деп къоялмады.

– Узунбелланы Мисирханны туудугъу бармыды, кимди ол? – деди Зекерия ишексиз болур ючюн.

– Кеси да сауду, уллайгъан тиширыуду. Къызыны аты уа Зайнафды, – деди Нохцукъ. – Да несин сораса, бир эллилесиз?

Зекерияны бети отча къызды, абери уа айтмады. Зайнафны къызы Аскерханды, дериги келди, – сагъынмады. «Аны танып, ол бери, манга, келиучюсюн билип, сынчылап, къагъып, таурух айтады», – деп, суратчы кеси кесинден, Нохцукъдан да уялды. Алай Аскерханны уа таныймыса, деп соралмады.

– Кимни эсине келлик эди бу бала Мисирханны киштигини туудугъуду деп?

– Итле, киштикле да иелери сынагъан къадарны сынагъандыла, – деди Нохцукъ, Зекерия нек абызырагъанын ангылаялмай.

– Охо сора, мен муну юйюме элтейим.

– Ийнан, элтсенг да, сокъуранырыкъ туююлсе.

* * *

Мисирхан, арбазда олтуруп, кюн жылыууна тынгылап турады. Ол жыл саны тёрт жыйырмагъа жууукълашхан тиширыуду. Жашлыгъында ариу агъачлы, чырайлы да болгъаны бусагъатда да белгиледи. Акъ бетине чырай салгъан илишанлары сакъланнгандыла.

Мисирханны къолунда мурккусу жокъду: арт кезиуледе кёп ауруп, ёледи-къалады деп, энди тирилгенди. Урчукъ ийирирге, эшиу этерге къарыуу къалмагъанды. Бош олтурады алай: таза хауада, элни даууруна тынгылап, таулагъа да къарай. Энди анга Аллах, адам да айып саллыкъ туююлдо, жумушсуз оздураса заманынгы деп. Мураты тауусулуп, эсгериулери бла жашагъан тиширыу. Ишлер ючюн да къалмагъанды.

Мисирхандан арлакъда, аркъасын къабыргъагъа къысып, аны къызы Зайнаф олтурады. Юч жыйырма жылдан атлагъан, саулугъу, къарыуу да сакъланнган толу тиширыу. Зайнафны къызы Аскерхан, аш юйге кире да чыгъа, кёзлерине терк-терк уруна турады.

– Къызчыкъ не этеди мында, ишинде нек туююлдо? – деди Мисирхан, Аскерханны ызындан къарап.

– Бошاپ келгенди, – деди Зайнаф, мурккусундан башын кётюрмей.

– Къыстап ийгендилеми – дейсе? – Мисирхан бир къулагъын ачып, къызына сагъайтды.

– Аны къыстагъандан сора къайгъылары жокъмуду быланы? – деди Зайнаф, анасыны къулакъдан бек болгъанын эсге алып.

– Не дединг?

– Угъай дедим да.

Экиси да тынгылашдыла. Аскерханны аякъ тауушундан сора абери эшитилмей, бираз заман озду.

– Сейирди, ийнан, къызчыкъны андан бери ишинден къыстамай тургъанлары, – деди ахырында Мисирхан.

– Нек къадалгъанса сен бюгюн мынга? – Зайнаф, муркусун къоюп, акъ къолларын тобукъларына салды.

– Къызчыкъ чырайлы сабийди дегенлигимди.

– Чырайлыла уа ишлемеймидиле? – Зайнаф ангыламагъанча этип, алай соргъанлыкъгъа, анасы не затны юсюнден айтыргъа кюрешгенин сезе эди.

– Чырайлы да болса, чанка да болса – азмыды ол сылтау? Бласт аллайланы суймейди. – Мисирхан энишге къарап, сагъышлы бет алды.

– Эрттегили хапарланы айта тураса сен, – деди Зайнаф. – Энди бласт жокъду. Бар эсе да, ол чанка, бий деген сёзлени унутханды.

– Не зат дединг? – Мисирхан сёлешгенни айтханын жаратмаса, эшитмегенча этген – къылыгъыды.

– Бласт жокъду дедим да.

– Жокъ эсе, сени школдан къыстап нек ийген эди?

– Ол эртте эди. Энди дуня тюзелгенди.

– Тюзелгендими? – Былайда Мисирхан сейирсингенин жашырмады. – Акъыллы акъыллыча жашап башлагъанмыды? – деди ол. – Иги – игича, аякъ тюп этилмей? Сен алай хажи болгъун огъесе. Тюнене он бармагъын манга къадалтып тургъан бласт бюгюн къалай онгуна айланды? – Мисирхан, киши эшитмезча, шош сёлешди. Тиширыу кертда кёп затны, бютюнда жашауда тюрлениулени, билалмай эди. Сен элге къошулур онгунг болмай, заманынгы асламын тёшекде бла арбазынгда ашыргъанса деп, киши айтмай эди. Къачан эсе да къоркъуп, буюгъуп жашагъан чанка тиширыу, дуня къыйынлыкъладан къутулуп, тынчлыкъ сынагъынчы, къарт да, къарыусуз да болуп къалгъанды. Тап, дуниядан умут эте, иги къууумун юзмей, жашауу терк саркъып, бошалып келгенин окъуна эслеялмай эди. Унутулмай тургъан кёрген къыйынлыкълары бла адамла сынатхан артыкълыкъла эдиле да, жашау а иги жанына тюрленгенди. «Бластдан» бла къуллукъчуладан

къоркъмай, сѣлеширге жарайды, деп, ийнанмай эди. Аны ангылагъан Зайнаф анасына жан аурутду да, жапсарыр сѣзле изледи. Тапмады. Не зат айталлыкъ эди ол анга – Мисирханнга, ётюрюкден башха!

– Бласт энди кишиге тиймейди, къарауашы, чанкасы деп да билмейди, – деди Зайнаф.

– Нек къалгъанды харип аллай амалсызлыкъгъа, жашауданмы эрикгенди? – Мисирхан ийнанмай, къызына тырман этген бет бла къарады. – Огъесе хорлатышмы къойду, кимле келдиле сора?

– Угъай, хорлатмагъанды, – деди Зайнаф, – киши да келмегенди, кетген да этмегенди.

– Керти айтаса, ол мен кѳргенле кетерик туююдюле, кишини да къоярыкъ туююдюле. Кетселе, атангы ырысхысын, малын къайтарыр эдиле, – деп, Мисирхан къызына сагъайды. – Огъесе атангы малын ашап бошап, къуру жерге къарапмы къалдыла?

Зайнаф жукъ айтмады, айтырыкъ эсе да, къабакъ эшикни къатында женгил машина тохтагъанын эшитип, ёрге къопду. Улоудан тюшген, хуна башы бла арбазгъа къарап, саламлашды.

– Ахшылыкъ кѳр, жууукъ бол! – деди Зайнаф, артыкъ бек онгсунмай, онгсунмагъанын кѳргюзтюрге да суймей.

Тышындан сѣлешгенни аты Чапайды. Мындан алда сахаргъа чакъырып, ким эсе да, къалай эсе да элни таматасына буюруп жибергенди. Алгъын да ёре къуллукъчу эди, артыкъ этими, не билими барды деп айтырча туююдю. Жамауат ангыламагъан эди аны шырт деп, элни баш къуллукъчусуна нек чыгъарып къойгъанларын. Алай ыразы болгъанын бла къалгъанын сездирмеди, киши жукъ айтмады. Башхамыды, кимни сайласала да, жамауат, эл суйгенни, акъылы, адамлыгъы болгъанны къуллукъгъа салмаучуларына ол эртте юйренген эди. Чапай жукъа чачлы, къызылбет кишиди, эки жыйырма жылдан атлагъан. Ауур санлы, гумух къарамлы.

– Аскерхан керек эди, юйдемиди? – деп сѣлешди къонакъ, къабакъ эшикден бери атларгъа багъалы этдирип.

– Хау, юйдеди, – деди Зайнаф, нек эсе да абызырап, арсарлы ауаз бла. – Къызчыкъ, эшитемисе, бери бир чыкъчы, адам излейди сени.

Аскерхан кѳп сакълатмады: къарап-марап тургъанча, жангы жыйрыгъын да кийип, сыйдамланып-сыйпалып, къабакъ эшик аллына жетди.

Аскерханны бети жангыдан кыызарды. Сыйлы кыонак арбазларына келгени ючюн болур эди, кыуанган, абызырагъан да этип, саламлашды. Кызыны омакъланып чыкыгъанын, гузабаракъ селешгенин да жаратмай, Зайнаф ызына кыайтып, Мисирханны кыатында олтурду. Жюрегин бир тюрлю шургулукъ сыйырып, баштебен болду. Арбазгъа шошлукъ кыонуп, ол шошлукъну ауурлугъун кызы, анасы да тенг сезип, бир бирге кыараргъа уа базаыналмай, иги кесек заманны турдула. Кыабакъ эшик таба кыулакъ салыргъа, Чапай Аскерханнга не айтханын эшитирге керек эди Зайнаф. Алай уялды, ыйлыкъсынды. Сора кызына ышанмазгъа аны не иши барды? Чапай бла ол алайда сюелип селешгенликге, жылкысынмы сюрлюкдюле? Шамгъун улу аны юсюнеми секирликди?

Зайнаф, кеси кесин сабырландырып, жахиллиги ючюн сокъуранган окъуна этди. Болсада жюреги тынчаймады, ангылаялмагъан сезиминден бла гурушхалыкъдан азатланалмады. Неде эди аны сылтауу, чурумму? Жарлы анасыны да бети агъарып, тили тутулуп нек кыалды, неден элгенди ол?

* * *

Чапай Аскерханнга не жумуш бла келип, ушакыгъа тыйгъанын билгенден сора, Зайнаф кеп тынгылап турду. Не акъ, не кыара деялмай. Мисирханнга окъуна, ич жарсыуун сездирирча, жукъ айтмады. Ол да, эринлерин кыаты кыысып, эки жанына шош чайкыала, сагышлы эди. Сормай-ормай, нени да билип, ангылап кыойгъанча, халы алай эди.

– Шамгъунну ауазын эшитдим, не иши кыалгъанды аны бизни арбазда? – Мисирхан Чапайны танымай эди. Тап, Шамгъунну жашы барды деп билмей эди, бусагытта да кыабакъ эшикни артында аны кёрмеди – ауазын эшитген эди. Зайнаф, анасыны сёзлерине уллу магъана бермей, ажашып айтхан сунду.

– Не Шамгъунду ол? Шамгъун бери кыайры келлик эди? – деди Зайнаф.

– Ийнан, келгенди, мен эшитген ауаз Шамгъунну эди. Энтта да кыуллукъчумуду ол?

– Серленген этесе, анам, хау. Шамгъунну ауазын унутмагъанса, дейди.

– Аны уа бир иги унутмагъанма да. Тюрленмегенди, жашлай турады, кеси уа кыарт тонгуз болгъан болур, – деди Мисирхан, теренден кыарагъан кёзлерин кыызын-

дан айырмай, сёзлерине не магъана бергенин да сездирмей.

– Ажашхан этесе десем, унамайса: Шамгъун эртте ёлгенди, жажаним андан толсун, – деп, Зайнаф ичинден жарсыды анасына. Къартлыкъгъа хорлатханды, дейди. Шамгъунну ёлгенин билмей амалы жокъ эди, эси азып, унутуп къойгъанды ансы. «Сабий бла къарт бир кибикдиле», – деп андан айтадыла. Болсада, Чапайны ауазын атасы Шамгъунну ауазына ушатып, даулашханына сейир этди. Сора кимди былайда серленнген – Зайнафмы, анасы Мисирханмы? Къарт тиширыуну сёзлерине къулакъ салып, сагъыш этерча эди.

– Шамгъун ёлгендими дейсе? – Мисирхан сагъайды. – Къачан? Мен ол ёлгенди деп нек билмейме? Ийнан, аны киши да биле болмаз ёлгенди деп.

– Ёлгенди, ёлген. Къой, не этесе муну! – Зайнаф ачуланыргъа хазыр эди.

– Шамгъунну атасы Чиппо уа не затха жарайды? Арбазлада ат тепсетгенин къойгъанмыды? – Мисирхан, сынагъан-сынчылагъан этгенча, къызына кёз къыйырын жетдирди. Мен ангылагъанны, билгенни бу нек билмейди, дегенча. Къыйынлыкъ кёрюр ючюн къалмагъанды да.

– Анам, энди уа асыры оздураса, – деди Зайнаф, Мисирханны сант сёлешгенин бирле эшитип къоядыла деп къоркъуп. – Чиппосу, Шамгъуну да эртте ёлгендиле.

– Ёлгендилеми дейсе? – Мисирхан, сейирсиннгенден, къашларын керип, къызына алай къарады. Биягъы эринлерин къаты къысып, тынгылап турду, Зайнафха айып этгенин кёзю-къашы бла билдирип. – Къалай жахил адамса сен, – деди сора. – Чиппо бла Шамгъун бу дуниядан ёлюк кетселе, биз нек жарлы боллукъ эдик? Ёллюк туюлюдоле, аллай насып къайда эллилеге!

Зайнаф ашыгъып жууап къайтармады. Тюзю уа – анасына не айтырын билалмады. Серлене тураса, дегени ючюн сокъуранып, кеси кесине айып этди. Мисирхан туююл эди эси азгъан, ол эди, Зайнаф, жукъ ангылаялмагъан. Болсада, тынгылап къояргъа суюмеди.

– Ёлюм дегенинг Чипполадан кючлюдо: чалгъы боюнуна илиндирмей, кимни къояды ол?

– Сёлешген Шамгъун туююл эсе, ким эди? – Мисирхан къызы таба сагъайды: сен айтырыкъны мен да билеме, сынап сорама ансы, дей эди аны къарамы.

– Ким боллукъ эди, Шамгъунну жашы Чапай эди.

– Аны сормайма, не ишлейди дейме.

– Элни баш кьуллукъчусуду, – деди Зайнаф, Чанайны кьуллугъуну атын айтыргъа тили сынмай.

– Элни баш кьуллукъчусуду сора. – Мисирхан «мен айтып кюрешген а эбизе жырмады» дегенча этип, ауазы бла Зайнафны масхаралады. – Къызчыкъ бла уа не жашыртын ушакъ бардыра эди?

– Къызчыкъны биргесине ишлерге чакъырады, къагъытчим бол, деп тилей келгенди.

– Аллах барды, жюрегим сезип тура эди, – деди Мисирхан, – сен а манга хапар айтаса, дуния тюзелгенди деп. Башы тьобуне болгъан дуния къалай тюзелир эди, Шамгъунла жашагъан къадарда? – Къарт тиширыу тынгылауну ийди. Мугурайгъан халда иги кесек олтуруп, кючден-бутдан ёрге къопду. Айтханын этерге унамагъан мамукъланган санларын аз-аз кезиулете, тохтап солуй, сора тырхыклагъа миналмай, алайда алаша шинтикчикге чёкдю. Къатында Зайнаф, Аскерхан бармы эдиле, жокъму эдиле – билмеди, кёралмады. Къарамы, эси да узакъгъа кетдиле. Къызы сёз къошуп кюрешмеди, ангылай эди бусагъатда анасы, Чиппо бла тьобешиулери жангыртып, жарсыгъанын.

* * *

Элни къыйырында жарты оюлгъан таш хуналары тийресине киши келмейди. Тёрт-беш кюнден бери. Тап, ёрге-энишге баргъан атлы окъуна кёрюнмейди. Жамауат элден кёчюп, къачып кетмеген эсе, дуния былай тилкъау болуп нек къалды, деген сагъышда эди Мисирхан. «Не сейирди бу, не жууукъ-ахлу, не къоншу жокъ».

Мисирхан таш юсюнде эски кийизге олтуруп тура эди, аркъасын хунагъа тиреп. Тамата, онбиржыллыкъ жашчыгъы школгъа кетгенди, не болуп къайтырыкъды ансы? Экинчи сабийи – жети жылы толмагъан Зайнаф – арлакъда кесин булжутады. Бир насыбы – Чиппо аны быстыр гинжилерин сыйырмагъанды.

Хапчук-харекетинден, малындан да анга къалгъан эски къумгъан, чоюн, эки-юч агъач къашыкъ бла табакъ эдиле. Сора сабийлени юслеринде кийимлери бла аталарыны чепкени, тону. Бир тулукъ къууутлары.

Юйлери, мюлкю дорх этилип, тышына къысталгъанында, Мисирхан, ахлуларына жюрой кетип, башын кечиндирир мюйюш тапмай, сайлагъан эди мал орунну элни огъары жанында. Хар ким кеси башына къоркъа эди «бластны душманы» Мусосну юйюрюне жан ауру-

тургъа, къонакъбайлыкъ этерге. Кимни да нек къыйнай эди сора Мисирхан, къайын атасыны журту тургъанлай? Ол эртте ишленгенди, таш къабыргъалары акъгъа скюртюлюп. Бийик хуналары бла. Башы къызыл къошун бла жабылгъан. Мусосну атасы Къурманбий анда тёрт жыйырмадан артыкъ саулукъ ийнек кечиндиргенди. Бузоулары бла. Жыйырма бла алты ёгюз да. Къалгъан малларыны орунлары башха жерде эди, Мисирхан ары бир да бармагъанды. Бери уа терк-терк келе тургъанды. Эсиндеди, Къурманбийни мал оруну келин келлик отоу, арбаз кибик, таза, тизгинли болуучусу. Къара-къолан ийнеклери, ёгюзлери да. Мюйюзлери чырдыгъа жете.

Къурманбийни юйюрю – тогъуз адам эди: кеси, юй бийчеси, сора жети жашы. Мисирханны баш иеси ол жети къарындашдан бири эди – Мусос, ортанчылары.

Жети къарындаш, аталары сегизинчи болуп, ишден, маллагъа къарагъандан башларын кётюрмегендиле. Жалчылары да болгъандыла. Чиппо аладан эди. Колхоз къуралыуну юсюнден хапар башланганлай, Къурманбийни мюлкюн мычытмагъан эдиле – сыйыргъан эдиле. Сыйырдыла деп айтырча да тюйюлдю, – былайда Мисирхан эсин жангырта, бираз сагъышланды. Эсли адам эди ол, харип, деди сора, къайын атасыны атын ичинден айтыргъа окъуна уялып. Хар жашына экишер-ючюшер мал берип, энчи юйюрге чыгъарып, къалгъанларын къыралны мюлкюне къошхан эди. Киши дау этип, юсюне скеелгинчи. Ма бу мал орунну да. Не медет, Къурманбийни маллары, журтлары суусапларын къандырмады: кесин, эки жашын да тутуп, алып кетдиле. Ол кюнден бери хапарлары жокъду. Къайдадыла энди ала, саумудула-шаумудула? Андан бери тюгел беш жыл озмагъанды – Къурманбийни кенг, жарыкъ отоугъа ушаучу мал оруну – энди багуш-мешхут тебе болгъанды.

Алай тюйюл эсе да, Мисирханны кёзюне алай кёрюнеди. Тишируу, туруп, таш къабыргъаны узуну бла ёрге барды, оюлгъанмыды, къалгъанмыды дегенча, журтда айланып турду, Зайнафны къоюнуну ала, тюшюре. Ийнан, таш къабыргъаларындан сора жугъу сакъланмагъанды, деди кеси кесине. Куудушлары чачылгъандыла, чалы буруулары мешхутха аууп, чирип. Мал орунну хастанына кирип, тансыкъларгъа умут этди Мисирхан. Шорхулдатып ийнекле саууучу, бузоула тамышдырыучу заманы эсине тюшюп. Кирирге базынмады: батмакъ эди. Анда-мында жыйылып тургъан мешхут хударла кюнде жылтырай. Адам кёргенлерине, тирилип, умутчу болуп, тёрт-беш кётюрем мал тиширугъа къарадыла.

Ол да къарады алагъа. Къайынларымдан сыйырылгъан ийнекле болурламы, деп сагъышланган эди Мисирхан. Тап, алай эсе да, не эталлыкъ эди – тиширыу ызына къайтды.

Бек алгъа суу бла къууут басды да, Зайнафха берди. Тугулчукъ этип, парийге да къапдырды. «Санга уа, харип, не берейим?» – деп, тиширыу киштигин къоюнуна алды.

Не парийни, не киштигин биргесине келтирмеген эди Мисирхан. Ит арбазда къалгъан эди, киштикни уа къоншуларына элтип, аманат этген эди:

– Аллахынг бла тилейме, ажашдырма, – деп.

– Айымыды, турсун. Ол къоратханмы этерикди, жарлы, – деди къоншу тиширыу, артыкъ бек онгсунмай, сагъайып. – Чанкаланы киштиклерин ашатаса деп, дау айтырыкъ болмазла.

Алай Мисирхан, эл къыйырында мал оруннга келип, кече къалырча мюйюш жарашдыргъынчы, парий чабып жетди. Ызы бла, кёп мычымай, – киштиги. Сейир эди аны жолгъа тюзелип келалгъаны, огъесе къоншусу Пазий келтирип, атыпмы кетди, деп сагъышланды Мисирхан. Ийнан, алай окъуна болур. Аман дуния эди, къыйын.

Тиширыу, киштигини башын сылай, олтуруп туралмады: жюрегине не эсе да бир жангы жарсыу, шургулукъ тюзюп, жеринде къоймай эди. Неди ол, энди уа палах къайдан келеди, деди тиширыу ичинден. Палах келип башласа, жерге кёмгюнчю тынмайды. Не замандан бери сюреди ол Мусосну юйюрюн. Мисирхан энди сабийлерине къоркъады.

Тиширыу, гупшурланып, тышына чыкъды да, жолгъа къарап сюелди. Жарашдыргъан жатмачыгъында сюелир онгу жокъ эди.

Мисирхан ёсюю болгъан, ариу агъачлы тиширыуду. Тизгинли. Бусагъатда окъуна, отоунда кийинип-жарашдырылып чыкъгъанча, юсю-башы тапды. Аяулу кийимлери сыйырылып, жангыз ысхарла жыйрыгъына таянып къалгъан тиширыугъа ушамайды. Сюймей эди ол тышындан къарагъанлагъа жунчугъанын кёргюзтюрге. Анга кёл кенгдирликле элде асыры кёп эдиле. Эндиге дери алай сунуп турмагъан эди. Гюняхлары керек тюзюлдю – ариу айта эдиле эллилери, къайда жолукъсала да. Къолунда болгъанны Мисирхан аямагъанды. Бу жарлыды, къарыусузду дегенине юлюш чыгъарып тургъанды. Санга жаным къурман болсун, дей эдиле ала да.

Кимни эсине келлик эди Мусосну юйюрюне дерт

тутхан барды деп? Эри тутулуп кетип, ырысхысын Чиппо чачхан кюн ачхан эдиле бетлерин Мисирханнга жалыныучу тиширыула. Гажай бөрюлеча, ач итлеча, чабып, жыртышып, Мисирханнга тебинип, юйюн тонап. Душманлары жастыкъ, тыпыр ташланы тюплеринден чыгып. Арбаз бурууну, хунаны тешиклеринден. Игилик этген адамларынг къачан малтайбыз деп, сакълап, марагъанларын киши билмейди. Аны кеси башы бла сынады...

Мисирхан, тамагъы бууулуп, жукъ кёралмай, адыргысындан къызчыгъын къоюнуна алды. Не этерин, къайры барырын билмейди. Тиширыула бла колхоз ишге жюрюрге къойсала, неге да тёзерик эди. Айымыды, юйюнден, журтундан къыстадыла, ырысхысын чачдыла. Алай санлары саудула. Юй къуарар, ырысхы энтта келир. Ол аман Чиппо ишге жюрюрге къоймайды ансы. Къыйынды жамауатдан айырылып, ишсиз тургъан, азап. Къайда излесин тюзлюкню, кимге тарыкъсын?

* * *

– Жашчыкъ, школдан былай эртте нек келдинг? – деди Мисирхан, шоц, гузабасыз. Азамат жукъ айтмады, башын кётюрмеди.

– Ач болгъан болурса. – Тиширыу жашчыгъыны жюрегин къыйнамайым деп, жумушакъ селеширге кюрешди, жапсарыргъа.

– Атанг къууутну бек суйюучю эди, – деди нек эсе да. – Ашачы сен да. Ийнан, къууут а бек игиди. – Азаматны эринип, суймей ашагъанына къарап, Мисирхан олтургъанлай турду. Эки-юч кюнню ичинде жашчыкъ саз бетли болуп къалгъанына жарсыды. Ашын-сууун табып жашагъанда да хазна туююл эди.

– Сора уа, жашы, школдан былай эртте нек келдинг? – деди жангыдан.

Азамат, къабынын кючден жутуп, агъач аякны таш юсюне салды.

– Къыстап ийгендиле.

Мисирхан биле эди жашы нек эртте келгенин, кёлек жагъасы да нек жылтыргъанын. Аман хапар эшитирине хазыр эди. Болсада, бети кетип, санларына къарыу-сузлукъну ууу жайылды. Сора Мусосну сабийлерин да аярыкъ туююлдоле, деди. Сууукъгъа, ачлыкъгъа да тёзерге боллукъду, къаргъа, жаууннга. Юйсюз, журтсуз къалгъанынга, баш иенги тутуп ийгенлерине. Сабийге зорлукъ этилсе, къалай тёзгюн? Кимни терслесин Мисирхан энди? Ёргеми, энишгеми чапсын?

– Кимди сени кыстагъан?

– Ма Салах кыстагъанды.

– Салахмы? – Тиширыу секирип ёрге турду. – Тохтасын ол бир, – деди.

Сабырланыргъа, эс табаргъа керек эди Мисирхан. Азаматны алындырмаз ючюн. Авери айтып, кишини уялталмазлыгъын ангылай эди. Несинден къаллыкъдыла энди Мисирханны, мюлксюз, башсыз тиширыуну? Ун сурай, къурманлыкъгъа мал тилей келмезле. Алай Салахны иши сейир туююмюдю? Мусос бла бир къа-нгадан аш ашап, аны кийимлерин хаух тилеп, тойлада омакъланыучу Салах.

– Не айтып кыстады ол сени? – деди Мисирхан, кесин, жашын да не зат бла жапсарыргъа билмей.

– «Кет мындан, ит кулакдан туугъан ит кючюк», – дегенди. – Азамат, атасына ушамай, назик сюекли жашчыкъды, къарыусуз. Сепкилбет, уллукёз.

– Сен а кетипми къалдың? – деди Мисирхан, керек-сиз соруула жюрегине асыу берликча.

– Кетмеген эдим, олтуруп тургъан эдим. – Жашчыкъ, жарып, жигитлик этип келгенча, алай селешди.

– Сора уа?

– Сора уа къулагъымдан тартып кыстады. – Азамат, башын бир жаныракъ тутуп, анасы къулагъын кёрюрча этди. Алай анга зорлукъ жетгенди деп, тиширыу авери эслемеди.

– Тохтасын ол бир. – Мисирхан сабырланып, жашына кёл этдирирге кюреше эди. – Къоркъма сен, – атанг къайтса, кюнлерин кёргюзтюр алагъа. – Тиширыу Азаматха кёп зат айтырыкъ эди. Кеси-кесин алдарча, булжутурча уа сагъышлары, кюйлери да хазыр эдиле. Алай барысы да мычымай тунчугъуп, ёчюлюп къалдыла: атлыны олсагъат таныялмай, эси анга кетип, иги кесек мычыды. Тап, келген атдан тюшгенде окъуна, экили болуп, сюелгенлей турду. Мисирханны «арбазына» къонакъ болгъан орта ёсюмлю, омакъ киши кёрюндю. Кёк бёрклю. Кишмир гелефей кёнчеги, башлы чурукълары. Акъ чепкенден келеги, бели жассы бел бау бла кысылып. Бийик кёк бёрк келгенни башына артыкъ бек жарашмагъанына, кёнчек, келек да анга деп бичилмегенлерине эс бурду Мисирхан.

– Аллах-Аллах, не омакъса, Чиппо! – деди тиширыу, келгенни юсюнде кийимле аны баш иеси Мусосну болгъанларын ачыкъ билдирирге артыкъ бек базынмай. Мисирханны ауазында: «Охо, таныдым, – сыйырып киймесенг, санга аллай кийимле къайдан чыгъа-

рыкъ эдиле», – деген чурумну сезмезча тели туююл эди Чиппо да.

– Элни кямсары кийим тапмаз деп шегинг болмасын. Эринги кесин кёрмей эсенг да, кийимлерин кёр деп кийгенме ансы. Дагъыда хычыуунду, – деди Чиппо, жууукълаша. «Энди сени эринг мен боллукъма, санга не башхалыгъы барды?» – дерик эди да, ашыкъмады.

Мисирхан «кямсарны» аягъындан башына дери тинтип-къармап чыкъды. Анга сёз нёгер болургъа суймей, тынгылап турду.

Къасай улу Мисирханны атасыны жалчысы эди. Ол заманлада бусагъатладача сыфатсыз туююл эди, деп келди тиширыуну эсине, аны къынгыр бутларын, кёселигин да энди кёргенча, кирпичсиз кёз къабакълары да чийленип, чюйре айланганнга ушагъанларын.

– Ким айталлыкъды сизге кийим тапмазсыз деп? Ол сыйыргъанларыгъыз окъуна он жылгъа, жыйырма жылгъа жетерикди. Алай андан сора не этерсиз ансы? – Чиппону асыры жууукъ къысылып келгенине онгсунмай, Мисирхан хыны да, ашыгъып да сёлешди.

– «Сиз» деп бластны адамларына айта болурса, кесигизни ары тартып? – Хыйла иш эте тургъанлай, жетип, юсюне чыгъып къалгъанча, Къасай улу алай къарады тиширыугъа, кёзлерин жандырып. – Кесинги, ары бош тартаса, къабыргъангы бизге жарашдырыргъа кюреш, – деди Чиппо.

– Сен а «биз» деп кимге айтаса? – деди Мисирхан сёз орунуна.

– Ангылатхан эдим да: «биз» – ол сабетцка бластны кёз гинжилери, сиз а – анга тебингенле.

– Гудучула, эл туючюле, киши къыйыны бла жашагъанла, деб'а айтырыкъ туююлсе. – Тиширыу, билеклерин токъ ёшюнлеринде чалдишдирип, сабыр сёлешди. «Бластны» Къасай улуча келечилеринден буюкъмазын ангылатырча, «къонакъгъа» ёхтем къарады.

Чиппо, къолун жан сюегине салып, аягъын алгъаракъ узатды: къара да кёр, жарыл да ёл.

– Кимни – аллы, кимни – арты, – деди. – Сен – багушда, мен а – тахтада.

– «Бласт» санга тахтаны бийигин берген эсе да, юсюнге кийим мажаралмагъанса, – деди Мисирхан. – Минген атынг, кийген кийимлеринг да – хаух. Сизни хар негиз да алай болур.

Къасай улуну бети кетип, къолунда къамичиси ууакъ къалтырады. Аны тиширыу эслейди, деп къоркъуп, букъдурургъа кюрешди.

– Бласт хаухду деп бош таш ашайса, – деди шош дуаз бла. – Сакъ бол, кишиге эшитдирме. Мен а санга хата излеп келмегенме. Сен «хо» де ансы, сени боюнунгу тартырыкъ бичакъны ауузун къаматып къояйым. Къарап-къарагъынчы.

– Ол бичакъ сен туююлмюсе? – деди Мисирхан.

Чиппо сагъышланды. «Менме», – деп къояргъа бек термиле эди. Жаханымге эшик ачарыкъ, аны жабып къояллыкъ да ол болгъанына ийнандырыргъа. Алай Мисирханны къоркъуталырма деп базынмады. Иги къоркъмаса, Чиппо муратына жеталмазын да биледи.

Къасай улу Мисирханны эрттеден кюсейди. Атасыны арбазында отун жарып, малларына багъып тургъан заманындан бери. Жашыртын, кишиге абери сездирмей. Сездирип, тобукъланып да не табарыкъ эди? Ким адамгъа санагъанды ол заманлада аны – жалчыны? Бютюнда кесени, чыгырны. Аллаилыгъын Чиппо кеси да ангылагъанды. Къынкъ этмей, узакъдан термилгенди чанка къыз Мисирханнга. Юй, таш артларындан урлап къарап. Ол къайры барса, алайда муркку этерге кюрешип. Эс бурмай эди чанка къыз анга. Чыртда. Бар эсе да, жокъ эсе да, билмегенча этип. Боюнун буруп, аны таба шо бир къараса, бир такъыйкъагъа ушакъ нёгер болса, Къасай улуну ичими кюерик эди?

Энди уа, Аллахха жаны къурман болсун, Мисирхан сайлагъан Мусосну кемесин батдырды да, кесини къайыкъчыгъын тенгиз кенгликге чыгъарды. Хау, алайды, кемеси, къайыгъы да, аты, ёгюзю да Чиппонуду. Ариу тиширыула да аны болургъа керекдиле. Бютюнда оспар сёлешиучюле, кюсемеучюле. Ала Къасай улуну жарлылыгъын кечмеген эселе, ол энди байлыкъларын башларына жау этер.

Чиппо, бир кесекге сагъышын бёлюп, Мисирханнга къарады. Къарамы бла тиширыуну, къоркъутуп, къулу-къарауашы этип къоярыкъча. Къажымай эди Мисирхан. Аллында «кямсар» сюелип тургъанын билмегенча. Къасай улуну, ичи ёртенленип, къоллары жангыдан къалтырадыла. Эсине Мусос тюшдю.

Мисирхан, къумгъанын алып, кеси керегине атланганлай, аны марап-сакълап тургъанча, Чиппо да ызындан баргъанын унутмагъанды. Жашыртын, шош келди да, аякъ жолну жепилерине къапланды. Кёпмюазмы мычыды ол халда – эсинде туююлдю. Аркъасын чалыгъа къысып, чёгюп тургъанлай, Мусос чыгып къалгъаны эсиндеди. Бир сёз да айтмай, туююп, ёре

кѳопмазлыкѳ этип кетгени да. Энди Чиппо Мусосну тѳуйгенден да оздурду. Кѳатынын а ат кѳпчек этер, жастыкѳ-жууургѳан орунуна жѳурютѳур.

– Керти айтаса, бластха табан кѳтѳургенлени табансыз мен да эталлыкѳма, – деди Чиппо, иги кесек тынгылагѳандан сора. – Алай бластны менден залимлери да бардыла. Жан аурута билмегенле. Сѳуймей эдим сен аланы кѳолларына тѳушеринги.

Мисирхан аз ышарып, энишге кѳарады. Чарыкѳ буруну бла ташчыкѳны ары-бери тѳурте, булжуду: «Гынттылары уа кѳазаннгамы сѳыйнады? Жазыкѳ, бу да кесин залимге санайды». Болсада кѳлюне келгенни айтмады. Кѳзбауму этди огѳесе хиликкѳя – ангылатмады.

– Кѳой-кѳой, Кѳасайны жашы, бусагѳатда сенден залим ким боллукѳду, – деди, – кѳуллукѳ, сауут-саба да сени.

Мисирханны сѳзлерине ийнанып, Чиппону кѳлю кѳтѳурѳудѳу.

– Аны биле эсенг, айтханыма нек кѳулакѳ салмайса? – Кѳасай улу, тиширыу энди ычхынмаз эди, былагѳа не мадар ансы, дегенча, Зайнаф бла Азаматха кезиу кѳарады. Кѳызчыкѳ, «кямсаргѳа» эс бурмай, агѳач таракѳ бла чашчыгѳын тараргѳа кѳуреше эди. Жашчыгѳ’а, аркѳасын таш хунагѳа таяндырып, кѳесе кишиге сагѳайыпды.

– Неге кѳулакѳ салдыраса, сен алыкѳын жумушунгу айтмагѳанса. – Мисирхан келгенни гынттысын сезе эди, ангыламагѳанча этгенликге.

Тиширыу, Чиппо излегенни сезип, андан жумушакѳ сѳелешген сунган эди да, энди уа арсарлы болду. Мисирханны ауазында бир тѳурѳу, ол жаратмагѳан илишан эшитип, сагѳайды.

– Мени жумушуму ангыламазча теличиг’а тѳуйюлсе, – деди, ауурлугѳун бир аягѳындан экикчисине аудура.

– Ийнан, ангыламайма, – деди тиширыу, чорт кесип.

– Сабийлеринге кѳыйынлыкѳ жетмей, арбазынга кѳайтыргѳа, тынч жашаргѳа сѳуемисе? – деди Чиппо, бѳркѳюню ауурлугѳун сезип.

– Аны уа ким сѳуймей эди? – Мисирхан узакѳгѳа кѳарады, сагѳышлы бет алып. – Алай энди бизге тынчлыкѳ жокѳду.

– Манга ышан сен. Мен сени тынчлыгѳынгы боюнума алалмазлыкѳ киши тѳуйюлме. Мен сау кѳадарда, чачынган тѳок тѳушмез. – Чиппо, кир кѳол жаулугѳун чыгѳарып, чыгыр башыны терлегенлерин сѳуртѳу. Кѳа-

лай эсе да унутуп, жунчуп. Жунчумаса, киши къатында беркюн тешмеучюдю.

– Сен мени къалам болур ючюн, не этерге керекме? – деди тиширыу бютюн сабыр. Чиппо не излегенин, кеси да анга не айтырын биле эди да, халын тюрлендирмей эди.

Чиппо жеринде ары-бери тепчиди.

– Тиширыуну къаласы эр кишиди. Эр кишисиз жашагъан тиширыу башсыз урчукъ кибикди.

– Сен мени эрге бериргеми айланаса?! – деп, ышармыш этди Мисирхан. Сора эринлерин къаты къысды. Агъартып.

– Эр-мер билмейме, алай базыннган эр кишинг а болургъа керекди. – Чиппо, жангыдан тирилип, батыр сёлешди. Кертда, кямсар кимди былайда? Орамгъа атылып къалгъан къатынны несинден буюгъады? Хо десе, кесине ахшы.

– Кимди ол манга тежерик эр кишинг? – Тиширыу кюлюрге умут этди – кюлалмады.

– Кимдими дейсе?.. Аны уа билесе, тейри. Къууллугъу болмагъан киши санга керек тюйюлдю. Менден жийиргенир, къачар чурумунг бар эсе, айт. Эшитейик аны да.

Мисирхан, ауузундан сёз чыгъаралмай, кёп тынгылады. Жияларыгъы къысып, онгуз болду. «Аман дуния, – деди ичинден. – Игиле къабылып, мыжыкъла артыкълыкъ этген дуния. – Сора кимге эсе да ачыуланды. – Ким эди чанка тиширыуну намысын сындырыргъа кюрешген, Чипполагъа хорлатып, алагъа жол берген – Мусосму? Тиширыуларыны намысларын сакълаялмай, тюп болуп кетген хомухла».

– Мени бла бир тёшекге кирми дейсе? Саякъ жюрю, тосум болму дейсе? – Мисирханны бети агъарды. Къаны къачып, мычымай агъарып къалгъан бетинде аны къара тогъай къашлары бютюн шартландыла. Ариу, тюз бурунуну къыйырлары жукъардыла. Мисирхан не заманда да чырайлы тиширыу эди. Бюгюн а Чиппо аны ариулугъуна жангыдан сукъланды. Кесини хиккилигин, чыгырлыгъын эсине тюшюрюп, оспарлыгъын тас этди.

– Аякъларынгы жууургъанынга кёре узатып сёлеш, – деди Чиппо, ёню къарыгъып. – Сабийлеринги къайгъыларын эт. Ийнан, артда сокъуранырса.

– Сени хупеги къанынг бла мени чанка къаным къатышып, бир чыгырбашчыкъ тууса («Тоба, тоба, Аллах, сен кеч!»), жамауат не айтыр? Дуния бузулуп къал-

мазмы? – Мисирхан Чиппо бла суюлгенине ыйлыкъсын-
нганын жашырмай селешди. Башын ёрге тутуп, бир
жанына къарап. Эрин кыйырларына ышармыш къон-
дуруп. Ол биле эди айтмазын айтып жибергенин. Алай
Къасай улу асылсыз сёзле эшитирге тийишли адамды.

– Чанкама депми ёхтемленесе? – деди Чиппо, къуй-
рукъ башында керохуна къолун салып. – Сизни чан-
кала этген мени кибиклени кыйынлары туююлмюдю?
Мен туююлмем сизни юйюгюзню бакы этип тургъан?

– Кесине батан эталмагъан кимге черен эталады? –
Мисирхан аллына келген кыызчыгъыны башын сылап
селешди. Тишируну эсиндеди Чиппо эки кере жал-
чылыкъдан чыкъгъаны. Биринчи жол Мисирханны
атасы анга жыл хакъына деп он къой, саулукъ ийнек
бла тайлы байтал берген эди. Чиппо, мюлк къураялмай,
къолуна тюшгенни жоюп, экинчи кере келген эди жал-
чыгъа ал деп, тилей. Дуния бузулурну аллында дагъыда
кетген эди ол, онбеш къой, бир ёгюз, бир ийнек алып.
Экими, ючмю жыл озду – Мисирхан унутханды, – Къа-
сай улуну арбазында «юш» дерге тауугъу окъуна къл-
магъан эди.

– Ким эталса да кёрюрбюз батан, черен да, – деди
«кямсар», неге эсе да кёл кенгдирип. – Сабийлеринг
факъырачыла болуп, эл тюбуне жайылсала, кюсерсе
мени.

– Аллах буюргъандан озмакъ, факъыра да жыймакъ,
энтта да сени кибикледен эсе теркирек аякъланырбыз.

– Аякъланырса, сакълап тур! Сабетцка бласт кесини
душманларын семиртирикди дейди. Кетгенди сизни
жау кекириучю заманыгъыз. Мюлкню, ырысхыны да
биз къурарыкъбыз энди. Мени кибик кишиледиле энди
сизни Аллахыгъыз, бийлеригиз да. Кийимни, атны да
игиси бизниди. – Чиппо тишируланы ариулары да
биз буюргъандан чыгъарыкъ туююлдюле деп къоша-
рыкъ эди да, нек эсе да алай айтыргъа тили айланмады.

– Ариу кийинсегиз да, башыгъызгъа акъыл кир-
мез, – деди Мисирхан, «кямсарны» юсюнде Мусосну
кийимлерине жангыдан кёз жетдирип. – Хаух чурукъ-
ларыгъыз эски болурла, минген атларыгъыз да –
къарт. Сора кимден сыйырысыз, кимни арбазына ча-
барсыз?

Чиппо олсагъат жууапламады. Кеси кесине ачыу-
ланып, тынгылады. Къуллукъчу болгъанын унутуп,
жалчыча селешеди. Энтта да быллагъа хыликкя этдирип,
буюгъупму турургъа керекди? Огъесе, бу айтханлай,
жалчыны къаны сары суу болуп, чанкаланы уа кызыл

ертенмиди? Алай эсе, кѐп кѳан тѳегерге керекди ол. Ёчюлтюрча, тауусурча. Кѳанлары саркѳып бошалса, Чиппогѳа жиликсизсе, кѳанынг сары сууду деп киши тебишмез. Чиппону чархында сары суу сары уу болсун былагѳа.

– Мисирхан, бош аякѳ тирейсе, жангыз сѳзюнг ючю башынгы отдан тартып алыргѳа айтама.

– Не сѳздю ол?

– «Хо» десенг, тамамды. – Чиппо, умутлу болуп кѳалып, тиширыугѳа жууукѳлашды. Жюреги тыпырдап, солууун терк-терк айландырды.

Кертда, Кѳасай улу бла бир тѳшекге кирип, аны чыгыр башы, кир быстырлай бети жалан этине тийгенча болуп, Мисирхан титиреди.

– Атанга налат, амандан жаратылгѳан аман зат! – деп ийди тиширыу, аладан башха сѳз тапмай.

– Гынттынг а сууумагѳанды, алай ол неди – боза башында кѳмюк – терк чѳкдюрюрме, – деди Чиппо да, артха тепчип. Нек элгеннгенин а кеси да билмеди.

– Кѳп хапарны кѳой да, былайдан терк кѳора, – деди Мисирхан, тѳегерегине кѳарай, «кямсарны» уругѳа абери излегенча.

– Темир да бюгюледи, сен да бюгюлюрсе, тобукѳланып аллыма келирсе.

– Мен темир тѳюйюлме, – деди тиширыу, чамланмай, – дунияда темирден кючлю затла да бардыла.

– Недиле ала, бир билдирсенг эди? – деди Чиппо, Мисирханны кѳоркѳуталмагѳанына жарсып. Тобукѳланыр, жалыныр деп келген эди. Жокѳ эди анга ишеги.

– Намыс, адамлыкѳ, Аллах берген сѳйлы кѳаным. Алай санга намыс, адамлыкѳ да – аман кѳарынынг.

– Танымайса сен мени. Андан жаншайса чибинлеп. Башынга кѳыйынлыкѳ келсе, – намысынгы, эски быстырныча, малтарса. – Кѳасай улу атына ауузлугѳун салып, кетерге хазырланды.

– Бар-бар, парийим кибики. Эшекге алтын иер салгѳанлыкѳгѳа, ол ат болмаз. – Мисирхан Чиппону ызындап таш атханча, алай сѳлешди.

Кѳасай улу атын тохтатып, артха бурулду.

– Сабетцка бласт кѳуллаукѳчуларын кишиге басынчакѳлатырыкѳ тѳюйюлдю. Кючлюледен алыкѳын бир тиширыу кѳачмагѳанды. Сен да узакѳ кетмезсе.

Жатма башыны жепилеринден жулдузланы жылтырагѳанларына кѳарап, кѳзюне жукѳу кирмей, Мисирхан кѳп жатды. Кѳалын мулжарны аргѳы кѳыйырында Азамат, ортада уа – Зайнаф. Терен жукѳудамыдыла

сабийлери огъесе бош, шошайыпмы турадыла – тиши-
рыу билмейди. Мулжарны аякъ жанында киштиклери
хурулдагъанын да эшитеди ол. Итлери уа кёрюнмейди,
эшитилмейди. Аны жаратмады Мисирхан. Къатла-
рында турса сую эди. Келген-кетгенге юрюп, сагъай-
тырча. «Къайда тас болду бу?» – деди тиширыу, тийреге
къулакъ тиге. Парий былайдады деп айтырча, абери
сезмеди. Арлакъда, къол ичинде, Сары сууну шырылдап
саркъгъан тауушу теренге кете да, дагъыда бери ёрлеп
келгенча эшитиледи.

Кече къарангыды. Къоркъурча, сагъайырча. Озгъан
кече да къарангы эди. Алай Мисирхан аны сан этме-
генди. Эллилери, ахлулары жангыз къоймазла, келирле
деп, умут эте, сакълай, тангын атдыргъанды. Не кече,
не кюндюз тийресине киши басмады. Барысы да бошду,
жамауатны хомухлугъу осалды ансы, деди Мисирхан,
элде кёплеге жараучусу эсине тюшюп. Бюгече узакъ
къайын къызларындан бири келип, гюттю бла бишлакъ
берип кетди. Суху узатып. Сени хатангдан башымы
отха сугъа турама дегенни сездирип.

«Кечени не заманы болур?» – деп сагъышланды
Мисирхан. Танг да атаргъа унамай эди.

Жастыкъ орунуна салынган эски къапталгъа ба-
шы жарашмай, тиширыу, кечени къарангысын къа-
рамы жырып, аны ары жанына ёталмай, иги кесек
олтургъанлай турду. Сора жангыдан жатды, башын
бийик этерге кюрешип. Жюреги терк-терк ургъанын
сезди. Санларын тепдирип. Сагъышы бир ыз бла барал-
май эди, бир жарсыуундан башхасына илинип, мычы-
май юзюле. Къайсы жарлылыгъыны юсюнден сагъыш-
ланса да, Чиппону эсинден къыстаялмайды. Терк-терк
къайтып, мыйысын, жюрегин да улутханлай турады.
Нек, къоркъгъанмы этеди? Кеси кесине женгдирмеген-
ликге, Къасай улун залимгеми санайды, сабийлерини
къадарларын сыйыраллыкъ? Огъесе башха сылтаууму
барды?

Сейир эди Чиппону иши. Буюгъуп, хуна, чалы артла-
рындан Мисирханнга къараучу Чиппону. Онг тапхан-
лай, аны тойдуруучу журтну чачып, дагъыда къанмай,
келип, юсюне сюелгени. Мюлкюнге-ырысхынга, чархы-
нга дау этип. Аны, былайды деп, ангылаялмай эди
тиширыу. Экисини араларын Аллах кеси айырмагъан-
мыды? Жангыз экиси неди, – битеу чанкагъа аталгъан-
ланы бла чипполаны, къан къаннга къошулмазча этип,
огъесе ол барысы да бош таурухмуду? Мюлк-ырысхы
айыргъанны Аллах айыргъанды деп жашагъан болур-

ламы? Алай туююл эсе, бюгюн дуня башы тюбюне бурулуп нек кьалды, Чиппо атха минип, тахтагъа олтуруп, Мисирхан а, калак итлей, тышына кысталып? Энди сен кимсе, Мисирхан? Журтунг, малынг сыйырылгъанда, мюлксюз, кьолайсыз кьалгъан кюнлерингде сени чанка кьанынга киши сежде этемиди? Ырысхыгъа бла маллагъа кьор-садагъа бола кере эдим адамла. Ёзге уа. Ырысхыгъа бла кючге, кьулдукъгъа берилген намысны адамлыкъгъа бла тукъумгъа берилген сунуп, алданганла энди не тапдыла, Чиппону аякъ тюбюне тюшюп, деди Мисирхан, неге эсе да сагъайып. Тийреде адам затмы жюрюйдю деп, ишекли болду. Кёзюне абери урунмады. Парий кьайтханды деп, кёл этди. Азамат бла Зайнафны мангылайларына кезиу-кезиу кьатылып, сагъышын жангыртды. Кеси кесине соруп кюрешген соруууна жууап излеп, алай, табалмай, инжилди. Не излей эди ол, биягъы Чиппону атын тил тюбюнде тутуп? «Чиппола хорлапмы кьойдула дуняны игисин – башларын тутта билгенлени? Чанка кьан уюп неда сары суу болупму кьалды?» – деди.

Мисирхан башын кётюрюп, сабийлерини бетлерине кьарады: жукълай эдиле ала. Тамбла жылыныр жер излеп, кьабар гыржынларыны кьайгъысын этериклерин билмей. Жашау кьан тамырларыгъызыны кызыл нюрюн аз-аздан сыгъып, сары суудан толтурур, деп келди кёлюне. Сора, кертда, алай болуп кьалгъанча, титиреп, башын жастыкыгъа салды да, жулдузлагъа кьарады. Жулдузланы кёрмеди, нек эсе да Шамгъунну кёрдю, келип, ол аллында сюелип тохтагъанча. Атасы Чиппогъа союп кьаплагъанча ушайды. Сыфаты, кылыгъы бла да. Аллах энди анга кюн берип, Мусосну сабийлерин а кюлмю этерик болур?» – Мисирхан кеси кесине тынгылап, сагъышларын сюрюрге соймей, кьалкыргъа сойюп, кьалкыу а келмей, жатханлай турду. Сора, биягъы аякъ таууш эшитип, сагъайды. «Неди бу, париймиди? – Мисирхан, элгеннгенин тыялмай, сабийлерин уятыр умут этди. Уятмады. – Парий, парий, кьайдаса, харип?» – деп сёлешди.

* * *

Чиппо, Сары сууну жагъасы бла ёрге келе келип, эски мал орунну аумасында тохташды. Кече ортасында юйюнден чыкыгъанда, арсарсыз эди. Энди экили болду.

Мисирханны «парий, парий» деп сёлешгенин да жаратмады, ырысады. Билипми парий деп атады ол Къасай улуна не уа, кертда, ити сунупму чакъырды?

Чиппо, терлеп, санлары ауурланып къалгъанларын сезді. Артха бурулуп кетгенден игиси жокъду. Сылтау изледи – тапмады. Кёп сагъышланып, алай жол кёллю болгъан эди бери. «Кямсаргъа ушамагъан иш эте турама, – деди Чиппо, жүрек урууун Мисирхан эшитип къояды деп, къоркъуп. – Аныча къуллукълары болгъан кишилени алларына къызла кеслери барадыла. Чибин къонмагъанла. Мисирхан а – башсыз къатын. Къарынымы бурлукъду!»

Къасай улу жангыдан ачыуланды. Кимге, кесинемі, огъесе тиширыугъамы – аны ангыламады. Не эди да сора: ачыуланмагъан бла айтханын этдиралмагъан къуллукъчуну ызындан таш атадыла, эртте-кеч болса да. Сары суу асыры шорхулдап-шууулдап, башха таууш эшитирге къоймай эди Чиппогъа. Не бек къулакъ салып кюрешди эсе да, билалмады Мисирханны не эте тургъанын: жукълапмы къалды неда «парийин» кёрюрге кече къарангысынамы сагъайып тохтады?

Арсарлыгъын хорлап, таш хунагъа къысылыргъа таукелленгинчи, Къасай улу Мисирханны къыз заманын эсине тюшюрдю. Гитче, магъанасыз затчыкъ эди, алай тохтамай эсинде жилтингенлей турады. Ёчюле да, къабына. Чиппону къанын къайната, къыздыра.

Арбазда чыпынга таянып къарай эди Къасай улу Мисирханнга. Жашыртын, эслетмей. Къоншу нёгери бла кюн тууушда окъа чалыу эте эди чанка къыз.

– Атам ёлмесин, бюгюнлю бери жалчыгъыз сенден кёзюн алмайды, – деди къоншу, ишин бёлуп, башын кётюрмей.

– Эшшиги, ол аны къылыгъыды, – деди Мисирхан, сансыз. – Мен анга эртте юйренгенме.

– Нек унайса да?

– Нем къорарыкъды? Бирда аямасын.

– Асыры жут къарайды, унама, – деди къоншу къыз.

– Энди Чиппону къарагъанын къарыулапмы кюрешейим? Тана кибик, харип, кимге къарарын билалса уа...

Къасай улуну сагъышын шыхырт таууш юздю. Элгендирип, терк озду. Къол табанлары къызып къалып, эти сууукъсурап, зыбырланганын сезді Чиппо. Сора, сабырланып, бёлюнген сагъышын жёрмелегинчи, эси башхагъа илинди.

Кёп къыйынлыкълагъа бла учузлукъгъа тёзгенди

Чиппо. Ол а суймейми эди бөркюн алчи кьерге, субай тиширыула анга кьубулурларын? Айхай. Адамлагъа байлыкъ, субайлыкъ да берип, Къасай улуна уа чыгыр баш берип кьойгъан Аллахха Чиппо ауур сёзюн эшит-дирмегенди. Кимге не буюрду эсе да – аны алсын, жашасын деди. Сора энди аны насыбына ким да кьап тьюмесин.

Чиппо кьуллукъну тартып не тилеп алмады. Тынч тургъан жеринде кьоймадыла: чакъырдыла да берди-де. Сен тийишлесе элге башчылыкъ этерге дедиле да. Ары къара гырайтха минип барды эсе, бери акъ атлы болуп кьайтды. Бир заманда, сыйырып, кем кьойгъан Аллах энди, сокъуранып, сыйыргъанын артха кьайтаргъанды. Кёп жылланы кьуруп тургъан ызгъа да кьайтады суу. Былайда Чиппо, сёз оюмуна ыразы болуп, ышарды, мугурайгъан санларын тюзетди, мылы хауаны ичине тартып, ёшюнюн керди. Кьуругъан черек ыз жангыдан толду – сейирмиди? Мюлк, ырысхы адамны къанына башха бет алдырып, чанка эте эсе, тёзсюнле: энди чанка Чипподу. Аны тьюбюнден ол махтанчакъла чыгъалмазла. Чиппону жашы Шамгъун да чанка, бий да болур туудукълары бла. Алайда, хуна тьюбюнде, аналарыны этегине къысылып тургъан ол эки сабий Къасайны туудукъларына баш урлукъдула. – Чиппо, кечени къарангысын жырып, Мисирханны сабийлерин кёрлюкча, алай къарады. Аны туудукълары айтхандан чыгъалмай жашарыкъ сабийлеге. Ёмюрлеге.

Чиппону окъууу жокъду, акъылы, билими да озмайды. Къасай улу аны ангылай эди, кеси кесине уа женгдиреди. «Бластны» «политикасы» быллайды, жолларында къыланч-мыланчлары кёпдюле, аздыла деп да билмейди. Аны иши тьююлдю ол. Алай бусагъатлада «бласт» андан не излегенине уа иги тюзелгенди: «бластны» душманларын таргъа, ырбынга тыяргъа, кеси сынагъан учузлукъну сынатыргъа – олду Чиппону борчу. «Бласт» салгъан, «бласт» буюргъан.

«Бласт» а неди, кимди ол? – деп да сагъышлана эди Къасай улу. Чибин къанатынлай зукку акъылы Чиппону узакъгъа элтип, тереннге кирирге кьоймады. Болса да, «бласт» менме деб'а сезала эди. – «Бласт» чипполадыла, не зат эсе да, ол энди ала кибиклени туудукъларына ёте, кёче барлыкъды. Гулоч таякълды ол, тапанча, огъесе кьуллукъму – башхамыды?» – деди Къасай улу, шукурланып. Таякъ, тапанча да Чиппону кьолуна тюшдюле эсе, аны кибикге берилгенни – тышына ычхындырыргъа керекмейди. Бу менден игиди, акъыл-

лыды деген – телиликди. «Бластны» алгъанла аны уста биле эдиле. «Бласт» – ол дуу кибик бир затды, – деди Чиппо, зукку акъылын кыйнап, сагъышландырып. – Ичи нартюхден толуп тургъан. Тейри, алайды. Ауурлукъ, азаплыкъ да дууну тюбюндегилеге жетеди. Ауазларын а киши эшитмейди – не Аллах, не «бласт». Аны Чиппо кеси башы бла сынагъанды. Энди ол дуу башы тюбюне бурулду. Къасай улунда терслик жокъду. Борчун толтурмаса, нартюхден толгъан дуу не ауар, не да жерине кыйтыр. Жарарыкъ туюлду.

* * *

Мисирхан, кимни эсе да аякъ тауушун жангыдан эшитип, башын кетюрдю. «Не зат болур – малмы айланады, париймиди?» – Тиширыу, сагъайып, кече къарангысына къулакъ тикди. Сагъайгъанлай, жеринден тебалмай, иги кесек турду. Бюгечели бери тийреде жюрюген, букъгъан, къарагъан кесин билдирирге керек эди да.

Сора ол айланган, келип, тюз да Мисирхан къурагъан жатмачыкъгъа къошулгъан таш хунагъа таянды. Кёрген этмеди – сезген этди. Къысха-къысха солугъанындан.

– Кимсе ол талакъ солуу этген? – деди Мисирхан, жюрек урууу тамагъына тыгъылып.

Талакъ солуулу жууап кыйтармады. Шошайыракъ болду.

– Парий, харип, парий. Ма-ма, кючюк! Къурурукъ, не жашыртын жюрюрге къалдың?

Былайды дерча жукъ эшиталмай, Мисирхан кезлерин къаматхынчы къарады. Ол къысха-къысха солугъан не эсе да, ким эсе да, къабыргъагъа таянып, аны таба аралып тургъанын кёрдю. Аз-маз алаша таш оба кибик. Баш жаны акъсыл. Бети болур, деди Мисирхан, жангыдан ичин къоркъуу сыйырып, къалтыратып. Жастыкъ орунуна салгъан къапталын къармап, жукъ тапмай, къолу арауанны сабына жетгенин ангылады.

– Кимсе сен, шайтанмыса-жинмисе, огъесе ибилис кеси? – Мисирхан марагъанны кезлерин кёргенча болду. Кезлеримидиле ала, туюлмюдюле – не эсе да бир тюрлюдюле. Тиширыу былайды деп айталмады. Юй иесине да ушайды, ийнан. Бар эди Мисирханланы юй иелери. Ожакъ артында бла гумуларында кезиу жашагъан. Энди уа, Мисирханны табып, ызындан келгенди.

– Ачмыса, харип? Не берейим мен санга? – деди

тиширыу, къайын къызы келтирген гюттюге киши тиймегени эсине тюшюп. – Садакъачыла кибик, аллыкъларын алгъынчы, тынчаймаучудула была. Берип, къутулуп кълалгъандан игиси жокъду. Ол заманда – кълунг-кълзагъынг.

Хунагъа таяннганны акъсыл бетин шарт эследи Мисирхан. Тёгерек акъсыл ташха ушагъан бет, тёммегинден айырылып, къларангылыкълны кълара кълатапасында ёрге-энишге жюзгенча кёрюндю.

– Ийнан, ким не десе да, сен ибилиссе, – деди Мисирхан, арауанны сабын кълаты кълыса. – Ибилис, чыкъл бери, баш токълмагълынгы жардырмай. Артха-алгъла къларарыкъл тюйюлме.

Кълара таш обаны акъсыл бети тууарчамы мёнгюреди, ынычхагъланмы этди – тиширыу тынгылы эшитип, ангылаялмады.

– Келирге айтхан эдим да, ма келдим, – деди акълбет кълара оба, букългълан жеринден тиширыу таба туракъллап.

– Не умут этип келгенсе, не излейсе былайда бу къларангы кече?! – Сабийлери уянса эдиле деп, Мисирхан тамам эшитирча сёлешди.

– Сени къларангы кеченги мен жарытырма, – деди Чиппо, жалыннган ауаз бла.

– Ненг бла жарытырыкълса, чыгыр башынгы чыракъл этипми? – деп ийди тиширыу, урайыммы-кълалайыммы эте.

– Менден озгълан жеринг жокълду. Чиппо секирирге хазыр эди, алай онгларма деп базынмады. Мисирханны кълору кълуру болмагъланын эслемеди. – Ёхтем эсенг да, топуракъл тубюне кёмюлюп кетгенден эсе, жерге бир жыгълылып кётюрюлген игиди. Сабийлеринг бардыла.

Мисирхан абери айталмады. Не алыш-бёлюш этерге керек эди тиширыуну сыйлай билмеген адам бла. Эр кишиле кёлп тюрлю боладыла – игиле, осалла, ишчиле, ушхууурчула. Алай тиширыуну туура былай басынчакъллатхан дунияны уа эшитмеген эди Мисирхан. Аны «бласт» келтиргенди, «бласт» чирчиклендирди тиширыуну элинде саякъллыкълны тамырын. Ол жайгъланды дуниягъла чипполаны, намыс-адет билмеген мыжыкълланы. Тиширыугъла кълол, табан кётюрюрге базындырып. «Сабетцка бласт» келтиргенди Мисирханны туугълан жерине таулу кълызланы, бешик тебиретген тиширыуланы кълоркълутуп, ажирлик этерге кюрешген, аны сюрген жахил кълуллукълчуланы. Чанкаладан, тукълум-жууукъл жюрюте келгенледен чыкълмагъланды ол асылсыз адет.

Мисирхан, къаны къызып, ачыуун кючден чёкдюре:

– Думп бол былайдан, сени адам суннган «бластынгы» бетин жойма! – деди.

– Бош табанлашаса, тиширыу – къадыр туююлдо, ол жууаш, сабыр болургъа керекди, – деди Чиппо, «кямсарны» сыйларгъа суймеген, унамагъан Мисирханны къалай хорларын билмей. Къуллукъчугъа киши угъай дерге керек туююл эди. Аны уста биле эди Къасай улу. Угъай дегенлени «бласт» онгдурмазын тынгылы ангылаталмай эди. Болсада, асыры озгъан чанкагъа андан ары сёз къоратмай, жумушун тамамларгъа таукелленди. Тиширыула алай болуучудула. Керекли-керексиз жерде кеслерин къубулта. Айхай, тынч туююл эди Чиппогъа да – Мисирхан биринчи чанка тиширыу эди, ол кюсеп, термилип тургъан.

– Ажирленме, тоба, кесинги тый! – Алай айтханы бла тенг тиширыу, керилип, арауанны Къасай улуну къулакъ жанына жетдирди. Къулакъ жанынамы урду, огъесе башына – Мисирхан ишни алайын шарт эслеялмады. Чиппо, бир тюрюю жазыкъсыныулу ойсурап, энишге чёкдю да, сора, чалылай, оюлуп кетди. Тауушсуз, тынч. Къалкъыргъа таяннганча. Тиширыу, терк эс жыйып, женгиллигине да сокъуранды. «Харип, тауукъ кибик, не къарыусуз эдинг». Мисирханни атасыны къолундан туз-гыржын ашагъан адам эди Чиппо, от жагъаларында олтуруп жылыннган. Ол затланы жангыдан эсине тюшкюрюп жарсыды тиширыу, жияларыгъы, буууп, онгсуз этди. «Мен харип, мен жазыкъ, сабийлерим, энди бу палах а манга къайдан чыкъды?»

Къарангы кече тиширыуну кюйюне жууап къайтармады – Мисирханни жарсыуун жутуп къойду.

* * *

Аскерхан, эрттенликде ишине келип, жумушун этерге уа кёлю бармай, стол артында олтуруп турду. Тиширыуну къыстау кезиюу эди. Тийре шошду. Эл Советни межамыны ичинде, тышында да, алгъынча, киргенлени, чыкъгъанланы ауазлары эшитилмейдиле. Сагъат он бола эди. Жюреги инжиллип, тынчаялмагъанына Аскерхан эс буруп, жашил телефонга къарады. Аны юсюнде акъ кезлерин, бююннге дери кёрмегенча, санап чыкъды. Дагъыда санады. Ала, къууанч хапар айтып, шургусун чачарыкълай. Не замандан бери тынгылай эди хужулукъ телефон, тили тутулуп къалгъанча. Нек тынгылай болур анча кюнню ичинде? Аскерхан телефонга жангы-

дан къарап, сагъайды. Ол, узун-узун созуп, ашыгъып зынгырдарына термилип. Аны алай этип, зынгырдарын эшитир ючюн, дуня малын-ырысхысын берип къояр эди Аскерхан.

Алгъын кюн сайын къалтыратыучу эди отоуну жашил телефону, терезе, эшик жабыуланы, къабыргъаланы уятып. Ашыкгъан, къажымагъан къонгуроу таууш Зекериядан хапар берлигин тиширыу олсагъат билип, ангылап къоя эди. Аны телефон къонгуроуу башхаладан энчи эди. Сескенип, къууанч тыпырлы болуп сермей эди Аскерхан чолпуну. Кишиден да уялмай, буюкъмай сѐлешуучю эди, чолпуну къулагъына къысып. Зекерияны жаякъ жылыуун сезерикча. Суратчыны ауазын эшитсе, жумушап, тансыкълыгъын жашырмай жууаплаучу эди. Артдан-артха тартына башлагъан эди Аскерхан Зекерия бла суйген, кюсеген адамы блача сѐлеширге. Бютюнда къызылбет Чапай ол тийреде сюелип эслесе. «Хау... Билмейме... Сау болугъуз... Угъай, заманым жокъду», – деп, къысха-къысха жууаплап. Бир-бирледе уа, телефон, атылыргъа жетип, кычырып, хайлап турса да, чолпугъа узалмай эди.

– Нек алмайса, шахардан санга сѐлешеди ким эсе да, – дер эди Чапай.

– Аз тели жокъду сахар тубюнде, – дер эди Аскерхан а, къолун силкип. Ол узакъдан сѐлеширге кюрешгенни ыспассыз этип.

Иги адам эди Зекерия, деди тиширыу, кѐп зат эсине тюшюп, тамагъын буууп, кѐзлерин къаматып. Чомарт, аберисин Аскерхандан аяй билмеген, ырысхыны, мюлкню чынтты бийи. Хар нени да таш, хуна тубюнде табып тургъанча. Аскерхан а дуня малыны къулуду. Алма бюртюк бла окъуна суратчыны намысын кѐралмагъанды, шай стакан узаталмагъанды, анга къоратырыкъ балтузун къызгъанып. Бусагъатлада ол кылыгъын – адепсизлигин эсине тюшюрюп, ангылаялмай эди кеси кесин, огъесе керти да къырсмды-къызгъанч, неда адам дегенинг алаймы жаратылгъанды – игиге аман болуп, осалгъа жалынырча? Энди уа жашил телефон тынгылауну ийип турады, кѐпден бери тилкъауду.

Аскерхан, къолун жаягъындан айырып, телефонну чолпусун къулагъына къысды. Сора тѐртгюл акъ тюймечикни балан бармагъы бла марады. Аллайланы онусуна узалыргъа керекди. Барысы да эсиндедиле. Кеслерин тежей, шошайып, тиширыугъа аралып турадыла. Багъалы эдиле ол акъ тюймечикле, сыйлы. Аскерханны къууанч юлюшлю этиучюле.

Телефонну туюмесин балан бармагы бла кьоркьута, тиширыу кеп булжуду. Сагышынын юзмей, чолпуну артха салды. Не айтырыкь эди ол Зекериягьа, неден башларыкь эди сезюн – аны билмейди Аскерхан. Эт да, шиш да кюймесин деп жашагьаныны юсюнден хапар айталлыкьмы эди? Мен кьызыл берюню келюне жетгинчи, сен мычы деп. Жокь эди айтыры, етюрюк айтып, Зекерияны сюймеклигин жангыдан кьабындырырча жокь эди кючу-кьарыуу да. Зекерияны сюймеклигине Аскерхан кеси бергенди ууну. Ол энди, бузулуп, суратчыны тынчайтханды. Тынчайalmazлыкь кесиди: бийикден жыгьылгьан сюймеклик елмейди – кьыйынлы болады, кьан ызлы.

Аскерхан кьарамын терезеге бурду. Кьыркьар айны ненча кюню, ыйыгьы озду, – кюн а жылыды, хьчыуун. Тийреде юлени кьошун башларына, таш хуналарына тегюлюп, аз саргьалтып. Кьыркьар ай бояуун кырдыкьга, тереклеге да сингдиргенди – сары шошлукьгьа хорлатхандыла. Аскерханны терезесини туурасында есген терт терек да, чапыракь саргьалтып, мугурайгьандыла. Артха кьарап, жыргьа тынгылап баргьанча, ашыкьмай саркьадыла чапыракьлары. Алтын журунла болуп, анда-мында шош кьонушуп. Кырдыкьда да тынчаймайдыла, мудах, сары макьамны ызындан сюркеле, бир бири юслери бла учханлай, емюрюк кьалкьыу этер жерлерин излейдиле. «Айырылыуну сары макьамы, шош жыры», – деди Аскерхан ичинден, Зекерияны суратларындан бири эсине тюшюп. Ол заманда аны ангылаялмай, тынгылап кьойгьан эди, не чиреледи тиширыугьа ушагьан жангыз терек деп. Тешине тургьан мудах тиширыу – чапыракьларын узакь жолгьа ашыра тургьан жангыз кьайынчыкь. Чапыракьламы эдиле ала, огьесе сары жиялукьла? Кьалтыратып, шош кьалкьыу этдире, кьарыусуз тебенни аланы кьайры эсе да алып, сюрюп бара. Кьайры элтеди ол аланы, узакьмы сюрлюкдю, негерлеринден ажашдырып, сары жукьугьа алаймы белерикди? Огьесе чапыракьла, тынчайып кьалалмай, ажашыпмы жюрюрле? Жашау берген тамырлагьа термилип, не кекде, не жерде кьонуш табалмай. Чапыракьларын ашыра, мудах сюелген терекни башында – сары кекню этегин ючгюл жырып баргьан зурнукла аз эсленедиле.

Ала сейир этдирмеген эдиле Аскерханны. Ол ангылаялмагьан башха эди: суратха сакь кьарагьан тиширыуну да керлюк эди. Аны назик бет илишанларын, желде сюзюлген алтын чачын, бушуулу кезлерин да.

Жангыз суюлген терек – тиширыуну кёз гинжиси, юзюлюп, энишге саркыгъан чапыракълары – жия-мукълары. Кертда, аллаймы эди сурат, огъесе алданганмы этди, жүрек шургусуна хорлатып? Бармы эди ол суратда Аскерханга ушагъан тиширыуну бет сыфаты? Кетген, узакъ ёмюрлени, туманланы, сары бушууну да жыртып къарагъан мудах тиширыу. Нени юсюнден хапар айта эди, кыркъарны сары жабыууну артында бугъуп, мудах тиширыу? Аскерхан былайды деп бир оюм этгинчи, телефонну къонгуроуу аны сагъышын элгендирди. Къонгуроу солуу айландыргъынчы тёмей, чолпуну сермеп алды, башына ургъан иги къуу-муна алданып. Сора олсагъат чоғъожланды: ауаз Зеке-рияны туююл эди.

– Бери кел, – деди да, Чапай тиширыуну не айтырын сакъламады.

* * *

Чапай орта ёсюмлюден аз онглуракъ, эки жыйырма бла беш жылдан атлагъан кишиди. Къына бетли жукъа чачы бла. Моргъа тартхан ёре бетине тири, талгъыр кёзлери, тап ушап, чырайлы, лакъырдачы да кёргюзтедиле. Чапай школгъа директорну экинчиси болуп келгенде, Аскерхан ючюнчю классны окъуучусу эди. Ол заманда Чапайны атасы Шамгъун сау эди. Энци ашауу болгъан къарт. Анда, мында да оноугъа къатышхан. Коммунистлени ниетлерине табынган, аны къаты сакълагъан. Жашау онгдуруп, теренден къарагъан кёзлери жерни жети къатысына жетедиле дей эдиле элде. Алай туююл эсе да, адамла бек къоркъа эдиле. Жазып, тил этип, тынчлыкъ бермейди деп. Къалай-алай эсе да, Чапай школу босагъасындан атлагъаны бла тенг аны директору болду. Кёп мычытмай, эл Советни председатели этдиле. Дагъыда совхозну таматасына ётдюрдюле. Чыкмагъан чабырлыкъ кибик, Шамгъун улун, ары да, бери да тартып, созуп, къуллукъдан къул-лукъгъа чапдыргъанлай тура эдиле. Элде андан сора окъуулу, жютю адам жокъду дегенлей этип. Бусагъатда уа Чапай элни таматасыды. Мында тюкен ачханды. Шахарда кийимле тигерик цехи къурала турады деп, хапар жүрюйдю. Аны юсюнден Чапай Аскерханга абери айтмагъанды.

Излегенин оздуруп таба эсе да, Шамгъун улу жашаууна ыразы туююлдю. Кёпден бери жашыра эди ол

жюрегинде обкомда, горкомда дегенча мажал кзул-
лукчу болур муратын. Эл даражасында кзулдукъ-
ланы тегереклерине айланжюкленип тургъандан файда
азды. Ёсерик, «хы» деп, жамауат да сескенирча ёсерге
керекди. Тауну тѣппесине ёрлерикге, ол аны белинде
мычыса, сени жеринг былайыды деп кюояргъа боллукъ-
дула. Алай, Чапай кзулдукъладан тюшмей келе эсе да,
ол тынгылы ангыламагъан кѣп иш бар эди жашауда.
Ёз акъылы, билими бла жютюлюгю кечиндирген суна
эди Шамгъун улу аны ёре кзулдукълада. Уллу, гитче
кзулдукъланы да юлешгенле, бу адам акъыллыды, ти-
риди деп сайламай, юйреннген ызлары бла барып:
«Атасы кимди, къайдан чыккыгъанды? Биз айтханны
этерикмиди, къырал жюрютген мюлкню-ырысхыны
ортакъ этерикмиди?» – деп, базманнга салгъанларын
унутуп, аперимликни ёз кишилигине берирге сюе эди.
Угъай, Шамгъун улу ат ургъан сылхыр тюйюлдю, энди
кзулдукъда тѣзюмлю болур ючюн тукъумсуз-жууукъ-
суз болгъан азды – кечиндиргенлени сен да кечинди-
рирге керексе. Угъаймы дегенди! Кзулдукъла басхычны
атлауучлары кибик болгъанларын да ангылайды. Ча-
пай басхычны тюп неда экинчи атлауучундан озмагъанды.
Не кѣп ары-бери создула эсе да. Ючюнчюде тургъанла
экинчидегилени, тѣртюнчюде кечиннгенле уа ючюн-
чюдегилени кеслерине кюшаргъа сюймегенлерин толу
билалмай эди. Басхычны хар атлауучунда тургъанланы
араларында бир бирге ётерча кѣпюр жокъ эди. Керек-
миди экинчи атлауучда тургъан Чапай ючюнчюю неда
тѣртюнчюю бийлеген кзулдукъчулагъа? Ол, келип,
алагъа кюшулса, несин берликди, не мюлкню ортакъ-
гъа саллыкъды? Шамгъун улуну тенглиги, акъыллы
эсе да, акъылы да керек тюйюлдю алагъа: бойсунуп,
айтханларындан чыкмай, кече-кюн кенгде жюрюсюн.
Къыраллыкъ системасы тамырландыргъан ол жорукъ-
ну бузаргъа кюрешгенликге, тѣртюнчю атлауучха умут-
лу къарап болалмай эди Чапай. Болдураллыкъла аны,
ичлеринден хыликкя этип, асыры озарын сюймей эдиле.
Тамам эди ол да Шамгъун улуна.

Уллу кзулдукъ иелер умутунда кесини ата тукъумуна
базына эди Чапай. Эртте заманладан жарлылагъа бла
жалчылагъа санала келгенине. «Сабетле» жагъынлы
этген эдиле ол къауумну, ала жырлап тура эдиле эрт-
теги жырны. Атха минип жюрюрге юйренчек болуп
къалгъанланы туудукълары да энди, арбадан тюшюп,
жаяу атларгъа сюймей эдиле. «Сабетлеге», жамауатха
да даучулай къалгъандыла «бластны» алгъыннгы

ийнакълары. Алай уллу кѳуллукъланы иелегенле да акѳыллы болгъандыла: «бластны» келтирген, инсан урушха кѳатышханланы туудукълары деп кѳарамай эдиле, ол тѳююдю энди кѳайгѳылары – башхады.

Арт эки-юч жылда уа Чапай жашауну жангы сырына бла хѳйлалыгѳына тюзелгенди. Огѳесе бюгюн тамырланган хѳйлалыкѳ тѳююлмюдю ол, «бласт» кѳуралгъанлы да алай боламы келеди?

Шамгъун улу эслегенге кѳере, бусагѳатлада иги кѳуллукѳлагѳа сайлау тюрленгенди: миллетим дей билмегенле, аны ишине чырмаулукѳ салып, кѳзбау этгенле боладыла кѳуллукѳчула, депутатла да, сыйлы кѳагѳытла, майдалла, ашау да алагѳа юлешинедиле. Кѳыйынмы эди да Чапайгѳа ол ишни тамамлагъан, кѳой кибик жууаш жамауатха жумдурукѳ кѳргюзтген, кѳыраллыкѳны жюрютгенле аны тынгылы эслерча? Эндиге дери уа Шамгъун улу аны бир жанын ѳрге кѳалапмы кѳуллукѳларын алышындыра кечингенди?! Кѳайгѳырмаз, энтта тѳезер, Чапай халкѳына юргенликге, ол не хата кѳрлюкдю? Аныча жашлары кѳуллукѳ басхычны ючюнчю, бек игиси уа – тѳртюнчю атлауучуна ѳрлеселе, кѳууанып кѳоярыкѳды. Биледи Чапай аны кѳылыгѳын. Андан базынып сайлады да Шамгъун улу ол жолну. Бу уа деп, Чапай Аскерханнга кѳарады, кѳуллукѳ мекамны эшигин энди ачаргѳа кюрешеди. Шамгъун улу ачаргѳа кѳойса, кирир да, сибиртгичиси болур.

Тиширыу, неден эсе да буюкѳгъанча, уялгъаннга ушап, босагѳадан кирген жеринде тохтады.

– Не жумушунг барды, Чапай Шамгъунович? – деди, эрип кетерге аздан кѳалып.

Элни таматасы, кѳашларын керип, сейирсиннгенин билдирди. Жукѳ айтмай, тынгылагъанлай турду. Алай иги эди тиширыуну сагѳайтыргѳа. Нек сѳлешмейди, кѳачан жанына тийдим? – деп, сагѳышландырыргѳа. Кѳоркѳуп, типискиленнгенден сора, Аскерхан жууашланып, Шамгъун улуну кѳолуна кѳоннган чыпчыкѳлай болуп кѳалады: не сѳйсенг да эт дегенча.

– Энди Чапай Шамгъунович деп кюрешмесенг да жарарыкѳды, экибизден башха адам болмагъан жерде. – Кѳуллукѳчу, Аскерханны ариу, субай санларын кѳарамы бла ийнакѳлап, татлы, хычыуун сезими кѳозгѳалгѳанына кѳууанып, тирилди. Атасын бу тиширыуну анасы Зайнаф, кюсемей, хыликкя этип жашагъанды. Шамгъун аны бир заманда да унуталмагъанды. Зайнафны кѳрсе, жеринде уюп, жашыртын, кѳолтукѳ тѳюю бла

ызындан кѣпге дери къараучусун Чапай эслей тургъанды. «Къайгъырмаз, атам, санга эмиликлик этген тиширыуну къызы жашынгы чурукъларын эшмелери бла сюртюрге, тили бла жаларгъа хазырды», – деп, ичинден кѣл кенгдирди.

Аскерхан Шамгъун улуну тамата жашындан кичирекди. Келин этеме десе да, жыл саны тамам эди. «Эшта, эшта», – деди Чапай, ол тюрлю оюм башына келгени ючюн тобагъа къайтып. Алай ол оюм эсине Аскерханны къоруулап келмеген эди. Да сора нек къабынды? Къабына эсе уа, ёчюлмей нек турады? Огъесе Чапай, кертда, жангыдан кѣлмю кенгдиреди? Кимлеге?

– Сен Чапай Шамгъунович болсанг, алай айтмай, не айтайым да? – деди Аскерхан, къуллукъчуну сагъышын бѣлюп.

Тиширыуну сѣзлерине къуллукъчу ийнанмады, керексиз кѣзбаугъа санагъанын ангылатып, эрин къыйырлары бла ышарды. Тюнене къоюнуна кирип, сыртын сылагъан тиширыу эр кишини атасыны атын айтып къубултмай да табыучуду сѣзле. Была бир терк къадырланадыла да, тейри, деди Чапай. Огъесе бу аллайладан тюйюлмюдю, чанка къанымы хорлайды, бир башха жашырын умутуму болур? Ёзге уа.

Аскерхан кеси да биле эди энди эл къуллукъчуну атасыны атын айтып сѣлешмесе да жарарыгъын. Керек окъуна тюйюлдю, ушамайды. Биргесине жууургъан тюбюне кирип, артда уа кесинги мѣлек сундурургъа кюрешген. Ийнан, Шамгъун улу бла жастыкъ «юлешгенден» эсе, ол айыпды. Алай Аскерханны башха амалы жокъду, ичи кюйюп тургъанын селейтирча. Къызылбетге сездирмей, бир ачыу этерге сюе эди да, атасыны атын шатыкландырып андан терк-терк айтады. Тѣшекге киргенликге, сени ючюн ёлген сунма, арабызда сууукълукъ сынмагъанды дегенча бола эди ол. Дагъыда бар эди тиширыуну алай сѣлешгенинде магъана: эл таматасыны сыйы, даражасы жастыкъ топге сыйындамайды дегенча. Ишден тышында тослукъ этгенликге, мында сен мени бийимсе, тамата къуллукъчум. Угъай, Аскерхан да кишиден тели тюйюлдю, аллыгъын алмай, бетин ачаргъа, табан кѣтюрюрге жарамаз. «Тѣзген тѣш ашайды». Анга уа кѣп зат керекди: къуллугъун ёсдюрюрге, жер, юй къоллу да болургъа. Охо да, жашау юйретгенден чыгъып, не табарыкъды?

Экисини да къарамлары тюбешдиле. Аскерхан, ийменип, туруп кетерге кѣлленди.

– Ашыкъма, – деди Чапай, сагъышланып. Алай

жангы оюм келмеди башына. Тиширыуну не жумуш бла чакъыргъанын унутуп, биягъында юзюлген сагъышыны жибин тутду. Базыкъ къысха бармакъларын стол къыйырында ойнатып, нек эсе да «келин-мелин» деди. Угъай, алаллыкъ туююл эди Шамгъун улу Аскерханны келин этип. Энди аны жашы кибикле аллайланы кюсемейдиле. Туудукъла тюрленгендиле, танымазча: кемеле бла къайыкъланы жюрюген жолларын алышып бошагъандыла. Чапайны къарт атасы термилгенликге чанка къаннга боялыргъа, энди къынгыр жол тюзелгенди. Ким эди да бююнледе чанка?.. Чапай туююлмюдю, неда Чапайны къуллугъун аллыкъ, ол къурагъан мюлкню жюрютюрюк жашы? Огъесе Аскерханмыды, умутчу болуп, кёзюне къарап тургъан, суугъа атса да, къынкъ этмей барлыкъ?

– Мени бир кесек дырынчыгъым къалгъанды, бир кюнюнгю къызгъанмай, болушсанг эди. – Шамгъун улу нек эсе да сагъайып сакълады Аскерханны жууабын.

Дырын эртте бошалгъанын тиширыу биле эди. Алай Чапай, аны бир жары элтирге эсине тюшсе, тюзюнлей айтып къоймай, сылтау излеучю эди.

– Угъайым жокъду, барайыкъ, – деди Аскерхан. – Къачан?

– Бююн, бусагъат. – Шамгъун улу кёп хапар этмеди. Нек эсе да, къанат битгенча болуп: – Жашасын совет бласт! – деп ийди.

Узунжух, къара, женгил машина, орам бла тауушсуз сюзюлюп, элден тышына чыгъып, Сары сууну жагъасы бла ёрге айланнганын кёргенле сан этмедиле. «Шахаргъа элтген чайыр жолну сайламай, ташлы, чунгурлу жол бла къайры къууулады?» – демедиле. Эллиле анга юйренчек болгъандыла – Чапай чалгъы чалыргъа, дырын жыяргъа да машина бла барыучусуна. Алай ол эллилини кёбюсуне төре эди: машинала бла тау, төш, сырт тюплерине дери барып, андан жаяу ёрлеген. Инбашларында сенеклени, басхаланы ойната, чалгъыланы ауузларын эрттенликни кюн таякъларында жылтыратып, къамата.

Бююн болмаса, Аскерханны, Чапайны жанында къубулуп, таула таба озуп эслемегендиле. Шахаргъа озуп кёре тургъандыла. Элден аберини жашыргъан къыйынды, аны жоюз, минг кёзю барды: къайсы къабакъ, хуна артындан къарагъанын билмезсе. Кёргенле суннганча, Мисирханны туудугъу къубулуп да олтурмай эди Шамгъун улуну жанында. Мудах эди Аскерхан, сагъышлы. Жюрек шургусу, сагъышы да Зекерия эди.

Мудахлыгъын, ёрге суююп бармагъанын жашырып, «къызылбетни» айтханларына баш къагъып, кёзюне къарап, ышарыргъа кюрешсе да, болалмай эди. Зекерия аны узакъгъа – кеси жашагъан жерге, суратлары тизилишип, къапланышып тургъан отоугъа – алып кете эди да, тиширыуну ышармышы эрин къыйырларына бир тюрю, артыкъ затча жабышып, жилий тургъаннга ушатады.

Чапай, аны сезип, жаратмай, машинаны бурууна жабышып, башын ёхтем кётюрюп олтурады. Тар, ташлы жолну марап. Машинаны жүрютюрге уста болгъанын сезип, Аскерхан, ол усталыкъгъа эс буруп, махтау салмагъанына ёпкелерге бла чамланыргъа билмей.

Кюн таякъла машинаны мангылайында жангы жасы кёзюн кюмюшлендирип, бери ётюр, Аскерханны акъ огъары жаныны жагъасында, акъ боюнунда ойнайдыла, андан къулакъ сыргъаларында бла бармагъында Зекерияны саугъасы – жүзюгюнде жулдузчукъла къабындырадыла. Чапайны къына бетли чачын да жарытып, чач тюклерини хар бирини тюбюне кирип, санай, аны бютюн хомпук, жукъа кёргюзтедиле. Элни таматасыны онг жанына олтуруп баргъанына къууанып, ыспас этмей, кёбюп нек келеди бу? Шамгъун улу, машинаны жол ташдан бир жанына буралмай къалып, Аскерханны ёрге атдырып, кеси да силкинди.

Кёлкъалдысы чёкгюнчю, машинасын къыстауландырып бара тургъанлай, аны къан тамырын тартып юзгенлей этип, дыркъ тохтатып къойду. Эски мал орунланы къатларында Аскерхан биле эди бийик таш къабыргъалы межамла аны къарт атасындан сыйырылгъанларын. Къачан эсе да къарт анасы Мисирхан юйсюз-кюнсюз къалгъанында, бери келип, мал орунланы ышыкъларына къысылып, эки-юч ай жашагъанын да. Шамгъун улу уа биле болурму эди ишни алайлыгъын? Аскерхан, айтып, махтаныргъа умут этди – сагъынмады, нек эсе да Чапайгъа соруулу къарады, хапарынг бармыды андан дегенча. Огъесе, Шамгъун улу аны эрттеден окъуна билип, Аскерханны сынаргъа, дыгъылына къатылыргъа суююпмю тохтатды машинасын? Ким биледи.

Чапай, жукъ айтмай, арлакъ кетип, мал орунланы туураларында тёшно сайлап сюелди. Тиширыу, къуллукъчу умут этгенча, ызындан бармады. Жюреги бир тюрю мудахланып къалып, Сары сууну жагъасына тигеледи.

Тау суу таркъайып саркъа эди. Ташланы башлары

бла секиралмай, сыпдырылып, жалынган этгенча, төгеклеринде айланмала кѳурап. Кюн таякѳла, суудан тынч ѳтѳп, аны тѳп зыгѳырын, сѳт тѳгѳлгенлей, агѳартадыла. Кѳп зат ѳслей ѳди Аскерхан зыгѳыр тѳшекни юсюнде: кюнде жылтырагѳан кѳоргѳашин ташчыкѳланы, кѳмюр тугулчукѳланы. ѳринип, кѳалкѳыу ѳте жюзген чабакѳла, жагѳада адамны ѳслеп, кѳарын тѳплери бла зыгѳырны хомпукландырып, кѳуйрукѳ булгѳап, ѳнишге неда ташла тѳбюне ташаядыла, Аскерхан да ѳслей ѳди аланы кѳызыл тамгѳаларын, кѳуйрукѳларында кѳара сепгиллерин.

Сары сууну ѳки жагѳасында, ѳрге-ѳнишге кѳарасангда, шош сюрѳлюп, аяздан кѳоркѳа, ѳлгене, гѳл хансла ѳседиле, сары кѳѳюз жайылгѳанлай, сары чакѳгѳанлары хорлап. «Ким биледи, – деди Аскерхан ичинден, – бу тау суучукѳгѳа Сары суу деп андан айтхан болурла. Ким бергенди анга ол атны: аны кѳарт атасымы неда узакѳ ѳмюрледе аты тас болгѳан ахлусу?» – деп, тиширыу сагѳышын юзерге кѳрешди – болалмады: ол аны, узакѳгѳа алып кетип, танымагѳан, билмеген жерлеринде айландырып кѳайтара ѳди. Кѳарт атасыны мал орунларына бетин буруп, иги кесек сѳелди, дагѳыда суугѳа кѳарады. Кѳалай ишлеялгѳанды ол аланы? Кеси кѳыйыны бламы ишледи, огѳесе анга да атасымы берип кетди? Не тѳрлѳу ѳсе да, Аскерханны кѳзю жетген жер – суу, ташы бла, гѳллери, кырдыгы бла да Узунбелланы ѳдиле, жюзле бла саналгѳан малланы кечиндирген. Кѳайда, кѳалай бла дѳмп болуп кѳалдыла Узунбелланы жашлары? Бу жерге берекет келтирип, жашнатып тургѳан Аскерханны узакѳ ахлулары?

Тиширыу, Сары сууну зынгырдауукѳ чокѳуракѳ таууушуна тынгылап, сагѳышын бѳлдю. Сууну башында, чибин кѳанатчыкѳлача, сары гѳл чапыракѳчыкѳла жюзѳп келе ѳдиле. Кѳууушуп, бир бирлерине илинирге кѳрешип, назик сары сынжырчыкѳла болуп. Анданда сары сынжырчыкѳла ѳнишге саркѳып-юзѳлюп, ызлары бла кѳызыл чапыракѳла, кѳан тамгѳалача, сууну башын кѳызарта ѳдиле. Не чапыракѳладыла ала, кѳайдан, неден юзѳлген? «Тау шах-шахла алыкѳа кѳурумагѳанмыдыла? – деп, жангыдан сагѳышланды Аскерхан. – Огѳесе, жоллары узакѳ болуп, ѳндими жетдиле былайгѳа?.. Бу жерлени сымарлап-жангыртып жашнатып тургѳан ахлуларыны кѳолларындан сыгѳылып, Сары суугѳа тамгѳан кѳызыл тамычыла, неда кѳзлеринден».

Экиси да, бир бирге сөлешмей, иги кесек бардыла. Машинаны терезесинден Аскерхан тау этеклени узагын, жууугун да ийнакылап, кырамын ёрге – тау бетлеге – чапдырады. Анда-мында – Аскерханны кёзю жетген жерледе терекле шош суюледиле. Шургулу. Сакылауну татлы азабын сынап, симсиреген тиширыу-лача. Башларында кызыл лаудан жаурукылары, сары гюлмендилери бла. Машина кызызуланса, сагыайып, суу жагыа бла энишге кычадыла, кызыл ал боталарыны тюплеринде акы билеклерин букыдуруп. Кенгирекде суюлген кыайынла да, жаурукыларыны алтын кыанатларын инбашларына хаух атып, тау, теш бетлеге ёрлейдиле да, сора, бийикден кыарап, Аскерханны ашырадыла.

– Нек тынгылайса? – деди Чапай, кёз кыыйырын тиширыугыа жетдирип.

– Тынгыламай, не этейим да? – деди Аскерхан.

– Айт бир зат.

– Менден эсе сени кёпдю айтырынг. – Экиси да жангыдан тынгылашдыла. Тиширыу машина чархланы шырылдагыан тауушларын эшитди. Чапайны бети уа, нек эсе да кыара билеуча болуп, сыйдамланды. Кёзлери мутхузланып, дагыда тирилдиле.

– Мал орунларымы жаратдынгмы, абериго жарарыкымыдыла? – деди Шамгун улу.

– Не мал орунла? – Аскерхан бир тюрлю сагыайды.

– Бусагыатда биз кёрген мал орунланы, журтну... «Кыарт атамы эски журтларын жаратып, жаратмай да энди не табарыкыма?» – дерге умут этди тиширыу. Айтмады, тынгылады. Аман эселе, иги эселе да, анча жылыны ичинде кыуллукычула элде аллай бир мекям кыураялмагыандыла. Аскерханны кыарт атасы аланы ишлетмесе, не мадар табылыр эди?

– Мал орунлагыа уа не сылтау, бюгюнню кёребиз, бек игидиле. Совхоз хайт деп башына жараталмайды ансы, – деди тиширыу, ичиндегин жашырып.

– Мен жаратмасам, кыарап бир тур, – деди Чапай, кюсеген ушагыын башларгыа сылтау табылгыанына кыуанып.

– Ол дегенинг? – Аскерхан ашыгып сөлешди.

– Мал орунла энди менидиле. Мен сатып алдым да ол тийреледе эски журтланы. Нек сейирсинесе? Эшитмегенмисе? – деди Шамгун улу.

Аскерханны, эринлери кыургыакысыдыла, кёзю кыа-

рангы этди. Жол, жолда машина да къайры эсе да терсине кетип баргъанча болуп, жыгъылмазча, тутар жер излей, тиширыу иги кесек турду. Бети агъарып, эринлери бир бирлерине жабышып къалгъанларын сезип. Зарланган сунмаз ючюн, кёзбау айтыргъа керек эди, алай тили бойсунмады. «Не болуп къалды манга? – деди Аскерхан, – неди мени буууп, солуууму тыйгъан?..» Тиширыуну жилярыгъы къысып, бютюн онгсуз этди. Машинаны тохтатдырып, андан чартлап чыгъып, аямай жиляргъа керек эди. Къычырып, тёшлеге, таулагъа айланып, суулагъа-ташлагъа тарыгъып. Аладан сора кимге тарыгъырыкъ эди? Танымагъан, кёрмеген къарт атасы, ёз атасы да, аны къарындашлары, ахлулары Аскерханны эсине тюшдюле. Жарлы эдиле ала барысы да...

Тиширыу кючден-бутдан сабырланып, тили айла-нырча болду.

– Ийнан, эшитмеген эдим. Охо да, Аллах огъурлулу-гъун берсин.

– Сау бол, – деди Чапай,

– Да бек багъа туююлмю эдиле, ахча къалай мажаралдынг? – Шамгъун улуну жанына тиерме деп къоркъуп, Аскерхан сакъ сёлешди.

– Аны несин айтаса, ахча ишмиди! – Чапай да суймей эди тиширыугъа чийин сездирирге. Махтанган хычыуун эди керти сёзден эсе. Къыралны мюлкю-ырысхысы сатылса, аны ким аллыкъ эди, кимни кълундан келлик эди кълулукъчула тургъанлай? Совхозну – элни мюлкюнден, ол мени болсун дерча, бир затны да ычхындырмадыла. Жюк, женгил машина дегенча, трактор. Эллиле, ишни болушун ангылап, эс жыйгъынчы, чапдыла да, бир-бир кълларын жуудула: эшеклени сюргенлей, совхозну машиналарын, тракторларын сюрюп, арбазларына урдула. Ол заманлада кълрал мюлкню багъасы, хазнамы эди, кълара сом. Чапай да артыкъ бек кълыйналмады: кълоратханы – багъыр шайла, журтунда уа эки жюк машина, бир трактор, дагъыда женгил машина кълубула эдиле. Чанкаладан кълалгъан журтланы ол артдаракъ кълолгъа жыйгъан эди.

– Халкъ ишледи, мюлк кълурады – ёре кълулукъчула хуржунларына салдыла, – деди Аскерхан, жанындагъы иги эшитмезча, шош.

Чапай, соруулу бет алып, къларамын тиширыугъа атды, алай жол кълыйын эди да, ол халда тёмей, машинаны буруууна сагъайды.

– Не айтды эсенг да, ангылатмадынг.

Тиширыу ашыкъмады, тынгылады, Шамгъун улу ким болгъанын, жамауатны ырысхысын тонагъанын ангылатыргъа сую эди. Асыры оза эди «къызылбет», «мешхут тѣбе» (былайда Зекерия Аскерханны эсине тюшдю). Айтырыгъын артха салмай, кѣлюн чѣкдюрюрге керек эди. Алай андан анга не келсин, жолну олму тюзетсин, совет власть къынгыр этген жолну! Ёле тургъан ырахын совет власть Чапайланы къубулта эди энтта да. Акъылсыз жануар: богъурдагъына бичакъ салгъанлагъа къолун узатып, къалтырай, солууу тыйыла... Совет властха Аскерханны дерти жокъ эди. Тап, жаратхан окъуна эте эди, огъурлулугъуна ийнанып. Бир сейири: власть Узунбеллагъа къыйынлыкъ берип, малтап, тую этип тургъанлыкъгъа, анга чыртда дерт тутмайды. Энди, ёлюр ауруу тийип, тѣшекге тюшгенде деп, кѣл кенгдирмейди. Жаны ауруйду, келип, журтуна кирип, къонакълыкъда кѣп кечинген адамгъа, инсангача. Бушуулу эди аны къадары: тойдургъан, баш этерге кюрешген адамлары, иги тойгъандан сора, ауузун къызыл къанына боядыла. Ёгюзню сойгъанлай этип, бичакълары, балталары бла юсюне сюелип: «Харип, жазыкъ совет власть», – деди Аскерхан. Ынычхап, чыкъырдап, жантая баргъан ёгюз арба кибик эди ол, Чапайлагъа жырын жырлатып. Энди, тѣшден кетемекъалама эте, кючден кечинеди. Алай ол кетгенликге, тыхырдап, Чапайлары кетерге ушамайдыла. Совет власть кесини жанын аллыкъланы – Чапайланы – аман акъылгъа юйретир ючюн къалмагъанды. Жангы арбагъа Узунбеллары минерге кюрешмейдиле, энтта да Шамгъун улу минерик болур, эштада.

– Сен ол къадар журтну не этесе да? – деди Аскерхан. – Анча мал орун да неге керекди санга? – Тиширыу жүрегиндегин сормады, тынгылап бармаз ючюн сѣлешди.

Чапай, бурууну къара дингилин къаты къысып, бармакъ жиклерин агъартды. Нек эсе да къысха къашы ёрге секирип, жерине къайтмай, мычыды.

– Малладан толтурлукъма, жылкъы жаярыкъма, – деди ол. – Азмыды иш! Алгъыннгы бийлени маллары бу сыртлагъа, къудору тѣгюлгенлей, тѣгюлюп тургъандыла дейдиле да. Биз а аладан осал кишиле бола келмегенбиз.

– Малланы кѣп этген а бек иги эди. Ким къарыкъды алагъа? – деп сагъайды Аскерхан.

– Алгъын бийлени малларына ким къараучеди? – деди Чапай, тиширыуну сорууларын жаратмай.

– Сора иш ангамы жете турады, жамауат бийлеге,

жалчылагъа, къарауашлагъа юлешинип?.. Къулла, къарауашла кѣпдюле. Совет власть къурутхан бийле къайдан чыкъсынла ансы? – Аскерхан Шамгъун улуну тынттысын ангылагъан эди, ол нек ынычхап, не эшитирге сыйюп кюрешгенин, алай, билмегенча этип, сансыз селешди.

Чапайны бети бир тюрлю къаралып, базыкъ эринлеринден къаны къачды. Къансыз эриши эдиле ала, базыкъ акъ къуртлача «Адамгъа бий деп не зат айтдыргъанын билмеймиди бу? – деп, ичинден чамланды. – Огъесе, керти да, адамла бийле болупму тууадыла, аланы чархларын къызыл къан жюрютюп, мени кибиклени – Шамгъунну жашыны – чархын, тирмен ташныча, сууму айландырады?» Чапай, аллында кюзюге къарап, Аскерханны изледи. Тапды. Сагъышлыдыла тиширыуну ариу талгъыр кѣзлери. Акъ огъары жаныны баш туюмеси ачылып эди да, аны акъ боюнуну къан тамыры терк-терк тепгенин эследи. Сора, Аскерханны бетин тас этди да, кесини къызыл бетин кѣрдю. Ол бир тюрлю эди, ёгюзю бетинлей, узун болуп, сакъал тюбю жютюленип.

– Мен алыкъа алырымы алып бошамагъанма, – деди Чиппону туудугъу. – Бу сен кѣрген тау бетлени, сыртланы да алып амал тапханма. Мында хар не да мени мюлкюме саналлыкъды – ташы, агъачы, кырдыгы, суу да. Жангыз сюелген терекге дери. – Шамгъунну жашы, солуун кючден айландырып, сѣзюн бѣлдю. Айтыры кѣп эди, алай къанын андан ары къыздырыгъа сыймеди.

Аскерхан да тынгылады, биягъы совет власть эсине тюшюп, сагъышландырып. Анча жылны «бий, чанка» деген сѣзлеге ушкок ата келгенди, адамланы эслеринде окъуна къалмазча, эшитгенде, элгенип, аркъа жиклери къалтырарча. Чиппо бла Шамгъун а юркмейми эдиле ол сѣзледен, не уа туудукълары? Бош кюреше эди власть «бий» деген сѣз бла, аны тамыры бла къурутама деп. Адамланы жашырын къууумларын, бир бирлерин жегерге итиниюлюклерин ёчюлталмай, кеси тѣшекге тюшюп къалды. Энди андан киши къоркъмайды. Ол онг, кюч берген къауумлада, кир ниет тамырланып, къайнап тургъаны, бийликге термилип жашагъанлары тышына тѣгюлдю, кир суулай болуп. Сейир туююлмюдю, Узунбелланы Аскерханны чанка къаны, ёхтемлиги тунчугъуп, Чиппону туудукълары уа бийикликке итингенлери! Не эди, къаллай эди ол кюч, Аскерханны малтап, Чапайны акъ атха миндирирге кюрешген?

– Мангамы аманды, мен а бек ыразыма битеу биз

кёрген журтла, отлаула да сени кьолунга тюшселе, — деди тиширыу.

Шамгъун улу «ийнанмайма, ышанмайма» дегенча кьарады Аскерханнга.

— Совет власть, онгубузну сыйырып, кюн кёрюрге кьоймай тургъанды. Энди кёрюрле кимни кьолундан не келлигин.

— Ийнан, совет власть а сизге аман болгъанды деп билмейме, — деди тиширыу, тынгылап кьояргъа суймей.

— «Сизге» — деп кимге айтаса?

— Да сени кьарт атанг Чиппогъа неда Шамгъунга не хата этгенди? — «Хата этген эсе, бизге этгенди, сиз бош гюняхын аласыз», — дерик эди да Аскерхан, базынмай, сёзюн жутду. Тели туююл эди «кьызылбет», ангыларыкь эди тиширыу нени кьагъып сёлешгенин.

Чиппону туудугъу биягъы тынгылады. Жаратмады тиширыуну айтханларын. Жюрегини теренинде тынгысыз этген не эсе да бир ачыуну сезип, ачыуун а кимден алырын билмей, кьыйналып бардыра эди машинасын. Ол эшитип тургъанды: Узунбелланы бла Къасайны туудукъларыны араларында суулары ёмюрде да сюзюлмегенди. Чиппо бла Шамгъун не кюрешди эселе да дерт жетдирип, кьабырларында ырахат жатарча болмадыла. Чёкдюралмагъандыла Узунбелланы тиширыуларын. Хомух эдиле, жажил. Барысы ючюн да Чапай дертин жетдирирге керекди. Кимге, кьайдадыла ол дерт жетдирликле?

Мынгамы? Кьуллукъчу, биягъы кюзгюге кьарап, Аскерханны бетин кёрдю. Сора кеси кесине бюсюреди: Чапай кёзюне кир болуп тюшсе да, ууарыкь туююлдю чанка Аскерхан. Алай жокъду жюрегинде ырахатлыкь, жашаугъа ыразылыгъы да юркгенди. Шамгъунну жашы, сагъышланып, кеси кесин ангыларгъа, сорууларына жууап табаргъа кюрешди. Ол умут этгенча болмады — эсин башха оюм сыйырды да, кьуллукъчуланы алгъыннгы сыйлары бла кючлери сакъланмагъанына жарсыды. Совет властхьа, бирсилеге кьошулуп, дау айтханлыкьгъа, аны кьаласы бек туруруна термиле эди Чапай. Ол заманда, кьайсы арбазгъа кирсе да, бий эди Чиппону туудугъу. Айхай, энтта да келе турадыла жашаугъа жангы бийле, кьыралны мюлкюн кьолгъа жыйып. Кёп ырысхьысы бла кёп малы болгъан чанкагъа, бийге уа саналырма? Бу оюм эсине келгенлей, Чапайны жюреги шор тарады, кьол табанлары кьызып, гетен кёлеги юсюне жабышханын сезди. «Минарагъа минип, кьычыр да

тур: «Мен бийме!» – деп, жамауат сени бийча кѳрмесе, – деди ичинден. – Жамауат а унарыкъ тѳююлдю, ол алыкъа унутмагъанды ким къайдан чыкъгъанын. Ма бу тиширыугъа ѳзден, чанка тукъумданды дейдиле эллиле, Чапай а – Шамгъунну жашы, Чиппопу туудугъу». Къуллукъчу, жангыдан терлеп, суу-салам болду. Кѳп ичип, кѳп ашайма деп махтаннгандан а не файда? Огъесе нени да башы мюлкмюдю, мал? Алай а болгъа эди.

– Кесинден терк баргъанны метеке да сѳймейди, – деди Чапай, сагъышлы халын тюрлендирмей.

– Ол дегенинг? – Аскерхан сагъайып сѳлешди, къарамын къуллукъчу таба бурмай.

– Совет власть этди, берди дерге ѳчдюле адамла, – деди Шамгъун улу. – Къолларындан абери келмегенле айтадыла аны. Барыбызны да онгубуз бирди энди – нек къурамайдыла мюлк?

– Адамланы тенг онгурса власть, жарсыула атасы ѳлѳр эди, – деди Аскерхан.

– Сора уа?

– Совет власть аллайды: къуллугъу болгъаннга хар нени да берип, ишчини къуру журтха къаратхан, – деди тиширыу, асыры хыны сѳлешип ийгенине сокъуранып. – Сени совхозну эки-юч машинасын арбазынга элтирге онгунг бар эди да – элтдинг. Къойчуну уа, кечекюн да къыралгъа тѳююлюп айланнганланы уа бармы эди аллай онглары?

Чапай улу, олсагъат тийишли жууап табалмай, къозуду. Къозугъанын билдирирге сѳймей, тынгылагъанлай турду. Ол заманлада, сиз мюлк-ырысхы жюрютгенигизде, ишлеген, мал кютген адам деп, башыгъызны аурутханмысыз дерге умут этди. Абери сагъынмады. Ким бла даулашыргъа керекди ол? Аскерхан бламы, анга тенг болуп? Киштик къуйругъу бла ойнагъанлай.

– Къуллукъчуланы алай бек сѳймей эсенг, къуллукъ нек излейсе? – деди Чапай.

– Менми? – Тиширыу, къызарып къалгъанын сезип, бетин машинаны жан терезесине бурду. Саргъалгъан тѳшледе энчи жолчукълагъа къарагъанлай турду. Сора, олсагъат абызырагъаны кетип, кимге эсе да ачыуу къайнады. Кимге ачыулана эди тиширыу? Властьны Узунбелланы адамларына бусагъатда, бу кюнледе этиле тургъанча артыкълыкъларына юйренмегенмиди? Бюгюн жюрегим артыкъ нек къыйналады деп, сабырланыргъа кюрешди Аскерхан. Совет власть Чипполаны Узунбеллагъа къозутургъа, Узунбелланы тѳп, Чипполаны уа баш ѳтерге деп келген бир зат эди. Кѳп жылланы ичин-

де ол умутун унуталмай, жашап, энди уа, борбайсыз болгъан кюнлеринде окъуна тобагъа къайтмай, Узунбеллагъа этиучю артыкълыгъын жангырта тура эди. «Сейир туююлмюдю ол! – деди тиширыу. – Хыйлачы, осал адам, артыкълыкъ сынатханларын чакъыртып, аладан, Аллахдан да кечгинлик тилеп, ыразылыкъларын сурап, алай кетеди ахыр жолуна. Бу уа, гюняхларына жангы гюняхла къоша, алай къарап турады, сал басхычына, аралып. Ахыратха не айтып барлыкъды, къабырда къалай жатарыкъды?»

* * *

Машина энди мындан ары ёрлеялмаз деген жерде тохтап, Чапай тышына чыкъды. Аскерхан, сагъышланган бет алып, олтургъанлай турду. Жокъ эди аны бусагъатда сагъышы, ёчюлген эди, улоу тохтагъанлай. Келгенине сокъуранып, тынгысызды. Къарамы тау тубюнде ташла, терекле араларында ажашып, не излегенин билмей эдиле кёзлери.

– Къайдады дырынынг? – деди тиширыу ахырында. Нек алдагъанса мени, дырынынг жокъ эсе, бусагъат артха къайтар деп дауларыкъча, алай сёлешди. – Анса уа, санга тагъылып, жер этегине келлик эдим...

– Дырын ишмиди, экибизден ол къайры къачарыкъды! – деди къуллукъчу, сёз орунуна машинадан ашазыгъы бла артмакъны, сора тёртгюл кюйюзню чыгъара. Аскерхан да, тюшюп, этегине-чачына узалды.

Кюн ариу тийип, хычыуун жылытады. Женгил аязыкъ тиширыуну ийнакълап, бетине сериуюн этди. Тийре шошду, ырахат, узакъда, жууукъда да терекле байракълача къызарып, ёртенленип сюеледиле. Таугъа ёрлерге сокъуранып, симсирегенча. Дыркъ деп Зекерия Аскерханны эсине тюшдю да, жюрегин чимдип, таралтып, узайып кетди. Къайдан келип къалгъан эди ол тиширыуну инжилтирге? Бармы эди да Аскерханны суратчыны аллында айыбы, гюняхы? Некаяхлы къатынымы болгъанды?

Чапай – ауур санлы адам – къыйналып ёрлейди, шош къымылдай тургъан гебеннге ушап. Ызындан назик санлы тиширыу тынч барады, акъ гебелеклей, женгил болуп.

Узакъ барып кюрешмедиле. Чиппону туудугъу, кимни эсе да антауун сайлап, аны тубюнде кюйюзню жайды. Олтур былай деди Аскерханнга, билегине къатылып. Аш-азыкъ, ичги чыгъарып, кеси да чёкдю.

Экиси да тынгылашып бираз турдула. Солуу айландырыргъа, эс табаргъа керек эди. Сора Чапай сёлешди.

– Быллай кюнлерибиз кёп болсунла! Уртла.

Кюйюз юсюнде – сууугъан къой эт, орус кыйма, алмала, кертмеле. Аскерхан бирине да узалмады. Чапай а экинчи кере да ичги тежеди.

– Алай кёп ичсентг, машинаны къалай жюрютюрюксе бу кыйын жоллада? – деди тиширыу, къуллукъчуну терк тюрленип къалгъан бетине къарап.

– Сен аны ючюн къайгъырма.

– О-о, манга уа не, санга жарсыйма ансы.

Чапай, къара тынгылауну ийип, кыймадан ашагъанлай турду. Акъырын чайнай, кёзлери да къайры эсе да – узакъгъа чыракъ бара. Жюрегиндегин айтыргъа керек эди, алай сёзю неден башларгъа билмейди. «Ич тасхамы Аскерханнга билдирип, ишим бармаса, ол да кимге не айтыр? – деп, сагъайып эди. – Тос къатынынга бла миннген атынга ышанма». Не тюрлю эсе да, сынаргъа таукелленип, узакъдан тутуп сёлешди.

– Эшитгенмисе Баш Советден эки депутат кетгенлерин? – деди Чиппону туудугъу, къолун чагъыр шешада мычытып.

– Эшитгенме. Не эди сора?

– Да бош айтханлыгъымды, аланы орунларына башха депутатла керек болурла.

– Табылмаймы къаллыкъдыла! – деди тиширыу, таматасыны сёзлерин ангыламагъанча этип.

– Ала тапханладан эсе кесиби тапханла иги болурламы эдиле дейме. – Чапай, чайнагъанын тохтатып, сагъайды, неге сагъайгъанын а кеси да билмеди. Тиширыуну жашырын жюрек сезимин эшитирге, ангыларгъа итиннгенча, халы алай эди.

– Не башхасы боллукъду! – деди Аскерхан, Чапайгъа кёзбау этерге ашыкъмай.

– Ол дегенинг?

– Халкъыбызгъа хайыр тюшюрлюк жашларыбыздан ары киши да ётерик туююлду.

– Нек ётмейди сора? – Чиппону туудугъу, башын кётюрюп, сейирсинди. Моргулдум бети кызыл-кюлан болуп, ачыуланыргъа аздан къалды.

– Билмегенча нек сораса? – деди Аскерхан. – Анча жылны ичинде миллетине жарсыгъан кёп къуллукъчу кёргенмисе сен, не депутат? Неда, къуллукъ иеси болгъанлай, миллетни жарсыуларына арт бурмагъан бла табан кётюрмеген къуллукъчу кёргенмисе?

– Сени айтханынга кёре, мен, миллетиме табан

кётюрюп, анданмы болгъанма къуллукъчу? – Чапай, нек эсе да сабырланып, сагъышлы селешди. «Тюлкю билгенни къуйругъу да биледи», – деди ичинден.

– Сёз сени юсюнден бармайды, – деп жапсарды тиширыу Шамгъун улун. – Башындагъыла къарыуларча, сени къуллугъунг уллу туюлдо. Эл ичиндесе, къайры бурсала – ары айланаса да, кечинесе, – деди тиширыу, айтырын толусунлай айталмагъанына, айтыргъа жарамазына да жарсып.

Чапай, кесин ёпкелетип, терсине къарагъанлай турду. Жалынып, анга шапалыкъ этип кечинген тиширыуну алай селешгени ачыу тийди. Бютюнда къуллугъуну бетин этмегени. Ал кезиуледе базынмай эди сёз къайтарыргъа, Чапай не уллу селешсе да, жутуп къоя эди. Сора мынга не болгъанды деп сагъышланды. Олсагъат эсине бир къужур оюм келди да, андан элгенди. Сагъайып, жингиригине таянды. Сагъайгъан къарамын Аскерхандан буралмай, бурур онгу да болмай, мычыды. Ким эсе да, муну мен билмеген къуллукъчу тосу барды деди. Чапайдан онглу, эсине тюшсе уа – шинтигин сыйырып, мынга бераллыкъ. Жыл санлары келген къуллукъчула ариу тиширыулары тос жюрютюр ючюн не да этерикдиле. Аскерхан а кишини да къарынын бурдурлукъ туюлдо. Алыкъа жашды, субайды, эки жыйырма жылы толгъунчу, сахар Советни бир уллайгъан къуллукъчусуна кызыл алмача кёрюнюп турлукъду. Ол къуллукъчу, ким биледи, Чапай не бек тойдуруп тура эсе да, сайларгъа тюшсе, ариу тиширыуну сайларыкъды. Ёзге уа. Тап, Шамгъун улуну эндиге дери ашагъаны тамамды, аны орунуна сен барлыкъса десе, муну анга угъайы боллукъ туюлдо.

Чапай, асыры кёп тынгыларгъа суймей, селеширге тили да айланмай, амалсыздан, чагъыр шешагъа узалып, аны ауурлугъун къол аязында базманлады. Анга къарап, иги кесек турду, юсюнде бир жашырын жазулары окъугъанча. Сора, башын кётюрюп: «Ким болур ол, ашатхан гыржынымы хатерин этмей, мени аягъымы марагъан?» – деп сагъышланды. Шахар Советден кёп къуллукъчулары эсине тюшюрдю – жашыракъларын, уллайгъанларын да. Сора, Боташлары Муратха гурушха болуп, симсиреген окъуна этди. «Мен сылхыр, аны эндиге дери къалай билмей тургъанма? – деди да, кеси кесине сейирсинди. – Хау, алайды, анга базады ансы, кынкъ этмеучю тиширыу тилленип нек къаллыкъ эди?»

Боташлары Мурат сахар комитетде ишлейди. Къуллугъу дююн туюл эсе да, Чапайдан онглубу. Хазна-

мыды эл к'юллук'чу – шахардан ким келеди да, не айтады деп, к'юрк'г'анлай жашайды. Мында, тууг'ан элинде, Чапай – батыр, шахарда уа – ёлген ёлю: не гитче к'юллук'чу да элдегилеге таяк' к'етюрюрге хазырды. Жалынчак'ды ишлери. Боташ улуна да, жалынып, к'еп ариу сёз к'оратханды. Ол а бир заманда Чапайг'а ыспасын билдирирге кюсемегенди, элде жашаг'анлаг'а к'юллук'ланы кеси юлешип тург'анча. Мурат Шамг'ун улундан сегиз жылг'а таматады, к'ашхабаш, кенгбет адам. Алай, гырхылыг'ы ючюн болур, Чапайдан жаш, тири да к'ерюнеди. Ол тюрлю затланы эсине тюршюре кетип, Чиппону туудуг'у, ачууун, к'айг'ысын да бираз ч'екдюрюп, к'ёл ок'уна кенгдирди. Нек к'ёл кенгдиргенин а кеси да шарт билалмады. К'ашха башынга налат болсунму деди, ог'есе сегиз жылг'а тамата болг'аны ючюнмю тангк'ёрдю этди? Барды ол сегиз жылда да маг'ана, деди ичинден. Адамланы к'юллук'г'а халк', жамауат сайламай эди, к'юллук'чула сайлай эдиле, кеслерине н'егерле излей, бир бирлерине билеклик, айыутослук' эте, к'юллук' ючюн аланы ичлеринде тохтаусуз бара эди тюрюш, жыртыш, талаш. Кече-кюн селеймеген, айланма суу кибик, бурулг'анлай. Боташланы Мурат да ол айланманы ортасындады. Бютюнда жыл саны келе келген. К'епмюазмы мычыр энди ол, талыштаклай болмай, ненча жыл: эки, юч? Ог'есе, суудан чыг'арып, аны жаг'аг'а атарык' ырг'ак' хазырмыды?

К'ыйынды бу к'юллук'чуланы ишлери: атдан тюршюп, эшекге к'ачан минериклерин билалмайдыла – хар бири буз юсюнде чариште жюрюйдю. Чиппону туудуг'у, нек эсе да ышарып, Аскерханнга к'арады.

– Боташланы Муратны к'ергюзтейик депутатха, – деди Чапай, аман ак'ылы, хыйлачы кишиге ушاپ.

Аскерхан, бир тюрлю элгенип, «Муратнымы?» – дерге ашык'ды да, сора, сок'уранып, к'ып-к'ызыл болуп к'алды. Бети отча жаннганын сезип, тиширыу бютюн бек абызырады. «Билипми саг'ынды Чапай Муратны, ог'есе жюрегиндегинми айтды?»

Аскерхан саг'ышланды. Ийнан, билир амалы уа жок'ду деди. Сейир тюрююлмюдю ол, ызындан к'арап-марап айланнганча, тиширыуну чийин к'езюне тутуп с'елешгени? Кеси хапар айтмаг'анды, махтанып, деп да ышанмайды Аскерхан. Алайдыла эр кишиле, тиширыу-ланы юслеринден таурух этерге амал тапсала, кеслерин ак' атха миннген сунадыла. Аны да биле тург'анлай, элтип, башын к'аяг'а уруп тешгени сейир эди...

Аскерхан, онкюнлюк курслагъа деп, Нальчикге келип, жашаргъа уа «Чынар» деген санаторийде отоу алгъан эди. Боташланы Мурат анда солуп тургъанын биле эди, алай Зекекия да мындады деп, эсине да келтирлик туююл эди. Болсада, Нальчик гитче шахарды, «Чынар» санаторий а – бютюнда гыты: жолукъдула да къалдыла, Бош, анстан, «Чынарны» къонакъ алгъан жеринде. Суйген тиширыууна алай байтамал жолукъгъанына суратчы къууанганын жашыралмады. Аскерхан да жарыкъ селешди.

– Сен а къайдан чыкъдың бери? – Тиширыу, Зекекия таба тири атлап, бир къолу бла белинден къучакълады, тансыкълады. Суратчы, къайдан эсе да билип, кесин кёре келген суннган эди ол.

– Къачан билгенсе мени мында болгъанымы?

– Хапарым жокъ эди, – деди суратчы, тиширыуну къарамы бла ийнакълай. Бусагъатда ол нени да унутхан эди – жүрек жарсыуун, Аскерханнга кёлкъалдысын. – Билдирирге керек эдинг, аллынга къарар эдим.

– Да не эсе да ашыкъ-бушукъ болуп... Сора сен не этесе мында? – деди тиширыу.

– Кюз артында бу тийреле ырахат боладыла, дауурсуз. Бир къауум сурат ишлер умутум барды.

– Кёпмю турлукъса? – Аскерхан, нек эсе да ёню тюрленип, ашыгъып селешди.

– Тюнене келгенме. Сен а?

– Мен а – бюгюн. Онкюнлюк курслагъа, – деп, – тиширыу бир тюрлю ёчюлюп, къарамын бурду – Зекекияны кёрген, анга жолугъуп, селешген игиди, алай бусагъатлада ол кенгирекде турса сую эди. Боташ улу эсине тюшюп, жүреги тынгысыз болду. Суратчы бла кёреди деп къоркъду. Ол мында солумаса эди, айхай, Зекекияны кимге алышырыкъ эди! Аны суюди ол, Мурат а керек адамды. Жанына тиерге жарарыкъ туююлду, суратчы бла байламлыгъын сездирип. Къуллукъчула суймейдиле, кеслери тургъанлай, башхагъа эс бурурунгу.

– Жашагъан жеринг тапмыды, къонакъ алырча? – деди Зекекия, кертда кёлю бла. Быллай ырахат, танышладан, сынчылап къарагъан кёзледен жашыртын жерде он кюнню суйген тиширыуу бла туруруна хошланып.

– Аламат туююлду, бир абазалы тиширыу бла жашайма. – Аскерхан, ётюрюк айтханына уялырыгъы

келип, сездими-сезмедими дегенча, сагъайып, суратчыгъа къарады. – Охо да, айымыды, мен санга келе турурма къонакъгъа.

Аскерхан алдамагъан эди – ол ингирде окъуна келди Зекерия жашагъан отоугъа, балан бармагъына тогъайын илиндирип, ачхычны ойната. Суратчы аны сакълап тургъанын да ангылады, стол юсюнде тюрлю-тюрлю ашланы, кеси суйюучю чагъырны да кёрюп. Алай тиширыуну къайгъысы аш туююл эди, учунуп эди, къайры эсе да ашыгъып. Тап, Зекерия аш къанга жарашдырып сакълагъанына ичинден ачыуланган окъуна этди. «Мени кёпге тыяр умуту бар кёреме, андан сора къайгъым болмагъанча». Тиширыу, балан бармагъында ачхычын ойнатып, сагъатына къарады.

– Сагъатынга терк-терк нек къарайса? – деди суратчы. – Ашыгъыр жеринг жокъду.

– Ачхычланы алып кетгенме, нёгерим тышында эди, сакълай болур. – Аскерхан Зекерия жашагъан межамгъа анга термилип келмеген эди. Барып кёрюнемесем, кеси келип къалыр деп, Боташ улуна жарашдыргъан столу аны кёзюне урунурун суймей эди. Келип, аз-кёп болса да, биргесине олтуруп чыкъса, Зекерияны кёлкъалдысындан къутуллукъ эди. Сора, ызындан келип, кече эшигин да къагъарыкъ туююлду.

Алай, аман акъыл билмеген суратчы ишден арып-эригип келди да, Аскерханны эшигин къакъды. Суйген тиширыуу – Аллах бергенлей, къоншу отоуда, ол а андан арлакъда эригип туругъа неге керек эди?

Аскерхан эшикни терк ачмады. Зекерия дагъыда къакъды. «Къалкъып иш къалгъан болур». Сора, шинтик тюртюлген таууш эшитилди да, Аскерхан, эшикни жарты ачып, суратчыны кёрдю. «Бу заманда не айлана, не жюрюйсе?» – дегенча, бети алай эди. Босагъадан бери атлап, эшикни этди. Билеклерин ёшюнюнде чалдишдирип, соруулу къарады. Ыразы болмагъанын жашыралмады.

– Мен а бу заманда ким келди деп, – деди.

– Кимден уялыргъа керекме мен? Барып, чай-май ичейим деп келдим, кеч да туююлду.

– Угъай, кечди. Нёгерим жукълап турады. Нек ашыгъабыз, чай а башха кюн ичербиз. – Аскерхан сыфаты, сёзю бла да кет дегенни ангылатды да, ызына къайтып, эшикни гам этди.

– Ким эди ол? – деди Боташ улу.

– Бош, къоншу тиширыу, – деди Аскерхан, бети кетип. Зекерияны отоуна кирирге къоймай, босагъа

юсюнден къайтаргъанына жюреги къыйналды. Айып эди алай адамгъа къылыкъ-ылыкъ кёргюзтген.

Зекерия, экинчи, ючюнчю кюн да келип, тиширыуун излеп, эшикни къагъып турду, алай Аскерханны отоуна бир да киралмады. Гюняхы керек туююлдю -- ол кеси келе эди суратчыны жашагъан жерине. Ушхуурдан сора. Ачхычын къолундан ычхындырмай. Олтургъаны бла сагъатына къарагъаны тенг болуп. Тёзюмсюз эди, тынчлыкъсыз. «Нёгер тиширыуун» сылтаугъа тутуп, Муратха ашыгъып, кетип къала эди.

Бир жол а Аскерхан суратчыны сындыргъан окъуна этген эди. Бусагъатда ол эсине туюшуп, инжилди, жангыдан уялды. Ненча кере эсине туюшсе, анча кере жюреги жилай эди. Охо, сезген, ангылагъан болмаз деп, кёлленирге кюрешсе да.

«Чынарны» къонакъ алгъан отоуунда олтуруп тура эдиле экиси да -- Аскерхан бла Боташ улу. Асыры жууукъ къысылып. Къуллукъчуну тобугъу тиширыуну базыкъ бутуна жете. Зекерия келип, кёрюп къояды деп да къоркъады Аскерхан. Алай, Муратны кёлуне сакъ эди да, кетип къалалмады. Суратчы уа тышында кёре эдим, шырт деп, юслерине чыкъды. Олсагъат кёзю илингенин, хар нени да ангылап къойгъанын сезген эди тиширыу. Зекерия, асыры адежли адам, озуп кетмеди. Тохташып:

— Эрттеми башланганды кино? -- деп сорду, бош, сизде терслик жокъду, менме терс, сизни уялтхан дегенча. Аскерхан а не этерик эди? Суратчыны таныгъанын жашырыргъа керек эди. Нек эсе да, ол аны бла адепли сёлешсе, къуллукъчу, анга къуллукъ бермей, ашауундан къалдырлыкъча. Кёз-къаш бермеди да, жеринден тепмеди тиширыу. Баш эринин жыйырып, инбашын къакъды: «Мен сени танымайма. Кимсе? Несе? Оз ары», -- дегенлиги эди ол аны. Зекерия, Аскерханны ангылап, эшикни хыны ачды: «бу адепсизлик манга неге керек эди» дегенча этип озду. Андан сора суратчы тиширыуну босагъасына басмады, кёлкъалдысын айтыргъа да излемеди.

Энди уа «къызылбет» къагъып сёлешеди. Аскерхан кёз кыйыры бла Чапайгъа къарады. Не биледи, кимден не эшитген болур? Алай «къызылбетден» тели ол да туююлдю, тасхасын анстан сездирип къоярча.

— Кимди сени Боташланы Мурат дегенинг, биз аны депутат этерге термилирча? Шахар Советде тюртюле айлангангамы айтаса? -- деди тиширыу, кёп тынгылагъандан сора. «Бар алай, кесингден жукъ билмезлени

арбазында изле». Былайда Чапайны юй бийчеси Аскерханны эсине туюшду. Осал тиширыуга санай эди ол аны.

– Асыры танымайса, кюнде-кечеде жолуга турган адамдыгы? – деди Шамгун улу, сейрсинип, кыуанганча этип.

– Хар кыргеними танып барычуладан туююлме, – деди тиширыу, айтханына кеси да ийнанып. – Боташ улу бла бизни не ишибиз барды? Кыарт ушайды да кеси да? Андан эсе сени кыргызтейик депутатха. Ийи? – Аскерхан Чапайга сагайды. «Олду сени излегенинг, Муратха жанынг ауруп кыорешмейсе. Билебиз, ангылайбыз».

Эл кыуллукчу тиширыуга ыразы болду, алай ыразылыгын билдирмеге кыорешди.

– Угайым жокду, уллу кыызмай эсем да, сен айтханлай, боташы-чоташы да халкыбызга жарарыкылдан туююлдуле, – деди Чиппону туудугу.

«Сен а халкыны башы бла этерсе, алай кыуралыгызыз, сиз аманла!» – деди Аскерхан ичинден. «Сиз аманла» деп кимге, нек айтханын кеси да ангыламады. Тиширыу сагышланды. Кырта, ким эдиле ол «аманла» – совет властыдан онг табып, аны туююн жыйып жашай келген кыауумламы, огъесе кыуллук алырга умут этселе, халкым деп ынычхап, арта аны жаныганламы? Не башхалык барды эки кыауумунда да? Аскерхан танымаган адамла туююлдуле ала.

– Мен, тамбла бла бирси кыунден кеч кыалмай, санга ыразылыкларын берлик эллидени тизмесин кыурайым. Арбазлагга кырлик юч-тырт ышангылы адам да табайым, – деди тиширыу.

– Охо, алай болсун. – Чапай, жингиригине таянып, энишгеде жылтыраган Тестенти сууга кыарады. Нек эсе да жюреги хошланып, кылю кыткюрюлду. Кыон ариу тийип эди. Тестентини жагасы бла ёрге, энишге алтын этекли, кызыл-кыолан жаулуклу терекле тизилишип. Кыайры эсе да кетип барган кыызла кыбик. Шамгун улу Аскерханга бурулду: элни бек ариу, субай тиширыуу былай эди. Аны айтханындан чыгалмай.

– Биз экибиз жарамасак, элибизге ким жарарыкыды? – деди ол.

– Кыой-кыой, бир бири аллыбызда кызбау неге кырекди?

– Сора уа? – Чапай жангыдан сагайды.

– Кысим демегени, эки эрини бирге жетмейди, – деди Аскерхан.

Эл кзуллукчу, жукъ айтмай, тиширыуну билегине шош узалып, кеси таба тартды:

– Мен да сени игилигинги унутмам, – деп шыбыр-дады.

Аскерхан олсагъат бир тюрлю жумушакъ болуп кьалып, билеги кьамичилей салынды. Чапайгъа кет, кьой, безиреме дерге тили айланмады. Къарыуу, тирилиги да къайры эсе да думп болдула. Шамгъун улуну чагъыр, орус къыйма ийиси уруп, андан кьутулалмай, кёкге къарады. Мычымай, дыркъ деп, эсине Зекерия тюшдю да, жилирыгъы тамагъына тыгъылып, бууулду. Бийикде абери кёралмады. Кёз аллында Зекерия сюелип, экисине къарап тургъанча. Сора кесине жан аурутду: «Менмеми терс? – деди ичинден. – Ким эди ол терслеген – Зекериямы? Аскерхан туююлмюдю терилген, алданнган да?» – деп сагъышланды. Суратчы кёз туурасындан кетерге унамады, тиширыу аны къыстаргъа кюреше тургъанлай, тил туюбуне «власть», «совет власть» деген сёзле тюшдюле. Сейир этди Аскерхан. «Энди ала уа къайдан чыкъдыла, Зекерия бла не байламлыкълары барды?» – деди.

Ангылаялмай, сагъышыны жибин туталмай, бираз мычыды. Кимни эсе да терслеп эди тиширыу, ол ангылашынмагъан кюч кьолларын-аякъларын байлап, кьурушдуруп, мында, тау этегинде, атып кетгенча. Сора, дагъыда эси жарып, айтырын-къайтырын да, кимге кёлкълалды этгенин да шарт билди. «Ёлюр туююнг чыгъып, ёлалмай, кючден кечинесе сен харип, – деди тиширыу, – бизни уа аякъ туюп этдинг». Совет властьха айтханын ол сёзлени тиширыу бусагъатда ангылады. Узунбелланы атдан туюшюрюп, кете, узая баргъан властьны Аскерхан бир заманда да бетин кёралмагъанды, кёрюрге уа сюе эди, ол быллай эди деп айтырча, жакханизм отунда куююп, жанып турлукъну. Тиширыу, нек эсе да бир кесек сабырланнган Чапайгъа къарады, нек къарагъанын билмей. Чагъыр бютюн бек къызартып, аны къызыл журунлай этген бети асыры жууукъда эди. Кёкню тазалыгъын, бийиклигин да жабып... Гюняхлы, айышлы адам, адаммы эди ол, огъесе жаныуар? Ёле туруп, ким да тобагъа къайтады, сокъуранып. Билмей эди ол тобагъа къайта. Узунбелланы къанлары ичирип, къызылууурт этгенлерине жойдуруп, ахыр сагъатларында дагъыда алагъа къарап, алагъа салам бере, кетип бара эди ол...

Зекерия нек эсе да кече узуну жукълаялмай, энди уа танг атады деп, алданып, кетюрюлдю да, ундурукъда олтургъанлай иги кесек турду. «Къайры ашыгъаса?» – дегенча, киштиги, сескенип, ызындан тебирерге хазырланды. Суратчы, бууун сагъатын жастыкъ тюрюнде излеп, тапмай, терезе аллына барып сюелди. Шахар уянмагъанды, шошду, терезеле ёчюлюп, юйле, орамла да – сангырау.

Шахарны таулагъа айланнган этегинде бир-бир ме-кямланы терезелери ёртенленип, къызара, дагъыда жукъара турадыла. Таула башлары да узунуна деме-нгили къылыч жаралай болуп. Таула башларымы, огъесе кёк алагъа къошулалмаймы къанайды? Къайда эсе да таулары теренинде къабыннган от, ышырыла да, ёрге сыпдырыла келип, кенг жайылып, кёкню жарыты-рыгъын жарытып, тангны атдырыгъа термиле эди. «Болалмайды, нек эсе да», – деди ичинден Зекерия. Ол ашыгъып сакълагъанлыкъгъа, тангны къызыл жары-гъы кёкню этегин «жибитгенден» озуп, бери, шахар адамларына, тегюлалмайды.

Сюелгенденми эрикди, ашыкъгъанынамы сокъу-ранды – суратчы, къайтып, жангыдан ундурукъгъа таянды. Келмей эди жукъу. Сагъышлары къууушуп, бир-бирлерин алышындырып. Бютюнда Аскерхан бер-мей эди тынчлыкъ. Аны Боташ улуну аллында жойкъул-ланнганы кезюне кёрюнюп, жюреги такъыр бола эди. Ненча кюн озду андан бери? Башхамыды, босагъангы эримез къар басса, буз сыйырса?

Ол халда сагъышлана, алданнган эте болурмамы деп, кеси-кесин жапсарыргъа кюреше, Зекерия къалкъып къалды. Кёпмю-азмы жукълады – аны билалмады су-ратчы. Уянып, отоуу къарангыракъ болгъанына сейир-синди.

Туруп, биягъы терезе аллына барды. Къарамы ша-харны мекамларында тохтамай, ёрге къарады. Кёк бла тау чукуйланы бир бирден айыргъан къызыл жабыу, онгдан солгъа созулгъан къылыч жара да жокъ эдиле. Кёк этеги къара-къоланды, къызыл тырмылары бла. Кюн тауну чукуюнда булутла къатыш тегерек жинк болуп. Жабагъыла ичине къызыл зайын атылып тур-гъанлай, гитчечик кёрюндю ол. Кесин окъуна жары-талмай, таула къоюнундан чыгъып, тууалмай, асыры сыгъыннгандан зугулуракъ болуп. «Кюн тууалмайды», –

деди нек эсе да Зекерия. Алай айтханына ырыслап, к'орк'г'ан да этип. «К'ачан туууп, тауну чукуюндан ычхынып, танг атдырлык'ды да бу?» – деди даг'ыда, ём'юрюнден бери терезе аллында сюелип, танг атарын сак'лап тург'анча. Суратчы, саг'ышланып, эрттеден бери да саг'ышы тангны юсюнден болг'анын бусаг'ят-да ангылады. Кёпмю-азмы сак'лайды ол тангны атарын – билмей эди. Жук'ляялмай, к'ыйналып, бюгечели термилип, ашыг'ып сак'лайды суратчы аны. Ог'есе унутупму к'ойг'анды ём'юрю анга термиле озуп барг'анын? Алай эсе, Зекерия жазык' адамды, алданып, сак'лауун насып сунуп жашаг'ан. Суратчы, кертдамы алданып турама дегенча, ийнанырыг'ы келмей, кюннге к'арады. Ол жеринден тебалмаг'анча кёрюндю, таулары жютю к'ая башларына таг'ылып. Алай т'ююк эсе да билмейди Зекерия. Булутлаг'а к'атышып тург'ан жинк зайыннга кюндю дерге кёзю к'ыймады, суратчыны тангын атдырлык' кюн башха тауну артындан к'арарык' болур, эштада, деди. Сора ол неди? – Зекерия жабаг'ыла ичинде к'ызыл зайынны тас этип, даг'ыда тапды. Не зат эсе да, харип, теренден сыг'ынып келеди, – к'аяяланы тешип, ташла бла тюртюше. Былайг'а жетер-жетмез а к'арыуун тауусуп, арыг'ан да этип, тохтап к'алг'анды. Анга илинген таулары чукуйларындан ычхынып, кёкню кенглигине ёрлер, кёкню жарытхан жолоучу болур онгу, амалы к'уруп. Ог'есе аны кенгликге жибермеген, артха тартхан жашырын кючмю барды, суратчы кёралмаг'ан, жашырын? Кёп жылланы ызындан т'юшюп, к'уууп, с'юрюп келип, энди жетип тутхан. Не тюрлю эсе да, ол кюч кюнню тууарг'а к'оймай эди. «Бюгюн танг атмай к'аллык' болур, ансы ким кёргенди быллайны?» – деп, суратчы, т'юнгюлюп, ундуруг'уна чёкдю.

Киштик, уянып, иесине саг'айды, умутчу болуп, кёзюне к'арады. Зекерия аны башын, сыртын сылады. Сыйдам эди киштик, т'югю ариу чёгюп, ток'. «К'алай гитчечик, женгилчик болуучу эди, – деди суратчы, киштикни сыртындан к'ол аязына жылыу ург'анын сезе. – Иничке иегичиклеринг энди билинмейдиле», – деп сёлешди даг'ыда. Сора, Аскерхан эсине т'юшюп, мудахланды. Танышханларында, ол да бир тюрлю жунчуп эди, бетинде к'аны болмай. Тизгинин жыйып, кийим сайлап, табийг'ат берген субайлыг'ын бла чырайын адам кёзю к'арарча эталмаг'ан тишируг'а ушай эди. Зекерия ийнандырг'ан эди аны ёз субайлыг'ына бла ариулуг'уна.

– Сен эндиге дери эрге бармай нек тураса? – деди суратчы бир жол, араларында сүймөклик жылынгынчы.

– Менми? – деп сейирсинди Аскерхан, эрге барып, ай жашап чыккыгынын айтыргыга бла кыалыргыга билмей.

– Хау, сен, – деди Зекерия, сурат ишлегенин бөлмей.

– Мен алай кыартмамы?

– Кыарт туююлсе – ариуса, субайса.

– Бек аман, эле болурма, асыры ариудан дуу жаныш... Сенден сора манга киши ариуса демегенди. «Ийне жутхан кибик, былай нексе?» – деб'а кеп ахлуларым айтадыла.

– Ётюрюк айтадыла, ариулук не болкыгынын билмейдиле, – деди Зекерия, тиширыуну бет илишанларын, кезлерин, чачын кыарамы бла ийнакылап.

– Алай ариу эсем, тап бир иги жаш, – деди Аскерхан, безирегенча этип.

– Аны уа бек терк мажарайым. Кыаллай жашха барыр эдинг?

– Да, тап бир кыуллуккычу, – деп ийди да Аскерхан, кызарды. Ол кеси да билмей туркыганлай, жашырын оюмун ычкындырып кыойкыган эди.

– Сора сен да кыуллуккычулагыга баш уркыганладанса, – деди Зекерия, нек эсе да кёлкыалды этип.

– Сора не эди да, айышмы этесе? Бизде кыуллуккычу болкыган – бай-бакы, кыалкыганла уа – ишчиле, жумушчула, – деди тиширыу, отоуну мюйюшкюнден кыарамын бурмай.

– Сураткыиланы уа кюсемейсе, алаймыды?

– Сураткы да кюсез мени.

Ушаккылары не бла бошалкыгынын унутуп, эсине туюшюралмай, Зекерия кеп олтурду. Кыштикни сыртын сылай: «Энди Аскерхан бери келип, сени кыубултмаз, – деди сураткы. Кеси кесинем и жан аурутду, огыесе кыштикке – аны сезмед и. – Бу Мисирханы кыштикни туудугкы болкыгынын билсе эди, бек сейир этер эди Аскерхан, – деп келди кёлюне сураткыны. – Кыарт тиширыу кеси да тансыккылар эди, харип, жашлыккынын эсине туюшюрюп. Сени бурунгу анангы да туюшюрюп эди эсине. Огыесе унутханмыды? – деп сагышланды Зекерия, ырысларыккы келип. – Адам дегенинг бир затны да унутуркыга керек туююлдю. Биргесине кыыинлыккы сынаккыган жаныуарланы да. Итин, кыштикни да. Ол заманлада таулуланы арбазларында жашагыган жаныуарла адамла кибик болуп кыалкыгандыла. Ала сынаккыган жесирликни бла ёксюзлюккыню сынап. Таулула

кёчгенден сора ненча кюн, жыл термилдиле, алларына къарап, сакълай. Малла къыйналмагъандыла, мал кимге да керекди. Иесиз къалгъан киштikle бла итле уа кимге керек эдиле? Хуналагъа-ташлагъа кысылып, сарнай-жиляй ёлгендиле дорбунлада, агъач тюбюне жайылып. Бизни къоюп, атып кетдигиз деп, ёпкелеп. Аналары, балалары да бир жылгъа кырылып, тукъумлары юзюлген жаныуарла. Бир жылгъа кырылып, эки жылгъа кырылып барды? Тукъуму, тамыры юзюлмей, Мисирханни киштиги келе эди. Ненча жыл озду, муну бурунгу анасы Нохцукъну кьолуна тюшгенли, ненча туудугъу алышынды аны! – деди Зекерия. – Эки жыйырма бла он жыл болгъанды таулула кёчюрюлген кюнден бери. Хазнамыды, тёрт-беш туудукъ алышынганды», – деди дагъыда суратчы.

Зекерияны ич сорууларын эшитип туруп, энди алагъа жууап берликча, киштик, къуйругъундан чёгюп, иесине къарап тохтады. Кёзлери жашил жанып. Сора, кесин къубултуп, келип, суратчыны тобукъларында узунланды. Кёзлерин жумуп, хурулдады. Ыразы эди ол бюгюн Зекериягъа. Эшта, анда-санда бюрче басып, ачдан ёле айланычусу эсине тюше болур, кысха-кысха къабынып. Бюгюн аллай кюню болур. Унутса, эсириучюдю, ундурукъ, жастыкъ, жууургъан да кесини сунуп. «Къоркъма, сен бош киштик туюлсе», – деди дагъыда суратчы, алай нек айтханына уллу магъана бермей. Тобукъларында сойланып хурулдагъан сары жаныуарны бурунгу анасыны юсюнден хапар билирге суйгенин бусагъатлада ангылагъан эди Зекерия. Кёзю кыйып, киштигин Мисирханга элтсе, ол къууанырыкъ, насыплы боллукъ суна эди суратчы. Ким биледи? Жашау къужурду, суу айланма кибик.

Зекерия Нохцукъну излеп, сурап кюрешмеди: ол арбазда эди. Жангыз жашыны кыызчыгъы бла. Гырхы санлы, жукъабет тиширыу. Эри ёлгенден сора, бери, шахаргъа кёчюп къалгъанды. Жашы болгъан жерге. Андан бери жыйырма жылдан озгъанды, алай шахар жашаугъа юреналмагъанды: ишсиз-мурккусуз тургъанны кыйынсынып.

Нохцукъ алгъа сёлешди, жашындан туугъан кыызчыкыны къоюнуна ала:

– Зекерия, къайда кёрюнмейсе, ауруп ишми къалгъанса?

– Угъай, ауругъан да этмегенме, жумушум асыры кёпден, тышына чыгып айланырча туюлме.

– Охо, ауругъан этме ансы, – деди къабартылы тиширыу, айтырын тунчукъдуруп. – Киштигинг а къалай турады? – деди дагъыда, бираз тынгылагъандан сора. – Къачмагъанмыды дегенлигимди.

– Тейри, къачар умуту уа жокъду. Юйден чыкъмазгъа бек сакъды, – деди суратчы.

– Жазыгъ'а. – Нохцукъ, сагъышлы бет алып, къайры эсе да узакъгъа къарады. – Да, жашау алайды – зинданда туруп чыкъгъан артда да, андан элгенгенлей кечинеди. Эсине тюше да, сескене.

– Ол жаш киштикчикди, къыйынлыкъ сынагъынчы элтген эдим да юйге. – Зекерия, кетерге ашыгъып, ашыкъгъанын а билдирмезге кюрешип, сюеле эди.

– Керти айтаса. Сен аны алгъанда, гитчечик эди. Алай анасы, анасыны анасы сынагъан къыйынлыкъланы унуталырмы дейсе?

Зекерия, сейирсингенин жашырмай, иги кесек тынгылады. Болсада, тынгылап къоялмады.

– Ала сынагъан къыйынлыкъла къазан къаралай къалгъандыла. Жанууаргъа къыйынлыкъ неди? Бюгюн къабынды – тамбла ёчюлдю, кетди.

– Тоба, алай болмаз, – деди Нохцукъ, туудугъун къоюнундан тюшюрюп. – Анасыны жилигине, къанына ётген сууукъ баласына да ётеди. Къыйынлыгъ'а башхамыды? Жиликге, къаннга къалай ётеди, къачан чыгъады – аны киши да билмейди.

– Тейри, Нохцукъ, киштикни адамгъа тенг этип сёлешесе, мен ангыламагъан бир жаз тилинг болур ансы, – деди Зекерия, къабартылы тиширыугъа ыразылыгъын сездирип. Суратчы кеси да бек сюеди жанууарланы.

– Биз не билебиз жанууарланы юслеринден? Ким соргъанды алагъа: «Ачый, жарсый билемисиз?» – деп. Адам дегенинг акъыллы да, эсли да жаланда кесин сунады. – Нохцукъ биягъы узакъгъа къарады. Не излей эди ол, эсинде не зат къабынды? Зекерияны андан халпары жокъ эди, алай туруп кетип къалыргъа уялып, сюелгенлей иги кесек мычыды. «Сейирди бу тиширыу, – деди ичинден, – киштикни эси, адамны эсича, юзюлюп къалмайды, туудугъундан, туудукъгъа ётеди деп даулашханы. Юзюледиде да, хар палах андан чирчикленеди деди, неге эсе да жарсып. Адам сынагъан къыйынлыгъын унутуп къоймаса эди, ол экинчи къайтып келмез эди. Бир халкъ башхасына дерт тута да билмез эди. Эс да юзюледиде, къан да тюрленеди. Огъесе мен алданганмы этеме? Нохцукъ тюз айта окъуна болур. Да

угъайым жокъду. Дунияда башы ачылмагъан жашырынлыкъ азмыды?»

* * *

Нохцукъну анасы таулу эди. Узунбелланы къыз. Малкъар ауузунда туууп, анда ёсген, жашагъан. Онтогъуз жылы тюгел толгъунчу, Аууш Жер деген элге эрге берген эдиле да, Нохцукъ аны тамата къызыды. Ата, ана жанындан жууукъларында тенг ёсгенди. Эки тилни да билип.

Нохцукъ, таулу ахлуларына терк-терк барып, эки-юч кюн туруп, барысын да жокълап къайтыргъа бек сую эди. Къайда анасы бла, анасы болмаса, ана жууукълары бла кетип да къала эди. Алмалы деген элде ол танымагъан, ол арбазына кирмеген хазна юйюр жокъ эди. Элдиле да анга, аны нёгерлерине да уллу кёллю болмагъандыла – къубултур ючюн къоймай эдиле. Алай уруш жыллада терк-терк барыргъа тюшмей эди, онг да жокъ эди. Бютюнда 1942-чи жылда къызыл аскерчиле саутучуланы бла Глашланы элде жашагъанланы къыргъандан сора. Кишини энишге тигелерге къоймай эдиле, не ары жибермегендиле. Таулу ахлуларыны юсюнден хапар билген къыйын болгъан эди. Саумудула огъесе шау? Къырыпмы кетдиле, бир дерге бирин къоймай? Не тюрлю эсе да, Нохцукъ, Алмалыгъа келип, Мисирханны да, аны юйюрюн да кёрюп, экинчи кюн танг аласы бла кетгени эсиндеди. Жашырын жолла, тыгъырыкъла сайлап, агъачха къутулуп. Алмалыда жашагъанлагъа къызыл аскерчиле артыкъ уллу халеклик салмагъан эдиле – ол насып эди.

Нохцукъ Алмалыгъа келип кетгенли, жылдан да озгъанды.

Бу жол а экиге айланган къарындашы бла келгенди. Таула башы бла, агъач ичи бла. Келип, элге кирирге уа базынмай, жашырын жерде бугъуп, кёп турдула. Къайры къарасанг да – жюк машинала. Деменгиле, кырдыкдан тоюп солуй тургъан доммайла кибики. Аланы жухларына, чархларына таянып, безирей, лахор эте – аскерчиле. Ушкокларыны сюнгю къыйырларын кюн таякъла къабындыра, жылтырата.

Орамлада жюрюп, не арбазлада муркку этип Нохцукъ кишини кёрмедди. Тап, сабий-балый окъуна эсле-медди. Анда-мында ачыкъ жерледе аскерчиле кёп кёрюннгенликге, эл бир тюрлю мугурайыпды, шош.

– Ийнан, сора ол айтхан аман хапарлары кепкертиди, – деди къыз, къарындашына айланып.

Нохцукъну ахлусу да жаш адамды – онжети-онсегизжыллыкъ. Къара шинли, сабыр къылыкълы, жугъурбет. Эгечи нени юсюнден айтханын биле эди, ангылап суюле эди, гитче тау элге анча машина бла сауут-сабалы аскерчи бошуна жыйылмазын. Нохцукъгъа къарап, тынгылагъанлай турду.

– Нек къалтырайса былай, не болгъанды? – деди сора, кесини жүреги да алгъындан эсе къыстаууракъ ишлегенин сезе.

– Сууукъ болгъанма, – деди Нохцукъ ётюрюкге.

– Сууукъ болуб'а быллай кюн... – Бийаслан, андан сора жукъ айтмай, сёзюн жутду.

«Сейирди, – деди ол ичинден, – март айны ал кюнлеринде кюн къыздырып ким кёргенди? Чибинле иш да тирилгендиле». Бийаслан, тийреге кёз жетдирип, Аллах игиликге жораласын деп келтирди кёлуне, кырдык асыры эртте кёгергенин жаратмай. Анда-мында гокка хансла да кётюрюлюп, чыгъып. Гёбелек къанатынлай, назик чапыракълыла. Сары, акъ кёзлюле. Къайдан эсе да юфгюрген къарыусуз аязчыкъ аланы шош къалтыратады. Арлакъда уллу жугъур ташха къысылып, экиюч балли терекчик ёседи. Чыммакъ чагъып, замансыз омакъ кийинип, ардан сокъуранып, этерлерин-къалырларын билмей, абызырап сюелген къызлача. Кюн тийреге ариу жайылып, ташлагъа, хуналагъа алтын, кюмюш бет алдырып, жюк машиналаны мангылайларында мияла кёзлерине къан чапдырып.

Бийасланны сагъышын шыхырт таууш бёлюп, элгендирди. – Нохцукъ да, ол да сагъайып къарадыла да, сары парийни кёрдюле. Къайда, къалайда эсе да бугъуп туруп, энди чыгъып келгеннге ушай эди. Парий бир тюрлю ырмахды, мудах. Арт бёксюмюн кётюралмай, эки жанына хорлата, суйрей да, дагъыда кётюре келип, ташны аумасында тохтады. Алайда адамла сюелгенлерин сезип, къобуп, Нохцукъ бла Бийасланнга къарады. Кёп къарап турду, сауут-сабалары бармыды, хаталымыдыла, не айланадыла дегенча. Къоркъуулу адамла туююдюле деп ийнаннгандан сора, ташха къысылып, жерге бауурланды. Ал аякъларына башын салып. Ол халда бираз мычыды. Жангыдан къуйругъундан чёкдю. Башыны ауурлугъун энишге бошлап, шош-шош улуду. Солууу жетмей, жүрексиннгенча. Сора къара жухун ёргерек буруп, сарнай, сарнауун бёлмей, анга кючкъарыу алдыра, жуху бла жерден бир ауур затны тартып чыгъарыргъа кюрешгенча, кётюре, кёкге айланды. Улууун ары, узакъгъа жиберип, артха къайтамыды-

къаламыды деп сагъайгъанча этип, солуу айландырып, дагъыда башлады. Жюрексинип, тарыгъыуун айталмай, айтыргъа, дуниягъа эшитдирирге уа ашыгъып. Энди парий кишини да кърмейди, жашауда аны сарнауундан сора атери къалмагъанча, жилаууна татлыкъсынып, алай таралады.

Къаражух сары парийми къозутду, аны сакълап-марапмы тура эди – кьоншуда ит улуду. Арлакъда – башхасы. Анга дагъыда бири къошулду.

Сора, ит улуула уятып, арбазладан арбазлагъа, хуна, таш тюплеге ётюп, суу боюнуна жайылып, къарап-къарагъынчы, хар таш, чёп баш, омакъ къабакъ эшик улугъанча болуп къалды. Улуула бирге къошулуп, кёкде булгъана, артха къайта, уллу сарнау, уллу къыйналып, сыгъынып-сындырылып, жерни жети къатысындан чыгъып, юй башларына, хуналагъа, тереклеге къар-жауун болуп жаугъанча, къалын шулпу этгенча кёрюндю Нохцукъгъа. Сора тийреде ушкок атылгъан таууш эшитилди. Ызы бла башха жерде да атылдыла ушкокла. Элни аргъы, берги къыйырында, анда-мында мюйюшледе атылгъанла къошулуп, чамланып, кёп болдула да, уллу уллу дыркъ деп юзюлдю. Къаражух сары парий, жилауун жутуп, жерге бауурланды. Шош-шош сынсып, Нохцукъ бла Бийасландан уялгъан этгенча, къарамын букъдуруп, таш тубюне кысылды. Ёмюрледе бу тийредеде жан жюрюмегенча, аяз жортмагъанча, алай шош болду. Ол заманда, нек эсе да, къалтырагъанын тыялмай, бууулуп-сытылып, Нохцукъ жилады. Жилай тургъанлай селешди. Бийаслан аны айтханындан атери ангылаялмады. Кеси да сангырау болуп, кёзлерин мылы ау сыйырып сюеле эди.

– Элни адамларын къырып къойгъандыла ансы, бири нек кёрюмейди? – Нохцукъ, сабырланыргъа кюрешип, кючден селешди.

– Туура алай этип къоялмазла, – деди Бийаслан арсарлы ауаз бла. Экиси да тынгылашып мычыдыла.

– Кел, барып къалайыкъ, кимни да бизни бла не иши барды? – деди жаш.

– Кел, – деди Нохцукъ, башында жаулугъун жарашдыра, – ёлтюрмезле.

Таша жерден туурагъа чыгъып, къыз да, жаш да орам бла тюзюнлей Мисирханлагъа тебиредиле. Арсарлы атласала, аскерчиле ишекли боллукъларын ангылап. Бу элни адамлары сундурургъа керек эдиле. Алай узакъ баралмадыла: окъ атылгъанлай, ызларындан ауаз жетди:

– Стойте! Стойте говорю!

Нохцукъ бла Бийаслан жолдан бир жанлыракъ тохтадыла. Эки ушкоклу аскерчи къатларына келдиле.

– Откуда, кто вы, что бродите? – Былай айтып соргъан аскерчи кёк кёзлю жаш адамды. Жыл саны жыйырма бла төрт-беш жылдан озмагъанды.

Алгъа Нохцукъ сёлешди. Ол Бийасландан таматаракъды, сора да жаш бери аны хатасындан келгенди. Къыз ётюрюк айтыргъа базырмады.

– Мы сюда всегда приходили. Здесь моя мамы близкий родственники живут, – деди Нохцукъ, сен тынч тур дегенча, къарындашыны жингиригине къатылып.

– Разве вы не слышали, что сюда нельзя? – Кёккёз аскерчи сюнгюлю ушкогун инбашына тагъып, къолун узатды: – Ваши документы!

Экисини да бир тюрлю шагъат къагъытлары жокъ эди да, тынгылауну ийдиле.

– Говорю же, что лазутчики, диверсанты. – Аскерчи, неге эсе да кёл кенгдирип, ышармыш этип, нёгерине къарады. Ол жукъ айтмады.

– Руки! – деп къычырды кёккёз.

Алай тюз да бу кезиуде эки орам бирге къошулгъан жерден алаша ёсюмлю, назик аскерчи чыгъып къалып, сёлешди:

– Что там у тебя, сержант?

– Вот поймали, бродят тут, должно быть, диверсанты.

Жылтырагъан чынлары бла алаша аскерчи, мыйыкъ къыйырын къабып, бираз тынгылады.

– Ладно, не паникуй! – деди сора. – Отведи их к майору!

* * *

Аскерхан, ишден башха кюнледен эсе эртте келип, отоуда кеси жангыз кёп олтурду. Чапай бла татахлыгъы теренге кетгенине, анга хорлатып къойгъанына жарсымай туююл эди. Азгъанын, бет къаны тюрленип, бузулуп тургъанын кеси да сезе эди. Шамгъун улуна болушуп, аны депутат этеме деп кюрешгенинде да магъана кёрмей эди. Халкъын алдап, киши да онгмаз. Кимден да не тюшерикди Аскерханнга? Мюлк-ырысхы, къуллукъ? Алыкъа ол тапхан жокъду. Энди уа Боташ улу да – умутчу. Кюн сайын сёлешеди. Шахаргъа барса, къалай эсе да билип, ызындан тюшеди. Аскерханмы керекди анга, огъесе болушлугъуму? Къайдан аууз

ачхан эсе да, мен айтсам, эллиле барысы да кьол кётюрлюкдюле деп. Жамауатха экиси да керек тьююдюле – экисинден бири Аскерханга керекди. Билемиди ол а кьайсы хорлап, онглу болурун, артда кьайсысына кьысылырын? «Ёзге хата кёрмеге эди Аскерхан. Бири ала, башхасы – кьара тонгуз», – деди кьыз, иши онгуна бармагъанын жангыдан эсине тюшюрюп. Эллилеге, жамауат мюлкге аталып келген ахча кьайры кетгенин, неге кьорагъанын Боташ улу биледи. Билмей эсе да, билликди деп да кьоркьду. Бир сейири: эллиле билирле деп кьоркьмайды. Боташ улундан кьоркьады. Бирси кюн, тюнене да хар арбазгъа кирип, Чапайны атындан онушар минг сом ахча юлешип айланганды. Кёпле, кьара тынгылауну ийип, кьагъытха кьол сала эдиле. Аскерхан ачыкь айтмай эди да, он минг сом ючюн келип, Чапайгъа кьол кётюрюгюз деп. Шамгъун улу онг табып, мажарып, болушлукьгъа береди дей эди. Атасыны мюлкюнден, ёз кьыйнындан бергенча. Арт кезиуледе элге ахча кёп келеди, жарлылагъа юлеширге, мюлкюн кётюрюрге, башха жумушланы тындырыргъа – азмыды элни жарсыуу? Аны неге жойгъанларын, кьайры букьдургъанларын Аскерхан окъуна билмейди тынгылы. «Бу жол мынчасын жамауатха юлеш», – деди Чапай ансы. Анга жетгени жаланда кьагъытла эдиле, аланы тап жарашдырыргъа. Хамамны, клубну жангыртдыкь, эл орамлагъа чайыр, зыгъыр кьуйдукь деп. Ууакь жумуш кёпдю, ётюрюк айтыргъа, эллилени алдаргъа базынсанг. Эллиле да Чапайдан бла Аскерхандан тели тьююдюле, бош сунадыла, бет этип, ачыкь айтып сюелмегенликге. Эки-юч кюнню ичинде жюрюп, ахча юлешип турду, жюрегиндегин сездирип, Чапай бла Аскерханга айып салгъан, масхаралагъан а табылмады, – былайда тиширыу, сагъышланып, хар нени да эсине тюшюрдю да, кеси кесине кёл этдирирге кюрешгенин ангылады. Угъай, бар эдиле элде аллайла да – узатылгъан ахчаны алыргъа унамагъанла.

– Не ахчады бу, ким береди? – деди Аскерхан кирген юйюрню таматасы – чал сакъаллы киши. – Элни керегине жаратыргъа деп алты миллион сом келгенди дейдиле, анданмыды?

– Угъай, андан тьююдю. Чапай юлешдиреди, бу аны энчи саугъасыды, – деди Аскерхан.

– Чапайны хуржунунданмыды, энчи мюлкюнден? – деди Харун.

Тиширыу, абызырап, олсагъат жууап табып кьоялмады. Бираз тынгылады.

– Санга не башхасы барды? – деди сора. – Ахча алыкъа кишини эшигин жапмагъанды.

– Ишни туура нек этмейсиз, элге быллай бир ахча келгенди, аны уа былай юлешебиз деп? – Харун Аскерханны кёзюне жютю къарады. – Огъесе, юлешген атлы болуп, хуржуннга уругъамы айланады Шамгъунну жашы, сен да аны шапасы болуп?

Тиширыу, бети къызарып, отча жанды.

– Ийнан, юлеш дегенди да, юлешеме. Андан башха хапарым жокъду, – деп, Аскерхан ётюрюк айтды. Амалы неди, ётюрюк иш этерге таукелленсе, ётюрюк айтмай, алдамай жараймыды?

– Эгечим, – деди Харун сабыр, энишге къарап, – мен сени сабийчик заманынгдан бери таныйма. Эсли да, намыслы да болуученг, Мисирханнга ушاپ. Бузулуп къалгъанса. Элибизни, жамауатыбызны кёпле алдай келгендиле. Сен да алагъа къошулгъанса.

Жюреги сынып, кёлю жер бла тенг болуп, алай чыкъды Аскерхан Харунну арбазындан. Кетиб'а къалалмады – Шамгъун улуну жанына тиерге суймей эди...

– Охо, ахча бермесегиз да, барлыкъ эдим Чапайгъа къол кётюрюрге, – деди башха тиширыу Аскерхан кирген юйде. – Айымыды, биз кюсеген депутатланы жамауатха ким берликди?!

Ол затланы барысын да эсине тюшюрюп, Узунбелланы къыз арбазгъа чыкъды. Ыннасыны къатына барып, чёкдю. Мисирхан, мурккусун бёлюп, боюнун буруп да къарамады. Ыразы туююл эди ол туудугъуна. Нек эсе да айыбын, хатасын кёргенди. Экиси да тынглагъанлай турдула.

Сёлешсем, ауазым чийими билдирип къоярыкъды деп къоркъа эди Аскерхан. Мисирхан а къызындан туугъанны алгъынча къубулталмайды. Болсада тынглауну басып да кёп чыдаялмады.

– Къызым, Чиппону барчысы-келчиси болуп айлана са дейдиле... – Мисирхан ауур кючсюндю.

Аскерхан, сейирсиннгенин жашырмай, ыннасына къарады: «Шашханмы этгенсе?» – дегенча. Биле эди Чиппону нек сагъыннганын, хар заманда айтыучусу алайды. Туудугъуну къылыгъын жаратмаса, сагъыныучуду ол Чиппону, Шамгъунну да.

– Чиппо ёлгенли не къадар жыл болады, къой, не этесе муну къабырдан къобарып? – деди Аскерхан да.

– Ёлгенмиди? Къачан, мен нек билмегенме?

– Бек уста билесе.

– Ёлген эсе, мен аны ауазын нек эшитеме, огъесе

Шамгъунму келеди бизни арбазгъа? – Мисирхан, муркусун кѳюк, кѳолларын тобукъларына салды. Алагъа къарап тохтады.

– Шамгъун да ёлгенди, – деди къыз, кертда ачыула-нырыгъы келип.

– Сенден телиди дейди Мисирхан, аны ёлгенин бла къалгъанын билмезча. – Къарт тиширыу мудах сёлешди, кимни да бир уллу айыбын кѳрюп, анга жарсыгъанча. – Ол ёлсе эди, кюн сайын къабакъ эшикни башы бла арбазгъа къарап, сёлешмез эди.

– Чапайгъа айтаса сен.

– Чапайынг а кимди? – Биле эди Мисирхан Чапай ким болгъанын. Адыргысындан сора эди ансы, чѳкдюрюрге сѳйюп. Адамгъа саналмагъан кишини жумушчусуса деп, туудугъуна ачыкъ айып эталмай.

– Чапай Шамгъунну жашыды. – Аскерхан, ыннасыны жаз тилин иги ангыламай, терк сёлешди.

– Анданмы айтаса сора! Жашы атасына ушамай не этерик эди?!

– Аманмыды да баласы ата-бабасына ушагъан? Жашаудан къачаллыкъ жокъду. – Былайда къыз, Зекерияны эсине тюшюрюп, бир тюрлю болду. «Жашаудан къачхан къыйынды, кертиди ол, алай къарыныны кѳулукъазагъы болгъан кѳкден тынч къачады», – деген эди суратчы. Не зат ангылатыргъа кюреше эди Зекерия Аскерханнга? Сора сѳзлери да дыркъ деп эсине не хыйсапдан тюшдюле?

– Амандан туугъанла ушайдыла бир бирге – палах андады, – деди къарт тиширыу. – Игилени туудукълары уа хазна ушамайдыла тукъум-жууугъуна.

– Сора мен аманма. Не анама, не санга ушамагъанма. Алаймыды? – деди Аскерхан, бу мени юсюмден не эшитгенди, не биледи деп, сагъышлы сагъайып.

– Ушаученг, – деди Мисирхан.

– Къачан?

– Сабийлигингде.

– Энди уа не болгъанды? – Аскерхан чамланып, алай чамланнганын сездирмезге кюрешди.

Мисирхан олсагъат сёлешмеди, сагъышлы бет алып, туудугъуна да къараялмай турду.

– Ташдан бла темирден къаты жокъду, – деди сора къарт тиширыу. – Салта тѳе кетсе, ала да тюрленедиле. Таш а, атылып, ууалып, бурху-бурху болуп къалады, – бурхулары ёмюрде бирге кѳошулмай.

– Энди ол айтханынг а неди, кимге тырман этесе? – Аскерхан, жумушап, къарт тиширыугъа къарады.

– Кишиге тырман этер къарыуум да кълмагъанды. Бизге не жетеди? Айтсакъ-кълсакъ да, айымыды. Таш эки атылса, бир да аяма, айт да тур. – Мисирхан, тюрленип, жүрек жарсыуун ауазына жүклегенча, мудах селешди, сепгил къл сыртларындан къларамын бурмады.

– Эки атылгъан таш а менмеми?

Мисирхан бурдурмай, хау деп кълоялмады.

– Жер бла кек бир бирден айырылгъан заманда таш эки да, юч да атылмай не этерикди дегенлигимди.

Кълзыны эсине биягъы Зекерия тюшдю. Акълылындан шаша башлагъан къларт тиширыу суратчыны айтхан сълзлерин кълачан эшитгенди, огъесе Аскерхан алданып, жүк да билмей, ала уа нени да ангылапмы айтадыла ол сълзени?

– Кек бла жер кълшулгъандан Аллах сакъласын, – деди Аскерхан.

Мисирхан, элгенип, туудугъуна къларады. «Кълалай жазыкъл болгъанса сен, харип, аллай затны ангылаялмагъан», – дедиле аны кълзери.

– Кек бла жер бир эдиле, адамны жаны бла тёммеги кибик, – деди Мисирхан, эсине-кълюне келгенни жетдирип айталмай. – Энди айырдыла аланы: кек жерге сансыз къларайды, адам а, артыкъл да тиширыу, жанын кълачырып, тёммегине шапа болуп кълалды.

– Сора кекню жерге кълшуп тургъан – ол не кълч эди, кълайдады энди ол? Огъесе Аллаххамы айтаса?

– Аллах эди, айхай, хар бирибизге жүлдуз жарыгълын жиберген, терек, таш буюргъан.

– Энди сълйырыпмы кълйгъанды? Бир бергенин бла буюргъланын Аллах сълйырырмы дейсе? – Ыннаны айтханларын уллу жаратмай эсе да, Аллахха ийнанмагъан Аскерхан да тълйюл эди. Аз, кеп эсе да, Аллах аны кълуру кълйомагъанды, бусагълатда кълуллугълу да барды, жамауат аллына келеди. Сора Аллах аныдамы сълйырлыкълды Аскерхандан? Кълачан не хатасын кёргенди?

– Адам кеси сълйырады ёз насыбын кесинден, Аллах, ма деп, сынап береди да, адам а не сакълайды, не сакъламайды.

– Насыбынмы огъесе намысынмы? – деди Аскерхан, солууу кълыстауланып.

– Не билейим, кълызчыкъл, адам, жүлдузун унутуп, кекню ауазына сангырау болуп, тёммегине тынгыласа, экиси да сълйырыладыла. Намыс жүкъл эсе, ырысхыны башындамы урлукълса?

– Ырысхынгы сыйырып, намысынгы кълалдырса уа, кѣпге барлыкъмыды ол намыс?

– Сени жерни ауурлугъу хорлап турады, – деди Мисирхан, бютюн мудах болуп, къларамын кѣтюралмай. – Кѣкден келген нюрюнг юзюлген болур дейме, харип.

Къларт тиширыуну сѣзлерин къларыулап, чамланып кюреширге суймей эди Аскерхан. Алай нек эсе да бети отча кълызып, санларына къларыусузлукъ келди. Кѣк анга Зекерияны берип, жер а ол Чапайнымы тежеди? Не медет, адамла барысы да жерде жашайдыла, жерде жашагъланы уа сайлаулары асыры азды. Ол затланы унутуп кълыйгъланды мени къларт анам, огълесе эртте окълунамы унутханды?

* * *

Мисирханны келтирип, тѣртгюл отоуда олтуртханлы, иги кесек заман озгъланды. Алай, хар замандача, анга соруу этиучю киши ашыгълып, суху кирмеди. Кълайтарып, кълуруда бир затны соруп тургъландан эрикген болур. «Ийнан, эригирге уа керек эди. Неда уялыргъла», – деди тиширыу ичинден, тышында ары-бери кълыстау жюрюген НКВД-чыланы чурукъ тауушларына сагълая. «Келмей, бираз мычыса эди, ийсагълан», – деди дагълыда ол. Не тюрлю эсе да, бери, бу отоугъла келтирселе, солуу табады Мисирхан, жарыкъл, таза жерде. Анда уа кълалайда болгъланын билалмайды тиширыу, жийиргенмей суу уртларча тълуюлдю. Къларангы тыгълырыкъл. Мисирхан аягълын эркин алалмайды. Кече – жукълар, кюндюз – жюрюп, санларынгы уятыр онг жокълду. Бийикде жампик терезечик, темир чалдиш ичинде темир эшик. Жугълур кълабыргълаладан мылы ийис, сууукъл тартханлай. Ненча кюн, ай озгълан болур, Мисирханны элинде тутуп, келтирип, бери атханлы – аны да эслеялмайды тиширыу: кюнню кечеден айыргълан кълыйынды. Тышына хазна чыгълармайдыла. Тап, чыгъларсала да, жер, мекам танырча тълуюлдю. Кълайры кълараса да – бийик таш хунала. Не тюрлю эсе да, тышына чыгъларсала, таза хауадан эркин солуй эди – аны сыйыралмайдыла. Тюз да артха, ызына кълайтаргъланлай, кѣкюреги кълысып, онгсуз этеди. Мылы хауа жѣтелин кълозгълап. Мылылыгълы бла да кълалмай, тузлуду ол. Огълесе Мисирханнамы кѣрюнеди алай? Аякъл тълуюнде сууданмы тарта болур? Тиширыуну бу тыгълырыкългъла атхан кюнден бери аны тълуюнден суу кетип билмейди, кълайдан чыгъла эсе да. Суу не эди, кълабыргълалары элгендире эдиле Мисир-

ханны. Тёрткюсюнде да бирча къан хыртыкла къатып. Тиширыугъа дери мында термилгенлени къан ызлары. Желкелери тешилгенлени, туюлюп, эрин-бурунлары, жухлары бузулгъанланы. Ким биледи, бир-бир тутмакъланы илишаннга мында салып окъуна къоя болур эдиле. Мисирханнга соруу этген уубет жаш кишини аярыкъгъа ушамайды. Биринчи кюн окъуна, кирип келип, къабыргъала бла къоркъутхан эди.

– Кёремисе быланы, кёремисе? Былагъа иги къара! – деп.

– Неледиле ала?

– Неледилеми дейсе? Асыры билмейсе! Сени кибиклени харам къан ызларыдыла! Ма бу уа мыйыды... Кёремисе бу къатып тургъанланы?

– Жазыкъла уа, ала да менича бир хатасызла болур эдиле, – деди Мисирхан.

– Хатасызла бери тюшмейдиле. Аны унутма. Душманла тюшедиле.

– Сора сенми жетдиресе азап, сенми тегесе адамланы къанларын?

– Ол сени ишинг туююдю. Андан эсе, былагъа иги къарап, айтырынгы-къалырынгы сагъышын эт.

Ал кезиуледе Мисирханнга соруу къуруда ол эте эди. Тиширыу ангылагъандан, жыйырма бла жети-сегизжыллыкъ жаш адам. Орта ёсюмлю огъесе андан озаракъ. Къара чачы сыйдам таралып. Талгъыркёз. Бетинде шарайыбы болмагъан. Чырайына къарап, ол адамны къыйнар, тиширыугъа сауут-саба кётюрю деп айтхан къыйынды. Кеси кёзю бла кёрмесе, сынамаса.

Мисирханны башха мекямгъа чыгъарып, мюйюште бийик шинтикни тежедиле, жеринг буду дегенча. Биринчи кере тиширыу сыйдам чачлыны анда кёргенди. Атын, тукъумун да анда эшитгенди. Хаитланы Сакъат эди ол.

Мисирхан олтуруп, шум-шумалакъ болуп, Сакъат да аны эслемегенча этип, иги кесек турдула. НКВД-чы кёк тёртгюл къагъытны столгъа сала, дагъыда алып къарай, иничке бармакъларын стол къыйырында тепсетди. Къагъытда кёк къарындаш бла жазылгъанын эсегенди тиширыу. Уллу, эриши харфла бла. «Муну аты бир тюрлюдю, таулулада жюрюмеген, – деп, сагъышланды Мисирхан. – Кеси – ариу адам, чырайлы».

Сора Хаит улу, жукъудан энди уянганча, башын хыны кётюрдю да, тиширыугъа жютю къарады.

– Как фамилия? – деди, бармакъ орталарында къарындашны ойната.

Мисирхан, сейирсиннгенин жашырмай, тынгылады. НКВД-чыны сорууун ангылады эсе да, ангыламагъанча этди.

– Сангыраумуса, жууап нек къайтармайса? – Сакъатны бармакъ орталарында къарындаш уюду.

– Ачыуланма, маржа, иги ангылаялгъан болмам.

– Тукъумунг къалайды? – дейме.

– Узунбелладанма, – деди Мисирхан, билген затын нек сорады бу дей ичинден.

– Атынгы да айт!

– Атым а Мисирханды.

– Ненча жыл болады санга?

– Аурууунгу алайым, ол а неге керекди, аны бла кимни не иши барды? – Тиширыу, жыл санын тюзюнлей айтмай, бир кесек семиртип, къартыракъ сундуруп умут этди. Хаит улундан иги да тамата кёрюнюрча. Жаратмай эди ол Сакъатны къарамын, асыры ышанлап тинте эди тиширыуну, кёзюн жетдирмез жерлерине жетдирирге кюрешип. Туура алай туююл эсе да, жыл санына кшошханлыкъгъа, хата киши кёрмейди.

– Ийнан, элибизге къазакъла киргенде, манга он жыл окъуна бола эди, – деди Мисирхан.

«Къайсы жыл кирген эдиле къазакъла элигизге?» – деп сорургъа Сакъат ыйлыкъды, кеси уа билмей эди да, сагъышланды. 1919 жылмы болур, огъесе 1920, не да 1921? Айымыды, эки жыл ары-бери, бусагъатда уа 1940 жыл барады. Хаит улу жангыдан тиширыугъа къарады, ётюрюк айтады, отуз жыл болмайды мынга деди. Алай жыл санын не хыйсапдан кётюреди, не хыйлалыкъ бла? Былайда бир хыйлалыкъ болгъанына ийнанып, НКВД-чы ачыуланды. Нек ачыуланнганын а билалмады.

– Сора санга отуз эки жылмы болады? Ётюрюк нек айтаса? Кесинги къарт этгенликге, Сибирьге жибермейми къоярыкъ сунаса? – деди Сакъат, кёзлери кюл бетли болуп къалып.

Мисирханны эсине аллай зат келмеген эди, хатасызгюняхсыз тиширыуну, сабийлеринден айырып, сууукъ жерлеге жиберирле деп. Ол къорккъгъан башха эди. Жашау юйретгенди аны да анга – намысына къоркъуп сагъайыргъа. Баш иеси тутулуп, думп болуп кетгенин билген хар эр киши нек эсе да жут къарай эди Узунбелланы къызгъа. Бек къорккъутхан тиширыуну ол эди. Андан эсе бугъойлагъа атып окъуна къойсунла, Сибирьге жиберген угъай. Алай, мынга гурушха болуп, гюняхын алмагъы эди.

– Сибиринг а неди, э жаш? – деди Мисирхан, кечгинлик тилеп, сокъураннган ауаз бла.

– Барсанг – билирсе! – Хаит улу, тынгылауну ийип, биягъы кёк къагъытны къолуна алып, артха салды.

– Совет властьха къажау агитация жайып айланнганынга женгдиремисе? – деди ахырында Сакъат.

– Не айтханынгы ангылаялмайма, мен къарангы адамма.

– Къарангы адамладан чыгъадыла палахла. – Хаит улу, нек эсе да сабырланып, тиширыугъа къарады. Аны аллында олтургъан ариу адам эди да, НКВД-чы эр киши болгъанын бусагъатда ангылай тургъанча, жюреги къыстаууракъ уруп башлагъанын сизди. Нек, аз ариу тиширыуму олтургъанды аны аллында? Бу аладан бири тюйюлмюдю?

– Эринг бармыды, бар эсе, къайдады, не ишлейди? – деди Сакъат, абери билмегенча этип.

– Ол а, харип, мында тюйюлдю. Къайдагъысындан хапарым а жокъду, – деди тиширыу.

Сакъат, бир тюрю тирилип, жангыдан тынгылады. Мисирханны чач эшмелери жаулукъ къанатыны тюбюнден энишге салынып эдиле да, алагъа да кёзюн жетдирди. Къарамын ёргерек сылжыратып, алай сагъышланды. Тиширыуну жан сюеклери кенгдиле, эркин, шинтикни толтуруп олтурады ол. «Бу чанкала былай болуучудула, – деди ичинден, – къумалы къунажинлеча». Сора биягъы къагъытха бёлюндю. Чиппону шагъат къагъытына. Къасай улуну айтханын бла жазгъанын къарыуларча тюйюлдю, аны уста биледи Сакъат. Тап, Мисирхан, уруп, Чиппону башын нек жаргъанын да биледи. Алай Чиппо, ит эсе да, эшек эсе да, властьюн ышаннган адамыды. Анга къол кётюрюрге нек базыннанды башсыз къатын? Чанка тиширыу жарлы, тукъумсуз кишини хыликкя этгенлиги болур, деп оюмлады Сакъат, кеси да ёзден тукъумдан чыкъмагъанын эсине тюшюрюп. Ачыуу жангыдан бурунуна чабып, къабышды. «Иги сыкъдырып, бюгерге, кеси жалынырча этерге керекди», – деди. Чиппону къамичисинден къоркъмагъанлыкъгъа, Сакъатны чурукъларын чач эшмелери бла сыйпар.

– Сабийлеринг бармыдыла?

– Бардыла. Къызчыкъ бла жашчыкъ.

– Ненчашар жыл болгъанды? – деди Хаит улу, билген затын жангыртып.

– Гитчечикледиле деген эдим да.

Мисирхан НКВД-чы бетине къараялмай эди. Жерге

къарап сѣлешсе, ыспассыз этген сунар деп да къоркъду.

– Сабийлеринги ёксюз къалырларын сюе болмазса да?

– Ахшы жаш, Аллахны тюз къулу, терсни-тюзню айырсагъыз, сабийле ёксюз къалмазла.

– Бу къагъытда не жазылгъанындан хапарынг бармыды? – Сакъат, тёртгюл кёк къагъытны къолуна алып, базманлады.

– Аны ючюн тутуп, бери келтирген эсегиз, иги жаза болмаз Къасай улу.

– Сен, женгдирип, тынч турур орунуна сабет къул-лукъчуну аманлайса. Эслеп сѣлеш, хата азданды.

– Адамгъа хата этерге сиз алай сакъсыз деп ийнанмайма мен. – Мисирхан жумушакъ сѣлешгенине Сакъат да жумушап, сагъышланды. Эришилик бла киши хорламагъанды деди ичинден. Ол тели Чиппо да, баям, ариу айтып, алдаялмагъанды ансы, тынч жашаргъа ким суймейди? Хаит улу ангылай эди: хайырдан хатагъа – бир къарыш. Игилик тежесенг, балауузлай болмазлыкъ тиширыу жокъду.

– Эгечим, – деди Сакъат, нек эсе да ауазы ёчюлюп. – Къасай улу бла алып-бѣлюш болгъансыз. Къыйынмыды эр кишини алдагъан! – НКВД-чы шош сѣлешип, бет шаугютлери сыйдамланып, тиширыугъа сагъайды.

Къол сыртларына бла Хаит улуна кезиу къарай, Мисирхан иги кесек тынгылады. «Бу уа билип тура кѳреме», – деп келди эсине. Уялып, бети къызгъанын сезди. Жукъ айталмады. Уялмай, намысына ыйлыкъмай, Чиппо, жастыкъ юлюш умут этип, ызымдан тюшгенди деп да къалай айтсын?

– Къасай улуну адамлыгъына тенгсинме, охо. Къул-лугъуна керилрге уа жарарыкъ туююл эди, – деди Сакъат, сакъ сѣлеширге кюрешип.

– Къуллукъ келе-кете тургъан затды. Аны бир-бирлерине адамла юлешедиле, адамла сыйырадыла. Аллахдан келген насып туююлдю ол. – Мисирхан, НКВД-чыны жумушакълыгъын жаратмай, ичине къоркъуу тюшюп сѣлеше эди. «Бу алгъа къыл чайнап башлагъан эди, энди уа – жумушап, эрип. Игиликге болсун».

– Диннге ийнанганла адамгъа хар нени да Аллах береди, Аллах тапдырады деучегиз да, – деди Сакъат. – Сен айтханнга кѳре, мен къуллукъну тартыпмы алгъанма?

– Аллах кимге да намыс береди, анга керилрге киши да керек туююлдю. Бласт да унамаз, – деди тиширыу. – Намыс сакъланмагъан жерден насып ёнгелейди.

– Сора сабет бласт Аллахны буйругъу бла келменди, алаймыды айтханынг? – Сакъат туруп, гитче терезечикден тышына къарады. «Жумушакълыкъ бла мен мындан табарыкъ жокъду, – деп келди эсине. Къоркътургъа, жалындырыргъа керекди. Таякъны кёргюзтсенг, «намыс» деген сёзню унутмагъанны сен тапхы эдинг».

– Бластны арагъа салып сёлеширча, ол асыры уллу затды, – деди Мисирхан.

– Керти айтаса, анга къол кётюрген онгарыкъ тьююлдю. – Хаит улу артха хыны бурулду, борчундан тайгъанына сокъуранды.

– Аллах бирди, тюздю. Ишегим жокъду.

– Ишегинг жокъ эсе, нек жаргъанса Чиппону башын?

– Намысымы къоруулап, айтдырмай къоймай эсенг.

– Ётюрюкдю ол. Сен колхозну мал орунларына от тыгъаргъа кюреше тургъанынглай, юсюнге чыкыгъанды! – Сакъат, балан бармагъын къагъытха тиреп, «мында жазылыпды» дегенча этди.

– Атам ишлеген мал орунлагъа от салыргъа мен Аллахны ассысымы болгъанма? – деди Мисирхан, НКВД-гъа эшитдирмезин айтханын эслемей.

Хаит улу, ышарып, неге эсе да къууаннганын жашырмай, жерине олтурду. Башын шош чайкъады. Тиширыу айтмазына аууз ачханына сейир этди. Эсли тиширыу кёрюннгенликге, сёзлерине сакъ тьююлдю деп оюмлады Сакъат. Чиппо не эди, аны жазгъан къагъыты тюкге да тиймейди. Бусагъатда жиберип къойса да, киши нек жибердинг деп, юсюне сюелмезин ангылай эди Хаит улу. Ол аны ишиди, къайры жиберлиги: ююнеми огъесе эрини ызынданмы. Алай гынттылы чанкаланы кёрюп болмайды Сакъат, кюреширге, сындырыргъа борчуду. Бласт буюргъан, ол салгъан борч. Тиширыуду деп, хатер этеме дей эсе уа, тиширыу да эринмесин. Эндиге дери табан кётюрюп келгенлери да тамамды, мындан ары – эр кишиле бёрклерин тешсинле, къызлары уа... Былайда НКВД-чы, Мисирханнга кёз жетдирип, неге эсе да кёл кенгдирди. Сакъатны аякъларына къор-садагъа болмай, мындан чыгъаргъа керек тьююлдю бу.

– Сора сен кюйдюрюрге кюрешген мал орунланы атангмы ишлегенди? – деди Сакъат.

– Ишлеген эди, – деди Мисирхан.

НКВД-чы, жазыугъа къадалып, иги кесекни тынгылап турду, къагъытха ийилип. Жазып бошагъанда да, сагъышлы бет алып, мычыды. Бююннге тамам эди,

тиширыуну жояма десе, барды сылтау. Асыры кеп окъуна. Алай, жойгъандан эсе, башхагъа ыразы эди Сакъат. Тау элдеде аны къулу-шапасы, аякъларын жууаргъа хазыр тиширыула болсала сие эди ол. Ариу чанка тиширыула.

– Энди айтырынгы айтдынг, душман болгъанынга женгдирдинг, – деди Хаит улу.

Тиширыу, сескенип, гузаба этип кюрешмеди, шош сагъайып, тынгылады. Аны ол сабырлыгъын жаратмай, НКВД-чы ичинден чамланды.

– Сабийлеринги да ёксюз этдинг. – Сакъат, сансыз халда селеше, къаш башын ышыды.

– Да кимге тарыгъа барлыкъма? Тарыгъыр адамынг болса, артыкълыкъ этилмез эди, – деди Мисирхан.

– Артыкълыкъ сен кеси сабийлеринге этесе, – деди НКВД-чы, ары-бери бурмай.

– Къалай бла?

– Ёз башынга уру къазып. Ары тюшдюнг эсе, чыгъарыгъыз, болушугъуз деп къычырыргъа керекди.

– Аллай адамны ким тутарыкъ эди мында, НКВД-чы этип?

– Бардыла болушаллыкъла, – деди Сакъат, солууу тыйылыргъа аздан къалып.

Мисирхан ашыгъып жууап къайтармады. Былай айтайым деп билмей эди ол. Мал-харекетми умут этеди? Айхай, ырысхысы болса уа тежерге. Къалмагъанды бир заты да. Чиппо сыйыргъанды.

– Сени бек иги байлыгъынгы Чиппо сыйыраллыкъ туююл эди, аны бош айтаса. – Сакъат, ёрге къобуц, тиширыугъа жууукъ келди. – Сен алыкъа жашса, субайса, санга эр киши керекди, таяныргъа.

Дыркъ деп Мисирханны эсине Чиппону сёлзери тюшдюле.

– Эшигим къуругъан, неди ол айтханынг, андан эсе жюз кере ёлейим! – Тиширыу, къалай тургъанын да билмей, секирип ёрге турду.

– Олтур жеринге, бусагъатдан олтуруп къал! – НКВД-чы жесирни, мюйюшден бери тартып, силкиндирип, инбашларындан энишге басды.

– Душманны адам этеме деп мен. Сабийлеринге жаным ауруп. Излегенинги тапдырайым. – Сакъат, эшикни ачып, башын тышына къаратды да, орта ёсюмлю кенг киши кирип келди. Былайды деп, Мисирхан абери ангылагъынчы, тап, келгенни бет илишанларын эслегинчи, кенг адам эки къол аязы бла тиширыуну къулакъларына урду. Андан сора урдуму-къалдымы –

Мисирхан бир зат эшитмеди, сезмеди. Шинтикден жыгъылгъанын жарты-кърту ангылагъан эди.

* * *

Не заманда эди ол – танг аласымы, огъесе тюш ууахты? Тиширыуну андан билгени болмады, таш къабыргъалы зинданны тюбюнде сойланып тургъанлай, эс жыйды. Кёпмю, азмы жатды сойланып, аберисин билмей, – андан хапары да жокъду. Тиширыугъа ушагъан иш туююл эди санлары къалай узатылгъанларындан ангылауу болмай тургъан: ким келди, ким чыкъды? Юсюне сюелип, эр кишиле кюлген эселе уа?.. Мисирхан, элгенип, мычымай туруп, тизгинин жыяр умут этди – болалмады. Эки къолундан бирин да кётюралмай, солуу айландырды. Башы тулукъ кибикди, бети, эринлери кёпгенлерин сезди. Ауурланган санлары чыртда бой салмадыла, не ары, не бери тебип. Бокунун кючден буруп, кёз къыйыры бла чач эшмесин кёрдю: ол, къара жыжымлай болуп, созулуп, къанына боялып эди. «Ийнан, былай хорлатып къойгъандан хайыр жокъду, Хаит улуна кёл кенгдиртип». Мисирхан, башын аз ёргерек кётюрюп, жингириклерине таяныргъа кюрешди. Билеклерини этлери эзилген эселе да, сюеклери саудула. Тиширыу, аны ангылап, къууанып бошагъынчы, эшикден эки матушко кирип келдиле да, эки къолтугъундан хыны тутуп, суйреп, тышына чыгъардыла. Суйреп, барып турдула да, бир тыгъырыкъ отоуда башын жуудула. Къайтарып келип, биягъы таш отоугъа тюртюп, темир эшикни бегитдиле.

* * *

Мисирхан, мюйюшге къысылып, тёртгюл шинтикге олтуруп, Хаит улуна къарады. Буюкъмай, абызырамай. «Нек буюгъама, кимден? – деп, сагъышланды ол. – Хаит улу уа адам туююлдю, эшекден эшек туады, эшеклени уа бласт да ат эталмагъанды...»

НКВД-чы, биягъы стол артында къагъыт чапыракъланы ары-бери аудура, мычыды. Айтыр сёзлери, соруп соруулары да бошалгъанларын ол ангылайды. Тиширыуну жууапларын окъуна биледи. Башын аурута турмай, къайтмаз жерге жиберип къойгъандан игиси жокъду. Алай ол иш тамам аны оноунда туююлдю, андан сора да соруу этерикле, Хаит улундан кючлю-

рекле да бардыла. Жиберирге, кьалдырыргъа да кьолларындан келликле. Не тюрлю эсе да, оноу ёзюне жетсе сую эди. Толусунлай. Ким биледи, бусагъатда тиширыуну жиберип кьойса, ол анга бой салыр эди, жумушар. «Ариу сёз бла игилик жарашмагъан ким барды?» – деп сагъышлана, Сакъат башын кётюрмеди, кьагъытлагъа кьарагъан сылтау бла. Аны, гйда ауузунлай, жассы сакъал туюбу асыры кьырылып жюлюннгенден, кёксюл кёрюнеди. Къара кекели артха сыйдам таралып, жылтырагъан окъуна этеди. «Не эсе да бир зат жакъгъанды, тёгюлмей, жылтырап турурча», – деди ичинден Мисирхан, бурунуна ургъан ийисни вазелинге ушата.

Кёзкёрмез, кьайтмаз жерге жиберип кьояргъа эркинлигим жокъду, кьутултургъа да жарарыкъ туююлдю деп оюмлады Хаит улу жангыдан. Мындан кьутулса, тилин тыя да билмез. Сакъатны юсюнден керексиз сёз жайылыр. Алай Хаит улу бютюнда анга оноу этгенледен бек кьоркьады. Атлары душманнга айтылып тутулгъанланы жиберип кьойгъанны башын алыкъа киши сыламагъанды. НКВД-да жумушакълыкъ этген кьуллукъчула онгдула, ыспас алдыла деп эшитмегенди ол. Келтирдилеми бери – терслигин кёзюне тутаргъа, «сабет бластны» андан кьорууларгъа борчду. Ким ючюн да тырман нек кётюреди Сакъат, терсмиди-тюзмюдю деп да, ким ючюн кюреширге керекди? Мында иш алайды – душманны не кьадар сындырсанг, ол кьадар сени сыйынг кётюрюледи. Анга да кьарамай, Хаит улу Мисирханны кьутултурукъ эди, жибирге унаса, жууушса. Не медет, жууушурукъгъа ушамайды. Сейир туююлмюдю, жаны Сакъатны кьол аязында тыпырдай тургъанлай, гынттысы кёкде болгъаны? Кюсемейди, алгъыннгы адетлерин этеди, сен – кьул тукъумдан, мен – чанка деп. НКВД-чы нек эсе да сууукъсурап кьалып, халы тюрленнгенин сезди. Тобукъларына кьалтырауукъ тийгенин жесир эслейди деп кьоркьуп, бутларын бир бирлерине кьаты кьысды. Болалмады: табанындан башлап тёппесине дери титиреди да, кеси кесин кьучакълады.

– Таш кьабыргъаладан сууукъ тарта кёреме, – деди адыргысындан.

Мисирхан сёз кьайтармады.

НКВД-чы жангыдан ачыуланып, бети кьызыл тырмы болду. Башхала, Сакъат бла бир кьуллукъда ишленге, кьолларына туюшген тиширыулагъа кьалай эсе да бир терк бой салдырадыла. Ариуларын чырт ычхын-

дырмайдыла, тос жюрютмей. Суйгенлерича жастыкъ, жууургъан юлешип, артда уа дагъыда тутдуруп жибере эдиле. Сора барысындан да Сакъатмы аманды, хомух? Бир жесир тиширыуну элгендиралмагъан. Сабет къул-лукъчуну намысын кёрюрге, сыйларгъа эринеди ол.

Хаит улуну къалтырагъанын кёрюп, къол табанлары мылы болдула.

НКВД-чы нёгерлери Сакъатха кёп кере сукълан-игандыла, ариу, субай тиширыу тюшгенди къолунга деп. Ишим бармайды десе уа, киши ийнанмай эди. Хаит улу, сабырланып, кертда, кесими хомухлугъумдан къалады ансы, жашаргъа суймеген тиширыуну ким кёргенди? Бютюнда терслиги болгъан, деди. Охо, Чиппо жазгъанла ётюрюкдюле десин, аны башын жаргъанын да бир жанында къояйыкъ. Чанка туююлме деп айтал-лыкъмыды? Андан уллу терсликни излеп да тапмазса. Сабет бласт къурутугъуз деп билмей буюрмагъанды.

– Сен онбешжыллыкъ кызычыкъ туююлсе, кёп къур-ман кёргенсе, сора нек къыйнайса кесинги? – деди Сакъат, Мисирханга баз къарап. – Башынга келлигин ангыламагъанча нек этесе?

– Неди излепенигиз менден? – Тиширыу, жаякълары къурушуп, эринлерин кючден кымылдата, шош сё-лешди.

Хаит улу тирилди, бети жарыды. Умутлу да болду. Алай ич тасхасын олсагъат сездирирге ашыкъмады. Ашыкъгъанында, къууанырча жууап эшитмеген эди.

– Мен санга болушуруму излеймисе, огъесе терсли-гинги боюнунга алыпмы къояса? – деди Сакъат, тиши-рыугъа баштёбен къарап.

– Боюнума алырча терслигим жокъду, – деди Ми-сирхан, чорт кесип. – Болушлугъ’а кимге да керекди бу койсюз дуняда.

Хаит улу, бети отча кызып, кыызаргъанын а къа-лай букъдурургъа билмей, ёрге турду. Барып, терезени аллында сюелди. Кеси кесине айып этип, сагъышланды. Ол, Сакъат, «бластны» адамы, бир жесир тиширыудан умутчу болуп, сагъайгъаны сейир туююлмюдю? Огъесе энтта къул къуллай, бийче уа бийчелейми къалгъанды? Юйренчекликмиди ол, узакъ ёмюрледен келген, къулгъа аталгъанланы къанларына жалынчакълыкъны уууму сингнгенди?

Сакъат, артха бурулуп, тиширыугъа къараялмай, санларында, жюрегинде да бир тюрю тынгысызлыкъны сезип, сюелгенлей турду. Мисирхан бла эр кишича сёлешалмагъанын, ичинде тазалыкъ бла тюз ниетлилик

болмагъанын ол ангылай эди. Хорларгъа керек эди кесин. Ичинде къара ауанасын хорлап, асыллы сёлеширге, бу жесирден акъыллы да, иги да болгъанын кёргюзтюрге. Не эди да – оноу, къуллукъ къолунда! Инсанны базыныулу да, чомарт да этген. Хаит улу уа болалмайды, алгъын жюрегин кемирив, тынчлыкъ бермеген сезимлерине айтханын этдиралмайды...

Сакъат, ары-бери жюрюй, сабырланып, жерине олтурду. Мисирханны къайгъысы-къайпасы да болгъан адамгъа ушатмады.

– Аны уа билмезсе, тейри. Халкъ экибизден тели болуп айтмагъанды «кеме да минеди къайыкъгъа» деп. – Мисирхан солууун айландырды. – Бюгюнледе сен мени «къайыкъгъа» санай болурса?

Сакъат, узун кёк къарындашны сермеп, бармакъ орталарында ойнатды. Ол халда булжуй, иги кесек тынгылады.

– Бусагъат бери нёгерим келликди да, сени аны бла Барамтагъа жиберликме. Ызыгъыздан жетерме мен да, – деди ахырында Хаит улу, симсиреп, уюп къалгъанча, сагъайып.

Мисирхан олсагъат ангылап къоймады эсе да, НКВД-чы айтханны онгсунмай, былайда бир хыйлалыкъ болгъанын сезді. Нек эсе да Сакъат жангыдан къозуду.

– Болушлукъ сакълай эсенг, кесинг да болушургъа хазыр бол, – деди НКВД-чы, кёз къакъмай. Ёзге уа, бир жесирден тартынып, айтырын айтмагъан кишиликмиди?! Ушамай эди ол зат «бластны» кертти адамына.

– Адамланы Аллах бир бирге болушургъа деп жаратханды, – деди Мисирхан.

Хаит улу, онг къашын ёрге секиртип, сейирсингенин билдирди.

– Кеме къайыкъгъа минип сен къачан кёргенсе? – НКВД-чы кюлюмсюреди.

– Барамтагъа нек жибересе, тутмакъ юйюгюз андамыды? – деди Мисирхан ашыгъышлы.

– Тутмакъгъа жиберлик болсам, башха тюрлю сёлешир эдим. Къоркъма, иги танышымы юйюдю, анда хата кёрлюк туюлсе, – деди Сакъат, тиширыуну аузын жаратмай.

– Сени танышынгы юйюнде мени атамы башы къалмагъанды. Терслигим бар эсе, айтханынгча, кёзюме тут да, тийишли жерими тапдыр.

– Тийишли жеринг узакъдады, Барамта уа – былайчыкъда. – Хаит улу, къолун кётюрюп, кертда, аны танышыны юйю арбазда болгъанча кёргюзтдю.

– Къайгъырмаз, сиз узакъ жерлеге кёплени жибесиз, ала болгъанлай болурма мен да, – деп, Мисирхан дау айтханча сёлешди.

Къайгъысы тамагына тугулланып, сёзюн чыгъаралмай, Хаит улу иги кесек тынгылады. «Кюсемейди мени, – деди ичинден. – Кимни хыликка да, учуз да этеди бу жесир! Мени тукъумуму, бластнымы? – Сакъат башын чайкъады, – огъесе, мен къатына баргъанлай, къаны жукъарып къаллыкъмы сунады? Ол къумалы байтал, мен а – мырка, кече-кюн да иер басып тургъан». – Хаит улу эшитгеннге кёре, къумалы ажирни къумалысызгъа къошаргъа жарамайды – ажир бузулуп къалады. Кертимиди, ётюрюкюдю ол? «Сора аны ючюнму тартынады бу?» – НКВД-чы башын кётюрмей къарады тиширыугъа. Мисирханны акъ мангылайын, къара къашларын, токъ санларын да учхара эследи. Нек эсе да жюреги жангыдан таралды.

– Башынгы мени бла бир жастыкъгъа салгъанынглай, урлугъунг юзюлюкюму къаллыкъды? – деди Сакъат ачыкъдан.

– Сен а, мени жастыгъымы кёргенлей, къумалы болуп, бийгеми санарыкъ эдинг кесинги? – Мисирхан да эшитген эди къумалы бла къумалысыз атланы юслеринден хапар.

– Тиширыу башынг бла къаллайла сёлешесе, бетинге уялмай?! – деп, къычырып, Хаит улу секирип ёрге турду.

– Сёлешгенинге кёре сёлешеме, – деди Мисирхан. – Биреуню бёркюне узала эсенг, кесингикине да сакъ бол! – Тюз да былай айтыр-айтмаз, тиширыу жиялп къалды. Жаулукъ къанаты бла бетин жабып, сытылып. Бармыды къатында адам, жокъмуду – ол туююлдю къайгысы. Тутуп, узакъ Сибирьге жибередиле, илишаннга саладыла деп да жарсымай эди Мисирхан. Айымыды, Аллах буюргъандан озмаз. Аны инжилтип, жер бла тенг этген, жюрегин сындыргъан башха эди: бир асылсыз, мыжыкъ кишиге тенг болуп, асылсыз сёлешир кюннге жетгенине жияды. «Аман хомухла», – деди ичинден, эри эсине тюшюп. Эрини ахлуларына, дагъыда элде мюлкырысхы къурагъан жашлагъа тырман этип. Керти да хомухла, эл тюпчюлеге, хаулелеге хорлатып, мангылай къыйыларын, журтларын, малларын сыйыртханла. Энди уа турсунла алай, май кекиртгенлери аланы къатынларына бла эгечлерине табан кётюредиле, жастыкъ, жууургъан умут этип.

Былайда Мисирхан, тамагында тауушун бууалмай, тунчукъдуралмай, сарнап ийди.

– Тын, ауузунгу кыыс бусагъатдан! – деп сѣлешди Хаит улу, этерин, айтырын билмей.

Тиширыу НКВД-чыны эшитдими-эшитмедими – жиялгъанын тыймады. Нек жиялмайды, ол жиялмаса, ким жиялыкъды? Барыр жери, тарыгъыр адамы жокъ. Кимине базынады, ким кѳоруулар аны кызыл парийледен? Мюклерин башларына жау этген «сабет бласт», не аман ачитдынг тиширыуланы!..

* * *

Ненча кюн озду андан бери, экими не уа юч? Жиялгъанын-тыкъсыгъанын эшитипми кѳчюрдюле бери – башха НКВД-чыгъа, огъесе адет алаймыды? – Мисирханны андан хапары бек азды. Не тюрлю эсе да, Хаит улундан кѳутулгъан сунуп, шукурланып олтурады тиширыу кенг, жарыкъ отоуда. «Энди уа ким, соруу этип, къанымы ичерге кюреширикди?» – деп да сагъышланды Мисирхан. Алай сагъышы узакъ бармады – айымыды, ким келсе да, Сакъатдан аман болмаз. Дуниягъа андан осал жан тууаргъа амалы жокъду, деди ичинден.

Бусагъатда Мисирхан, жарыкъ, хауасы эркин айланган отоуда олтуруп, эшик артында сюелген ушкоклу жашха къарай да, баштѳбен бола тура эди. Сора отоугъа бир хыбырт кишичик кирип келди. Алаша бойлу, назик санлы. НКВД-чыны кийимлери да уллулукъ этип, юсюне жарашмай. Кероху бел бауун, бѳксюмюн да энишге тартып, киргенни бютюн хикки, хыбырт кѳргюзтеди. НКВД-чыны башымы асыры гитчеде, огъесе фуражкасымы уллуду нек эсе да ол, жеринде тохтамай, кѳзлерине тюшюп, кишичикни балан бармагъына тынчлыкъ бермейди.

«Тешип кѳойсанг а, харип, муну», – деди ичинден Мисирхан, хыбырт кишичик ючюн адыргылыгъы келип. Тиширыуну ауазын эшитгенча, НКВД-чы, Мисирханнга бир тюрлю къарап, омакъ фуражкасын тешди да, олсагъат жесир аны, тауукъ жумуртхалай, акъсыл, сыйдам башын кѳрдю. Кирпи тюгюнлей жютюленип, ѳрге айланган къашларына да эс бурду.

«Чыгырмы болур, огъесе жюлютгенми этеди бу башын? Къашхалыгъын билдирмез ючюн жюлютген болур», – деди тиширыу ичинден.

Мисирхан керексиз сорууларына кеси кесине жууап этгинчи, НКВД-чы, къагъытларын къармагъанын кѳюп, тиширыу таба сагъайды. «Керти да ариу кѳреме бу тиширыу, – деди ичинден Иляка улу, Мисирханны

чарыкъ бурунларындан төпсесине дери ёнчелеп, уялмай, буюкъмай. Тиширыуну субайлыгъына, токъ ёшюнлерине бла кенг жансюеклерине аралып, къарамын буралмай, иги кесек турду. Не умут эте эди Иляка улу, не излей эди? Ариу, субай тиширыулагъа термилген этгенликге, чырайы-сыфаты озмагъанын, мажарыулугъу да болмагъанын биледи. Эртте сынагъанды ол учузлукъну. Аны бла элде ёсген къызладан окъуна. Ангыламай эди ити-бити да аны нек учуз, хыликкя этгенин. Тап, къатыннга окъуна киши барыргъа унамай, азмы къыйналгъанды! Артда, айлана-жюрюй кетип, бир къарт акъсакъ къызны кючден алгъанды. Кесинден иги да таматаны. Алай жауун да къуру бир кёлге жаууп турмайды. «Сабет бласт» Иляка улуну танымай къоймады, ангылады ол ким болгъанын. Алгъын была – НКВД-чы Мисирханнга жангыдан эслеп къарады, – арбазлада ат тепсете эдиле, энди уа, неди да, – Иляка улучукъ, къантулукъчукъ. Былайда НКВД-чыны эсине Бекка улу тюшдю да, жюрегин ол ангыламагъан бир тюрлю сезим, шукурлукъ бийледи. Бекка улу, аныча, алаша адамчыкъ болгъанды. Аны ючюн а кимге хорлатханды? Жырлада айтылыр ючюн къалады, дейди, сакълап турсунла. Бекка улуну жыры жырланган тойлада Иляка улуну кёлю кёкге жетгенча болуп, эллилеге ёхтем къарагъанын жашырмагъанды. Нек эсе да жыр аны юсюнден да айтылгъан суна эди ол. Сабетлеге жаны къурман болсун, жюрегиндегин кёзю бла кёре турады. Жигит болургъа керекди. «Бластха» да жырда айтылырча жигитле керекдиле.

Иляка улу, андан ары сагъышыны ызындан бармай, татлы жукъусундан сескенип уянганча болду да, соруу этерге таукелленди. Хаит улуна бой салмагъан аны аллына кеси сюркелип келир, тейри. Къынкъ этип бир кёрсун.

– Как памил? – деп, Иляка улу Мисирханнга сур къарады, орусча алай «тынгылы» сёлешгенине ёхтемленип. Ёзге уа, Сакъатча, нйй-нйй эте турургъа жарамайды. Чорт кесип, эр кишича сёлешип, ким болгъанын танытыргъа керекди.

«Памил» деген сёзню Мисирхан ангыламады, алай соруучула тукъумдан башлаучуларына юйреннген эди. «Памилин» фамилия деген сёзге ушатып, тукъум атын айтды.

Андан ары да орусча шатык-шатык сёлешип, НКВД-чы жесирге кесин иги танытыргъа керек эди. Не медет, Иляка улуну орус тили зуккуду: не кюрешди – тийиш-

ли сѣзле табалмады. Тил тѹбкюнде жаланда «памил» айлана эди, Иляка улуна битеу сѣз байлыгъын унутдуруп. Сагъышланып, кѣп тынгыларгъа жарамай эди да, сѹймей, тау тилин ачды.

– Бластны мюлкюне от салыргъа кюрешгенинге женгдиремисе? – Иляка улу, къарамын Мисирханны санларындан бурмай, неге эсе да сагъайды.

Тиширыу ол соруудан безген эди, НКВД-чыланы жут къарамларындан да. Сора мында тюзлюк излеген да бошду. Угъай, хау десе да, ишни боллугъу бирди деген оюму бла тиширыу ашыкъмай сѣлешди.

– Сиз, бластны адамлары, билип айта болурсуз. Ийнан, мен душман окъуна болурма, къыралны оярыкъ бла жоярыкъ. Кесигизни да, мени да быллай бир къыйнамай, жиберигиз ол Сибиригизге.

– Къайры жиберлигибизни оноуун сюд этер. Сени борчунг а – мени сорууларыма шарт жууап бериргеди. Мен бери боккабар ойнаргъа келмегенме, – деп, Иляка улу кесгин айтды айтырын. Мен санга Сакъат тѹйюлме, аны да унутма дерик эди да, сокъуранып къойду. Сора, теренден къарагъан жютю кѣзлерин Мисирханны биягъы санларына тѹйреп, тынгылады. Сагъышы тиширыуну юсюнден эди, алай эсине келгенни кесинден окъуна жашырыргъа кюрешди. Не медет, мураты толоруна бек термиледи. Эки жыйырма жылы жетген кишиди ол. Ариу тиширыугъа уа бир да жанлаялмагъанды. Жанла-ялырма деп да алдамайды кесин. Артыкълыкъ, зорлукъ-хорлукъ тѹйюлмюдю ол? Бласт анга нени да бергенди – къуллукъ, адамланы тутаргъа, эркин этерге. Бластны душманларын сындырыргъа, аякъ тѹп этерге уа бермегенмиди эркинлик? Къалса, Иляка улуну кесинден къаллыкъды ансы, къуллукъ бла эркинликни аны кибиклеге бласт ѳнчелеп бермегенди. Огъесе ол анасындан-атасындан хомухму туугъанды? Табийгъат бермегенни бласт бераламыды?..

– Сен чанкаладан болгъанынга женгдиремисе? – деди НКВД-чы, керилип, жукъусундан олсагъатда уянганча этип.

– Женгдиреме, – деди тиширыу сансыз халда, – анга мени бир заманда угъайым болмагъанды, Аллахха шукур.

– Эринг да чанкамыды?

– Чанкады.

– Колхозчуланы алларына жангы бѳрк кийип келиучюсю кертимиди?

– Кертиди.

– Жукъа, ариу къагъытдан буруп, тюрк тютюн тар-
тыучусу кертимиди?

– Ол да кертиди.

– Сен а анга не айтычу эдинг?

– Да мен не айтырыкъ эдим? Ол аны иши эди.

– Колхозчуланы жыйылыуларына сен кюмюш бел бау
къысып келгенсе дейдиле. Анга не айтаса? – НКВД-чы
инбашларын жыйырып, сагъайды. Къаллай жууап из-
легенин кеси да билмей.

– Кишиден сыйырып къысмагъанма. Барды да –
къысханма. Кимни атасыны башы къалгъанды аны бла!

– Уруп, Чиппону башын жаргъанынга уа женгди-
ремисе? – Иляка улу биягъы кёк къагъытны къолуна
алды.

– Хау, ол да кертиди.

– Нек? Чиппо сабет къуллукъчу болгъанын билмей-
ми эдинг?

– Сабет къуллукъчугъа уа адет, намыс керек тюйюл-
мюдю? Огъесе ол адамларын динсиз, асылсызми этип
къояды?

– Мында сорууланы мен береме, – деди Иляка улу,
тиширыуну аузуна чабып. – Айтчы тюзюн – не хыйсап-
дан жаргъанса Чиппону башын? Бластны къуллукъчу-
ларына дертингми барды?

– Къуллукъчу эсе, къуллукъ жеринде турсун, кече
къарангысында бласт жазыкъ этген тиширыуну жасты-
гъын къармаргъа кюрешмей. Бу дунияда андан уллу
терслик бармыды? Айтчы аны тюзюн, НКВД-чы! Бласт
беремиди сизге эркинлик, тиширыугъа артыкълыкъ
этигиз деп? – Мисирхан, бетинден къаны къачып, алай
сёлешди. Хыны, чыртда буюкъгъан адамгъа ушамай.
Аны бетинден къаны сыгъылгъанда, Иляка улу кёз
тюплеринде бла жаягъында кёгерген тапларын кёрдю.
Огъесе эндиге дери да кёрюп, эс бёлмейми тургъанды?
НКВД-да ишлерден алгъа Иляка улу ючайлыкъ курс-
лагъа жюрюгенди. Анда тынгылагъан лекцияларыны
биринде эшитген эди ол къыраллыкъны не тюрлюсю
да артыкълыкъды деп. Бусагъатда аны эсине тюшю-
рюп, кёлленди. Къырал – артыкълыкъ этерге да эркин-
ди. Аны къоруулай. Ары дери бола келген къыраллыкъ
Иляка улуна артыкълыкъ этмегенди деп ким айтал-
лыкъды? Быллайланы къоллары бла – НКВД-чы тиши-
рыугъа къарады. – Кёр сен аны, Чиппогъа керилип.
Энтта да была басынчакълайдыла Чиппо кибиклени.

– Артыкълыкъгъа тёмей эсенг, бластха керилме, –
деди Иляка улу.

– Киши кыралгъа керилмейди. Кериле эсе, аны фасыкъларына, ибилислерине кериледи.

– Элни жамауаты-жарлысы жашагъанча суймейме жашаргъа, алагъа тенг болургъа дегенинг а кертимиди?

– Аманмы айтханма да? – деди Мисирхан, ары-бери бёлдюрмей. – Адамланы барысын да тенг этерге кюрешген ибилисди.

– Ол дегенинг? – Иляка улу башын кётюрюп, сейирсиннгенин, ангыламагъанын да жашырмады.

– Уллу Аллах хар инсанына энчилик бергенди. Энчи сыфат, кылыкъ, ырысхы, акъыл. Ибилис а, аланы сыйырып, адамланы бир бирге ушатыргъа кюрешгенди дейме. Анга уа киши бой саллыкъ туююлдо.

– Сора сабет бласт адамла тенг болсунла дегенин терсми этеди?

– Дунияны башын Чиппола алып кыойсала, игимиди да? Чиппола кёп болгъанлыкъгъа, дуня онгуна айланьрмы?

– Сора тенгликни излегенле – биз – ибилислебизми? – НКВД-чыны бети, билеу ташлай сыйдамланып, жукъарды.

– Ким не кийгенин, кыаллай атха миннгенин сурап айланганла барысы да ибилиследиле. Аллах бергенни сыйырыргъа кюрешуу ибилисни ниетине сыйынады.

– Тамамды! – деп, Иляка улу секирип ёрге турду. Кыагъытларын жыйышдырды. – Кишиге да тенг болмай жашаргъа сюесе сора сен? Охо да, сени кибиклени башхала бла тенг этген жерлери кёпдю бластны!

* * *

Нохдукъ бла Бийаслан кенг, жарыкъ отоуда майорну сакълап олтургъанлы, иги кесек заман озгъанды. Аскерчи жаш да, эшик юсюнде сюелип, аладан кыарамын бурмай, хар кыымылдагъанлары сайын сескенип, уш-когун тартыргъа хазырланып. Межамда кёз кыаратырча абери жокъду: тёртгюл стол, юч-тёрт орус шинтик. Кыабыргъада суратладан Нохдукъ жаланда бирин таный эди – Сталинни. Аны кыатында картузу бла «тёрткёз» кишини суратын да кёре тургъанды, алай олду, буду деп айталмады. Сора жылтырауукъ чынлары бла офицер кирип келди да, Нохдукъну эси анга бёлюндю. Ол узун бойлу, арыкъ адамды. Кыыз ангылагъаннга кёре, эки жыйырма жылгъа жууукълашхан. Чырайсыз туююл эсе да, огъурсузгъа ушайды.

– Ну что надобно, – деди арыкъ майор, – откуда и зачем?

Бийасланны орус тили асыры бечел эди да, эр киши болсада, эгечине селешме кьойду. Алай ол да махтанырча тьуйюл эди.

– Ми из Аушигер... Кабардинки. Нам нада сестры видать, – деди Нохцукъ, майор, тынгыларгъа унамай, ашыгъып кетип кьаллыкъча.

– Чёрт вас побери, встречи с родственниками запрещены! И при том, если вы кабардинцы, о каких сестрах идет речь, здесь живут только балкарцы! – деди чынлы киши, чамланыргъа хазырланып.

– Наш сестра балкарка, – дерге ашыкъды Нохцукъ.

– Балкарцы – все враги! Это разве вам неизвестно?

– Честна слов, неть, – деди Бийаслан, эгечини ауузуна чабып.

– Так вот, убирайтесь отсюда как можно скорее, а то будут неприятности!

– Пожалуйста, одна минут, – деп жалынды Нохцукъ.

– «Одна минут», – деп эриклей, майор жерине олтурду. Жумушагъанча да кёрюндю. – Кто ваша сестра, фамилия, имя?

Къыз кимни излегенлерин ангылатды. Майор да, эшик юсюнде аскерчиге къарап:

– Приведите ее сюда, дайте им минуты три! Не более! – деп, чыгъып кетди.

* * *

Мисирхан тутмакъда төрт жыл туруп, андан кеп болмай азатланганды. Нохцукъ анасыны эгечи иги да азып, уллайгъан адамгъа ушап кьалгъанын кенгден эследи. Аскерчи жаш, Мисирхан бла къызны араларында тохтап, асыры бек жууукълашыргъа, тап, къучакълашыргъа окъуна кьоймады.

– Нельзя, не положено. Говорите что надо.

Эки тиширыу да бир бирлерине къарап, ауузларындан сёз чыгъаралмай, бууулуп, иги кесек мычыдыла. Мисирхан алгъа эс жыйып селешди:

– Нечиксиз, ауругъан болмай, тынч тура эсегиз? – Тиширыуну айтыры кеп эди, алай, ашыкъгъандан, неден башларгъа, не сорургъа билмейди.

– Бизни небизни сораса? Сен къалайса деп, анам жибергенди.

– Биз къалай боллукъ эдик... Бизлей сауут тьубюнде жашасынла бизни сьюмегенле.

– Сора ол аман хапарла кертимидиле? – Адыргы-

сындан алай айтханлыкъгъа, Нохцукъ, аман хапарла керти-ётюрюкмюдюле деп сорур керекли туююл эди да, биягъы кёлю толуп, жилип ийди. Сыйыт этип. Аскерчи, элгенип, абызырады. Ол абызырагъан халы бла Нохцукъну ушкок къалагъы бла тюртюп:

– Довольно, наговорились! – деди.

– Не да болсун, Бойнакъ бла киштик санга аманатдыла, – деп къычырды Мисирхан къыз бла жашны ызларындан. – Эшитемисе, Бойнакъ бла киштикни гюняхларындан къоркъама. Санга аманатдыла экиси да. Ачдан ёлтюрмегиз.

* * *

Кюн, таулуланы кёчюрген замандача, жылыды, сырт, тёш бетледе къалын гяхиник кёгереди. Къургъакъ акъсыл жолдан, жол жанларында ташладан да жылы хауа урады. Алай Нохцукъ бла Бийаслан жол бла барып туралмадыла. Ёрге-энишге озгъан ёгюз, ат арбала асыры къыстаудула. Харекет-хапчук жюкленип. Энишгеде, кёзге урунмазгъа кюрешип, Черекни аргъы, бери жагъалары бла малланы къууалап баргъан атлыла да кёп. «Ненча кюн озгъанды таулуланы журтларындан къыстагъанлы? – деп сагъышланды Нохцукъ нек эсе да. – Ючмю, огъесе тёртмю?» Ол сагъыш, башына келип, нек къыйнагъанын къабартылы къыз кеси да билмеди. Мисирханны аманатын тамамларгъа терк къармашып, бери жетмегенине жарсыды. Юч-тёрт кюнню ичинде Бойнакъ бла киштик, ачдан ёлмеген эселе да, ёнгелеп, агъачха кетип къалыргъа боллукъ эдиле.

Нохцукъ бла Бийаслан Мисирханны арбазына не бек ашыкъсала да, бёлюнмей бла булжумай, келип туралмадыла. Бу жол аланы не зат тохтатып, симсиретгенин олсагъат ангыламадыла. Адаммы сарнайды, итми улуйду? Къалай эсе да Нохцукъ бла аны къарындашы, сарнагъан тауушну жаратмай, ол башха ит улуулагъа ушамагъанына да эс буруп, бир бирлерине соруулу къарадыла. Сейир туююлмюдю?

Жилигъан таууш чыкъгъан арбаз буду дегенлерине къайтдыла да, бек алгъа итни кёрдюле. Саргъылдым итни. Ол, къара жухун эки ал аягъыны ортасында жерге салып, мычый, дагъыда, тёзалмай, туруп, сынжырын босагъа таба тартдыра эди. Арбазгъа кирип келгенлени эслегенлей, къаражух сарнауун тунчукъдуруп, шош-шош тыкъсыды. Башын энишге тутуп,

чачылгъан сибиртгилей, чачакъ, жабагъылы къуйругъун аз-маз къымылдатды.

– Ачды, харип, – деди Нохцукъ.

– Сейирмиди, – деди Бийаслан, парийни сыртын сылап, – аркъа сюеги бичакъ кибикиди. – Нохцукъ жол азыкълыкъ гыржынны къыйырындан сындырып, къаражухну аллына салды.

– Ма, жазыкъ.

Ит, башын энишге этди эсе да, гыржынны ашамады. Боюнун сынжырдан ычхындыргъанларын эрлай сезип, кесин босагъа таба атды. Юйге кирмеди. Эшик юсюне жетгенлей, тохтап, башын бошлап, биягъы улуп, сынсып, къуйругъундан чёкдю. Ол халда эшик арты мюйюшге иги кесек къарап туруп, алай бауурланды. Нохцукъ бла Бийаслан да парийни ызындан келдиле.

* * *

Къарт киши, аркъасын къабыргъагъа таяндырып, мюйюшде олтуруп тура эди. Кёзлери да жарты жумулуп, башха мюйюшде нени эсе да марап. Къабыргъагъа таяннганында, учхалап тюшген болур. Кюе ашагъан тегерек элтир бёркю, тёнгереп, узакъ кетмей, къартны тобукъ тюбюне кысылгъанды. Олсагъатда къолтугъундан тюшген кибики, тыкъ-тыкъма къапчыкъ да, къабыргъагъа таяныргъа умут этип, алай таяналмай, баштёбен тюшгенди. Аны юсюнде – къартны къолу шошайып. Кёбюп, жиклери билинмей. Кёз тюплерине бла кёпген эринлерине къара чибинле къонуп, уча, къалын акъ сакъалында бугъа-чыгъа.

Ауруп, кесин жюрюталмагъан къартны аскерчиле уруп, ёлтюрюпмю кетдиле, огъесе, артыкълыкъгъа тёзмей, жүреги жарылып, эшик артындамы чёгюп къалды? Алай къартны жарасы барды деп билалмады Нохцукъ. «Эштада, къыйын саусуз болур эди да, байтамал ёлюп къалгъанды», – деди кыыз ичинден. Къапчыкъ бла нартюхчюгюн къоюнуна кысып, чыгъа келгенлей.

Ич кийимлерини тышындан ашыгъышлы къаплагъан тонуну илгиклерин окъуна илиндиралмагъаннга ушай эди къарт. Чабыр, ышым баулары да кысылмай.

– Асыраргъа керекди, – деди Нохцукъ, жаулукъ къанаты бла аузун-бурунун жабып, тышына чыгъа. – Къалай асырайыкъ ансы?

Бийаслан, жукъ да айтмай, кетип, жугар бла гетмен табып къайтды. Бир кесекден а юй артында къабыр къазылгъан таууш хужу къалгъан элде узакъ жайылды.

Эски дууну тюрбюнде чычхан тешикни марап, сары киштик эрттенли бери турады. Ачды ол. Ашамагъанлы эки кюн болады. Мисирхан агъач ундурукъну къулагъына тагъып кетген къакъ къабыргъаны киштикге жетдирмеген эди ит. Бойнакъ тюрбюл эди, тышындан келген болур эди ансы, бу тийреледе итлени барысын да таныйды киштик. Бойнакъ аны ызындан къуууп кетгенли, къайтмагъанды. Не болуп къалды? Къуру улугъанлай тура эди да, тюрбюлюп, таулагъамы кетди, огъесе арбала бла элге келгенлени бирлерине тагъылып, башха иеми тапды? Киштикге уа керек тюрбюлдюле жангы иеле. Турур, кечинир, ала къайтхынчы. Кесин ачдан ёлтюрмез.

Бу журтта чычхан тутхан къыйынды – бек аздыла. Сау кюнню, кечени да тешик аллын марап сакъларгъа керек болады. Ма бюбюн да эрттенли сакълайды – абери къымылдаб'а эслемейди. Огъесе кёзлери алгъынча жютю тюрбюлмюдюле, къулакълары бекмидиле, шыхырт тауушха сагъаймагъан?

Эсине келгеннге ийнаналмай, киштик чычхан тешикге къулакъ тикди да, теренде топуракъ тугулчукъ тёнгерегенча, бир тунукъ таууш эшитди кючден. Жыйылагъан да этди. Жыйысына кёре, балалы чычханды деп келди киштикни кёлюне.

Бусагъатда ол чычхан туталса, не бек ач эсе да, кеси ашарыкъ тюрбюлдю – кёншү сабийчикге элтирикди. Жашчыкъмыды, огъесе къызчыкъмы? Гитчечикди, киштик бала тенгли. Къымыжачыкъ. Киштикни иелери мындан кетген кюнледен бери ол жангыз жашайды. Ундурукъдан окъуна тюшалмайды. Сыртындан жатып, тохтамай къычырыкъ этип, жилигъанлай турады. Жалан кёлчукъларын, къымыжа къынгыр бутчукъларын тыпырдатханлай. Аллай гитче, къарыусуз сабийчикни, кесича гитче ундурукъчукъгъа салып, уллула тебиретген этиучю эдиле. Жилияса, ёшюнлерине къысып, тыйычуларын да киштик биледи. Муну уа киши гитче ундурукъчукъгъа бёлемейди. Гитче ундурукъчукъ мюйюшде жампикленип, сангырау болуп къалгъанча турады. Мадарсыз адамчыкъ не жууургъанны юсюне тарталмайды, не ундурукъдан тюшюп, аш ашап кёрюнмейди. Киштик тутуп, буууп, хазыр этип келтирген чычханланы да алыргъа унамайды. Башха мажарыуу уа киштикни да жокъду. Не эталлыкъ эди ол? Чычхан мыллыкъланы келтиреди да, ундурукъгъа салады да кетеди.

Адамланы, юйлеринден кыстап, энишге алып кетгинчи, киштик жашчыкыны (огъесе кыызчыкымы?) танымай эди. Аны арбазгъа чыгыш, къоншуланы тийрелерине барып бир да кёрмегенди сары киштик. Гап, жашчыкъ арбазгъа чыгъа эсе да, ол кеси, ёз арбазын къоюп, тышына кетиучюледен туююл эди. Эл тюпчю киштиклени суймегенди. Бютюнда иелеринг иги адамла эселе, керегинги тапдырып, тынч жашаргъа къоя эселе, не этесе киши чардагъын, халжар мюйюшлени да? Бир киштикге иелерини журтлары тамамды. Суйсенг чычхангылыу уула, суймей эсенг а – иенги отоуунда къуш тешекде жукъла. Неда, терезеден къарап, Бойнакыны къозут. Угъай, керек туююлдю анга киши арбазы, халжары, багушу да керек туююлдюле.

Мисирханны киштиги къоншуда гитче адамчыкыны таныгъан кюн а къужур башланган эди. Танг сарысы бла тенг эшик хыны-хыны къагъылгъанда, ол Зайнафны аякъ жанында жатып тура эди. Элгенип, ундурукъдан чартлап тюшдю да, аны тюбюне кирип, жашыртын къарады. Мисирханны жалан аякъларын бла юсюне хаух, ашыгъышлы атылгъан къолан ботасыны чачакъларын кёрдю. Ызы бла, эшик ачылып-ачылмаз, къара чурукъла кирип келдиле да, отоу ортасында тохташып туруп, дагъыда, къара ит башлагъа ушап, тегерекленип, ары-бери жюрюдюле. Къычырышып, кёп болуп кълдыла.

Тырман сёзлени бла жумушакъ ариу сёзлени башхалыкъларын ангыларгъа киштик эртте юйреннген эди да, бютюн бек къркъуп, бауурун жерге къаты кысыды. Чартлап, эшикге чыгъар амал изледи. Чыкмады. Къара чурукъ бурунла уа, ит жухлача болуп кълалып, ары да, бери да сюркелип, жыйгъычны, от башында къумгъанны, къабыргъаланы да жыйыладыла. Юргенлерин селетмей. Мисирханны ауазын да эшите эди киштик. Ол жумушакъ эди, жарсыулу. Къркъуп, жалынып селешгенча эди ол. Иесини аякъларында чарыкъланы да кёре эди сары киштик. Ары-бери тепчигенлерин, бир ундурукъдан экинчисине салгъанларын, сора дагъыда кюбюр, жыйгъыч таба жортханларын. Ахырында Мисирханны: «Кишиу, кишиу, харип, къайда кълдыңг, кёзюбюзге урунмай, къачыпмы кетдинг, элгенип, къркъуп?» – дегенин да эшитди киштик. Алай ундурукъ тюбюнден чыгъаргъа базынмады. Мисирханны чарыкълары, ундурукъ аллындан жыйгъыч таба къууулуп, дагъыда кълйтханларын да кёрдю киштик. Сора аны бурунуна ундурукъ кълулагъындан кълкъл эт ийис урду.

– Не этейик, биргебизге алып кетер онг болса, элтир эдик. Огъесе мында къалгъанлары окъунамы иги болур? Ачдан ёлмезле, Аллах айтса.

Мисирхан ол сёзлени айтыр-айтмаз тышына чыкъды, ызындан Зайнафны инчиклери кёрюндюле. Бек ахырында уа хыны адамланы чурукълары да, къара маскелеча, тизилишип кетдиле. От арба, гюрюлдеп туруп, артда узайды. Эс жыйып, къоркъгъанындан да азатланып, киштик арбазгъа чыкъгъанда, киши кёрмеди – не былайлада, не кёншу арбазлада. От арбаланы гюрюлдегенлери узакъдан эшитиле эдиле. Сора кёпмю, азмы заман озду – тийре бир тюрлю шошайды. Къара чибинлени учханлары эшитилирча. Бююннге дери да бола тургъанды арбазда шошлукъ. Мисирхан, Зайнафны да биргесине алып, жууукъларына неда тирменнге кетсе. Киштик, аны сан этип, къайгъырмагъанды. Кетдиле эселе – къайтырла. Къайтмай, юч-тёрт кюн кечинселе уа, бютюнда иги – арбазгъа, тёше-мёшелеге да кеси ие болуп, суйгенин этип жашаса иги туююлмюдю киштикге? Мисирхан къакъ этлени къайда асырагъанын, сют башы бла къызыл кёшунну да къалайда букъдуруучусун биледи. Керти, иеси бермесе, ол бир заманда да урлап абери ашамагъанды. Алай, къайтмай кёп къалсала, не этерикди? Кёшунну табып, сют башдан жалаяллыкъды. Болсада, бу жол шошлукъну жаратмады киштик. Бир тюрлю эди ол – ичинде къоркъуулу жаныуар бугъуп, аны солугъанындан сора тийреде жукъ къалмагъанча. Киштик нек эсе да ёрге-энишге, арбаздан – юйге, юйден – арбазгъа чабып, кычырып, Мисирханны изледи. Табаргъа адыргы этип. Табалмады, аны жияп макъыргъанын киши сан этмеди. Бойнакъ окъуна эс бурмады: ол кеси да къайгылыды: къайдан эсе да ёпке солуу этип келип, энди уа, хуна башындан энишге къарап, тыкъсыйды. Киштик тынчаймады: чабып, гумугъа кирди, Мисирхан анда бишлакъ тузлай тургъанча. Алай гумудан да чартлап чыкъды: къызыл кёшун сынып, сют баш а, акъ терича, жерге жайылып эди. Чыккыр андан да быттыр – тёнгереп, ичи жайылып. Нек элгенди сора киштик, олму этгенди гумуда хыли, огъесе энди анда жаныуармы жашайды? Мисирхан кысталгъанмы этгенди? Алай туююл эсе, гумуну эшиги нек ачылып турады? Гумуну, юйюню да эшиклери ачылып, кенгнге керилип, бош къалгъан журтдача.

Киштик, тийрени халын жаратмай, жашаудан тюнгюлгенча болуп, босагъагъа къайтып келип, кюн туууш-

да мугурайды. Ол кезиуледе кѳулагѳына сабий жияягѳан таууш чалынды да, киштик сагѳайды. Кѳууанган да этип, туракѳлап, кѳоншуларыны арбазлары таба кѳарады. Бу бош кѳалгѳан журтда сабий ауаз эшитилгени хѳчыуун кѳрѳндю. Уллу адамла балачыкѳларын кѳѳюп кетген эселе, арталлыда кетип кѳалмагѳандыла. Кѳайтырыкѳдыла. Ёзге уа! Адам балачыкѳны атыпмы кетерикдиле? Киштikle окѳуна кѳчмейдиле бир жерден башхасына, балаларын кѳѳюп. Алай, сары киштик, сагѳайып, кѳоншу арбаз таба кѳулакѳ тигип не бек кѳрешди эсе да, сабий жияягѳанны экинчи кере эшиталмады. Огѳесе ол жангыз сабий да, киштикни кѳѳюп, кетипми кѳалды? Кѳайры? Кимни эсе да жер юйюнеми кирди, гылыу ууларгѳа? Неда от арбаланы ызларынданмы кѳуууп кетди?

Киштик, кимден эсе да ёпкелеп, бауурун жерге кѳысып, кѳзлерин жумду: кетигиз, биригиз да керек тѳююлсюз манга. Тийре жангыдан шум-шумалакѳ болду. Жаланда аязчыкѳ босагѳа аллында кѳагѳыт журунну тыхырдата эди. Босагѳа гыйы ташны тѳююнде абери кѳымылдагѳанча кѳрѳнюп, киштик бир кѳзюн ачды. Экинчиси ачылмады. Чычхан болса, жангыз кѳзю бла да эслерик эди. Алай бусагѳатда анга чычхан неге керекди? Ич кѳоркѳууу селейгинчи, аш кѳайгѳыгѳа кираллыкѳ тѳююлдю. Болсада, босагѳа орунуна тургѳан гыйыны тѳююнде биягѳы чычхан затмы кѳымылдады – киштик, ал аякѳларын жерге тиреп, башын да ачыкѳ кѳзюню жанына адуруп, гыйы бла жерни арасында жепиге кѳарады. Ёрге чынгайтхан кѳуйругѳуну чукуюн терк-терк ойната.

Алай чычхан кѳымылдап кѳрмеди, жыйысын да сезмеди – биягѳы гитче адамчыкѳ жияягѳан таууш эшитди. Кимди бу – адам баласымыды, огѳесе ит кѳючюкмюдю? Босагѳа тѳююне кѳалай тѳюшгенди, ким басдыргѳанды аны бери, нек бастыргѳанды? Киштик, адыргыгѳа кѳалып, башын кѳтюрдю да, гитче адамчыкѳ кѳоншу юйде жияяй, кѳарыла, бууала бола тургѳанын ангылады. Ары кѳууулду. Чаба да, тохтай, тынгылай, дагѳыда чаба, алай жетди кѳоншу юйню босагѳасына.

* * *

Гитче адамчыкѳ эки-ючайлыкѳ кѳызчыкѳды. Мюйюште уллу агѳач ундурукѳда сыртчыгѳындан тѳюшюп. Акѳ итлик кѳлекчиги боюн тѳююне дери жыйылып, кѳымыжачыгѳы ачылып. Кѳымыжа кѳынгыр бутчукѳларын асыры кѳыстау тыпырдатхандан, жууургѳан да

бир жанына таланганды. Сабийчик сары шинлиди, сары итлик чашчыгы да терлеген мангылайчыгына жабышып, кьолчуклары нени эсе да тутаргъа кюрешип, хауа бла тьююше, бууаланып жияйды.

Киштикни, секирип, ундурукъгъа мингенин сезип, кьызчыкъ бир тюрлю сескенди, жиягъанын тохтатды. Шошайып, таууш чыкыгъан жанына кьарар умут этгенча, гитче башчыгын солгъа, онгнга да бурду – абери кьрмеди. Ундурукъ кьымылдаса, бир уллу жылы зат аны кесине кьысып неда анга кьысылып, тойдургъан этиучю эди да, бу жол да алай болдукъ сунуп, кьызчыкъ сагъайып сакълады. Жияргъа, ёшюн сал, не кюнюнге кьарайса дерге ашыкъмады. Жияса, кьолларын, аякларын тыпырдатса, кьуруда келип, аны жылытыучу, тойдуруучу огъурлу зат, элгенип, кетип кьаллыкъча. Ашыгъыргъа керек тьююлдю. Келди эсе, энди кьоюп кетmez. Кьызчыкъ, ол келгеннге ыразылыгын билдиррге суюп, ышармыш окъуна этди, тамагъында тукюрюкчюгюн ойнатып, ыгъы-ыгъы дегеннге ушады. Чырдыгъа кьарап, кьеп кьарап туруп, анда аны кьэюне алтын, кююш бетли, кьызыл-кьара кьолан бир сейирлик кюн таякъла чырмашып, ары-бери секиргенча кьрюнюп, жангыдан ышармыш этди. Алай, бусагъатда ундурукъгъа минген, анга сют ичирирге борчлу огъурлу, жылы зат, кьызчыкъны тьэюмлюгюн асыры кьепден бери сынай эди. Аны ушатмады сабийчик. Тьэюп, татлы умут этип турургъа да жарамайды. Бютюнда сууукъ болуп, кьарынчыгы ауруп, буруп башлагъанда, кьызчыкъ тьэзалмады. Алгъа ынжыр-мынжырлана, сора, кьычырып, кьара бууала болуп, бууулуп жияды. Кьынгыр аякчыклары тыпырдатып, хауаны табанлап, кьолчуклары бла нени эсе да тутаргъа кюрешип. Кьызчыкъны бууала этген кьычырыгъында, сыйытында кьлкьалдылыгы бла ёпкелегени да сезиледи. Кимге кьлкьалдыды ол, кимге ёпкелеп бууулады ол, тийрени титиретип, алыкын иелеринден умутларын юзмей, халжарлада, арбазлада булжуй айланган малланы аркъа жиклерин чыкьырдатып? Анасынамы? Огъесе ыннасына, тамата эгешчигине бла кьарындашчыгына? Терсмиди да ючайлыкъ кьызчыкъ? Къайдадыла ала, анасы, ыннасы къайда кьалгъандыла, кьрмеймидиле, билмеймидиле кьызчыкъны кьарынчыгы ауругъанын, кьымыжачыклай кенг ундурукъгъа атылып, не замандан бери жияйды, кьарынчыгына сууукъ кирип, аны гыбытчыкъ этип кьойгъанын кьрmezча, кьарындашчыгына бла тамата эгешчигине не болгъанды?!

Жууургъаны юсюнден сылжырагъан кымыжа сабийчикке къарап, киштик чёкгенлей турду. Алгъа ол гитче адамчыкны кычырып жиягъанын артыкъ уллу сан этмедди. Адамла, балаларын бууаландырып, кёп чыдамаучудула. Бусагъат келирле да, аш берирле, сют ичирирле.

Киштик жиягъан сабийге бу жолча жууукъдан бир заманда да къарамагъан эди да, кёрмегенин кёргенине алданып, сейирсинггенине хорлатып да кёп чыдады. Аны бютюн бек сейирсиндирген – гитче адамчыкны ауузу эди, чычхан тешикке ушап, кенгере да, тар бола. Аны ичинде кымылдагъанны да киштик чычханнга ушатды. Ушагъан этгенликке, чычхан, гылыу бала да туююлдо. Не затды ол, бугъа да кёрюне, жукъарып, кызаргъан чапыракчыкылай, кълтырай тургъан?

Киштик, онг ал аягъын кётюрюп, кыызчыкны эрин кыйырларына шош-шош къатылды. Бош, анстан, неди бу дегенча этип. Гитче адамчыкъ ауузчугъуна абери жетгенин сезип, сезгени бла тенг кычырыгъын жутуп, эрин кыйырларына жетгени эмерге энкледди. Киштик, къркъргъа бла кълалыргъа билмей, жуңчуп, ол жуңчугъан къадаарында аягъын артха алды. Ёшюнюн артха алай терк сыйырмаучу эди аны кёюнуна кысыучу жылы, огъурлу зат. Бу жол а анга не болгъанды, ёшюн аны туююлмюдо, тартыргъа нек кыймайды? Сабийчик ёпкелеп, къатып, бетчиги морланып, бууала болду. Бууулуп, ёлюп къалады деп, къркъруп, мычымай биягъы ал аягъын къагъанакны эринлерине жетдирди да, сангыраулугъундан аязып, тийрени эшитди. Кыызчыкъ киштикни аягъын муштухул эме эди, сют чыгъаргъа унамагъанын ангылап, алай аны сылтауун ёз хомухлугъундан кёрюп, къадалып. Киштик аягъын артха къачырыргъа ашыкъмады – гитче адамчыкъ аны, жаратып, муштухул эмгени хычыуун окъуна кёрюндю. Ол хычыуунлукъ балаларын эсине туюшюрдю. Мындан алгъаракълада ала аны биргесине эдиле. Эмчеги сайын бири. Кертиди, киштик аланы барысын да кеси ёсдюргеменди – иеси Мисирхан да болушханды. Сора, аланы аналары жангыз туююл эди да, Мисирханны да бар эди эркинлиги ол балаланы адамлагъа юлеширге. Юлешди. Не этериксе? Жашау алайды. Киштикле балала къозлайдыла – адамла юлешедиле. Сары киштик анга эртте юйренгенди, анда хата кёрмей эди ол. Бир тёлю ёсюп, къоншу журтлагъа кетерге, башхасы тууады – анагъа жангы къууанч. Энтта да киштик къуру туююлдо – ауурлугъу барды,

хычыуун ауурлугъун ол эртте сезгенди. Элге адамла къайтмасала, узакъда къалсала, не этерикди ансы? Балала табып, сугъарылып, къарыусуз болуп, Мисирханнга келиучю эди, анга бир уллу игилик-жумуш тындыргъанча. Энди уа къайдады ол? Къолан балачыкъларын къубултуучу Зайнафны къайдан табалсын?

Къызчыкъ аны аягъын эме тургъанын да унутуп, сары киштик мудахланды, кёзлерин жумуп, жиляды. Огъесе унутмагъанмы эди гитче адамчыкълары? Олму салды аны жюрегине къайгъларыны, бушуу-бушманлыкъларыны, кюйю? Энди къызчыкъ да, киштикни тууарыкълары да ёксюздюле, журтсуздугла. Къайда агъач, таш тюбюнде ачдан ёлюрле, кийикленип, къайсы къутургъан суугъа секирилме? Киштик балала недиле, аналары кеси ёлгюнчю, аланы атып кетмез, агъачха, таугъа барса да, биргесине тирилтир да, жыйын болурла. Бу адам балачыкълары жарлы ансы, сейир тюйюлмюдю адам баласы киштик баладан да жарлы болуп къалгълары? Адамлагъа келген палах жаныуарланы онгдуурму да? Таш, агъач, топуракъ-суу да, адамла, жаныуарла да бир юйюр болгъан болурла ансы, гитче адамчыкълары жилягълары аны алай нек титиретеди? Гитче адамчыкълары кычырып жилярыгълары келди киштикни. Болалмады. Къызчыкълары кычырыгълары, бууаланып жилягълары, биягъларында ичине кирип, ыргакълары къалгълары, кымылдай башлагъан балачыкъларына къошулуп къалгълары, бир тюрю сезимге хорлатып, къоркълары да этип, къачаргълары кёлленди. Гитче адамчыкълары къоюп кеталмады. Абериден бек къоркъса, балалары къоюп къачыучусу, сора, сокъуранып, мычымай артха чабып келиучюсю да эсине тюшдю. Жандан бала татлыды. Сора гитче адамчыкълары анасын къаллай жаныуар элгендиргенди, баласын агъач ундурукълары унутуп, жанын къолуна алып къачарча? Бёрю жыйынмы элгендиргенди неда къутургъан итлеми? Огъесе танг аласында Мисирханнга келген «къара чурукъла – къара маскеле», кирип, къызчыкълары анасын юйюнден тышынамы атдыла, кезиу-кезиу юрюшюп, агъачхамы къачырдыла? Не да болсун, зорлукъ-артыкълыкъ жетип, жунчупюркюп, эслерин тас этмеселе, адамла балалары унутуп къачарыкълары тюйюл эдиле.

Сары киштик, сорууларына къызчыкълары жууап берип, бушуулугълары юсюнден хапар айтырыкълары, кёзлерин ачып, тийреге къулакълары салды, адам балачыкълары сагълары. Ол, киштикни аягъларындан сют чыкъларымагълары энди ангылап, башын бир жанына аудуруп, эрин кы-

Иырлары бла, жарты ачылгъан ауузчугъу бла не эсе да бир затны тутаргъа кюрешди. Алай хауадан сора жукъ жокъ эди. Эринлерине абери илинмеди да, къызчыкъ, жангыдан сескенип, ёпкелеп, ёпкелегенин кычырыгъы бла билдирирге ашыкъмады. Манга сютюн кызгъанган кимди дегенча этип, кёзчюклерин кенг ачып, киштик таба къарады. Терлеп, суу-салам болуп. Къарамы илиндими-илинмедими, сары жаныуаргъа жангыдан симсиреп, ёхтюнюп, аякъларын-къолларын тыпырдатханын тохтатды. Чёгюп, юсюне къарап тургъан ким эсе да, не эсе да, къызчыкъны андан ангылагъаны болмады. Жылыу ура эди андан, алай сют ийис а келмей эди. Ушамай эди ол чыртда сабийчикни кююнуна-ёшюнюне кысып, къарынчыгъын токъ этиучю жылы да, уллу да затха. Аны уппа этип, жумушакъ ауазы бла хычыуун сёлешюучюге. Ол алай этсе, эснеп ышарыучусу да къызчыкъгъа хычыуун кёрюнюучю эди. Бу чёгюп тургъан а кеси да бир тюрлю гитчеде, терезеден ургъан жарыкъны окъуна тыялмайды. Сора неди, кимди бу, жылтырауукъларын ёчюлтмей, анга къарагъан? Не умут этеди? Къызчыкъны кесине кысып жылытыучу зат эсе, энди тойдуруп, нек жылытмайды, сууукъ кирип, кёбюп, къарыны буруп-буруп, онгсуз этгенин кёрмеймиди? Жылтырауукъларын ёчюлтюрге кюркыгъанча, кымылдамай, узалып, къызчыкъны тулукъ болгъан къарынчыгъына жылыуну хычыуунлугъун сездирмей, туруп турады.

Терезеден ургъан кюн таякъла, киштикни кёзлерине сёдегей тийип, аланы уллула этип, бир тюрлю жылтыратдыла. Тюз да ол кезиуледе къарынчыгъы ачы-ачы бурду да, къызчыкъ аякъчыкъларыны инчиклерин бир бирге ышып, кёлчукълары бла хауаны сермеп-тюртюп жияды. Энди аны жияуу кысха-кысха бёлюнмей эди, ауузчугъу жабылмай эди. Гитче талгъыр кёзчюклерин абери кёрмей, къаты кысылып. Акъ бетчиги бютюн гитче болуп, жыйырылып, отха кёмюлген алмалай болуп, тегерекленип. Ачмай эди къызчыкъ чыртда кёзлерин, бёлмей эди, селейтмей эди кычырыгъын. Да, кёзлерин ачып, энди ол кимни излесин, кимден болушлукъ тапсын? Жокъ эди къагъанакъгъа кишиден да себеплик, сыйырылгъан эдиле андан жылы сют, ананы жумушакъ ауазы, сёзлери да. Къычырыкъдан бла къарын ауруудан сора абери кюймады анга къадары. Анымы сзди къызчыкъ, ким билип айтсын, бу мен келген аман, огъурсуз дуняда бууала кычырыгъым окъуна кълсын дегенлей этип, битеу бар кюшчю-

гюн, онгун, кьолайын да кычырыгына кьошду. Отоуну тыкма толтуруп.

Сары киштик адыргыланды. Сабийни бууала жиялуу, кычырыгы ичине-кыарынына кирип, балаларын элгендиргенча болду. Кычырык да, балалары да ичинде тыпырдап, тышына чыгаргча кюрешгенча, онгсузлугун сезди. Огъесе, кертда, кызчыккыны кычырыгы ичинде балаларынамы кьошулуп кьалды? Сейир эди, тюрлю эди киштикни халы, кеси кесин таныялмай, аны кыарыны да буруп, ичинде балалары ары-бери секиришгенча.

Кызчыккыны тьялмазын, анга болушалмазын ангылады ол. Ундурукдан секирип, кьачып чыккыды, балаларын палахдан кьачырыгча кюрешгенча.

* * *

Сары киштик, кьачып, кызчыккыны кычырыккы, жиялган тауушу ызындан сюрюп, иги кесек барды. Кьайры барганын, ёз арбазына жетип, андан ажашып, узайганын билмей. Бир заманда, арбаздан асыры узак кетгенин ангылап, эс да жыйып, жангыз ёсген кертме терекни тюрлюнде тохтады. Чёгюп, солууун селейтирге, ичи чайкьала турган гыбытлай, ёрге-энишге силкиненин чёкдюрюрге кюрешди. Болсада, эси кызчыккыны бууаланып кычырганына кетип эди да, тийреге кьулаккы салды. Жиялган таууш эшитмей, кьууанып, кьарт кертме терекни тюрлюнде мычыргча умутланды: кьарт кертмелени тюрлюнде гылыу, чычхан тешикле кёп болуучулары да эсине тюшду. Кызчыккыны да тохтаганы иги болду деп келди кёлюне. Алай, ол тюрлю оюм эсине келир-келмез, биягы гитче адамчыккыны тюрлюмекленип кычырганы кьулагына чалынды. Сары киштик секирип ёрге турду да, ауур кыарыны жерге жете, адам балачыккыны жиялганы таба сагьайды. Сейир тюрлюмюдю – жиялган таууш, олсагьат тунчугуп кьалып, аз замандан тюз кьатында эшитилди. Киштик, ары-бери кьарап, жуккы кёрмей, элгенди: кызчыккыны кычырыгы аны ёз кыарынындан чыгча эди. Тамагын кьургьаккысытып, буууп, кьарылтып. Не ди ол деп, ангыларгча кюрешди киштик. Кертда, гитче адамчыккыны жиялганы, киштик бала болуп, кыарынынамы кирди, не да ичинде балаларына кычырыккы, бууала аурууму жуккыду? Сары жаныуар солууун тыйса, кычырыккы да ичинде эрип кьаллыккыча, ауузун гам кысыды, жухунда мыйыккылары ёсген кьара сепкиллери ачыгьанларын сезип. Энди аны ичинде абери тыпырда-

май эди. Балалары, секиришип, къарынын ачытханлары селейди. Алай, киштик тишлерин не бек гыжыландырып, къарынын ёрге тартса да, сабийчикни кычырыкъ тауушу чёкмеди, ёчюлмеди. Ол былайдан келеди, бу жерден эшитиледи деп билмейди. Кесини ичи шошайгъанына арталлыда ишекли болмай, жангыдан тийреге кзулакъ тикди. Ол кезиуледе къарт кертме терекни тубюнде тешикледен гылыу чычханла чыгып, чачылышып, Черекни жагъасы таба жортушдула. Гылыуламы эдиле ала, огъесе кычырыкълaмы – аны мычымай ангылап да къоялмады киштик: алай терк къача эдиле узункъуйрукъ жаныуарла, кычырыкъ туюмчекле болуп кългъанлай. Киштик, абызырап, ызларындан къарап турду. Энди кычырыкълa кёп болгъанча эшитилмейдиле: бирлешип, тёгерек ташлай болуп, Черекни жагъасына ташайдыла. Алай кычырыкъ тохтамады: къайдан чыгъады ол? Жагъа таба тёнгереген ёчюлгенди, сора къалайдады? Киштик, кеси кесине эс тапдырыргъа кюрешип, сабырланып, къарт кертме терекге ишекли болду. Алайды, аны ичинде тыпырдайды кычырыкъ, ёрге-энишге секирип, терекни бутакъларын чыккырдатып. Кертме терекни ауанасы да титиреп, силкинип. Угъай, кълмагъанды бу тийреледе ырахатлыкъ, энди боллукъ да болмаз – сары киштик агъачха, таулагъа къачар умут этип, алай, кёлленалмай, нек эсе да сокъуранып, арбазларына чабып келди. Ёлсе-кълса да, Мисирханны арбазы аны да журтуду, балалары ёсюп, жортуп, ойнап айлануучу журт.

Киштик арбазда тохтамады, чартлап юйге кирди да, Мисирханны ундурукъ тубюнде букъду. Энди кычырыкъ, не сабий жиягъан бууала таууш эшитмейди ол. Къууанып, кёзлерин кысыды. Шошайыргъа керек эди. Неден арыгъан эсе да, санлары ырмахдыла. Кълалкыгъанмы этген эди – сескеннгенча, бир тюрлю болду да, сора кзулагъына тулукъ тыхырдагъан таууш кючденбутдан илинди. Санлары тирилип кълып, киштик алгъа силкинди, алай, ашыкыгъанын мычымай ангылап, онг аягъын жерден айырып, кзулакъларын да жумгъанлай туруп турду. Аргъы мюйюшде тулукъну юсю бла чычхан энишгерек саркъа да тохтай, дагъыда таукеллене да саркъа келе эди. Тулукъну бухчагъына жетип, гупушланып, аны кемирип башлады. Бухчакъ асырыкъаты болур эди, тыхырдатып, кёп мычыды. Тешалдымы-тешалмадымы, нек эсе да сокъуранып, къара жюнгулмакчыкълaй болуп, юй тубюнде тауушсуз тёнгереди. Юй былай шош болуп ол бир заманда да кёрмегенди.

Кенг, уллу болгъанча да кёрюндю отоу. Чычхан, къууанып, ары да, бери да тёнгереди. Энди юнню хар мюйюшю да аныды. Ол хужулукъ киштик да жокъду, тулукъ артындан бери чыгъаргъа неда аны бухчагъын тешерге къоймаучу эди да. Ёлген болур къурурукъ, ёлмеген эсе да, адамланы ызларындан кетгенди, баям. Кесин алагъа тенг этип, теше-мёшеледе жатыучу эди да, барсын, урудан чыгъалмай турсун. Чычханнга уа керекмейдиле юнню иелери. Энди ол кеси боллукъду отоугъа ие. Аны тёрт мюйюшюнде тёрт тешик къазар. Мюйюшле аздыла анга, тёрт къабыргъаны тюплерин да тешерикди, кюнде, кечеде сары топуракъ ийис этип турурча. Артда уа ол топуракъ тебечикледе ханс ёсер да, бютюнда иги болур. Балалары, къоркъмай, эркин чабып ёсерле. Эсиндеди чычханни – мюйюшню къазып, уа ишлегенлей, ким эсе да аны мылы топуракъ бла жабып къойгъан эди. Балалары бууулуп, кеси кючден къутулгъанды. Энди уа – хар зат да аны. Ма бусагъат тулукъну тешер да, нартюхюн юй тюбюне жайып, зауукъланыр. Къалай хычыуунду адамла юйлеринден къачсала. Чычхан, агъач ундурукъну аллында къакъ этни бурхучукъларын табып, бирчигине къадалгъанлай, киштикни сагъайып тургъан ал аягъыны ауурлугъун хазна сезмеди.

Сары жаныуар аны не ашап, не ёлтюрюп къоймады, олсагъат адам балачыкъ эсине тюшюп, ары къууулду, чычханни эки тишини кыйырларына илиндирип. Жор-туп келип, ундурукъгъа секирип минди. Къагъанакъ къызчыкъ таууш затмы эшитди, ундурукъну аз-маз тепгенинми сизди, неге эсе да сагъайып, чырдыгъа къарап, шошайды. Сейирсиннген этгенча. Ким келди аны кююнуна къысып булжутургъа, сууукъ болуп туруп, энди уа кюйюп-бишип баргъан санчыкъларына сериу-юн этерге? Сабийчик ачма-туйюлме деп да билмейди энди. Этини къызгъаны унутдургъанды анасыны жылыууна, сютюне термилгенин, къарыны кёбюп, буруп онгсузландыргъанын да! Жокъ эди къызчыкъны дуниясында, тийресинде да абери бар эсе, аны къызгъан санчыкълары, кюе тургъан уууртчукълары бла къургъакъдан къысылып ачыгъан тамакъчыгъы, исси ауузчугъу бар эдиле. Сабийчик алыкъа аланы сезала эди. Бурунчугъу тунчугъуп, ауузчугъун жабалмай, тамагъын жумушаталмай кыйналгъанын да. Алай, не тюрюлю эсе да, къызчыкъ биягъында аны онгсуз этген азапдан азатланнганды. Тап, сары киштикни кёрюп, ол аны жылытыучу, кесине къысып ийнакълаучу огъурлу зат болмагъанын жангыдан ангылап, къарамын анга бурду.

Киштик биягъы ал аягъын сабийни исси эринлерине жетдиргенде уа, андан ауузчугъун къачырыргъа кючкъарыу окъуна тапды. Кертда дегенлей, кимди бу, къызчыкъны ётюрюк зат бла булжутургъа кюрешген? Эки жылтырауугъу узакъда, теренде да жаннган затха сабий къарай кетди да, ала кёп болуп къалгъанларын олсагъат кёрюп къойду. Жылтырауукълары анда-мында мыдыхланып, жаннган отчукъла болуп. Ол отчукъла ары-бери секиришгенлерин, узакъгъа кете да, жууукъ келе, тюз да ауругъан къарынчыгъында жана тургъаанларын кёрюп, ким эсе да аны булжутургъа кюрешгенине ыразы болду. Ыразы болгъанын ышарып билдирирге керек эди да, къызчыкъ кесин кюле тургъан сунду. Бусагъатда ол бир тюрюк хычыуун женгил сезими бла аны къубултуучу уллу, жылы затны да эсине тюшюрдю. Билмей тургъанлай къарылгъач болуп – къарылгъачмы, огъесе жаннет чыпчыкъмы эди? – отоуда уча кетип, эшикге тюзелди да, тышына чыкъды. Юйню төгерегине уча, айлана кетип, узун ожакъгъа къонду. Къолан ашыкълай, гитчечик эди ол. Кюн а бир жылы, юй башында саргъалгъан кырдыкга алтын суулай төгюлюп. Нарат бешикде сыртындан жатып тургъанда кёрюучю эди къызчыкъ кюн жарытхан кенг, уллу дунияны, бийик, булутсуз кёкню. Энди уа жаннет чыпчыкъ, огъесе къарылгъачмы эди, ары – узакъгъа, бийикге да термилди. Ожакъдан айырылды да, жолгъа тебиреди, къанатчыкълары асыры бек къызгъанларын сезип, мадар табалмай – энишге, черекни жагъасына тюшдю. Учуп, учуп, барып турду да, сора ёшюнюн салыучу хычыуун къоллу затны кёрдю. Ол кетип бара эди, гюрюлдеп төнгереген уллу «бешикге» минип. Бусагъатда ангылагъан эди къарылгъач болуп къалгъан къызчыкъ гюрюлдеген бешикдеги аны анасы болгъанын. Къызчыкъны жылытып, кесине къысып, тойдуруп, зауукълукъ берип тургъан анасы. Энди уа къызчыкъ ачды, къарынчыгъы да онгсуз этгенди, анасы уа, аны унутуп, «бешикде» жатып барады. Ол да учуп бара болур ансы, жаннет чыпчыгъы ызындан кючден жетеди.

– Мени къоюп кетип бараса, анам!

Къызчыкъ анасыны хычыуун, жапсаргъан ауазын эшитмеди. Жилиярыгъы, къычырлыгъы келип, жилигъан а эталмай, ёпкелеп, гюрюлдеген «бешикден» артха къалыргъа суймей, аны онг, сол жанына да ётюр, учду.

– Кёрмеймисе мени, огъесе жапсарыучу сёзлеринги унутупму къойгъанса?

– Ауазынгы эшитеме, кёрген а эталмайма, къычы-

рып жиялгъан тауушунгу. Арбазымдан былайгъа жетгинчи, сокъур болуп къалдым. Менлей жияй къалсынла, танг атмай кирип келип, ундурукъдан атханла, сюнгюню ёшюнюме тиреп, тышына къыстагъанла.

– Нек жияйса, сени да къарынынгмы ауруйду, суугъамы термилесе?

Жаннет чыпчыгъы анасыны жууабын эшитмеди. Къыстауланган гюрюлдеучю «бешикни» ызындан теркирек учаргъа кюрешди.

– Къарап, бир кёрсем эди деп термилеме. Къаллайчыкъ болгъанса, къызчыкъ? – деди ананы ауазы.

– Къарылгъач, жаннет чыпчыгъы да болалама. Бусгъатда жаннет чыпчыгъыма. Кёргенмисе бир заманда жаннет чыпчыгъын? Ол бек ариучукъду, къолан ашыкълай, гитчечик. Мен сени къоюнунга, хуржунунга да сыйынырыкъма, – ала бар. Къоюп кетме!

Анасы жукъ айталмады. Аны шор таралып жиялгъанын эшитди жаннет чыпчыгъы. Гюрюлдеп тёнгереген «бешик» асыры терк баргъанын онгсунмай, учуп аллына ётдю да, «бешик» бла эришип, бираз барды. Тыялмады да шоайталмады.

– Анам, алай къыстау тебиретме бешигинги, ызындан жетип баралмайма!

– Къайт артха, къызчыгъым, къайт! Туугъан элингден узакъ кетме, ажашырса. Элибизни таш хуналарындан, алма, кергме тереклеринден ажашмай, уч, аз-кёп учсанг да!

Балалары оу-шауланып, макъырышып, жатхан жерлеринде кеслерин тыйдырмай-тынчаймай башласала, ачдан неда ауруп къыйналгъанларын билип къоя эди киштик. Сабийчикни ырахатлыгъына андан къууанган эди. Биягъында ол келтирген чычханны ашап, жукълагъан сунуп. Кесин анга ийнандырды да, неге эсе да ыразы болуп, хурулдаган окъуна этеди. Бир кёзюн къысып, экинчиси уа анга бойсунмай, сагъайгъанлай къалды. Къызчыкъны кёлу-аягъы къымылдайды деп сезалмады киштик. Элгенип, неден элгеннгенин а билмей, секирип турду да, жууугъуракъ келди: къызчыкъны солууу юзюлмегенин ангылап, жерине къайтып чёкдю. Сора, адам балачыкъ къолчукъларын бла бутчукъларын тартып, жангыдан шоайгъанын да кёрдю.

– Сен, мени къоюп, къайры бараса?

– Тыш жерлеге элте болурла. Алай мени ары жетдиралмазла. Термилген ауруу жолда хорлар да, ким биледи, кёгюрчюн болурма, неда – тюлкую, чабакъ, бёрю...

– Сора сен бери – манга – учупму келликсе?

– Тыш жеринде кёгюрчюн да сокъурду – анда, узакъда, бутакъдан-бутакъгъа тюртюле, къона, термирме. Бёрю, тюлкю да бол, чабакъ болуп, сууда окъуна жюз, айымыды: жесир къайда да жесирлей къалады.

* * *

Къызчыкъ жукълап тургъан сунуп, киштик къымсыз болуп, шошайып, кёп сакълады. Гитче адамчыкъны къоюп-кетип къалыргъа кёзю къыймай эди. Киштик, кюнню кёзю тау артына тигелеп, анда кёп айланып-жюрюп, сора дагъыда терезени къызартхынчы дери сакълады. Къызчыкъ ол заманда да къымылдамады. Аны асыры тынч жукълагъанын жаратмай, экили болуп, киштик ундурукъдан тюшдю. Ач эди. Аш мажарыргъа керекди – кесине да, адам балачыкъгъа да. Алай арсарсыз чыгъып кетмеди: нек эсе да терезеге сагъайып, къуйругъундан чёкдю: терезени сынган мияласыны жютюсюне хаух къонуп тургъан къызыл-къолан чыпчыкъ башха, киштик эндиге дери кёре, марай келген къанатлылагъа ушамайды. Ол чорбат, сабан чыпчыкъланы таныйды, къарылгъачланы, байрым эркеклени, къузгъунланы да. Быллайын а биринчи кёреди, ёшюнюн бла къанат тюплерин ёртенчикле сыйырып, акъбоюнчукъ. Киштик сугъанакълыкъ этип, терезе тюбюне къысылып кюрешмеди – чыгъып кетди.

Гюл ханслай ариу чыпчыкъ, аны ызындан учуп, алгъа ётдю да, арбазны къыйырында тырхыкны мюйюсюне къонду. Алайдан да сескенип, къарт кертме терекни бутагъын сайлады. Киштик, нартюх дуугъа жетип, чычхан тешикни жыйылап башларгъа, биягъы учуп келип, дууну чалы къазыгъына къонду. Киштик, бауурланып, тынчайып, чычхан уулаялмай эди: тюз да былайгъа жетер-жетмез, биягъы адам балачыкъны бууала тауушу эшитилгенча болуп, ол тауушха тёзалмай, бауурун жерге къаты басды: адамчыкъны къычырыгъы къайдан, къайсы жанындан чыгъып, тийреге жайылгъанын шарт билалмай, алай кесине ишекли болуп, башын дуу тюбюне букъдурду. Тийре шошаймады. Сабийчикни бууаланып жилигъан тауушу киштикни ичин урдуруп, тыпырдагып, тамагъында тугулланды. Сора, не энишге, не ёрге бармай, иги кесек мычып, жумушады. Киштик суусалам да, къарыусуз да болуп къалгъанын сезди да, кесин ачлыкъгъа хорлатхан сунду. Чычхан ууламай жарарыкъ туююл эди.

Тыш адамланы сары киштик кенгден окъуна кёрдю. Ала экеулендиле. Арбазгъа кирип, андан да ётюр, бо-сагъа аллында тохташдыла, юйге кирейикми, кирмейикми дегенча. Сора арсарлыкъларын хорладыла. Мисирханны отоуунда, алыкъа тоналгъан болмаз эди, ырысхы кёп эди, тёгюлюп, ары-бери чачылып. Бийаслан къуууту бла тулукъну, къабыргъагъа сюеп, башын тап къысды, Мисирхан артха къайтып келликча. Нохцукъ хапчукну-харекетни жыйышдырып, хар затны кеси жерине тапдырыргъа кюрешди. Абериге сугъанакълыкъ этмедиле, жалаңда Мисирханны гюлмендисин алды Нохцукъ – юсюнде кир чурукъ ызы бла жыйгъыч тюбюне къысылып тура эди, алмай къояргъа нек эсе да ырыслады.

– Юйде боллукъ туююлду ол, тышында излерге керекбиз, – деди келгенледен бири. Аны ауазы жумушакъды, Мисирханны аузыча, хычыуунду.

Киштик келгенледен къоркъуп къачмады. Жумушакъ ауазлы адамны жыйысы, Мисирханны жыйысына ушагъанын сезгенде уа, къонакълагъа бютюнда жумушады. Тап, башын кётюрюп, макъыргъан окъуна этди. Аны макъыргъанында изгилтинликни шарты белгиленмеди, эрттеден бери аш ашамагъаны бла ашны адамла тапдырычулары, энтта да аны умут этгени эшитилди. Нохцукъ, ийилип, сыртын сылай, бютюн бек жууушдуруп, къюнуна алды. Киштик, тиширыуну къолунда гюлмендини ийсин тансыкълап, мыккыл да болуп къалып, хурулдады.

– Бу чыпчыкъны уа кёрмейсе! – деди Бийаслан, сейирсингенин жашырмай, – бир тюрлю сагъайып къарайды бизге.

– Жаннет чыпчыгъы дейдиле быллайлагъа, – деди Нохцукъ да, къанатлыны ариулугъуна сейирсинип.

– Жаннет чыпчыгъы адамла бла къоншуда жашайды деб’ а билмей эдим.

– Биз билмегенликге, жашай болурла, ансы къайдан чыгъарыкъ эди?

– Адамла кетдиле, юйлери бош къалдыла деп келген болур.

– Жарсып, адамланы излеп, термилип айлана эсе уа?

Хапар аны юсюнден баргъанын билген-ангылагъан этгенча, къолан чыпчыкъ, жухчугъун чюелтип, бир кёзюн сёлешгенледен алмай, сагъайгъанлай турду.

– Къолгъа юйреннген къанатлы болур ансы, бизден

нек къоркъмайды? Инбашыбызгъа къонаргъа хазырды. Кючден тыяды кесин, – деди Бийаслан, дуугъа жууукъ келип.

– Аллах барды, бизге бир затла ангылатыргъа термиле болур дейме, – деди Нохцукъ, къарындашыны жингиригине къатылып. – Ийнан, бошдан туйюлдо ол. Барды бир адыргысы...

– Мен да алай сунуп къарайма, – деди Бийаслан.

Кёкню бийиклигинде зурнукла ючгюл тизилишип келе эдиле. Мудах, шургулу къырыу тауушлары аз эшитиле, кечгинлик тилегенча. Таулула, сиз, жеригизден айырылып, узакълагъа кетдигиз, биз а сизни журтларыгъызгъа къайтып келебиз деп. Къайтыпмы келедиле, огъесе ёнгелепми барадыла, къалайда, не жерледе къонуш этерле? Нохцукъ, тохташып, къанатлылагъа къарады. Бийаслан да, энишгерек озуп, тохтады. Шаптал терекчикни къатында. Ол, жашил назик чапыракъчыкъла ийип, чагъыуун ача башлагъанды. Арлакъда уа балли чыммакъ-акъ булутлай болгъанды, аяз къатылгъанлай, юзмелтлей созулуп, кёкге учуп кетерикча, женгилди. Элни къуршалагъан тауладан эниште тигелей келип, симсиреген агъач да жашилленген болур, узакъдан къарагъан кёзге уа къаралдым кёрюнеди. Ашыгъып чакъгъан жемиш-көгет терекле андамында акъ хомпукла болуп, хаух къоннган булутчукълагъа ушайдыла.

– Жылны бу заманында табийгъатны былай жангырып-жашнап ким кёргенди? – деди Нохцукъ.

Бийаслан да аны юсюнден сагъышланып келе эди да, жукъ айтмады. Экиси да тынгылашханлай, суу жагъада ёзеннге жетдиле.

Ёзен уллу эди, жагъа узуну созулуп. Бир этегинден къарасанг – аргъы къыйырына кёз илинмеген.

Ёзенни малтап, кёпюрге ётюп кеталмадыла эгеч бла къарындаш. Келишмей, сёзсюз, хапарсыз бир бирни ангылап, иги кесекни сюелдиле. Не эди ол, аланы мудахландырып, жолларында мычытхан? Ёксюз къалгъан агъач, бийик тауламы? Огъесе кенг ёзенни ариулугъуму? Ким биледи. Аны къалын кырдыгы инчикден ёрге ёсгенди. Къызыл-ала, сары, акъ гюлле, омакъ хансла къатыш. Аяз, барысын да бирге къошуп, сююзлте, чайкъай турады. Арлакъ къарагъан кёзге уа ол – къызгъыл, алтын, кюмюш суучукъла, ууакъ къалтырап, къайры эсе да саркъып баргъанча кёрюнеди.

Жай айлада ёзенни кырдыгы ат кючден жыргъан кюйюз болады, аны мен кёре тургъанма, дериги келди

Нохцукъну. Алай, жукъ айтмады, ёзенни гюл хансларыны шыбырдашханларына къулакъ тикгенча, кырдыкны мудах жырын эшитирикча, шошайды.

– Кёремисе, биягъы жаннет чыпчыгъын, бизни ызыбыздан учуп келгенди? – деди сора ол Бийасланнга.

– Мен анга эртте эс бургъанма, – деди жаш да.

– Огъесе ол тюйюлмюдю?

– Олду.

Жаннет чыпчыгъы, къадау ташны чукуюна къонуп, адамла таба сагъайды. Киштикни шош макъыргъанын эшитип, къуйрукъчугъун силдеп, къызгъыл дёрденчигин Нохцукъгъа бурду. Аны кюннге айланган кёзю кызыарып, муркку бюртюкге ушады. Башында къатапа кекели кёпчюдю.

– Муну бизден не эсе да бир умуту барды. – Бийаслан, къол аязын тутуп, алгъаракъ атлады. Чыпчыкъ, учуп, сызылгъан жинклей болуп, кырдыкга ташайды. Андан ёрге чыгып, бийикде аз-маз къалкъып, гюл хансха къонду. Гюл ханс, къанатлыны ауурлугъуна тёзалмай, ары-бери чайкъалып, алай эс тапды. Адамла озгъунчу сакълап, сора кызыл-кёлан гюл юзюлюпмю учду – жаннет чыпчыгъы, кесин кёпюр таба сызып, аны къулагъына чёкдю.

Аны элгендирирге къоркъуп, алгъа барыргъа бла тохтаргъа билмей, Нохцукълары сакъ атладыла.

– Аллах бирди, – деди къыз, – бу къанатлы бизни кетерибизни скоймейди. Не эсе да бир зат билдирирге кюрешгенге ушайды.

– Адамлагъа юйреннген чыпчыкъ болур.

– Ийнан, иш анда тюйюлдю.

– Недеди сора? – деди Бийаслан шош ауаз бла. Уллу сёлешсе, чыпчыкъ анга айып этерикча.

– Билсем а... – Кёлуне келгенни Нохцукъ да айтмады. Адам дегенинг аз затха ишекли болмайды, барысын да кертиге санап, хапарлап, къалай турсун ансы? Тап, айтама десе да, тили айланмазын ангылай эди. Нек? Къоркъгъанмы этеди, огъесе ырыслагъан? – Нохцукъну эсине кёп тюрлю оюм келе эди да, барысын да ёчюлтюрге кюреше эди. Кертда дегенлей, чыпчыкъны бир тасхасын билип, аны юсюнден хапар башланганлай, ол эрип, къоргъащин тамычылай болуп, кёпюр къулагъындан энишге – Черекге саркъып кетерикча. Бийаслан да тынгылай эди. Экиси да, акъырын, эслеп атлай, кёпюр юсюне чыкъдыла да, аны аргъы билеклерине жууукъ къысылып, озуп тебиредиле. Къарамларын чыпчыкъдан алмай-бурмай. Чыпчыкъ да къарамы бла

аланы ашырып турду. Не эсе да бир белгисиз кюч тартханча, Нохцукълары да тохтап, артха къарай-къарай бардыла: чыпчыкъ жеринден тепмей эди. Кенг да, ариу да журтлада, адамлары узакълагъа кыысталгъан журтлада кеси жангыз къала эди. Мында агъач, таш да, кырдык, гюлле да кёп эдиле. Черек толкъунланып саркъады, шаудан суучукъла тауладан энишге окъаланып-кюмюшленип чабышадыла. Алай адамсыз журтлада кеси жангыз къала эди ол.

Иги кесек баргъандан сора да, Нохцукъ бла къарындашы, жангыдан тохтап, къарамлары бла жаннет чыпчыкъны изледиле. Кючден эледиле: чыпчыкъ, кёпюрню билеклигине жабышып, кетгенлени ызларындан мудах къарап тургъанча кёрюндю къабартылы кыызгъа. Жокъ эди жаннет чыпчыкъны барыр жери. Къуругъан журтлада терек бутакъла да къууандырмай эдиле аны.

* * *

Сары киштик кече узуну ундурукъ тюбюнден чыкъмады. Нохцукъ келтирип жибергенлей кирген эди ол ары. Къачып, эс табып, жюрегини кыыстаулугъун селейталмай, мюйюшге кыысылып, бауурланып турду. Хар эшитген адам ауазындан сескене, ундурукъ тюбюнден къачаргъа умутлана, чыгъаргъа да базынмай. Ким эсе да табакъчыкъ бла сют да салды. Ол туююл эди аны къайгъысы. Бир кесекден дагъыда эт къабын узатдыла. Ач эди киштик, алай кыымылдамады. Артдаракъда, сабырланып, кълкыгъан да этди. Ол халда кёп мычырыкъ эсе да, ким биледи, Мисирханны жыйысын сезип, сагъайды. Къайдан келген жыйы эди ол? – Сары киштик, къууанып, батыр болуп, ундурукъ тюбюнден башын къаратды. Мисирханны излеп, хар кирген, чыкыгъан адамны ары да, бери да ашырып турду. Тапмады, кёрмеди. Алай, иесини жыйысы ундурукъ къулагъындан келгенин ангылап, жеринден тепмеди. Не тюрюк эсе да, ол жыйы аны таукеллендирди да, тыш адамла берген этчикни ашап, сютден да ичди. Тойгъандан сора, жесирлигин унутаракъ окъуна болуп, босагъа юсюнден арбазгъа къарай, жухун жалады, бетин жууду.

Арбазда анга хата этерик жан кёрюнемеди. Ит-зат излей эди да, тапмады. Адамла уа – арбазны башха этегинде олтуруп. Аны кююнуна кыысып, бери келтирген тиширыу нек эсе да арбаз бла ары да, бери да ётдю. Къачмай, жашаргъа таукелленди киштик. Жолоу-

чулукъда къоюнунда жылытып келген адамгъа юйренген да этгенди. Иеси Мисирханны «от арба» бла алып кетгенли, ол бир да кёрюнегенди. Киштикге уа ие керекди, адамла болмагъан къуру журтлада жашаргъа да суймейди. Мында уа не хата кёрлюкдю: ачымагъан сют ичирдиле, эт да суюксиз эди. Жаратмаса, ким тыяллыкъды? Къачар да кетер. Сау къаллыкъ, ол къоюнуна къысып келтирген башын жапмагъанды: жолну танийды. Ашагъан ашы эригинчи, ёз журтуна жеталлыкъды.

Киштик, тийреге юйюрсюнюп, арбазны бир къыйырындан экинчисине барып чёкдю. Бош алай, башха киштик кёрсе, къыстаргъа. Энди тийре, арбаз да аны чычхан ууларыкъ жери болургъа керекди. Туурагъа чыгып, айланып-жюрюп, жыйысы бла журтун белгилемесе, кёзге уруна турмаса, къоншу киштикле сугъанакълыкъ этерикдиле. Ышаныргъа жарарыкъ туююлдю алагъа. Ёз арбазларын азсынып, башхаланы мекамларына кирип, не табабыз да, не юзебиз деп айланыучудула...

Сары жеринден туруп, арлакъ тепчир-тепчимез, ёре хансланы къатларында жангыдан тохтады. Сагъайды. Къайдан эсе да сабий жилигъан таууш келе эди. Жууукъдан-жууукъ къысыла. Сары, титиреп, олсагъат терлеп къалып, аллы айланган жанына къачды. Бууала буугъан сабийни къычырыгъы, таш болуп, ызынданмы сызылды, огъесе жютю тырнакълы къуш болуп, арт бёксюмюнеми илинди? – Къалай эсе да Сары, бир тюрлю сюрюшюп-абынып, жыгъылды. Жыгъылды да, къайдагъысын-несин да билмей, сойланып турду, къарыны, санлары да ёрге-энишге тартыла. Эс жыйгъанында, сабийни бууаланып къычыргъаны, андан айырылып, кетеден-кете барып, узакъда тунчукъгъанын ангылады. Киштик къарыусуз эди, ырмах. Анда, элде ундурукъда къалгъан гитче адамчыкъ эсине тюшюп, кёп жатды. Адамланы кёз туураларындан ташагъа кетерге керек эди, онгсузлугъун кёргюзтмез ючюн. Алай Сары болалмады, борбайлары къыркъылып. Къызчыкъны жилигъан тауушу да, жангыдан къайтып келип, къулакъларына буштукъланып, тамагъына кирип, андан артха чыгъалмай, бютюн ырмах этди.

Ол жилигъан тауушдан къачан азатланнганын билмеди – терлегени кепчип, аз-маз эс тапханлай, Сары, къуйругъундан чёгюп, арбазгъа къарады. Къайдасыз? Ёлюп къалама, бир болушлукъ дегенча. Алай бош къарай эди – барлыкъ туююл эди ары. Артха къачаргъа арсарсыз эди.

Сары, бек алгъа ёз арбазларына барып, нени, кимни сакълагъанын да билмей, босагъа бла гумуну эшигине кезиу къарай, чёгюп турду. Ол, бу тюрленгенди деп, киштик эслеялмады, алай арбаз алгъыннгы арбаз туююлдю – анда-мында ёре хансла ёсюп, кырдык кёгерип, бир тюрлю болгъанды. Тийре асыры шошду, жели, аязы журтладан ёнгелеп къачханнга ушайды. Хауаны уютуп, къалын этип. Сары жеринден тепмеди: ол алыкъа Мисирхандан умутун юзмегенди. Ийнанмай эди адам юйюне къайтмаз, узакъда къалып къалыр деп. Юйренген жерлери, жашагъан журтлары адамлагъа, жанууарлагъа да татлыдыла. Тыш жерде кесин тыйдырмай, тёзалмай, киштик андан келгенди. Тойсанг, ач болсанг да, ёз журтунгда игиди. Аны ючюн не узакъ, къыйын жолдан да ётерге керекди! Алай киштикни сейирсиндирген: баргъан жерлеринде къалып къаладыла адамла, ызлары бла артха къайта билмей. Былайда Сары, Мисирхандан ёпкелеп, кёзлерин жумду. Ал аякъларын кезиу-кезиу кётюрюп, сынган тырнакъларын жалады. Шинжилеге жыртдыргъан къулагъыны ачыгъанына мадар эталмады, аягъы бла къатылыргъа уа базынмады. Жаммызы, къарын тюбю да ауруй эдиле.

Ташла, шинжиле ичи бла узакъ жол къыдыргъан тынч туююлдю. Алай ол неди, ёз журтунгу табалсанг! Сары, туруп, босагъа бла гуму эшигине дагъыда бир къарады: къайда къалдынг, Мисирхан, баргъан жерингде тоюп, тойдургъан арбазны сайлап, тынчайыпмы тохтадынг?.. Киштик, тюзюнлей къоншу арбазгъа келип, юйге кирмей, бираз мычыды. Къызыл-къолан чыпчыкъ, мияласы сынган терезе кёзюне къонуп, мугурайып тургъанына эс бурду. Къанатлы кёрсе, къозуп къалыучу киштик аны чыртда сан этмеди. Сан этген угъай, шуёхунача къарады. Жаннет чыпчыгъы да таныды Сарыны. Алай таныгъанын-къалгъанын да бир зат бла билдирмеди: мугурайгъанлай турду да, киштик юйге кирип, ундурукъгъа секиргенлей, къанатларын шош-шош къакъды, учайыммы-къалайыммы дегенча.

Киштик, чёгюп, адам балачыкъдан къарамын бурмай, иги кесек мычыды, аны къымылдарын сакълап. Алай, ол ичинде жаны болгъаннга ушамай эди, кёпчюген къымыжа къарынчыгъы кёгерип, кёзчюклери къабыргъа таба мияланып, гитче адамчыкъдан сууукъ тартханча, Сары титиреди. Титирегенин тыялмай, адыргысындан бауурланып, къымылдамай, ол халда дагъыда

көп турду. Къызчыкъны кююп, къачып кетерге кезю къыймады, ол сау болуп, ёпкелеп, ызындан жилярыкъча. Озгъан жай беш баласындан бири суууп, гыжы болуп къалгъаны да эсине тюшдю. Ол заманда Сары аны сау балаларындан айырып, халжар артына элтип, басдыргъан эди. Ёлгенни сауладан айырыргъа керекди – аны жери башхады. Адам балачыкъны да керек эди басдырыргъа, юсюне топуракъ, мешхут, акъгъан терек чапыракъла тартып, тебечик этип, озгъан жай ёз балачыгъына этгенлей. Алай бу юйде, битеу тийреде да адамла жокъ эдиле. Сора башхамыды, сабийчик къалайда, не тюрлю жерде турса да. Сары, неден эсе да тюнгюлюп, энди мында мени этерим жокъду дегенча, шош секирип тюшдю. Не десенг да, алыкъа Мисирхандан умутун юзмеген эди да, ёз юйлерине келди.

* * *

Мисирханны юйю олду деп танымазча тюрленип эди да, Сары, арсарлы бола-къала, ары алай кирди. Мюйюште сюелген толу тулукъ, тапчан, жыйгъыч да, эки ундурукъ да жокъ эдиле. Аумасына къысылып тынчайырча, киштик бир зат да кёрмеди. Жаланнгах төрт къабыргъа, сора терезе тюбюнде мияла табакъны сыныкълары. Отоуда ёз жыйысын Сары олсагъат сезди. Мисирханны жыйысы да алыкъа кетмегенди. Киштик, арсарлыгъын хорлап, юйреннген мюйюшюне барып бауурланды. Аргъы мюйюшге къарай эди ол. Сары биле эди анда чычханчыкъ жашагъанын. Мындан алда тешигинден чыгъып, жёбелеп айланнганын да эслеген эди. Бу жол да чыкъды ол тешигинден, къарангыракъ болгъанлай. Ары да, бери да жёбеледи. Сары тиймеди анга. Бу юйде кесинден сора да бир жанууар болгъанына къууаннган окъуна этди. Алай ауур, мылы шошлукъ къоркъурча, сагъайырча эди. Буз тюбюне тюшгенча болуп, Сары көп турду. Жели, аязы да уюп, къарангы къалындан-къалын бола, тийрени басып, отоуну ичин да толтурду. Чычханчыкъны тыхыр-мыхырын окъуна эшитмейди киштик. Жаланда эки от бюртюкчюкню мюйюшге кёчгенлерин, къабыргъа узуну бла ёргеденишгеде жаннганларын эслейди. Бийикден келген мутхуз жарыкъ да отоуну терезелерине жабышып турду. Көпмю-азмы турду ол халда, бир заманда – кече ортасымы эди, огъесе танг аласы – киштик арбазда аякъ тауушлагъа сагъайды. Жанууар аякъ тауушла. Жа-

ныуар бир болмагъанын, юч-тёрт болгъанларын да билгенди. Итле юй артына озуп, андан эски дуу къатына барып, гумуну аллында мычып, дагъыда къайтып келдиле. Къайсы эсе да бири, босагъа юсюнде сюелип, юй ичине къарады – кирмеди. Кёп сюелип, сынсып-улуп, артха бурулуп кетди. Бойнакъды деп ангылады киштик итни жыйысындан. Тансыкълап, чыгъаргъа умут этди да, терк окъуна сокъуранды.

Бойнакъ бла шуёх эди ол, экиси бир табакъдан кёп кере ашагъандыла. Алай башха итлеге ышаныу жокъ эди да, мюйюшге къысылгъанлай къалды.

Ненча кече келе эди бери Бойнакъ – ёсген арбазына – Мисирханны излеп? Табалмагъаныны ачыуундан улуп-жиляп. Бюгече да барып, гумуну башына минди. Къуй-ругъундан чёгюп, улуду. Акъсыл жухун жулдузлу кёкге буруп, кёзлерин къаматып. Кимге тарыгъа эди ол, неден? Аны кеси да билмейди Бойнакъ. Эсиндеди, арбазда не халжар тийресинде улуса, Мисирхан ыразы болмай эди: къайдан чыкъса да, чыгъып къалып, аш бериучю эди. Къоймай эди улургъа, кёкге къарап, тарыгъыуун айтыргъа. Энди уа киши тырман этмейди, сюйсенг – кечеден тангнга дери жия, сынсы, улу.

Бойнакъ, гумудан тюшюп, дуу къатына келип чёкдю. Былайдан босагъагъа къарап улуй эди ол. Жухун жерге жетдирип, мычып, дагъыда башын артха атып. Келлик тюйюлдю Бойнакъ энди бу арбазгъа, Мисирханны излеп. Тюнгюлгенди. Андан тыялмай эди ол кесин. Бойнакъны жиягъанына былайгъа келген итле да къошулдула, анда-мында къара тёбеле болуп.

Бойнакъны улууундан къоркъмай, Сары тышына кесин урмай турду. Алай башха итлени жияуларында ачлыкъ-къарыусузлукъ да эшитилди, кюйсюзлюк бла аланы къоюп кетген адамлагъа чамланыу да бар эди. Алаймы эди, огъесе тюйюлмю эди, Сары неден эсе да къоркъду, элгенди. Къоркъгъаны бла бирге ол биягъы сабий жиягъан таууш эшитди. Ол – терезеледен, эшикден да кирип келип, отоуну ичин толтурду. Огъесе Сары алданганмы эте болур? Адам балачыкъ жиярыкъча тюйюл эди, къарыуу, къаны да къуругъандыла. Кимди да ол сора, бууала болуп жиягъан, отоуну терезе, эшик жанларын, аркъау агъачын чыкъырдатып, къычырып жиягъан? Къызчыкъ, таралып, босагъа юсюне келипми жияй турады, огъесе, аны къычырыгъы къанатлы болуп, келипми къалады, Сары къайры барса, ары жетип? Киштик терезелени мутхуз жарыкъларына бла босагъа таба къарады – абери эслемедиле

аны жютю кезлери. Бууала кычырыккы, тамагына тыгылып, ичине тышюп, энди тышына чыгалмаймы хахай эте эди – кылай эсе да киштик бир тюрлю болду. Терлеп, санлары кылырап-титиреп. Кырны, гыбытлай, ёрге-энишге чайкылып. Сары, бууала кычырыккыдан кычып кытулур умутда, кесин тышына атды. Алай узаккы сюркелалмады – тёнгереп, босагыа тубюне тышдю. Сойланып, эсин тас этип, кёп-аз тургыанын билмеди. Кырыусуз эди, кюн тышден озуп, Нохцуккы бла Бийаслан келгенлеринде, кычюне кыайтышмагыан эди.

* * *

Нохцуккылары юй Черекни кюнлюм жагыасындады. Аны кенг арбазы, босагыадан башланып, жагыа ёзеннге дери тигелеп, узун халжаргыа тиреледи. Ёгюз сыртындай тешдю да, кюн таяккыла жетмеген, ала жылытмагыан мюйюшю-тыгырыгыгы жоккыду. Бюгюн да кюн анга ариу жайылгыанды, босагыа ташны, ит, таууккы орунланы, халжарны башында кыауданны саргалтып.

Эл, кыадалып, бахча этген заманды. Арбазлада кыши олтуруп, жюрюп кёрюнмейди – уллу, гитче да картох, нартох салады.

Нохцуккы да юй артында бахчаларындады. Сохан, быхы тахтала жарашдыра. Буслимат – Мисирханны эгечи – Бийаслан кыазгыан жерге картох уруккы атады. Мудахды ол, бушуу-бушманды. Кычи эгечин кёчюрюп, энишге алып кетгенли, эки ай болгыанды, хапар а – жоккы. Кыайры элтдиле, суугыамы кыуйдула, барысын да илишангыамы салдыла?

«Сабийлерими да тизип, жарлы эгечими ызындан нек кетмеген эдим?» – деп, жарсый эди Буслимат, анга кыыйынлыккы жетгенде, кесин артха тартханына соккыранып. Болалмады, эгечи бла кетип кыалалмады, сабийлерине кыорккыду. Энди уа не? Озгыан жауунну ызындан чап да тур, ол кыалайда тунчуккыгыанын билсенг – кыойма!

Буслимат, ишин бёлюп, нек эсе да Черек таба кыарады. Аны кёрюрча туююл эди – тауушун эшитди. Иги кесекни кыулаккы тигип турду, ол эгечини юсюнден хапар айтырыккыча. Артдан-артха Мисирханны, ол жашагыан элни эсине салгыан шартланы бекден-бек тансыккылай, алагыа термиле бара эди Буслимат. Бютюнда Черек, эгечи, жагыасына тигелеп, суу алыучу Черек, ёксюз

к'валг'аннга ушай эди, кече, кюн да тохтамай, узакъ тау элден бери жортуп, бушуулу жырла, кюйле айтып тург'ан. Ол эди энди эки элни бирге к'ошхан. Сора акъсыл, ташлы жол. Кюн сайын Черекге бла анга к'арап жилай эди Буслимат. Адыргысындан Нохцукъ бла Бийасланны эки-юч кере жибергенди ары – Мисирханны элине, ала андан к'ууанч хапар алып келликча. Сарыны ёлюп к'валг'анын да унуталмайды. Ырыслап, жарсыйды. Огъесе к'ызымы алдай болур, ол биягъы ёрге к'ачып, ызындан барырг'а эринип ишми айтады? Буслимат ишекли эди, ол ишеклигине ийнанып, жапсарылг'ан да этди. Ёлюп нек к'аллыкъ эди алай байтамал, юйюрсюнюп, балачыкълары да аякълангандан сора? Балаларындан к'ачып да нек кетди, суу жагъасында таш тюбюне к'ысылып ёлюр ючюн? Буслимат биле эди Сарыны тутхан аурууу болг'анын, алай дагъыда ийна-нырыгъы келмейди, эгечини кезюнден кёрюп тург'ан киштик ажымлы ёлдю деп, адамладан ташагъа к'ачып.

– К'ызычыкъ, керти уа болурму Мисирханны киштигини ёлгени? – деди тиширыу.

– Сени жауунг алай ёлге эди. – Нохцукъ андан ары жукъ айтмай, чагасын бир жанына салды. Сары эсине тюшюп тура эди да, балачыкъларына бир хата болуп к'валмасын деп, ишин бёлдю.

Киштик балачыкъла, тышына чыгъып, босагъа ташны тюбюнде кюн жылыугъа тынгылап жата эдиле. Нохцукъ табакъ бла сют келтирип, алларына салды. К'атларында аякъларыны юсюне чёкдю. Киштиклени экиси – к'олан, бирчиги – дум к'ара, төртюнчюсю уа – анасына ушап, сарычыкъ. Андан к'валг'анлары бир тюрлю ырахын болг'анларын Нохцукъ эртте эслегенди. Жюрюгенде тентирегенлерин, башчыкъларыны ауурлукъларын кётюралмаг'анларын. Сары балачыкъ да саулукълуду деп ийнанмай эди ол. Бир-бирледе, элгенип, макъырышып, төртюсю төрт жанына сюркелгенлерин кёп кере кёргенди Нохцукъ. Балачыкълагъа не болг'анын, бара тург'анлай жыгъылып нек к'валг'анларын билалмай эди. Анга бир киши да былайды деп айталмаг'анды.

Нохцукъну сейирсиндирип, ырыс окъуна этдирип, жууап излетген кёп зат бар эди. Сабий жилаг'ан таууш эшитгенлей, Сары, алланып, к'утург'ан жаныуарча болуп нек к'валыучусун бююн-бюгече да ангылаялмайды ол. «Баям, аны ёлтюрген да сабий жилаг'ан тауушду», – деп сагъышлана эди Нохцукъ. Мындан алгъаракълада к'оншуда сабий ачы жилаг'анына

сагъайып туруп, жыгъыла-къоба, суу жагъа таба къачхан эди. Нохцукъ ызындан тигелегенде, аны таш тюбюнде ёлюгюн тапхан эди. Энди уа балачыкълары. Сабий жилигъаннга тёзалмай, онгсуз болуп къала эдиле, тин-тер басып. Узакъ къачалгъаны къачып, къачалмагъаны жыгъылып, жер тырнап. Нохцукъну эсине жаннет чыпчыгъы да тюшдю. Сейир эди ол. Элге хар баргъаны сайын ызындан учуп, неда бир жерге къонуп, марлап. Тап, ол чыпчыкъ эсинден кетмегени окъуна Нохцукъну сагъышландырады. Аз къызыл-къолан чыпчыкъ жокъду дуняда, Нохцукъ кёрген. Алай эсине къуруда ол тюшеди. Жюреги анга бир тюрлю инжилеп, жарсыгъаны тохтамайды. Анга былайды деп айталмай эди Нохцукъ.

* * *

Эрттенлик кюн, таякълары терезелеге алтын суу ичирип, отоугъа да тёгюлюп, аны ариу жарытханды. Къабыргъада кюйюзню окуларына бет алдырып, тапчанны агъач къулакъларын къаматады. Зекерияны отоуу алгъындан эсе кенг да, жылы да кёрюнеди.

Суратчы, терезеден шахар орамгъа къарап, къууанып, сора, нек эсе да бир тюрлю шургулу болду. Жокъ эди аны жюрегинде тынчлыкъ, сурат ишлегенде ырахатлыгъы да къалмагъанды, жашауну татыуу да, къанатлы уясындан ёнгелегенлей этип, учуп кетгенди къайры эсе да. Саудюгерчилик къутуруп, хар нени да малтап, аякъ тюп этип келген заман эди. Киши кишини сюрмеген, марламагъан, азат заманды дейдиле кече, кюнде да. Кертимиди, кёзбаумуду ол? Не тюрлю эсе да, Зекерия ийнанмай эди. Ким къаллай таурух айтып, къычырып турса да, бар эди бир жашырын кюч, жашырын хыйлалыкъ, суратчыны сагъайтып тургъан, аз-аздан абындыра, ишин, жюрюшюн да арсарлы этген. Не кюч болур ол, деп кёп кере сагъышланнганды Зекерия. Къайда, къалайдады ол, жердемиди, кёкдемиди? Аны тамырын юзер, бузун эритир зат нек табыла болмаз деп. Огъесе суратчы алданнганмы этеди, ызындан жашырын кюч бла хыйлалыкъ марап-къарап тургъан сунуп? Зекерия аз санлы миллетни суратчысыды, жерлери сыйырылып, эллеринден къысталып къайтхан. Сабийлигинде туугъан жеринден узакъда сынагъанын, киши къорууламагъанын унуталмай, гурушхалыкыгъа хорлатамы болур? Огъесе аз санлы халкъланы суратчылары, жазычулары барысы да алаймыдыла? Бюгюн жашап, ишлеп,

тамбла уа «жашырын кюч» не хыйлалыкъ этерин билалмай, андан къоркъуп, сагъайыпмы жашай болурла, тюшлеринде, тюнлеринде да ызларындан марагъанны сезип, юркютюрча мадар а табалмай? Ким биледи.

Тюнене «юч къатлы уллу юйге» чакъырылгъаны да Зекерияны эсине тюшдю. Угъай, анда суратчыны киши жанымады, терс къарагъан окъуна болмады, ётген-сётгенледен, кирген-чыкыгъанладан асламын Зекерия таный эди. Кимин – шахар орамлада шагъырейленип, кимин а – окъугъан жылларындан бери. Кесине чакъырып, «къонакъ этген» кишини уа таныялмады суратчы. Ол жыл саны бла, эштада, аны бла тенг болур эди, орта бойлу, кенг акъсыл бети бла.

– Бери чакъыртханыбыз ючюн сен бизге айып салма, – деди къырал къоруулау комитетни адамы, – кесибизни жютю, ангылаулу жашларыбыз бла хапарлашыргъа, кенгеширге сиебиз да, аны ючюн олтураса сен былайда.

– Къайгъырмас, кимге да айып салыргъа не ишим барды мени.

Акъсылбет киши сабыр эди, къуллугъуна бюсюреп, базынган. Тютюнле чыгъарып, къонагъына да тежеди.

– Тютюн ичерми эдинг?

– Угъай. Эртте къойгъанма, – деди суратчы, олтургъан жеринден тепмей.

– Аны уа иги этгенсе. Мен а болалмайма. – Комитетни адамы ашыкъмай эди жумушун айтыргъа, Зекерияны юйорсюндюрюрге кюрешип, бир тюрлю гузаба да болмагъанын да ангылатып.

– Саулугъунг игимиди, абериден къыйналмай жашаймыса?

– Тарыгъырча туююлдю, хатам жокъду. – Зекерия, башын кётюрюп, тегерекге кез жетдирди. Отоуда, бу артыкъды дерча, абери жокъду. Узун стол, юч-тёрт шинтик. Китап шкафны жартысы бош эди. Аны тапкаларында тизилген жукъа, къалын китапланы ичинде жаланда «По следам Карабаира» деген романны окъугъан эди Зекерия. Къалгъанлары барысы да саясатха жораланганла эдиле. Кетерирге унутхан болурла, Л. И. Брежневни чыгъармалары туруп тура эдиле. Сора КПСС-ни съездлерине аталгъанла барысы да тизилишип эдиле.

– Кесинге сакъ бол, сенича жашларыбыз республикабызда кёп туююлдоле, – деди комитетни адамы, тютюнюн къабындырып бошап.

– Бирсиледен башхалыгъым жокъду мени.

– Айтма алай, сен ишлеген суратланы бизде киши

да ишлеяллыкъ туююлдо. – Акъсылбетни Зекерияны фахмусуну юсюнден туюк тенгли хапары жокъ эди, алай ётюрюк айтханы ючюн бети тюрленмеди. Аны кибикле Зекерияны, башхаланы да суратларын, китапларын да жукъгъа санай билмейдиле.

– Асыры бек махтайса мени, – деди суратчы да, ётюрюкню басма дерге тартынып. Алай, акиси да бир бирлерин ангылагъан болур эдиле ансы, тынгылашып мычыдыла.

– Суратларынга кёре, сен республикабызны бек сюесе. Алаймыды? – деп, тирилди акъсылбет адам.

– Нечик?

Зекерия не ишлегенини, суратланы къалай ишлегенини юсюнден комитетчини хапары жокъ эди. Бояуну къарасынмы огъесе агъынмы сайлайды – аны билир амалы да жокъ эди «къыралны къоркъуусузлугъун» сакълагъан адамны.

– Мени суратларым къаллайла болгъанларын билала болмазса. Къыралны оноун этгенле, баям, жазычуланы бла суратчуланы тергеулерин этип турургъа не хазна заман табалсынла. – Акъсылбетча, къуллукъ къыйырында кюрешгенлени жахилликлерин масхаралагъанын сездирмезча сёлеширге кюрешди Зекерия. Алай комитетчи, суратчыны сёзлерин махтауча ангылап, кесин къубултду. Ол фатыуагъа ийнанып, кёлю кётюрюлдо.

– Аны уа бош айтаса, сени кибик жашларыбызны иги танымасакъ, къуллукъдан не файда! Къараргъа, кёрюрге, тейри, заман табалабыз. Алайсыз жарамайды. – Къырал адамы, ышарыуун ёчюлтюп, сур бет алды да, бармакъларын стол къыйырында ойнатды. Бу суратчы асыры озуп бара эди, аны бла алай тапжёнгер ойнаргъа умуту жокъ эди. Былай бир кесек, этиучюлерича, башын сылап, жумушатып, керекли ушагъын андан сора бардырыргъа излей эди да, мардадан чыгъарып, оздуруп ийди. Энди уа, ызына къайтарып, жерин танытыргъа керек эди. Терк, мычымай. Болсада, Зекерия тели туююлдо: комитетчи тюлюкю эсе, ол – къуйругъу, аны бери махтаргъа чакъырмагъанларын биле эди.

– Ёсген жерин, журтун суймегенини сен тапхы эдинг, – деди суратчы, къырал адамыны сорууна жууабын унутмай туруп.

– Сора сен республикабызны суймеген жокъдуму дейсе? – Комитетчи сагъайды, суратчыны жууабын сакълап, анга кёре сёлеширге хазырланды.

– Не хазна. Мен аллай адам танымайма.

– Охо, танымайса. Игиди. Совет Союз чачылып, Ариссей да журун-журун бола тургъан заманда республикабызда тынчлыкъ сакъланады. Ийнандырдынг. – Къырал адамы, суратчыны кёзюне къарап, неге эсе да онгсунмагъанын сездирди. – Огъесе сен республикабызны ырахат жашауун жаратмаймыса?

– Сорууунгу манга тийишли кёрмейме, – деди Зекерия. – Санга керек мамыр жашау къалгъанлагъа керек туююлмюдю?

Суратчыны сёлешгенин комитетчи жаратмады, къоркъутургъа базынмады – артыкъ уллу сылтау жокъ эди.

– Сора республиканы чачаргъа нек кюрешесиз?

– Ким кюрешеди? – деди Зекерия, сейирсиннгенин жашырмай.

– Эсинге тюшюрчю, мындан юч-тёрт кюн алгъа, жыйылгъан жеригизде не айтханынгы. – Былайда къырал адамы, ауазын жумушатып, билинир-билинемез ышарды, сен кесингден телиге кимни санайса дегенча.

– Адамла, бирге жыйылсала, жарсыуларын айтыргъа эркиндиле. Сора сен не эшитгенсе, ким тил этгенди?

– Биз энди тилчилени алай бек кюсемейбиз. Хар абдан таш, агъач, юй къабыргъа бизни хапарчыбызды. – Къырал адамы, энишге ийилип, балан бармагъы бла нени эсе да басды да, Зекерия олсагъат кесини ауазын эшитди. Экиси да анга иги кесек заманны тынгыладыла.

– Сенмисе бу сёлешген? – деди акъсылбет!

– Не терслик барды мени айтханымда? Кёплени тил тюплериндедиле ол сёзле. Битеу Ариссей да биледи.

– Сени кибикледен эшитип айтадыла «Балкария», «район-майон», «федерация» деп. Кюйсюз сёзледиле ала, унутулургъа тийишли.

– Халкъгъа этилген артыкълыкъны бла ол сынагъанны къалай унутурукъса? – деди Зекерия, къачан эсе да айтханларын мында жангыдан эшитгени ючюн бир къужур болуп.

– Халкъны жеринде къоюгъуз, – деди «къыралны адамы», къозугъанын жашыралмай.

– Мени кибикле айтмасала да, биледи халкъ кесине керекни.

– Билмейди. Ашын-сууун тапса, төшеги жылы бслса, ол башханы излемейди.

– Сора халкъны сайлауу жокъмуду?

– Жокъду, – деди «къырал адамы», чорт кесип.

Зекерия, сагъышха берилип, иги кесек тынгылады. Кимни учуз эте эди акъсылбет адам – халкънымы

огъесе суратчынымы? Неге, кимге базынады ол, къайдан келген ууазды аны айтханлары – кёкден, жерден? Акъсылбет кесин къыралны, аны тынчлыгъы бла мамырлыгъын къоруулагъан сунуп сёлешеди. Зекерия уа кимди? Белгили суратчы, фахмулу адам, ниет ырысхы къурай билген, жажил комитетчини аллында олтуруп, кечгинлик тилегенча нек сёлешеди? Ким эди терс? Алгъын игини амандан айыралмагъан къырал энтта да керти адамларын таныялмагъаны сейир туюлюмю?

– Санга алай айтдыргъан неди, халкъны азлыгъынмы къагъып сёлешесе, огъесе меними басынчакълайса, аз санлы халкъны адамыды деп?

Комитетчи, ашыкъмай, хар сёзюн базманнга салгъанча, сёлешип жууаплады:

– Барыбыз да бир кылычны тубюнде жюрюйбюз. Ол къачан кериллигин сен да, мен да билмейбиз.

– Аллахыбыз, кёгюбюз бир болгъанлыкъгъа, бизни марагъан кылыгъчла башхадыла. Мени кибиклени уллурагъы, жютюреги да марай болур, – деди Зекерия, къабыргъаны агъаргъан сурат ызларына бусагъатда эс буруп.

– Аны уа бош айтаса, – деди акъсылбет адам, – кыраллыкъгъа ушамагъанны этсек, аягъыбызны жууургъаныбызгъа кёре узатмаса къ, кылыч боюн сайламаз.

Комитетчи, не ары-бери десе да, Зекерияны къагъып сёлеше эди, – кесинги къайдан чыкыгъанынгы унутма, жууургъанынг зуккуду деп. Алай туююл эсе да, алай сунуп, суратчы чамланыр умут этди. Чамланмады, ауазын окъуна тюрлендирмеди. Ол уста биле эди: «эфендилик» этген – комитетчиди, Зекерия угъай.

– Сен тюз айтаса, мени жууургъаным кысхады, аягъымы узатыргъа жарамайды. Сени уа – узунду, къаллай бир керилсенг да, созулуп барлыкъды.

Къыралны къоркъуусузлугъун сакълагъан адам иги кесекни тынгылап турду. Суратчыны къоркъутуп ашыргъандан игиси жокъ эди. Ушакъ асыры созулгъанындан, эригип олтура эди. Алай Зекерияны эркин сёлешенин жаратмай, «акъылгъа юйретип, эс тапдырып», ол угъай, къор-садагъа болуп чыгъарча этерге керек болгъанын ангылап, тёзе эди комитетчи.

– Хар ким да жууургъаны къаллай болгъанын биллип жашаргъа керекди, – деди ахырында кырал адамы, Зекериягъа къарамай, стол юсюнде къагъытланы марап.

– Бир халкъны ауузуна жарашхан сёз башхасына

жарашмайды. Сен анымы эсгертесе манга? – деди Зекерия, эртте тюшоннгенин, ангылагъанын да жангыртып.

Къырал адамы тынгылады. Не умут этесе дерик эди да, айтмады. Къадарлары къыйын халкъла болгъанларын ол иги биле эди. Алагъа эртте салынган эн бююн да жаппа-жангылай туруп турады. «Нени эниди ол? Азлыкъны бла къарыусузлукънуму?» – деген сагъышда эди акъсылбет адам. Аз, къарыусуз не заманда да терсди. Аны къадары, келир кюнлери белгисиздиле. Керти айтады суратчы: бар эди адамлагъа къайырылып тургъан кюч – къырал адамына, жазыучусуна да. Алай ол да къарыусузлагъа бла азлагъа сагъайыпды. Адамланы межамларына бла тешеклерине сормай-ормай кирип, мидел этген, аякъ тюп. Ол, Зекерияны ахлуларыны журтларында эки-юч кере ат тепсетип, энтта да Зекериячаланы ауузларындан чыкъгъан тылпыуну къарыулагъанын къоялмайды. Сабий, къарт, тиширыу деп къарамагъан. Акъсылбет адам ангылай эди ол кюч тюз боюнлу болмагъанын. Алай анга мадар жокъду, кеси да аны къулу-къарауашыды.

Ол затланы барысын да эсине келтирип, сора биягъы энишгерек ийилип, мычыды да, Зекерия ёз ауазын шарт эшитди. Бу жол суратчы телефон бла шуёхуна жарсыуун айта эди. Кече-кюн да халкъны ауузундан кетмеген ишлени, алай тамамланыргъа унамагъан ишлени юсюнден.

– Кимни кёлуне ушамайдыла мени сёзлерим? Не хата кёресиз алада? – деди суратчы, тынгылап бошагъандан сора.

Акъсылбет адам, жукъаргъан сары чачын сылап, инбашын къакъды.

– Халкъны жеринде къоюгъуз. Ол сиз айтхан затла анга керек туйюлдуле. Ташны ата билмеген башына урады. Керексиз къозутмагъыз...

– Кимни? – дерге ашыкъды Зекерия.

Комитетчи жууап къайтармады. Экиси да тынгылашдыла. Отоуда шошлукъ ауур эди. Бираздан «къырал адамы», сабырланып, керексиз сёз ычхындыргъанына сокъуранды. Къарамы жумушады.

– Сен, юйде тохтап, суратла ишлегенден арымагъанмыса, эрикмегенмисе?

– Сурат ишлеу – ол мени жашауумду, – деди Зекерия.

– Уллу юйледе бир табыракъ жер табылса, ыразы болурму эдинг? Сен эсли адамса.

Зекерия, ышарып, комитетчиге къарады.

– Ёре кзуллукчу бол дегенлигингиди? – деди.

– Не хата керлюксе? Сен алыктын жашса, жеринги табарга керексе.

– Сиз айтханча, жерлерин тапханла жамауатдан эсе жерлерин бек суюп башлайдыла.

* * *

Төрт айны ичинде хапарын эшитдирмей туруп, бюгюн эрттенликде Аскерханны келип кбалганы нек эсе да Зекерияны жунчутду. Не айтырын билмей, шопайып, терезе аллында сюеледи ол.

Аскерхандан тюнгюлген эди да, жүрегин суутурга кюрешип, сууганына да ийнанып эди. Кбалганмыды мени жүрегимде суймеклик деген сагышдан суратчы азатланалмай, кеп кюнню кыйналганды. Арт заманлада да былайды деп айталмаганды. Экили эди Зекерия: тиширугга суймеклигим сакланады десе да – кыйнала эди, ёчюлюп, кюл болуп кбалырына да ыразы туюл эди. Алгынча тартынмай эди суратчы анга, излемей эди. Тюбешиулени кзууанчы да ёлгенге ушай эди. Да керекмиди суймекликге уллу келлю болган тиширугга итинирге? Суймеклик сокзурду деп, эсинги анга хорлатхан тюзмюдю?

Жюрегинде суймеклик оту жанмаган эр киши – кбанатсызды, аны биледи суратчы. Эр кишини суймеклиги бла намысы бир теммекдиле. Тиширугга уа башхамыды – ол бютюнда таза жанды, кек бла, гярш бла байламлыгы юзюлмеген. Аскерхан а аллай байламлыгын юзгенди, хурттак этгенди деп кюркга эди суратчы. Жюрегини теренинде анга ийнаныуу тынчлыгын алып. Зекерия жашаууна башха тишируу кирине ыразы эди. Жюреги башхага жылынырына, Аскерхан унутулуп. Алай кетмей эди ол эсинден.

Бюгюн а, аны кергенлей, жүрегинде кеп тюрлю сезим кюзггалып, бир бирлерин алышындырып, сора дагыда, мычымай мудахланып, шургуланды. Алыктын ёлюп бошамаган суймеклигимди тирилди? – Аны билалмады Зекерия. Аз заманны ичинде сезимини тазалыгына ийнанып, тиширугга кварады. Ол алгындан да ариу, субай керюндю. Жукга жыйрыгы юсюне тап жарашып. Уггай, суймеклиги тунчукган тиширугга ушамайды деди суратчы. Не тюрлю эсе да, жүрек жылыуу сууумаганды, – Зекерия, кесин анга ийнандырып, Аскерханны кбатына олтурду. Тишируу,

нек эсе да къууанып, къызаргъан окъуна этди. Сора, къызаргъаны кетип, эсленир-эсленмез къалтырады да, инбашларын къучакълап, сагъыш бет алды.

Сюймеклиги муну да ёлген болмаз, эштада, деди Зекерия ичинден, жүрек жылыуу жангыдан къозгъалып баргъанын сезе. Алай Аскерханны сюймеклиги бир тюрлюдю, суратчы ангылаялмагъан жашырынлыгъы болгъан. Не затды ол? Эт да, шиш да кюймесин дегенлейми эте болур? Суратчы, эсине келгеннге ийна-ныргъа бла къалыргъа билмей, эрттеден къыйнагъан гурушхасына хорлатды. Ачыкъдан айтып къойгъандан игиси жокъ эди, хар кёзю илиннген эр киши бла жарашып жашагъан аякъ тюп болмай къалмайды деп. Алай абери айтмады – гурушхагъа алдата эсе уа?..

Айтмаса да, биле эди Аскерхан Зекерия бош тынгыламагъанын. Суратчыны гурушхасы, таш кибик къатып, тамагъына тыгъылгъанын. Аскерхан кёлкъалды этерча, ёпкелерча туююл эди – бар эди чийи. Алай дагъыда тёзмеди, ичинден чамланды: тиширыуну аз жашырын иши болмайды, аны жашырын ишлерини, тап, ажымлы атламларыны окъуна башлары ачылыргъа керек туююлдюле. Ала бла кишини иши жокъду, Зекерияны да. Не алапат эсе да. Келдими – ыразылыгъын билдирип, къор-садагъа болсун. Ёзге уа...

Аскерханны соруулу сагъышлары, бир бири ызларындан къозгъалып, бетин тюрлендире да, ёчюле турдула. Сорууларына суратчыдан тынгылы жууап тапмазын да билип, кеси кесин акъларгъа кюрешиди. «Охо, мен сени сайлап, сюймекликге къор-садагъа болуп жашайым, – деди ичинден ол, алай нек айтханын тамам билмей. – Жюрекеге кёп керекди, къалгъаны уа? Андан къоркъуу кетмесе, ол сюймекликни ийнакъ эталырмы? Да кимди сора, жюрекеге туюрелип къалгъан къоркъууну эритип, аны азат этерик? Сюймеклик туююлмю эди ыннасына, анасына да къыйынлыкъ келтирген? Аны ючюн туююлмю эди къара кюч ауаналары болуп къалгъаны, жаннетге табынмасала, жаханым отунда куююп турлукъму эдиле? Жаханым, жаннет да къол тутушуп жюрюй эселе, керекмиди жаханымни къозутургъа? Жаннет чыцчыкъларындан эсе жаханымни къара къушлары кючлюдюле. Къайдан къалай учуп келип къалгъанларын билдирмеген...»

Зекерия, Аскерханны жашырын сезимин, оюмун да эшитип тургъанча, алай сёлешди:

– Таза тиширыу кёк бла, ай бла байламлыды. Анда гъаршны кючю да барды. Сора сен неден къоркъаса?

– Кёк бийикди, гъарш – чексиз. Къара къуш а – инбашыбызда. Огъесе сени къара къушунг жокъ сунупму жашайса? – деди Аскерхан.

Экиси да тынгылашып турдула. Ушакъны жибин ычхындырып къойгъанына суратчы уялып олтура эди, киштигини сыртын сылай.

– Суратларымдан бирин кёргюзтейимми? – деди ахырында Зекерия.

– Кёргюзт, – деди тиширыу.

Сурат уллу эди. Ариу, жашнагъан ёзен. Анда-мында къайын тереклери бла. Эки-юч терекни аумасында – таулу жашчыкъла бла къызчыкъла. Наныкъмы, зыкамы жыя турадыла ала, огъесе гюл-хансламы – Аскерхан билалмады. Сабийчикле, нек эсе да, элгенип, жууукълашып келген къара булутдан къарамларын буралмай эдиле. Аскерхан къара булутха иги кесекни къарады, аны тюрлю-тюрлю жаныуарлагъа ушатып. Айыуму эди ол, бёрю жыйын, огъесе желмауузму? Неда къара къушла, чырмашып, тьююмчек болуп, саркъыпмы келедиле? Тиширыу не кёп къараса, сагъайып, сынчылап, булут да ол къадар тюрлене, тюрлю-тюрлю жаныуарланы сыфатларына кире бара эди. Къара булут, къара ташлай, сызылып, жууукълашып келе. Олсагъат сабийлени юслерине тюшюп, эзип, тунчукъдуруп къоярыкъча. Тюшдю, оюлду-къалды дегенча эди айыу, бёрю жыйын маталлы булутну халы.

Аскерхан, терлеп, солууу эркин айланмагъанча болуп, иги кесек тынгылады.

– Сен была таулу сабийледиле депми кёргюзтесе, огъесе сабийлени къайда да къара булутму марайды? – деди сора тиширыу.

– Таулу сабийледиле, – деди суратчы, алай сабийи, уллусу да башха тьююлдо.

– Кёкден нюр жарыкъ келеди деп, сен даулашмаймы эдинг?

– Не айтханлыгъынгды ол? Алай тьююлмюдо?

– Бу уа неди сора, гъаршдан сызылып келмеймиди? – Аскерхан балан бармагъын суратда айыугъа, бёрю жыйыннга да ушагъан булутха чюелтди.

– Ол кёкден келмейди, – деди суратчы.

– Къайданды?

Зекерия, инбашын къагъып, не билейим дегенни ангылатды.

– Сен суратынг бла къоркъутмасанг а, дуняда бизни марагъан аз затмы бар сунаса? – деди Аскерхан, олсагъатда уюгъан шошлукъну бузуп.

Суратчы, сагъайгъан, сейирсиннген да этип, тиши-
рыугъа къарады: аны эсинде болгъанны Аскерхан
къалай сезди, огъесе бош анстан, сёз орунунамы айтды?

– Сен къоркъууну юсюнден асыры кёп сагъыш этесе,
некди ол алай? – деди суратчы да тынгыламаз ючюн.

Аскерхан, алгъа къызарып, ызы бла агъарып, Зеке-
риягъа къарады. Тырман этип, сен аны сормай билмей-
мисе дегенча.

– Ыннангы бла анангы ичлерине сингип къалгъан
къоркъуу уу кибик туююлмюдю? Ол бизни аяпмы
къоярыкъ сунаса?

Суратчы жууап къайтармады. Сагъышланды да, мын-
дан алгъаракълада тюшюнде кёргени эсине тюшдю.

* * *

Ол уллу, кенг межам эди. Межамны ичинде бу зат
барды, бу уа жокъду деп айтырча туююл эди. Хар не
да кёп эди, алай къатыш, анда-мында атылып, бир бири
юслерине къаланып. Межамны гитче тёртгюл терезе-
лери, бийикде тизилишип, кир. Башы уа – саулай
мияла. Ол да, асыры букъу басхандан, кюн таякъланы
жутуп.

Межамны бир мюйюшюнде эски темир ундурукъда
Зекерия олтуруп, Аскерхан а жингиригине таянып тура
эдиле. Тиширыуну юсюнде чындай кёнчеги бла чындай
огъары жаны, санларына жарашмай, тизгинсиз кёр-
гюзте эдиле.

– Мен санга берген акъ жыйырыкъны тешип, бу
ушагъыусузланы нек кийгенсе? – деди суратчы, Аскер-
ханнга къарамай, къайры эсе да терсине къарап.

Тиширыу тынгылагъанлай турду, межамны терезе-
лерине сагъайып.

– Огъесе суймеклигингими букъдураса, аны бирле
кёрюрле, сезерле деп?

– Акъ жыйрыкъ мени асыры туура этеди. – Ас-
керхан кёзлерин межамны терезелеринден бла мияла
башындан алмай сёлешди, къоркъуп, буюгъуп. – Акъ
жыйрыкъларын тешерге унамай, ыннам бла анам –
жашагъандыла. Мен а къозутуп не табарыкъма?

– Юсюнгдегиле санга чыртда жарашмайдыла –
эриши боласа, – деди Зекерия, тиширыуну тынгысыз-
лыгъын сезип, алай ол неге сагъайгъанын билалмай.

– Адамла мени чындай кёнчегиме бла огъары жаныма
эртте юйреннгендиле, – деди Аскерхан, – киши айып
этмейди.

– Сен кесинг кесинге ушамайса, бир тюрлюсе...
Игимиди ол?

– Игиди.

– Миллетинги адамына ушамагъан игимиди? – Суратчы, ачыулана башлап, дагъыда сабырланды. Бу терезеледен къарамын нек бурмайды деп ичинден, кеси да ары къарады – абери эслемеди.

– Акъ жыйрыкъ энчи байракъ кибикиди, анга Желбыдыр бек къозуйду, – деди тиширыу, сагъышлы бет алып. Сора, мычымай, сескенип, ёрге къарады. – Кишиге да ушамай, минглеге ушагъан тынч жашайды. Чындай кёнчекле бла огъары жанла уа тиширыуланы барысын да ушаш этедиле.

Суратчы бираз тынгылады. «Желбыдыр нартла бла кюрешген эмегенледен бири эди да, ол тиширыуну эсине нек тюшдю? Атын не хыйсапдан сагъынды? Кёрюгюн басып, аны жели бла нартланы журтларын, мекамларын оюп, сабанларын къурутуп тургъан. Алай ол не заманда эди, къайсы ёмюрледе? Огъесе, Зекерия билмегенликге, уллу кёллюлюкде жашагъанлыкъгъа, Желбыдыр ёлмегенмиди? Бютюн деменгили, кюйсюз да болуп, таулуланы марай эсе уа? Абери, асыры уллу болуп, дуняяны алса, ол кече-кюн да кёрюнмейди. Адамла анга, таулагъа, ташлагъа юйреннгенлерича, юйренип къаладыла. Сора суратчы кёралмагъанны тиширыу кёрюрге нек жарамайды? Аз адам жокъду энчи кёз жютюлюкleri болгъан».

– Сен Желбыдырны къайда кёресе, нек къалтырадың былай? – деди Зекерия, мекамны терезелерине кёз жетдирип.

– Кёкню тюбуне кючден сыйыннган Желбыдырны къалай кёрмейсе?

– Кёрмейме.

– Сора сен насыплыса неда телесе, – деп, Аскерхан жангыдан буюкъду, бети агъарды. – Тохтачы бир. – Тиширыу, шошайып, къолу бла мекамны терезелерин кёргюзтдю.

Зекерия да, шошайып, миялагъа бла терезелеге кезиу-кезиу къарады, не излегенин билмей.

– Не болгъанды? – деди суратчы, тиширыуну асыры сагъайгъанын жаратмай. – Керти да абери эслегенсе?

– Къарап, марап турады, – деди тиширыу, кымылдамазгъа бла солумазгъа кюрешип.

– Не зат? Ким?

– Ол.

– Ол дегенинг?

– Көрмей эсенг, солугъанындамы эшитмейсе?
– Бош, терезелеге бла миялагъа ауанала тюшгендиле, – деди Зекерия, неге эсе ишекли болуп, аркъасы титирегенин сезип.

– Ала ауанала туююлдюле, Желбыдырды.

– Желбыдыр кекню туююне кючден сыйынады деген эдинг да, терезеледен къалай къарайды – кзыркъ кезюмю барды? – деди суратчы.

– Ала Желбыдырны боз бёрюлеридиле.

– Боз бёрюле бийикге чыгып къараяллыкъ туююлдюле.

– Бийик, алаша деп жокъду боз бёрюлеге. Сен билмей тургъанлай, тешекде биргенге окъуна жатарла.

– Къой аны, – деди суратчы, – кел, тышына чыгъайыкъ. – Зекерия, Аскерханны билегинден тутуп, ундурукъдан тюшерге болушду да, экиси да мекамдан чыкъдыла.

Кюн ариу тийип эди. Арлакъда, берлакъда да тешлеге, тереклеге алтынын тегюп, ташланы жылытып, жылтыратып. Зекерия бла Аскерхан сюелген жер а – кём-кёк тала. Къайры эсе да узакъгъа созулгъан, къалын кырдыгына мал, жанууар аягъы тиймеген.

– Кёремисе, табийгъат къалай ырахатды, кёк да таза. Къоркъур зат жокъду, кий акъ жыйрыгъынгы, – деди Зекерия. Сора, ол былай болду деп билгинчи, Аскерхан акъ жыйрыкъ кийип, сюелип тургъанын кёрюп, къууанды. Тиширыу тизгинли эди, субай. Узун алтын чачы аркъасына тегюлюп, жулдузчукъла къабындыра, ёчюлте. Сюелген жерин, ёрню-энишни да, онгну, солну да, ай тийгенча, жарытып. Зекерия, кезлери къамап, алай селешди.

– Энди сен Кюн къыз туююлсе деп ким айталлыкъды?

– Жамауатны кюн къызлары бла сибилчилери кепдюле, – деди тиширыу. Кёлю бламы айтды, чаммы этди – сездирмеди.

– Сора неден, кимден къоркъабыз биз? – деди суратчы, нек эсе да ёз атын унутуп, кесин Сибилчи сунуп.

– Къоркъмай не этерикбиз? Ала, бир бирлерин танып, къош болалмайдыла. Ма, ол ташлача, тюшген жерлеринден тебалмайдыла. – Кюн къыз, акъ билегин кётюрдю да, терекле тюплеринде шошайгъан ташланы жарытды.

– Кел, турмайыкъ былайда, – деди Сибилчи. Кюн къызны жингиригине шош къатылды да, билеги, ай жарыгъы тийгенлей, кюмюшленди.

– Къайрыды жолубуз?

– Накъут-налмас Дорбуннга. Жамауатыбыз анда жашайды. Дорбунну накъуту, алтыны, инжиси, темири да кёпдю – сакъларгъа керекбиз.

– Кимден? – деди Кюн къыз, къарамы бла Сибилчиге айып салып, «сен дунияны халын билмегенча сёлешесе» дегенни билдирип.

– Кесинг айтхан эдинг да, Желбыдырдан деп, отжаудур желмаууздан, Бурунгукдан деп.

– Хау, айтханем, – деп кючсюндю Кюн къыз. – Алай Дорбунну къоруулар онг жокъду.

– Нек? – деп, Сибилчи атламын тохташдырды.

– Кюн къызла бла сибилчиле энди бир бирлерин танымайдыла, отжаудурла уа битеу жерибизге жайылгъандыла.

– Бизни жерибиз асыры накъут-налмаслыды, къатапача, кырдык бла, терекле бла жасалгъан жер. Биз сакъламасакъ, ким сакъларыкъды аны?

– Ол тюйюлмюдю палах! – деди Кюн къыз, Сибилчиге мудах къарап.

– Нечик?

– Желбыдырла бла отжаудур желмауузла кёзлерине къан чабып жашайдыла, нартланы жерлери асыры ариуду, дорбунлары байдыла деп, аны бизге къызгъанып, зарланып.

Экиси да, ол халда хапар айта, жарсыуларын билдире, барып турдула. Зекерияны къолу Аскерханны билегине тиер-тиймез, аны кюмюш жарыгъы суратчыны къолуна ай жарыкъ тегюлгенлей болуп, жарыкъ кълундан чачына, бетине, боюнуна да тегюлюп. Экиси да, санларында бир тюрлю женгиллик сезип, къанатла битгенлей болуп бара эдиле. Аякъ тюплеринде чёп сынмай, кырдыкны башы бла учуп.

– Бош унамай эдинг акъ жыйрыгъынгы киерге, – деди Зекерия. – Кёремисе, ол санга къалай жарашады, санларынга, бетинге да къууат берип!

Аскерхан жукъ айтмады, тынгылагъанлай, ёзен кёлчюкню башы бла учуп, ары жанына ётдю. Кёлню жагъларында бийик кырдыкны жарытып, сууну кюмюш бетли этип. Сора, суратчы тиширыуну кълтукъ тюбюнден билинир-билинемез тутду да, биягъы аякълары жерге жетмей барып тебиредиле.

– Жетебизми Накъут дорбуннга, узакъмыды жолубуз? – деди Аскерхан.

– Жерибизни чегиндеди.

– Жерибизни къалайы да накъут-налмасды сора, ары нек барабыз? – Хар ким межямын сакъласын.

– Чекде Накъут дорбунну къоруулаялмасакъ, межам-ларыбыз аякъ тюп болурла.

Аскерхан, не алай, не былай демей, нек эсе да титиреп, тегерегине сагъайды. Сора, жингиригин суратчыны кълундан хыны ычхындырып, бир жанына тураракъ болду.

– Айтхан эдим да, акъ жыйрыкъ байракъ кибикди – кълзутхан этеди деп. – Аскерхан, артха бурулуп, акъ билегин узатды да, келген ызына ай жарыгъын текдю. – Майна, марап турады.

– Не зат, ким марайды бизни?

– Желбыдыр, – деди тиширыу.

Зекерия, излей, къарай кетип, алгъа деу къарелдини, ызы бла уа бир мазаллы жаныуарны эследи. Ол терек артында сюеле эди, эки кълтугъунда эки сюнгюсю бла. Кимди, неди – адам, айыу, огъесе керти да, эмегенмиди? Суратчы аны ангылаялмады. Белинден энишгесин кёрген да этмей эди Зекерия. Жалан билеклерин къан жугъу сары тюк басып. Кекели да сары, тармангылай. Быдыры, эски кёрюклей, уллу, солуу айландыргъаны сайын, терекге тийип, кълалтырата, титирете.

– Мен абери кёрмейме, сени алай элгендирирча, – деди суратчы ёхчеге, тиширыуну къркъурун суймей.

– Бусагъат аны ичинден отжаудурла чыгъарыкъдыла, – деди Аскерхан шош ауаз бла, керти да, Желбыдыр, эшитип кълуюп, чамланыр дегенча.

– Сен тюз айтаса: бу жерлени накъут-налмаслары бизге хатагъадыла. – Зекерия, алай айтып, артха бурулгъунчу, тиширыу, акъ жыйрыгъын кълайры эсе да думп этип, биягъы чындай кёнчек бла огъары жанны кийип тура эди.

– Нек тешип кълдунг акъ жыйрыгъынгы? – деди Зекерия, жарсыгъан ауаз бла.

– Алайсыз Желбыдырдан кълутулур онг жокъду. – Аскерхан алгъындан алашаракъ болуп селешди. Бет сыфаты тюрленип. Бусагъатда суратчы таныгъан тиширыуланы бирине да ушамайды ол.

– Ёз сыфатын тас этгенден уллу кълыйынлыкъ жокъду.

– Бизни барыбызны да кълдарыбыз алайды. Жашаргъа суйген кълдаргъа бойсунургъа керекди, – деди тиширыу, къларамы бла Желбыдырны излей. – Кёрдюнгю, хата этмей, кетип кълалгъанын.

Суратчы ары да, бери да къларады – Желбыдырны кёрмеди. «Бош алданган болур эдим», – деди ичинден, терекге илинген булутну эмеген сунуп. Желбыдырла бла отжаудурла ол озгъан узакъ ёмюрледе кълырылгъан

эселе, хапарлары нек ёчюлмейди деп сагъышланды Зекерия. Алай суратчы, кеси кесин, Аскерханны да жапсарыргъа кюрешип, таукел этгенликге, жюрек къоркъуу, ауанасынлай, ызындан жюрюйдю. Къачан, не заманда тамырланнганды аны жюрегинде ол къоркъуу – киндиги къатхынчы окъуна ана сютю бла бирге къанынамы сингнген болур? Былайды деп айталмай эди Зекерия, огъесе тёртжыллыгъында сезген къоркъуумуду? Гитчелигинде, керти да, отжаудурланы кёрген эди ол. Аны суратчы, жазыучу шуёхлары кёп кере да кёрген хапар айтадыла. Огъесе, Зекерия умут этгенча, бир зат да тюрленип бармаймыды? Заман – зыгъыр черек кибикди дейдиле. Саркъып тургъан. Саркъгъан суу ташланы сыйдамлап жукъартханлыкъгъа, биргесине алып кетмейди. Алып кетсе окъуна, башха жерде жыйышдырмай къоймайды. Озуп баргъан заман – уруп баргъан жел эсе уа, не терк къыстау эсе да, хар зат аны жесири туююдю, суратчы ангылагъаннга кёре, дуниядан къорап, арталлыда гунч болуп кетген зат жокъ эди, кетгени орунуна башхасы жаратылып, заман бла кюрешсермеш бардырады. Алай кетгени орунуна келген андан айырмалымыды, игимиди, осалмыды? – Ол соруу эди суратчыгъа тынчлыкъ бермей, дуния таш кибикди, тюрленмейди деп айтдыргъан. Алгъын нартла жашагъан жерле арталлыда тюрленмегенлерин Зекерия иги биле эди. Накъут-налмас, алтын, темир дорбунла да тургъанларыча туруп. Нартла энтта да жашайдыла. Алгъынча деменгилиле, батырла туююдюле – ууакъ сюеклиле, назикле. Жортууулну унутхандыла, жер сюредила, мал кютедиле. Садакъ тартып, ушкок от мадарып кюрешмейдиле. Садакъ тартсала да, – малларын сыйырып, жашларына-къызларына дау этгенлеге бурмайдыла, – ёз арбазларына, къоншуларына бурадыла. Аланы накъут-налмас дорбунларына да башхала иелик этедиле – аны ючюн жарсыгъан, къайгъыргъан нарт да жокъду. Угъай, Зекерия бош айтады абери тюрленмейди деп – тюрлениу кимден да бек нартлагъа жюк болгъанды.

Ол оюму бла суратчы, Аскерханнга кёз жетдирип, къарыусуз ышарды. Аз заманны ичинде Кюн къыз, Акъбилек да болгъан тиширыу эди ол. Энди уа, чюйют базарда бояула сатхан саудюгерчиге ушاپ, тынгылайды. Акъ жыйрыгъын чындай кёнчекге алышып, алтын чачына къына суу ичирип.

– Сен айтханнга кёре, нартла асыры бек тюрленип, Желбыдырла уа алайлай къалыпмы къалгъандыла? –

деп сорду акъ жыйрыгъын тешген тиширыу, суратчыны оюмун ангылагъанча.

Зекерия, кыйын соруугъа кыйын жууапны Аскерхан ангыламаз деп, сабыр сагъышланды. Заманны басхычына минмеген, минмезлик да жокъду. Алай, аны атлауучлары ёрге да, энишге да элтедиле. Нартла ол басхычда атлауучланы асламына ёрлеп, рухийлери тазаланган эселе, Желбыдырла тюп атлауучдан экинчисине окъуна чыгъалмагъанлары керти эди. Заманны чархы да хар неге да бирча терк бурулуп бармайды. Желбыдырла кёп болгъандыла, агъач, тау тюплерине сыйынмагъан. Нартла уа, хазнамыды, – беш элден тышына чыкъмагъан, киши жерине сугъанакълыкъ этмегенле. Заманны чархы накъут ташны бла къая жаркъаны тенг шырхыламайды. Къая жаркъаны налмасын ачалмай, ол кёп кюрешеди, къыстаулугъу ёчюлюп, уюп окъуна къалгъанын Зекерия уста биледи. Сора, нартла, тохтамай, кюнде-кечеде, жылдан-жылгъа къан тёгюп, урушуп-туйюшюп туругъа жарамагъанын эртте ангылагъандыла. Къайсы жаны болса да, бири алгъа тохтаргъа керек эди да, нартла тохтадыла. Къоркъуп, неда хорланып тохтамагъан эдиле. Заманны къыстаулугъу аланы алгъа элте, эслерине эс къоша, жүрекле-рине нюр сала баргъанды. Эслилигъа сабырлыкъ, тёзюмлюк да береди. Адам дегенинг, гъаршны бюртюгюдю, Аллахны къулу. Ол аланы жарыкъларындан юзюлмей жашайды. Аллахха ийнанган а, киши кыйыны бла киши жерине сугъанакълыкъ этип, къан тёкмейди.

– Сора, Желбыдырланы да ийманлары барды дегенлери ётюрюкмюдю? – деди Аскерхан, неге эсе да сокъуранган ауаз бла.

– Дин аланы журтларына да келген эди, алай, заман алгъа баргъаны къадар, Желбыдырла динден айырыла, асыла бола баргъандыла. Артдан-артха, зарлыкъгъа бла сугъанакълыкъгъа хорлата, ёз къарынларындан башха затны сагъышын эталмагъандыла. Жахилликден азатланып, къоншу жерледе жашагъан нартлагъа къоншуларынача къараргъа юйреналмагъандыла.

– Алай эссиз эселе, уруш этерге къалай базадыла? – деди тиширыу.

– Айтама да: асыры эссизден, кеслерин кимден да игиге санап, бийлик излейдиле.

– Биреуню журтун даулап, уруш этер ючюн бирлик керек туйюлмюдю дейме мен.

– Бёрюле жыйын бола билмеймидиле? – деди Зеке-рия. – Нартла бир бирни къууанчда, бушууда излейдиле,

Желбыдырла уа – урушда. Уруш этерге алданып, аны тапха санап, чалгыы чала, мал ёсдюре юйренмегендиле. Балаларын, – аланы жүреклерине жаланда уруш отун салып, алай ёсдюредиле Желбыдырла, мыйыларын къурутуп.

– Мыйылары къуругъан отжаудурла кимни аяй билликдиле? Ол туюлюмюдю мени къоркъутхан?

– Кишини да угъай, Желбыдырла кимге юсгюрселе, анга чабадыла: ата-ана, эгеч, къарындаш деп жокъду.

Экиси да, тынгылашып, иги кесек турдула. Аскерханны, Зекерияны да сагъышлары бир эди, экиси да биле эдиле ёсе келген тёлюле бурунгу ата-аналарына ушамай да къалмагъанларын. Хар инсанны ёмюрю, бир жашау бла чекленмей, адам, ит, бёрю, тонгуз сыфатына кирип, кёп кере жашаугъа къайтханын. Ал жашауунда, огъурлулукъну жолу бла барып, игилик этгенле экинчи, ючюнчю, тап, жетинчи жашауларында бютюн жарыкъ ниетли, ариу кылыккылы, акъыллы да боладыла. Зорлукъну сюрген, къоншуларына аманлыкъны излеген тёлю уа, айхай, жашаугъа ненча кере къайтса, анча кере осал, харам да болгъаны кертиди. Аман ишлени сюрген экинчи, ючюнчю жашауна бютюн кюйсюз болуп къайтады, асламында кесини алгъыннгы адам сыфатына окъуна кирмейди – айыу, мегежин, къурт, гургун сыфатха киреди. Аны ючюн нартла бла кюрешген Желбыдырла, ол узакъ заманладан бери тюрленмегендиле. Къарангылай, айыу акъыллылай къалып къалгъандыла. Тюрленнген эсе, сауут-сабалары тюрленнгенди, сора, жангыз кёзлю эмегенле энди эки кёзлюле болгъандыла.

– Нартла ишде, къууанчда биригип, эмегенле уа – урушда-туююшде. Жашау алай не заманга дери барлыкъды? Тёзюп тургъандан эрикмезлеми нартла? – Аскерханны сорлугъу дагъыда кёп эди, алай сормады – суратчыны бетине къарады.

– Кесин башхаладан игиге, аламатха санагъан бек уллу гюняхды, – деди Зекерия.

– Ол дегенинг?

– Желбыдырла ол гюняхлы жол бла барадыла. Гюняхлы жол бла баргъанланы тёлюлери уа, мегежин, айыу, къурт, макъа сыфатлагъа кирип, алай тауусуллукъдула.

– Къачан? – деп сагъайды тиширыу.

– Не билейим. – Зекерия, узакъгъа къарап, инбашын къакъды.

– Бара баргъан заманлада Желбыдырла къурт, макъа да болурла. Ол кертиди. Ары дери уа къалай жаша-

йыкъ, Желбыдырла айтханча, атабыз-анабыз да сизсиз деп къалай кечинейик?

— Бизге Аллах тѣзюмлюкню буюргъанды. Ол нартланы къадарларыды. Жер сюрген, мал, терек ёсдюрген, эртте-кеч болса да, хорларыкъды.

— Угъайым жокъду, — деди Аскерхан, — келир заманы сакълап, бюгюнню кюнлерибизни сансыз этсек, келлик да келмей къалмазды?

Зекерия, жукъ айтмай, баштѣбен болду. Сакъал тюбюн къол аязына тиреп, тынгылагъанлай турду.

— Ёзге уа, — деди Аскерхан, — кѣп бетлисе, акъ жыйрыгъынгы тешесе деп, айып этген тынчды, Желбыдырла бла жашагъан къыйынды.

Суратчы, сагъайып, тиширыугъа соруулу къарады.

— Акъ жыйрыкъ бла Желбыдырланы не ишлери барды?

— Айтхан эдим да: акъ жыйрыкъ нартланы байракълары кибикди.

* * *

Аскерхан ишине эртте келгенди. Къуллукъ юйде андан сора алыкъын жан жокъду. Тийреден да шошлукъ юркмегенди. Этерин-къалырын эсине тюшюралмай, олтура эди ол. Бир белгисиз къайгъы аны жарсытып, абызыратып тура эди. Былайды деб'а кеси да айталмайды.

Тиширыу, барып, терезе ауузуна къапланды. Олсагъат Басхан сууну тауушу, жер тюбюнде бууулуп туруп, энди ычхынганча болду. Аны аргъы жагъасында бийик къысыр къаялагъа кюн жайыла келеди. Терезе тюбюнден арлакъда къайын терекчик сюеледи. Шошайып. Негерин сакълап, ызына къарагъанча. Къайын терекчикни субайлыгъы бла ариулугъу, аны тийресинде кырдыкны жашиллиги Аскерханны бютюн мудах этдиле. Арт заманлада, къайынчыкъны кѣргени сайын, тиширыу шургуланып къала эди, бу дунияны мудахлыкъ сыйырып къойгъанча, огъесе онга баргъан жашлыгъы, учузланган сюймеклигими тынчлыкъ бермейдиле? Не тюрлю эсе да, жюрек къууанчы эрип бошагъанга ушайды. — Тиширыу ёхтюнюп жиберди да, сора, мычымай сокъуранып, ырыслады. Аскерхан, кѣзюн къакъмай, иги кесек заманны къайын терекчикге къарап турду, ол аны жюрек жарсыуун чачарыкъча.

Кишини да, бир затны да терслемейди тиширыу. Терс кесиди. Къайсы терслигин эсине тюшюрюрге,

сокъураныргъа да билмейди. Чапайны барчысы-келчиси болуп жүрүдү – не тапды? Эллилени атлары бла келген ахчаны чач-түк этдиле – эшекке алтын иер салдыралмады. Депутатха сайлагъан угъай, къуллугъундан чыгъара турадыла. Аны сыртына жетерик таякъ Аскерханны аярыкъ түйюлдү: экисине да бир итни къуйругъунача къарайдыла. Тюз этдиле. Алай, ишни башы ачыкъланып, айып келгинчи, къутулургъа керек эди. Ахчаны жерине тапдырып. Тиширыуну бек адыргы этдирген бусагъатда ол эди – Шамгъун улуну шинтигин бийик этеме деп, эллилерин алдагъаны. Аскерхан ангылай эди – ахча мажарып, къыралны айыбындан къутулса да, жамауатны айыбындан къачаллыкъ түйюлдү. Чапай къайнайды – власть кётюрген адам, бюгюн да кеси кёмюле тургъанлай, жерин, сууун, агъачын, кёп жылланы ичинде халкъ тиргизген ырысхыны да Чапай-чалагъа къоюп, кетип барады.

Ол тюрлю оюм тиширыуну эсине бюгюн келмеген эди – кече-кюн да ол аны жүрегин эмип, талагъанлай турады, узакъ заманлада ыннасына бла анасына этген артыкълыгъын энди Аскерханнга да жетдиреди. Адам Аллахха жол излеп, анга итинип, аны жарыгъында жашаргъа борчлу эсе, аны унутуп, ашха, ырысхыгъа жан атханла онглу, къолайлы да не хыйсапдан боладыла деп сагъышланды тиширыу. Ол кёпледен да, кёп затдан да ёпкелей эди. Жангыз кеси ючюн угъай, элли къызла ючюн да кёлкъалдысы уллу эди. Не хатасы бар эди Аскерханны? Ариу тиширыу, субай, эсли. Башха миллетлени къызларыча, ол да ариулугъундан да ариу, субай болургъа термилгенди, санларын ийлеп, жарау этерге заман да, онг да табып, жүзюп, чабып, теисеп. Алай не анга, неда башха тенг къызларына сүйгенлерин этерге къадар онг бермегенди. Къадармы эди таулу къызланы башха тиширыула бла тенгликлерин сыйыргъан, огъесе властымы эди, огъесе азгъа – аз, кёпге уа – кёпмю бериледи? Аскерхан а аз санлы миллетни адамыды. Ишлеп түйюлюрге, чага этерге, ийнек сауаргъа, дырын жыяргъа – ким угъай дегенди, ол түйюлмюдү таулу тиширыуланы мангылайларына жазылып къалгъаны? Къачан жазылды ол, ыннасы туугъунчу окъунамы, огъесе кеси туугъандамы?

Аскерхан, терезе ауузундан айырылып, телевизорну къурду. Олсагъат Москва шахарны акъ кеме кибик, уллу Акъ юйю кёрюндү. Кюе, къара жалын этип, жана тургъан. Арлакъда эки-юч танка, кёпюр къулагъында тохтап, аны баш терезелерин, отоуларын илишаннга

алып, атдырыргъа кюреше эдиле. Алай ол тогъуз башлы сарыуек, эмеген кибик, ёлорге унамай эди.

Тиширыу, анга къарап, солууун айландырыргъа къоркъгъанча, сюелип турду. Кёл кенгдирмей эди Аскерхан, нек эсе да жаны ауруп, жүреги кыйналып сюеле эди. «Кёл кенгдирирге уа керекмиди?» – деди кеси кесине тиширыу. Жан адыргылыкъда кюрешген не да болсун – эмеген, айыу, акъ кеме – жазыкъды. Алгъа-ракълада ол батдыра эди кемелени дуняны ачы тенгизинде, энди уа аны кезиую жетгенди батаргъа, кюерге, сокъур-бокъур болургъа да.

Бюгюн ол жазыкъ эди: аталыкъ, аналыкъ да этип ёсдюрген сабийлери, энди, уллула болуп, тоюп, юсюне от кекире турадыла. Кимге жан аурутургъа керекди Аскерхан – ата-анасын танымагъан балагъамы, огъесе балаларын жута келген ата-анагъамы?

Кёзю кёргеннге ийнаналмай эди тиширыу: сау дуняны туурасында адамла, гумулжукла кибик, басынып, къара туманлай болуп, төппеси кёкте жетген Акъ юйню кюйдюре эдиле. Баш уруп, аллына барыучу акъ юйлерин. Огъесе бу тюенене башланып, бюгюн баргъан иш туююлмюдю? – деп сагъышланды Аскерхан, эси узакъ заманлагъа кетип. Узакъ заманладан бери жашау тюрленмей, алышынмай келгенине да сейирсинип. «Мен андамамы да сора? – деди дагъыда кеси кесине. Не тюрлю эсе да, тиширыу эртте, бек эртте кёргенлерин бусагъатда жангыдан кёре тургъан сунду. – Хау, алайды, мен биринчи кере кёрмейме быллай къужур ишни», – деди Аскерхан, хар нени да эсине тюшюрюп. Ол узакъ заманлада кеси да Акъбилек болуучусу эсине тюшдю. Бютюнда – нарт къарындашы Алауган, онтогъуз къарындашдан бири.

Алауган, нартланы ичинде кесине бийче этерге къыз табалмай, эмеген къызны алгъанды.

– Бош этдинг алай, андан эсе къатынсыз кълсанг иги эди, – деди Акъбилек нарт ахлусуна.

– Нек сора, не хатасы барды? Къарыулуду, болмаса да, ташладан хуна кълалар, жер сюрюп, мирзеу ёсдюрюр...

– Адамланы жутуп турса, аны хунасы, кълаласы да кимге керекди? – деди Акъбилек, Алауганны кълбакъ эшигини башындан къларап.

– Кимни ашап кёргенсе, эгечибиз? – деди, онгсунмай, нарт.

– Киеу жёнгерлени жутуп къойгъанын унутханмы этгенсе, огъесе, кълатындан таймай, бизни андан сакълап турургъамы айтаса?

Акъбилек онг кьолун хуна ташха салды, бош, анстан, Алауганнга билдирмей. Олсагъат уллу агъач юйню къабыргъалары, босагъасы, арбазы да, ай жарыгъы тегюлгенлей болуп, кюмюшлендиле. Алауганны такъыясы, кюбеси да, кюмюшленип, жылтырадыла. Мыйыкълары, жохар сакъалы да агъарып къалгъанча болдула. Алай Акъбилекге эмеген келин, Желмаууз керек эди. Ол, бугъуп, жашыртын тынгылап тургъанына ишексиз эди тиширыу. Аны излей эди. Алауганнга абери эслетмей, билегин шош кымылдатып, юйню хар мюйюшюн жарытды – эмеген келинни эслемеди. Жингиригин аз кетюрюп, билегини жарыгъы бла эски хал-жарны кьармады да, бек алгъа Желмауузну эки кезюн эследи. Чалыны жеписине уюп, жинклуча болуп. Эмеген, келип, Акъбилекни марай эди, аны айтханларын эшитип, къайнасын чекдюралмай. Акъбилек керюп кьойгъанын билгенден сора, Желмаууз бугъуп туралмады – Гемудагъа суу ичирирге кирген сылтау бла агъач чыккырны киришин орта бармагъына илиндирип, тышына чыкъды. Акъбилекге къайырылып кьарады да, тебе тепген кирик, ауур атлай барып, ташха чекдю. Баштебен болуп, мурулдай.

– Киеу женгерлени жутхан эди, керти айтаса, – деди Алауган, къатынына кезюн жетдирип, алай, мычытмай, артха къусдургъан эдим. Барысы да сау къалгъандыла.

– Эмегенни ичине бир тюшюп, андан къутулгъанла энди не хазна адам болсунла. Ийнанмайма мен анга, тамбла сен жортууулгъа кетгенлей, кьоншуларын жутаргъа кюрешмез деп да ышанмайма.

– Башха амал къалмагъан эди, – деди Алауган, къатыныны жайралып олтургъанын жаратмай, Акъбилектен уяларакъ болуп.

– Нечик?

– Урушдан-тюйюшден жалкъыгъан эдик. Тохтай, къажый билген юммет тюйюлдюле эмегенле. Энди, жууукълукъну хатерин этип, жер сюрюрге кьояр эселе уа? – Алауган, мудахланып, таула таба кьарады, огъесе, жортууулгъа кетсенг, элими эмеген къатынымдан ким сакълаялыр депми жарсыды? Жокъ эди аны жюрегинде да тынчлыкъ, ышанмай эди Желмауузгъа. – Бизни хайырыбыздан кьоншу нартла да тынчайыр эселе уа, – деди дагыда ол, кеси кесин алдап.

– Эмегенле нартладан иги да кепдюле, кьарыулу. Кеп бла кьарыулу уа, ахлулукъ излемей, къул кьазакъ, шапа этерге кюрешедиле, байлыгъынга, журтунга кез кьаратып. Неге керек эди бизге Желмаууз бла жууукъ-

дукъ, жерибиз бай, ырысхылы, накъут-налмасдан толу тауларыбыз, дорбунларыбыз. Энди уа сау кёрейим, — деди Акъбилек, эмеген келинден къарамын бурмай.

Алауган, жукъ айтмай, сагъышланып кёп турду. Урушдан бла къоншуларына сугъанакълыкъ этгенден сора жукъ билмеген эмегенле энди тохтарла да, жер сюрюрле деп ийнанмайды. Бютюнда, Акъбилекни сёзлеринден сора, ишеклиги ёсюп, Желмауузну нартланы журтларына келтиргенине сокъуранды. Акъылы, эси тыйыпмы къоярыкъды, тамбла жер да, журтла да менидиле деп тохтаса, ким не айталлыкъды? Иш къолайлары махтаулу болмагъанлыкъгъа, даулашха бла абери сыйырыргъа устадыла эмегенле. Мындан алгъаракълада Темирбийланы журтларына эмегенле, къонакъгъа келген сылтау бла келип, тогъуз кюн къонакълыкъда жашагъандыла, артда уа, даулап, кетерге унамагъандыла. Бу къуртха эгечибиз билмей айтмайды: арбазланы, хуналаны бла къарангы мюйюшлени жарытханы кибик, адамланы ниетлеринде болгъанны да жарытып, кёрюп къояды ол. Алай Алауган эсине келген къоркъууну юсюнден абери сагъынмай сёлешди.

— Къоркъма сен, — деди нарт, — Желмаууздан туугъанла къарыулула боллукъдула. Къарыулу юмметни кючюкъарыуу сизге да жарар.

— Ол бизге къарыулу жашла ёсдюрюп деп ийнанмайма. Санга къатыннга келген эсе да, бош келмегенди. Бир аман къуууму барды аны.

Акъбилекни сёзлеринми эшитди, Желмаууз, нек эсе да титиреп, эрине, тиширыугъа да баштёбен къарап, тюклю бутларын бютюн кенг жайып, къол аязларын тобукъларына салды. Аркъа тюклери, бёрю жалкъалай, къайырылды. Эрини ахлусу асыры къуртха эди, нени да кёрюп, ангылап тургъан. Аны гунч этмей бла къуртмай, Желмауузгъа тынчлыкъ боллукъ туююлдю — ол эди эмеген келинни жашырын ниетин туурагъа чыгъарып къоярыкъ.

Желмаууз, иги толмагъан гыбытла кибик ёшюнлерин инбашларына атып, Алауганга бла Акъбилекге кезиу-кезиу къарады. Сизге жашла ёсдюрюп бермесем а киндиклеригизден ёлюрсюз, деди ичинден. Нартдан туугъанла, нартлагъа тартырыкъдыла ансы, эмегенлегими болушурукъдула? Желмаууз Алауганны кишилигине не чырайына сукъланып бармагъанды анга эрге. Ёзге уа. Эмегенле — къарыулула, акъыллыла, уллу юммет — кимни жууукълугъу да алагъа неге керекди?! Керек эсе, жерлери, журтлары керекди. Накъут-

налмаслары, темирден бла кьоргъашинден, алтындан толу дорбунлары. Ол дорбунлагъа эмегенле ие болургъа керек эдиле. Нартланы аздан-аз эте, ёсерге кьоймай, уллусун, тууа келгенин да ашап, къанларын ичип. Желмаууз нартла анасына саналыргъа керекди, аны айтханындан чыкъмазча, этген ишине киши да къайырылмазча. Сейирмиди, ана тапхан балаларын суюсе – ашайды, угъай-угъай дей эсе уа – къарыуларын, къанларын да алыргъа эркинди. Кеси тапхан сабийле, нартланы туудукълары да аны боллукъдула. Эмеген келин, Акъбилекге кёл кенгдирип, тишлерин къыжылдатып кюлдю: Алауган ары теркирек бир кетсин ансы, кёргюзтюр ол сизге жутуу оюнланы.

* * *

Кёк, кьоргъашинленип, алаша болуп, ауурланып турду да, аны таулагъа жетген этеклеринде элия кьурукъла, кезиу-кезиу къабынып-къабынып, ёчюлдюле. Черек жагъасында нартланы журтларын титиретип, къалтыратып. Сора жангыдан, элни башында къамичиленип, жандыла. Юйлени тегерек терезелерин, терезелден къарагъан тиширыулары, сабийлени элгеннген бетлерин жарыта да, ёчюле, дагъыда таула этегине кёчдюле. Сакъ жауун ингирге дери жауду. Ингирде да тохтамады – экинчи кюн къушлукъда селейди. Ол селейир-селеймез, кёк тазаланып, кюн тийди. Жауун жуугъан таш хуналаны, терек чапыракъланы ариу жылтыратып. Алай, нарт элге тынчлыкъ-ырахатлыкъ келмеди: черек кьобуп, ызы айры болуп, бутагъы эл ёзенни жуууп-талап, андан да озуп, орамла, арбазла бла бара эди. Сабийле, тиширыула, къартла – барысы да юй башларында эдиле. Черек, айры болгъан жерни бегитип, сууну ызына къайтармаса, ол, бютюн кьутуруп, элни къырмаз деп ышаныу жокъ эди. Не медет, нартла – жоргууулда, черек айырылгъан жерге барабыз деп атланган къартланы уа бозаланган суу уруп кетеди.

Акъбилек, орамны энишге баргъан таш хунагъа къысыла, жыгъыла-къоба, Алауганланы журтха келди: насыпха, ол узакъда туююл эди. Тиширыу, суу толкъланы хорлап, къабакъ эшикни ачалмады, кючден-бутдан хуна башына минди. Желмаууз, юй мюйюшюнде ёгюз кибик уллу ташха олтуруп, томуроулача базыкъ бутларын тобукъларына дери ачып, сууда жюздюре, ойната тура эди. Элхууур, тамырлары бла кьобаргъан терекни

кьолуна алып, тобукъ тюплеринде айланмада жыйыл-
гъан кёмюкню аны бла сюре, шап-шуп этдире.

– Не талауунга кеси кесинги безирете тураса? – деп
сёлешди Акъбилек, хуна башындан арбазгъа къарап.

Желмаууз, терекни тюп жаны бла башын къашып,
сызып ийди да. Акъбилекни юсюне суу да, балчыкъ да
чачдырды.

– Не къан жаугъанды, не дау айтаса сен манга? –
деди келин.

Тиширыу, билегин ёрге кётюрюп, Желмауузну кёзле-
рине ачыуланып къарады. Халжар тийресинде терекле
тытыр суу ичгенлей болдула. Эмегенни чачы, бети, тюкю
къарыны да агъардыла. Желмаууз, нек эсе да къоркъу-
ругъу келип, сагъайды.

– Элни, ырхы талай тургъанлай, сен не суу оюнла
этесе арбазында? – Акъбилек билегин энишге бошлады
да, эмегенни къалтырагъаны тохтады.

– Сизни талагъан ырхыла мени журтуму да талай-
дыла, – деди ол.

– Талатма сен а!

– Сиз а нек талатасыз да, гитче къанталаула туююл-
сюз да! Нартлабыз деп, махтанасыз да.

– Биз нартлабыз, эмегенле туююлбюз. Бар да, Черек-
ни элге айланган бутагъыны аллын кес. Аны этер
ючюн акъыл керекмейди, къара кюч керекди.

Желмаууз, эки кьолу бла да къарын тубюнден тутуп,
ёрге къопду. Къутуруп, жан-жанын ашап баргъан боз
суу энди аны бут чабакъларына жете эди. «Ауурлугъу
бар кёреме», – деди Акъбилек да ичинден.

– Тырман этип турмай, алай айтып къойсанг а, –
деди эмеген.

– Бу элни адамы туююлмюсе сен а? – Тиширыу
Желмауузгъа адам деп жибергенине сейирсинди, алай
сокъураннганын билдирмеди.

– Сора сен, къуртха, жаныбызны къалдыр, ёлюмден
къутхар депми тилейсе?

– Охо, тилегеннге сана.

– Мен сизни ёлюмден къутхарып, жашау бергеними,
мешхутдан, балчыкъдан чыгъаргъанымы эсигизде
тутарыкъмысыз? – деди Желмаууз, чачын терек бутакъ-
ладан тазалай.

– Бизге керек эл, журтла санга да керекдиле. Биз
къырылсакъ, сен да онгарыкъ туююлсе.

– Мени ючюн жарсып келмегенсе. Сизни элигизни
ырхы талагъанлыкъгъа, манга андан хата-хайыр да
жокъ. Бюгюн былайда жашай эсем, тамбла башха жерге

көчерикме. Эмегенле к'алайг'а барсала да, тууг'ан жерлери алайы болуп к'алады. Дорбунладан бла шы-
якыларыг'ыздан айырылырг'а с'оймегенле сизсиз. –
Желмаууз, артын буруп, бияг'ы ташха олтурду.

– Сен керти ок'уна айтаса, – деди Ак'билек, эмеген-
ни жумушатыр ак'ылда. – Игилик унутулмайды, биз
да унутмак' сени к'ыйынынгы.

– Алай эсе, мен айтхандан элни жамауаты чык'ма-
сын, – деди эмеген келин, эсине келген х'йласын бил-
дирирге с'оймей.

– Айт айтырынгы, – деди тиширыу, – нохтабауунгу
мычытмай тапдырырбыз.

– Нохтабау неди? Келди – кетди. – Желмаууз, туруп,
босаг'а ташлай, уллу аяг'ын ырхыны аллына салды.
Суу, олсаг'ат жыйылып, айланма болуп, эмегенни тобу-
г'уна дери ёрледи.

– Охо, жумушунгу этип к'айтсанг, жамауат сени
с'ыйынгы кётюре билир.

* * *

Желмаууз, Черек айырылг'ан жерге келип, жаг'ада
иги кесек олтурду. Суу а к'обадан-к'оба бара эди. Бир
затны юсюнден да тутхучлу саг'ыш эталмай, хайран-
лык'г'а хорлатып, тынгылай эди эмеген да. Черекни
ызына к'айтараллыг'ын ангылай эди ол. Хазнамыды –
бутаг'к' айырылг'ан жерге битеп, ташла салса, иши
тамамланыр. Желмаууз, тийреге к'арап, жарарык'к'
ташланы излеген ок'уна этди. Тау т'юбюнде азмыдыла
к'ая юзюлгенле? Ючюсюн-тёрт'юсюн сайлады. Туруп,
жаг'аны жыртхан жерге тёнгеретгенден башха иш
жок' эди. Алай, керекмиди черекни ызына к'айта-
рырг'а, андан эсе барма к'ойса иги т'юйюлм'юд'ю?
Юйлени оюллулук'лары оюлур, малланы, адамланы да
к'ырыллык'лары к'ырылырла. Нек жарсыйды, к'ал-
г'аны да жетерикди анга. Бек алг'а жерни к'олг'а
этерге керекди. Не замандан бери термиледиле эмегенле
нартланы ёзенлерине бла тауларына, артык'да бу суу
ауузг'а. Тели, жахил нартлаг'а тийишли т'юйюлд'ю ол.
К'ум т'юзледе жашасала да, башхамыды алаг'а! Жерни
алтынын, нак'ут-налмасын, кём'юрюн-к'юм'юшюн жарата
билмегенле. Малланы с'юедиле да, барсынла да, к'ум
т'юзлени жайлык'ла этсинле. Эрттеден бери айта эдиле
эмегенле ныг'ышларында ол сёзлени, оноу этип. Алай
нартла да – кеслерин малтатып к'оярча хомухла т'ю-

июл эдиле да, кыыстайлмадыла. Энди уа Тейрини болушлугуу бла кеслери кыырыла турадыла, суу туюбуне кемюлюп, тунчугууп. Журтлары, маллары да бош кыала.

Желмаууз, эслилигине кыууанып, аркыасын кыаягыа тиреди. Аякыларын черекни айры жерине салындырып, ырахатланды. Ол халда кыалкыып кыалып, экинчи эрттенликге дери жукылады. Экинчи-ючюнчю эрттенликдеми уянды – эмеген аны билмеди. Не тюрлю эсе да, уянганлай, сескенип, ёрге турду. Черек, ызына кыайтханы бла да кыалмай, кесине иги да терен ыз ишлеп эди. Эмеген, элгенип, ары да, бери да кыарады – нартланы журтларына баргыан ыркыла, суу ызла кыуруп, ёзенни да кырдыгы ачылып. Желмаууз, ашыкы-бушукы этип, черек жагыаны уюгыан жерине кыая гыйыны тенгеретди да, элге кыайтыргыа ашыкыды.

* * *

Кюн, кёзюн, тау артындан кыаратып, кыып-кыызыл мыдых болуп, иги кесек мычыды. Эмеген келин, аны кёрюп, кыууанган да этип, жорюшюн сабырландырды. Ол билгенден, кюн алай болса, жаумай хазна кыалмаучуду, бухчакыдан кыуйгыанча этип. Энди бир-эки кюнню ичинде кёк жарылып турса, черек кыобар да, юйренген ызына туюшер, сора нартланы тиширыуларындан бла туудукыларындан киши тапсанг – кыойма. Желмаууз, кеси кесине ыразы болуп, чёгерча жер изледи: кёк, чюйре айланган тонча, кыаралырын сакыларгыа керек эди. Нарт ёзенде бек мазаллы ташны сайлап, анга олтурду. Таш, тебип, кыымылдап, мылы жерни сууун сыгыып, тийреге чайпалтды.

Желмаууз, тынгылы олтуруп, ырахатланнгынчы, нек эсе да жангыдан сагыайды: арлакыда, берлакыда, ташны тёгерегинде да гул хансланы кёрюп, элгеннген эди ол. Нек, не хыйсапдан? Анга былайды деп айталмады. Сейирди, деди Желмаууз, кыыймала кибик, базыкы кыызгыылдым эринлерин шош кыымылдатып, ыркыланып, кыутуруп келген сууну туюбунде нарт ёзенни кырдыгы ёлмегенди, кыозгыалып, кётюрюле турады. Гулле уа, кырдыкга, чёплеге кыонган гёбелекле кибик, – кыызыл кыатыш сарыла, акыла, жашил, дум кыара кыатапа журунчукылача, анда-мында тёгулюп, кырдыкга кыолан бет алдырып, алаша аязчыкы бла шыбырдаша. Барысы да Желмауузгыа кыарап тургыанча, сабий кёзлеча, анга айып этип.

Кыайнасы ичине сыйынмай, эмеген келин ёрге

кѳопду. Аркъа жиги – кѳайырылгѳан жалкъа. Гыбыт ёшюнлерин да инбашларына атды. Бусагѳатдан, мычйтмай, нарт ёзенни ёмюрде жапилленмезча этерге, гюлюн-мюлюн да кѳурутургѳа керек эди. Алай эталса, нартла кеслери, сабийлери да топуракѳ кѳатыш болуп, кѳырылып кѳаллыкѳча. Ёзге уа, нартла ёзенлерин бек суюдиле, той-оюнларын ёзенде бардырадыла, сабийлерин ёсдюрген, атларын жюйрюклюкге, иерге да юйретген олду. Ёзенни кѳатапасын кѳурутхан – нартланы жанларын алгѳан киби боллукѳду. Башхамыды, нартны кийимин неда атын урлап, анга этген хатанг иесине да жетеди. Аллай хыйла амалны Желмаууз кѳп кере сынагѳанды.

Болсада, эмеген ол тюрю затланы юслеринден сагѳышыны жибин бир ызгѳа келтиргинчи, кѳайнасы чѳгюп, сабырланды. Ёзен асыры уллу эди, не хазна кѳуруталсын ол аны. Кѳутургѳан суу назик гюллени окѳуна сокѳур эталмагѳанды.

Бу оюму, кѳабынып, тириле башлагѳанлай, Желмаууз аркъасы бла желкеси жылынып кѳалгѳанын сезди да, нек эсе да жангыдан элгенип, артха бурулду: кюню кѳзю иги да ёрге кѳтюрюлюп бара эди, бир тюрю терк, кѳыстау, кѳалын алтын чачы бла кѳкню сыйпап, тазалап. Тауланы тѳпелерине, кѳысыр кѳаялагѳа алтын суу ичирип, ташлагѳа, ёзеннге да сары жылыуун жайып. Кѳайдан эсе да кѳанатлыла учушупму келдиле – нарт ёзен тилленип кѳалып, тийре чыпчыкѳ жырдан толду. Кырдыкны тирилген, шош макѳамы, кюню алтын чачыны кѳыл тауушу да бирге кѳошулуп, ёзен туманлай, кѳайры эсе да узакѳгѳа кѳанатландыла.

Эмеген келин, борбайлары кѳыйылсала да, элге терк жетерге керек болгѳанын ангылады. Кѳыстау атлагѳаны кѳадар, мыйысыны жети кѳатысында кеси да билмеген сезим кѳозгѳалып, аны тынгылы шартлаялмай, иги кесек жол кѳоратды. Аз-аздан ол сезим аякѳланды да, Желмаууз, керти да, анга ийнанып, сейирсинди. Кѳалай халал жанма мен сылхыр деп шыбырдады эмеген, ёз башымы кѳайгѳысын кѳрмей, нартла ючюн чабып айланама, кимни ёлюмден сакѳлап, насып берейим деп. Жюрегини тыпырдагѳанын селейталмай, эмеген, тохташып, жилямсырады. Охо да, айымыды, кѳыйналып, ачдан, суусапдан ёлмей-кѳалмай келе эсе да, нартланы журтларын палахдан сакѳлагѳанды. Кюню кѳзю тау артындан чыгѳалмай эди да, чыгѳарча, жамауатны жылытырча этди, ёзенни кырдыгына, кѳанатлысына да жашау кѳайтарды.

Кесини огъурлулугъун, жүрек чомартлыгъын бла жумушакълыгъын Беш да Тау Элге билдирмей, дунядан жашырып тургъаны ючюн, айхай, анга кечгинлик жокъ эди. Алай кесингден азгъа къарыусузгъа болушхан огъурлу ишди, эмегенле уа огъурлулукъгъа деп туугъандыла.

Желмаууз, узакъдан окъуна нартланы эллерин кёрюп, тамамлагъан жигитлиги бла ёхтемленеди: юйлени тегерек терезелери бирча жылтырап, жылтырагъанлары бирге къошулуп, сыйдам къабакъ эшиклени, хуналары да къаматады. Эмегенни кёлү толуп, къууанчлы болуп, жангыдан жилирыгъы келди: бу ауузну журтларына ол этгенни этерге ким базынырыкъ эди! Черекни ызына тюшюреме деп кюрешгенде, кюнню булутладан азатландырып ючюн къысыр таулагъа ёрлеп бара, жоюлуп къалса, жазыкъ нартла къалай жашарыкъ эдиле?..

Ол тюрлю сагъышлагъа берилип, аягъы басханны – кёзю кёрмей келе келди да, Желмаууз эл къыйырында тохтады: тау ауузну жамауаты, аны аллына чыгып, сакълап тургъанын эмеген бусагъатда ангылагъан эди. Жаш-къушла, хуналагъа минип, тереклеге ёрлеп. Къарт кишиле таякъларына таянып, тиширыула омакъ кийинип, сюеле эдиле.

Акъсакъалладан бири, алгъаракъ атлап, айтырыныкъалырыны сагъышын эте, мычыды.

– Жаша, келинибиз! – деди ол. – Ёмюрюнг узакъ болсун! Ёмюрледе киши этмеген игиликни сен этдинг бизге. – Къарт, бурулуп, жамауатха къарады. – Кертими айтама?!

– Тейри урсун, керти айтмай эсенг! – деди башхасы.

– Ийнан, андан уллу кертини киши да айталмаз! – деп къычырышдыла жыйылгъанла.

– Жаныбыз къурман болсун!

– Охо да, сизни элигиз да мени элимди. Сизден жанымы да аярыкъ туююлме. – Желмаууз, онгдан солгъа жантая, алай сёлешди.

– Къутургъан черекни ызына тюшюрдюнг, ёлюмден азатладынг. Не бла къайтарайыкъ биз санга ол игилигинги, не ахшылыкъ этейик? – деди биягъы акъсакъал.

– Черекни ызына тюшюрген бла къалса уа! – деп къычырды сабийин ёшюнюне къысып сюелген тиширыу. – Кюн жылыуун, бу къууатны, жарыкълыкъны уа ол келтирмедими?

– Мен да аны айтама. – Сёзюне сёз къошханларын акъсакъал онгсунмады. – Мен да, энди келинибизге не ахшылыкъ этейик деп, аны сорама.

– Тейри, жандан татлы зат жокъду. Аны къалдыргъан эмегеннге не уллу ахшылыкъ да озарыкъ туююлдо! – Былай айтып кычыргъан кишичик, асыры къартдан, башыны ауурлугъуна хорлатып, къургъакъ эринлерини къалтырагъанларын тыялмай эди.

Желмаууз селеширге ашыкъмады. Жамауатха къарап, иги кесек заманны тынгылады. Къарамы гитчениуллуну, къартланы да къарамлары бла тубешди: барысы да анга ийнанып, къор-садагъа болуп сюелгенлерин ангылады. Жокъ эди сюелген жамауатны бетлеринде эмегени сагъайтырыкъ бир илишан да. Аны тынгысыз этген жаланда Акъбилек эди. Жамауатны сёзюне сёз кьошмай, арлакъда жангызлай сюеле эди ол. Мудах эди Алауганны ахлусу. Желмаууз, ауур къарамын анга кёчюрюп, дау айтханча этди: «Ёлсенг-къалсанг да, элхууурну аллын кес деп, тилеп-жалынып, энди уа ыспасымы чыгъармазгъа кюрешесе. Тохта бир, кесимден акъыллыны уа онгдурургъа мен да соймейме».

Акъбилек Желмауузну ниетин ангылады, алай, жамауат да ангыласа ыразы эди да, ичинден тилек этип, билегин шош кётюрюп, эмеген таба бурду. Эмеген келинни туюлю тини, алгъа къырпакъ басханлай болуп, сора, мычымай, киндигинден башлап, кёз туюлерине дери кызарып, тырмыланды. Бурун «къанатлары» кенгерип-жыйылып, сол кёзюню туюю ууакъ къалтырады.

– Нек тынгылайса, эгечибиз? Сен бизге энди келин туююлсе, тамата эгечибизсе! – деп кычырды биягъы гым-гым къартчыкъ, энишге салынган тую эринин ёрге жыялмай. – Аууз тылпыуунгу эшитирге ашыгъып сюелебиз.

Желмаууз ыразы болду. Айтыргъа термилип, алай айтыргъа базынмай тура эди да, айтырыгъын суююп башлады:

– Сиз мени тамата эгечигизге санай эсегиз, сау болугъуз, мындан ары да этерме тамата эгеч этерик жумушланы, – деди эмеген, – энди бизни жаныбыз-тинибиз да бирди.

– Хау, кеппе-керти айтаса.

– Тамата эгечлик сени болсун, анабыз, атабызча, сыйлы кёрюрюбюз.

– Хау, харип, хау. Аны анабызча кёрмесек, Тейри унамаз.

– Ма, бу сен кёрген сабийле, былайгъа келалмай къалгъанла да санга аманатдыла, – деди тиширыуладан къайсы эсе да, алгъа чыгъып, хуналагъа минип, терек-

леге илинип тынгылагъан жаш-къушланы кѳргюзте. — Суйсенг — ѳсдюр да, адамла эт. Угъай-угъай десенг а, къул эт, шапа, элт да, суугъа къуй — боюнубуз къылдан иничкеди. Сен бизден къарыулу болгъанынгы кѳргюзтенге.

Жууап къайтарырдан алгъа Желмаууз Акъбилекге къарады. Къоймай эди ол анга сабыр да, тынгылы да сѳлеширге, башын къатышдырып. Алауганны ахлусу, ачыуланып, жамауатха керексиз терилмегиз, жалынмагъыз дерге базынмай сюеле эди. Ким ийнанырыкъ эди анга! Жамауат алланып эди, барып, эмегенни инчиклерине башларын къонакъ этерге хазыр. Терилген, учунган заманында жамауат бла сѳлешген къыйынды. Акъбилекни экилигин ангылап, Желмаууз къууанды, кѳл кенгдирди. Къыймала кибик базыкъ эринлерин къаты къысып, къарамы бла Акъбилекни кѳзлерин къаматыргъа кюрешди. Болалмады. Айымыды, бусагъатда жамауат анга табынады, кюч-къарыу да аны къолундады.

— Суугъа къуяргъа деп азатламагъанма мен сабийлеригизни, — деди эмеген къатын, — сабийлеригизни ѳз сабийлеримден башха кѳрмем, сизден манга къул-къарауаш да керек туююдю. Кече-кюн деп къарамай, келсинле арбазыма — эмегенлени тиллерине юйретирме мен аланы, адетлерине, къылыкъларына.

— Биз санга ыразыбыз! — деп къычырышдыла жыйылгъанла андан-мындан.

— Ыразы эсегиз, дуняны кенглигине да кѳзлерин ачарма мен аланы. Бир да къоркъмагъыз, энди таула башына къара булутла къонмазла, ай да, кюн да жарыкъларын къызгъанмазча этерме, ийнаныгъыз.

— Хау, харип, хау!

— Къурман болайыкъ санга!

— Сени бизге Тейри къызгъанмасын ансы, айтхан жеринге бауурубуз бла сюркелип окъуна барырбыз!..

* * *

Жамауат Желмауузгъа табынган жылдан бери кѳп заман саркъып, орамлада жортуп, ойнап айланган сабийле, жетген кишиле болуп, аталары бла жортууулагъа барадыла. Кими терк къайтады, къайтмай къалгъанлары да аз туююдюле. Къайда къаладыла, нек къаладыла ызларына къайтмай — киши дурусун билалмайды. Узакъ жерледе — Тау артында, дангыл

тюзледе Желмауузгъа къалала ишлейдиле деген хапар да жюрюйдю. Нарт эл да, олду деп танымазча, тюрленгенди – ёсюп, жангы орамла ачылып. Эмеген келинни журтлары уа энди нарт ёзеннге окъуна сыйынмайдыла. Алгъын мал кютюучю, чалгъы чалыгучу жерлеринде нартла кеслери тюрлю-тюрлю мекямла ишлеп, Желмауузну ыразы этерге кюрешип, жашайдыла. Ол жюрюген, айланган неда ол бюсюреген жерлени да бийик таш хунала, буруула бла къуршалап. Тышындан къарагъан абери кёрмезча. Таш бурууланы ичинде уа къош юйле, жашырын дорбунла, чюйбаш мекямла. Кимге, неге керек эдиле ала, не тюрлю ишле тындырады Желмаууз, адамладан жашырып, – аны да билмейдиле ол тийреледе жашагъанла. Биле эселе да, билмегенча этип къоядыла. Кёрген, жокълагъан сылтау бла нартланы эллерине Желмауузну эмеген ахлулары да кёп келедиле, артыкъда жаш-къушлары. Келгени уа ызына къайтыргъа суймейди: нартланы жерлерин жаратып, асламы къалып къалады. Энди нарт элде эмегени, адамы да къатыш жюрюйдю. Ол угъай, орамлада, тау этеклеринде эмегенле аслам кёрюнедиле, ишсиз-кючсюз мурулдай, анда-мында отла жанып, аланы тегереклеринде секирише. Желмауузну кесини да алты жашы барды, ёсюп, сауут-саба жюрюталгъан. Таулула алагъа бек ышана эдиле, Алаугандан туугъандыла, адам къанлары озгъанла деп, къубултуп. Жолукъгъан жерлеринде намыс берип, сыйлап.

Артдаракълада ангылагъан эдиле Желмауузгъа, жашларына да ийнаныргъа, ышаныргъа жараматгъанын. Къылыкъсыз, адепсиз эдиле эмеген къатынны жашлары. Арбаздан арбазгъа кирип, басынчакълап: «Визбиз мында жерге, малгъа да иелик этерге тийишлиле», – деп, дау айтмай, кюн оздуматгъандыла.

Жалкъыгъан эдиле нарт элни адамлары керексиз дауладан, Желмауузгъа бла аны жашларына, тап, ахлуларына окъуна къол къыйынларындан юлюш чыгъарып тургъандан. Алай, этер амаллары жокъ эди. Алауганнга къатынынгы мындан къурут деп айталмай эдиле. Сора эмеген келинге тамата эгечибиз, анабыз-атабыз деп да кеслери айтхандыла, аны бла татлылыкъны, шуёхлукъну сайлап. Энди уа, шуёхлукъгъа къол кётюрюрге суймей, тезерге кюрешедиле. Алауганны да кеслери ийнадыргъандыла, сени къатынынг бизни жаныбызны къалдыргъанды, кёкде булутланы чачып, кюн тийдирип тургъанды деп. Ол, анга ийнанса, ийнанмаса да, къатыныны хыйлалыкъларын кёрюрча болмай эди – аны заманы, жашауу да жортууул эди.

Не тюрлю эсе да, нарт элни жамауаты алгъынча туююлдо — бузула башлагъанды. Зор-хор бла келтир-месе, желмауузну къабакъ эшиклеринден ары атламайдыла, жашларына таякъ жетдирип, арбазларындан къыстап да иедиле. Бар эди эмегени чийин чыгъарыргъа кюрешген жашырын кюч. Не болур ол, ким къозутады быланы? — Аны юсюнден терен сагъышха кетип, Желмаууз жер юйлерини биринде олтура эди, тюклю аркъасын мылы къабыргъагъа къысып. Къартлыкъ да келе башлагъанды деп, жарсыды ичинден. Мындан алгъаракълада тогъуз-он сабий жутханлыкъгъа, тюгюне да кёрмей эди, ауурланмай, туруп кетип къала эди. Бюгюн а чатын керип олтурады, алты сабийден ауурланып, терк эриталмай, жукъусу келип. Чыккырлай, улду быдыры эниште ауурлукъ этип, чатына дери салынып. Ешюнлери да хыра болгъандыла: ауурлукълары бармыды, жокъмуду — сезмейди. Къара чоюнла кибик, эки тобугъуну тюклерини ашалып, тырмылары ачылгъандыла.

Желмаууз, ары да, бери да жантайып, турургъа умут этди. Сора, нек эсе да мычымай сокъуранып, ынычхап, къолларын базыкъ бутларына салып, жангыдан сагъышлы бет алды. Мындан ары да нарт элни жамауатын жалынчакълыкъда тутарча амал табаргъа керек эди. Алай, билмей эди энди ол этерин-къалырын, келмей эди аман башына бир оюм да.

Сабийлени жутханын, къанларын эмгенин къойса, къабына тургъан къаугъа ёчюллюк болур эди, не медет, болаллыкъ туююлдо, кесин ачдан къалай ёлтюрсюн! Жерге урлукъ салып, тирлик ёсдюре, мал кюте билмейди. Элни жамауатына ышанып, кийик уулаучу адетин да унутханды.

Ол тюрлю затланы эсине тюшюре келип, Желмаууз ачыуланды. Къайнасын чёкдюралмай, ёрге хыны силкинди. Жер юйюню къарангы мюйюшюнде тагъылып тургъан эки жашчыкъны къатларына келди. Токъ эди да, арсарлы болуп, бираз сюелди. Жашчыкъланы акъсыл бетчиклеринден бла жылтырагъан кёзчюклеринден башха абери кёрмей. Жюрек къайнасын, ачыуун ол эки сабий къозгъагъанча, мурулдады. «Сизге къыйналгъаным — черекге тёнгереген таш», — деди. Бу элни жамауатына эмеген этмеген не къалды! Тамата эгеч, ана да болду, акъылындан юлюш чыгъарды, эмеген тилге, къылыкълагъа юйретип, алагъа кюн тийсин деп, кёкге окъуна ёрледи. Сейир эдиле адамла, журтунда жумуш кибик этселе, аны къарыулагъанлары, анда-санда сабий-балий дегенча, бир зат жутса уа, келип, хуна башла-

рындан арбазгъа къарайдыла. Къызыбыз, жашыбыз тас болгъанды деп. Алгъын киши къынкъ этмей эди.

Желмаууз, энишге ийилип, эки жашчыкъдан бирин балан бармагъына илиндирди: «Бош тыпырдайса, харипчик. Эмеген аягъы бала ёлтюрмейди. Ананг жутханлыкъгъа, сени бир затынг да ачырыкъ тьююлдо. – Эмеген къатын экинчи адам балачыкъгъа да узалды, алай, сокъуранып, артха тепчиди: – Охо, сени артдама къояйым».

* * *

Кюн сайын, тюш азыкъ ашагъандан сора, Желмаууз журтуну анда-мында мюйюшлерине, бухчакъларына жетип, къош, жер юйлерине, зинданларына да кирип, гёзетлеген адети къылыгъы эди да, бюгюн да, терек бахчасы бла келе келип, суу боюнунда кийиз ура тургъан тиширыулары къатларында тохташды. Иги кесек заманны сюелип, тырман этерге сылтау тапмады. Тиширыуладан киши да башын кётюрмеди, барысы да, буюгъуп, ишни къыстауландырадыла. Эмеген жукъ айтмай кетди. Арлакъда башхалары жамычыла ура эдиле. Желмаууз, алагъа да абери айтмай, кетерге умутланып, артха бурулду.

– Келин, тиширыу башынг бла мынча жамычыны не этериксе? – деп сёлешди ишлегенледен бири.

Желкесине таш тийгенлей болуп, боюнун инбашларыны ичине жыйырып, эмеген къатын тохтады. Артха бурулмады. Ол нарт элни жамауатына келин тьююл эди – тейри кибик бир жан эди, андан уллу, гитче да тьююл. Тап, тейрилерине санамай эселе да, жюйюсханыбыз, ханыбыз дерге керекдиле. Къор болайыкъ, тамата эгечибиз деп сёлешселе да, бир затха ушарыкъ эди – алай юйретгенди эмеген элни жамауатын. Тап-жёнгер ойнаркъа умут этгенлени жерлерин тапдыра тургъанды, сора анга «келин» деп анстан сёлешген кимди, неге базаынады ол? Желмауузну кёзлери мыдыхлача къызылландыла. Тюгю ашалап, тини ачылгъан билеклерине, ёшюнлерине да къан чапды.

– Къайсыгъызысыз манга адепсиз сёлеширге базынган?

– Келин дегенни не адепсизлиги барды? – Алаша, назик тиширыу белин тюзетди.

– Ауузун жабалмагъан сенмисе? – Желмаууз, кёзлери бла тиширыуну жерге кёмюп къоярыкъча, алай къарады. Сора, жамычы ургъанлары юслерине сюелип

тургъан бегеуюлге сѣлешди, тюклю бармагъын чюелтип.

– Муну жери зиндандады, ары элт. – Эмеген къатыны айтыры кѣп эди – айтмады, тенгсинмей эди ол, адамла бла даулашып, тюзню-терсни айырама деп, заманын ашырыргъа.

* * *

Айлана-жюрюй кетип, Желмаууз къош юйюне къайтып, солургъа таянды. Зинданланы барысына да баралмады. Иши кѣпдю, кѣпню тергерге, сагъышын этерге керек эди. Алай, къайсы бирине жетишсин? Ышанырча адамы эмегенни да жокъду. Жашларын юйюрсюндюрюп, жумушларын алагъа ышанса боллукъ эди. Не медет, жангыз эгечлерин жутханлы бери, тынгысыз да, сакъ да жюрютедиле кеслерин, кече аналары жашагъан юйде къалмаз ючюн, не тюрлю сылтау да табып, кенгирекде турургъа кюрешип. Охо да, жашлары къыллы къалсын. Кенгде жашасала окъуна игиди, артда аналарыны мюлк-ырысхысына ортакъ болургъа умут этмезча. Андан бек къоркъа эди Желмаууз. Жашларындан, башха эмеген ахлуларындан да къоркъа эди ол. Бютюнда Желбыдырдан. Экиге айланган къарындашы болгъанлыкъгъа, тап тюшсе, аярыкъ туююлдю ахлусун да, хар нени да ѳз къолуна жыяргъа кюрешип жашагъан. Мындан алгъаракълада, шапаларындан эмеген жиберип, айтдыргъанды къонакъгъа келликме деп. Желмаууз анданмы сылхырды, келемеси сылтауун ангыламазча. Не адыргысы да нартланы эмеген келинлерини мюлк-ырысхыды, журтларыдыла. Желмауузну байлыгъын ѳз байлыгъына къошалса, мында баш боллукъ сунады. Андан сора уа нартланы накъут-налмас дорбунлары, къоргъашин, кюмюш таулары да аны.

Желмауузну санлары, къызып, безгек ауруу тийгенлей, ууакъ къалтырадыла. Жюреги, кѣкюрегин тепдирип, къыстау ишледи. «Не амал, не мадар?» – деп шыбырдады. Жашлары бла бириксе, Желбыдырны хорларыкъ эди, алай артда аналарыны жерлеринден, журтларындан юлюш излерикдиле. Оноугъа да къатышыргъа кюрешмезле деп ышанмайды. Кимни да, нени да къоюп, эмеген къарындашы бла кеси ѳрелешсе игиди, кишиге борчлу болмай. Не медет, Желбыдыр жагъалашмаучуду, къолташ атып, ким озса да деп да ѳч салмаз. Аны

көрюгю эди кимни да къркътхан. Бетден-бетге тубешип хорлаялмаса да, көрүгюню жели бла къроншуларыны журтларын оюп, кюл этип, хауагъа сууртуп кърояргъа боллукъ эди ол.

Желмаууз, жангыдан элгенип, тийреге кърулакъ салды. Бираздан аякъ тауушла эшитди. Ким эсе да эмегенни кърош кърюню босагъасына келип тохтады. Желбыдыр негерлери бла жетип къралгъан сунуп, эмеген къратын къруйругъундан олтурду. Жан-жанына кърарап, къролуна алырча абери изледи – тапмады: сырпыны, солтанжиясы да башха мекаямында къралгъандыла. Жеки эсине тюршдю, эндиге дери анга кърарап, Желбыдыр жолгъа чыкъргъанын бла къралгъанын билмей тургъанына ачыу этип. Алай, эмеген къратын туруп, жекин тапхынчы, кърюню ичи, ай жарыкъ тегулгенлей, жарыды да, Желмаууз сабырланды: келген Желбыдыр търююдю – Акъбилекди. Алауганны ахлусун кърсе, элгениучю эмеген келин нек эсе да кърууанды. Жюреги ырахатланган окъуна этди: Нарт элни жамауаты жахил болгъанлыкъргъа, кърюсюз-огъурсуз търююдю, Акъбилегъа жерни жети къратысындагъын кърере билген адамды. Желмаууз тап селешсе, ол анга болушаллыкърды. Энди, адамла бла бирлешип, Желбыдырны аударургъа керекди. Андан сора табынлай этер. Жарашып жашайма десе да, элни жамауаты тездюмлюдю, улакъ берсенг, кърыркъ бугъа берирге хазыр жамауат.

– Жанымдан сърюген кърайын кърызым, Акъбилек, нек сюелесе босагъа кърюнде? Кел, маржа, кир, сърйлы къронакъ, – деп селешди эмеген къратын.

– Ары киргенлени къронакъргъа къралай алыучунгу мен билеме, бери чыкър. – Акъбилек босагъа ташдан ары атламады. Андан озуп атласа, къруртхалыгъры тас боллукъ эди, атасы Экижюрек айтханча.

– Ийнан, бир кишиге да хатам жетмегенди, – деди Желмаууз, мекаямындан чыгъа келе. – Хата этерик ахлугърюз мен търююл, мени кърарындашым Желбыдырды.

Экижюрекни кърызы келюндегин айтмады – жашырды. Сен да нартланы душманы, ол да – алай демеди. Аны мураты башха эди.

– Хау, Желбыдыр кишини да онгдурмаз, къролундан келип. Артыкърда сени аягърынгы марарыкърды ол. Кесинден акърыллы бла кърючлюню ким сюеди?

Эмеген къратын, эки жанына ауа, жантая, тышына чыкърды. Акъбилек да арлакъ кетди.

– Мени жеким нек эсе да узакърдагърыладан манга

ханар айтмай тохтагъанды, – деди Желмаууз, – сен жолну бир жарытсанг эди.

– Жарытханма, – деди Акъбилек, аман акъыл этип, – жолгъа чыкъгъанды Желбыдыр.

Эмеген къатын, бети-къуту кетип, сюелген жеринде чөгюп къалды. Ауузундан сөз чыгъаралмай, кеп тынгылады.

– Охо, алай бек къоркъма, биз игиликни унутхан жамауат туюлбюз, – мен санга болушургъа деп келгенме, – деди Акъбилек ёхчеге.

– Къалай бла, эмегенледен да акъыллы, къуртха эгечим, сен манга къайын къыз болмайса, эгеч боласа. – Желмаууз, башын кётюрюп, тиширыугъа алдаулу къараргъа кюрешди.

– Кючюнге кюч къошаргъа керекди, Желбыдыр кибиклени хорлап турурча, – деди Алауганны ахлусу.

– Ол а бек иги эди. Ёмрюмде сен айтхандан таймаз эдим, – деп, жалынды эмеген келин.

– Барды аллай онг.

– Не зат?

– Тапчан. Накъут-налмасла бла, алтын, кюмюш бла жасалгъан. Анга олтургъанны киши хорлаялмайды.

– Терк келтир, маржа, аны бери.

– Жашларынг, Желбыдыр да олтурургъа умут этерле, сен а бирин да къатынга къойма.

– Къайдады ол тапчан, кюч-къарыу да къошуп, узакъдагъын-жууукъдагъын да кёрюп къояргъа онг берген? – деп, Желмаууз жастыкъла киби кёлларын бир бирге ышыды.

– Сен таныгъан атам Экижюрек, Шубадин бадинат да Сибилчиге кетип турадыла, аны келтирирге, – деди Акъбилек ётюрюкге.

– Бу акъыллы нартлагъа жаным къурман болсун, – деди эмеген келин, жилиамсырап, – ол игиликни мен не бла къайтарлыкъма?!

– Зинданларынга жыйып тургъан адамланы жиберсенг, тамамды.

– Аны уа не айтыр кереги барды!

* * *

Экижюрекни арбазында жортууулладан тынган къарт нартла жыйылып, тапчанга тынгылы къарадыла. Жетишмеген жерлерин жетдирип, тамамлап. Тапчан деп да туюлдо – ол тоханады. Алай, нартла кёре

келген мардалы тохана, олтургъанда, эмегенге гитчелик этерик эди да, элни уста къартлары аны узун да, кенг да ишлегендиле. Уллу, ауур тапчан-тохана, тёрт нарт кючден кётюрген.

Алтынны кёп къоратмаз ючюн, тохананы алгъа бёрю агъачдан къурашдырып, ызы бла кёзге урунмагъан жерлерин кюмюш бла, къалгъанын а чий алтын бла тышлагъандыла. Аны бла тамам болгъаннга санамай, тохананы къол, билек жетген жерлерин, ал аякъларын да накъут-налмасла бла жасагъандыла. Аркъалыгъын да накъут-налмасла бла сырып, минчакълап.

Бусагъатда уа ол Экижюрекни арбазында сюеле эди, къарагъанланы кёзлерин къамата, жашил, сары, къызгъылдым от тилле бирге къошулуп, жана, къалтырай тургъанча. Кюн таякъла уа, тохана тийресинде тейри къылычла болуп, хуна ташланы, нартланы такъыяларын, кубелерин да окъаландырып, от чакъдыра, ойнай.

– Тамамды, – деди Акъбилек. – Элтигиз да, Желмауузну арбазына, кюн тууушха салыгъыз.

* * *

Желмауузну журтунда эмегенле, нартланы башха душманлары да кёп эдиле. Кесини жашлары, сора Байчы, Бурунчук, Тюклеш, Желбыдыр да шапалары, къуулары бла. Барысы да, къонакъгъа келген сылтау бла келип, энди туруп тура эдиле. Нек, не хыйсапдан? Аны киши да билмейди. Желмауузну мюлкю-ырысхысы, журтлары, асыры уллугъа кетип, жайылып, тынгысыз этгенин Желбыдыр жашырмай эди. Экисинден бири оноу этерге керек эди. Алай эсе уа, Желмауузну кенгге жайыла баргъан хапарын къысхартмай жарарыкъ тюйюлдю.

* * *

Тохананы кёргенлей, эмегенле, башха «къонакъла» да симсиреп, менгиреуленип, иги кесек заман оздурдула. Къоркъургъа бла къалыргъа билмей. Желмауузну тамата жашы, бирсиледен алгъа эс табып, тоханагъа жууукълашды. Олсагъат юсюне нюр жарыгъы тегюлгенлей болуп, кёзлерин къол сырты бла жапды.

– Артха тур, къабынаса! – деп къычырды Желмаууз, жашы тоханагъа олтуруп къаллыкъ сунуп.

– Адам улула, жана тургъан жулдузну нек келтиргенсиз бери, эмегенлени кюйдюрюп кьоар умутму этесиз? – Желбыдыр нартлагъа бла Акъбилекге кезиу-кезиу къарады.

– Жулдуз туююлдю ол – тоханады, – деди Акъбилек. – Анга олтургъан узакъдагъын, жууукъдагъын да кёралады. Кючю-къарыуу керилип, киши да хорлаялмазча болады.

Эмегенле, секиришип туруп, алгъа тохана таба талпынып, сора тохтап, симсиредиле. Кёпмю-азмы мычыдыла тилкъауланып, – Желбыдыр жукъудан энди аязгъанлай болуп сёлешди.

– Ким олтурургъа тийишлиди анга? Айт сен, адамланы билгич тиширыулары.

Желмаууз тийишлиди деп айтырыкъ сунуп, эмеген келин сагъайып тынгылады. Кёзю, къашы бла Акъбилекге жалынганын сездирип.

– Аны оноун а кесигиз этигиз. Ким къарыулу эсе да, тоханагъа ол олтурургъа керек болур. – Алауганны ахлусу, бир кесек буюгъуп, Желмаууз таба къарамай сёлешди. Не тюрлю эсе да, эмеген келинге аууз ачхан эди, тоханагъа сен олтурлукъса деп. Алай элни жамауаты эди аны къайгъысы.

– Тохана мениди! – деп къычырды Желмаууз, ашыгъып.

– Сора нек, не хыйсапдан?! – деди Желбыдыр, экиге айланган эгечине сарыуу къайнап.

– Мен мында жашагъан нартланы, эмегенлени да тейрилери болургъа тийишлиме. Айтчы, Акъбилек, нек тынгылайса?

– Бизге башха туююлдю. Кесигиз кимге ыразы эсегиз да, аны олтуртугъуз.

– Мени журтумда манга ыразы болмазлыкъ табылыр амалы жокъду. Алай туююлмюдю, жашларым, – мени къанатларым? – Эмеген келин, жашларына къарап, болушлукъ изледи. Ала башларын кётюрмедиле – жерге къарагъанлай турдула. – Огъесе сиз да анагъыздан эсе тохананымы сайларыкъсыз? – Ол сёзлени айтырайтаз Желмаууз мыллыгын тохана таба атды. Терк жетип, аны къыйырына чёксе, кьолун, билегин жетдиралса, барысындан да къарыулу боллугъуна ийнанып. Не медет, жеталмады: тюз да желкесин марап, Желбыдыр гебохун сызды. Гебох эмеген келинни желкесине тиймеди – жауурун къалакъларыны арасына тийди. Алауганны эмеген къатыны, тохтап къалып, сюелип, артха бурулду:

– Ай, амандан туугъан чийбыдыр, ачитдынг ушайды да мени. – Алай айтыр-айтмаз, эмеген келин, жыгъылыш кетип, аркъасына кирип тургъан гебохну сындырды, дагъыда ёрге къопду.

– Нек тынгылайсыз, жарты эмегенле?! – деп къычырды Желбыдыр, Желмауузну жашларына айланып. – Уругъуз, ёлтюрююз анагъызны, тохана сизни болургъа керекди.

– Анайыбызны къалай ёлтюрейик да? – деди Желмауузну ортанчы жашы, гебохуна эки къолу бла да жабышып.

– Иш тоханагъа жетгенде, сиз, сылхырла, не анайманай дей турасыз!

– Анай бизни тюйген этиучю эди, энтта тюйюп къойса уа?

– Тоханагъа олтурургъа термилген ёлеме-къалама деп сагъышланмайды. Тутугъуз да, ёлтюрююз анайыгъызны!

Желбыдыр, не десенг да, тыш эмеген тюйюл эди, анайларыны экиге айланган къарындашы. Сора, ол айтханны этмей, нек экили боладыла? Бютюнда, гебох тийген эсе, гынттысы неди? Андан эсе, ёлтюрюп, тохананы къолгъа жыйгъан иги тюйюлмюдо?

Эмеген келинни тамата жашы Жампараз, жиясын эрлай тартдырып, анасыны кёзюне урду. Ызы бла, Желмауузгъа эс жыйдырмаз умутда, гебохун сызды. Гебох, терсине кетип, эмеген келинни ташдан къаланган межямына тийди да, къабыргъасын тешип ётдю. Желмаууз, кёзюнден садакъ окъну чыгъарып, къан жугъу къолу бла Жампаразны тутуп, кесине гам къысып, тишлери бла богъурдагъын юздю.

Желмауузну экинчи жашы Гяуур, анасыны кюйсюз къарамындан къоркъуп, къалай къутулурун билалмай, къачаргъа таукелленип, къабакъ эшикни ачаргъа къармашды. Терк ачалмады: анайы, жетип, башын къолтукъ тюбюне буштукълап, къысды. Алай, Гяуур да бузоу тюйюл эди, эмеген эди да, тунчугъуп къалмай, азатланып, Желмауузну сау кёзюне сылпагъарын жетдирди. Энди эмеген келин жукъ кёрмей эди, дуния къарангы эди анга. Тоханадан, тапчандан да хайыр болмазлыгъын ангылап, Гяуурну боюнуна бютюн бек къадалды. Жашыны башын, биягъы къолтукъ тюбюне буштукълап, урчукъну бургъанлай буруп, къургъакъ терекнича чыкъырдатды. Тюз да ол кезиуде төрт жашы, Байчы, Бурунгук да алагъа къошулуп, сокъур эмеген келинге чабышдыла. Кимни сермерин бла тутарын билалмай,

Желмаууз кьолларын жайып, ары да, бери да кьармашды-сюрюшдю – кишини туталмады. Жашларын-дан кьайсы эсе да, Тюклеш болур эди, сырпыны бла анайны боюнун марап тебинди. Алай, кьылычы боюнуна баз болалмады да, билегине тийип, юздюралмай, сыннган бутакълай энишге салындырды. Эмеген кьатын ачыгъанындан эсе мадарсызлыгъына бек кюе, ачы кьычырды, эри Алауганны излеп, чакъырып, кьыйын кюнюнде болушлугъу болмай кьалгъаныны ачыуун кёкге жетдирип, мекамларыны таш хуналарын тепдирип. Кьычырыгъын не аз да шошайтмай, Желмаууз жангыз кьолу бла кьарынына тирелген гебохну тутуп, тыяргъа кюрешди. Жашлары бла аналары алаш-булаш, тюпбаш болгъанларында, Байчы бла Бурунчук эмегенлени аякъ тюплерине тюшдюле да, кьобалмадыла. Бютюнда Тюклеш энди, анайын кьоюп, сырпынын экисине да жетдиргенде. Башхамы эди, анасы, Байчысы-майчысы да тохана ючюн кюрешедиле. Анайлары ёлгенликге, тохананы кюсегенле аз боллукъ туююддюле – барысын да кьыыргъа керек эди, тап тюшюрюп. Кьарындашларын, Желбыдырны да. Ол акъылы-оюму бла Тюклеш сырпынын сермешде онглуракъ кёрюннген бек кичи кьарындашыны башына да жетдирди. Учхаракъмы тийди, нек эсе да кичи эмегенни башы жарылмады, экиге бёлкюмеди. Тюклеш дагъыда керилди. Алай, ол асыры озгъур эди, кьарындашларын хорлап кьояргъа боллукъ эди да, Желбыдыр, уруп, аны билегин юздюрдю. «Сау кьалса да, энди мени бла демлешалмаз», – деди. Мажал кьарындашларын чолакъ ким этгенин кьалгъан эмегенле эслемедиле да, эс бурмадыла, анайлары бла тёбелеширге болуп.

Энди Желмауузну да кьарыуу уруш этерча кьалмагъанды: сокъурду, чолакъды, гебохла тешген жерлеринден кьаны тёгюлюп, жашаудан тюнгюлгенди. Сермешмей бла жыртышмай, хорланнганына бой салып, ёлюп кьалса да боллукъ эди. Алай жан татлыды. Сокъур эсенг, чолакъ эсенг да, жан татлыды: Желмаууз, аякъ тюпге тюшюп, кьобалмай кьалгъанда, сюрелип-сюркелип кьачаргъа кюрешди. Кьайры, кьайсы жанына сюркелгенин билмей эди ол, кёрмей эди. Чыкъмагъан жанын алып кьача эди эмеген келин. Энди артыкълыкъ этмегиз, мен хатасызма, жанымы кьалдырыгъыз дегенни ангылатып. Ангыларгъа суймейдиле жашлары – тохананы излеп, кьармашып сюркелген сунуп, ызындан жетдиле. Жетдиле да, чачын билеклерине чулгъап, суйреп, арбаз ортасына чыгъардыла. Сора сау кьалгъан

юч жашындан бири анасыны къарынын тѣкдю, экинчиси боюнун, гаммешни боюнун кесгенлей этип, кесди.

– Ой, амандан туугъан аманла, – деп къычырды Желбыдыр сылтаугъа, – анайыгъызны аямагъан аны къарындашынмы аярыкъсыз?! – Ючлю эмеген, сырпынын суууруп алып, эгечинден туугъанланы юслерине айланды. Энди ол ачыкъ урушха чыгъаргъа къоркъмайды: анайлары бла тартышда балалары къарыуларын тауусхандыла, Желмаууз эсе, багушлай жайылгъанды. Жокъду тохананы андан сыйыраллыкъ, аны билек кючюне баз болаллыкъ...

* * *

Экинчи эрттенликде кюнню кѣзю, тау артындан чыгъалмай, кыйналып, къан юйюшгенлей болуп иги кесек турду. Сора, жайыгъып, ѳргерек кѣчдю да, кызаргъан жарыгъын Желмауузну журтуна тѣгюп, аны мюйюшлерин, хуна, межам артларын да къармады. Эмеген келинни уюп, мияланган кѣзлерин от чыхырлагъа ушатып. Аны юч жашыны ѳлюклери бир бирден узакъ туююдюле, баш токъмакълары юзюлген тѣммеклери къалай эсе да асыры къысхала да, эриши базыкъла да болгъандыла. Къалгъан эки къарындашдан бири къабакъ эшикден кирген жерде таш хунагъа къапланып, башхасы уа, Гяуур болур эди, боюну терс жанына тобукъ чыгъып, жата эдиле. Тюп-башда ѳлген эмегенле кѣпдюле, анда-мында, шыякы тѣбелеча, къаралып сойланганла. Къайсы эмеген эсе да, ѳлеме-къалама эте барып, сюрюшюп, юсюнеми ауду, аягъынмы жетдирди – тохана жик-жигинден айырылып, накъут-налмас, алтын-кюмюш минчакълары да тѣгюлюп, къанда бюртюкленип жылтырайдыла.

Уруш-туююш танг аласында бошалгъаны ючюн туююл эсе, журтну батыу, чунгур-мунгур жерлеринде жыйылгъан къан, алыкъа къалынланып, сууумагъаннга ушайды. Огъесе кюн эритипми жылытады – къалай эсе да, кюн таякъла бла аны къызгъыл тылпыуу бирге къошулуп, терек бутакълада, хуна бла ташла юслеринде хомпукланып туруп, дагъыда къызгъыл булутлача ѳрге созуладыла.

Желмауузну журтундан, кючден-бутдан тышына къутулуп, Желбыдыр, чыкъмагъан жанын суу жагъагъа жетдирип, алайда солуп, эс жыяргъа кюреше, кюнню иссилиги селейгинчи дери жатды. Сууукъ суу ташланы

гебох, сырпын жараларына кѡаплап мычыта, алышындыра. Сора, туруп, Тау артына жол кѡллю болду. Сол бутун сѡйрей, тентирей кючден бара эди ол. «Кѡылыч, гебох жарала сау болурла, — деди ичинден Желбыдыр, муратына жетгенине кѡууанып. Аны сагѡайтып тургѡан эгечи жокѡ эди энди. Жашлары, тапжѡнгерлик этерге базынган башха эмегенле да багушча жайылгѡандыла. Аламат хычыуун эди агѡачха-суугѡа да, кѡншуларына да ие болгѡан. Сѡймей эди Желбыдыр кѡншуларын, артыкѡда нартланы. Ариу, бийик жерлени иелеп тургѡанлары ючюн. Сыйынмайды дунягѡа аны кѡайнасы, ачыуу. Жер башында нартла жашасала уа, ол ачыуу Желбыдырны эки жарып кѡояр. Урушла, тѡйюшле керекдиле анга, олду насып, жашау да, Желбыдырны кѡайнасын сууутуп, жюрегине ырахатлыкѡ берлик кѡадары.

* * *

Аскерхан, телевизорну ѡчюлтюр умут этип, алай, ѡчюлталмай, кѡарамын андан айыраламай, туруп турду. Нек эсе да Акѡ юйге жанын аурутуп. Кѡпюр кѡулакѡларында, жол жанларында тохташып, тѡгерегин кѡуршалап, танкала аны ѡлтюрюрге, кѡзлерин чыгѡарып, сокѡур-бокѡур этерге кюреше эдиле. Не зат эди ол бусагѡатда — Акѡ юй, акѡ кеме, огѡесе эмеген — башхамыды — жанын берирге сѡймей, сауут-сабалары бла юсюне чапханлагѡа «сизни барыгѡызны да мен тойдуруп, мен ѡсдюргенме» деп да айталмай, айтыргѡа уа термилип, эки жанына шош-шош аунайды, жанын алып, сюркелирге кюрешип. Алай тѡйюл эсе да, Аскерханнга алай кѡрюнеди. Кѡкге сууурулуп, гѡаршда эрип, булутлагѡа кѡошулуп кѡалгѡандан игиси жокѡ эди — болаламай эди акѡ кеме, акѡ тѡбелей уллу, ана эмеген, топ окѡла тийген кѡзлеринден бюркген кѡанлары олсагѡат кѡаралып, кѡара юзметле болуп, кѡз орунларында буштукѡланып, бурулуп-бурулуп, кѡычырыкѡлача, тийреге жайыла, ѡргеде тас боладыла.

ѡлалмагѡан Акѡ юйню, огѡесе ол ана эмегенмиди, тийресинде адамла кѡпдюле, анда-мында кѡара тѡбелей болуп, жѡбелешип, ары-бери чабышып, кѡаугѡалы гитче адамчыкѡла. Тюнене уа барысы да, баш уруп, Акѡ юйню аллына келе эдиле. Аш-суу тилей, анга махтанып, махтау-ыспас да алыргѡа. Аш-суу тилемегенле уа,

кёпюр кзулагъында межам мюйюшледе, жоллада тох-
ташып, эркин солургъа да кворкзуп къарагъандыла.
Бюгюн а чабышып, анга сауут-саба, табан кётюрюрге
кюрешип, кёл кенгдирмеген жокъду. Ариу эди акъ юй,
деменгили. Аны босагъасындан атлап, кирип, шинтикге
олтургъан – тахтагъа олтургъан кибик эди, оспарлыгъы,
мюлкю, кючю да кереленип. Аны ючюнмю сие болмаз
эдиле тышындагъыла ичиндегилени, межамны кесин
да? Алагъа бермеген кючню, ырысхыны да ичиндегилеге
нек берирге керек эди акъ юй? Суймей эдиле ала кесле-
ринден озгъанланы, тоханалада олтургъанланы. Огъесе
Аскерхан алданганмы этеди, бусагъатда акъ юйге чап-
ханла бурун заманлада эмеген келинни жашларымы-
дыла? Сейир эди инсанланы эссизликлери, ышанырча
туйюл эдиле адамла. Тиширыу, ачыуланып, кимге, нек
ачыуланнганын да иги билмей, телевизорну ёчюлтдю.

Аскерхан, шинтигине олтуруп, ич къайнасын чёк-
дюрюгюнчю, Чапай кирип келди. Аны бети алгъындан
эсе кзызыл-мор кёрюндю. Къарамы къайгъысы болгъан
гузабалы адамгъа ушатып. Шамгъун улу тиширыугъа
жарсыуун билдирмезге кюрешди. Алай Аскерхан нени
да биле эди. Чапай, депутат болургъа умут этип туруп,
болалмай кългъан эди. Аны ачыуун унутхунчу, район-
лары жангырды да, жангы умут тууду. Татлы, хычыуун
умут. Чапай энди районну таматасы болургъа керек
эди. Районнга кирген эллени иги таный эди ол. Жа-
мауатны кёзюне урунур ючюн да кълмагъанды Чапай.
Районнга тамата бу болсун дегенлени санына кзо-
шулгъан да этгенди. Бош, анстан, къайсы эсе да атын
айтып.

Керекли, керексиз ушакъла да терк жайыладыла.
Чапайны элинде да жайылгъан эди хапар, ой, Шам-
гъун улун район башчы этдиле деп. Хычыуун ётюрюкге
ийнанып, «кзызылбет» кёп сакълагъанды. Элдиле да
ийнанып, тегерегине къагъылып-согъулуп: кими уа
туумагъан айгъа салам бере эди.

Аскерхан да, алданып, жангыдан жалынчакъ болуп,
Чапайны кзулагъындан кирип, бурунундан чыгъа тур-
гъанды. Не керек эди анга андан сора – Шамгъун улу
район башчы болса, кзуллулгъу кётюрюлмей кълмаз,
районну кзуллулукъчусу уа эл кзуллулукъчугъа тенг тю-
йюлдю, айхай.

Нек эсе да тиширыу кесини жүрек учунуулугъун
чёкдюралмай эди, къллай кзуллулукъгъа тюшериги
кёзюне кёрюнюп, эллилери бла да гынттылы сёлеше
эди. Жарлы туйюлмю эди, кзуллулгъу элден тышына

чыкъмай. Энди уа аны энчи машинасы, машинаны жюрютген бир жаш адамы да боллукъдула. Машинадан тюшерин бла анга минерин сагъайып сакълагъан.

Алай, не медет, татлы умут – хычыуун тюш толмады, алдады: сакъламай, билмей тургъанлай, район башчыгъа башха адамы жиберип къойдула.

Ол Къурманланы Камал эди. Экижыйырма жылдан иги да атлагъан, ёсюмлю, кенгбет киши. Аскерхан бла бир суу боюнунда жашап, ёре къуллукъчугъа санала келип, артда уллу шахаргъа кёчюп кетген эди. Камал кесине аман жашды деп айтдырмагъанды, алай, артыкъ ётгюрлюгю, жютюлюгю жокъ эди да, районну тохана-сына миндирирле деп, киши эсине алмагъанды. Да керекмиди да фахму бла жютюлюк, халкъгъа сакълыкъ, байгъа саналсанг. Къурман улу уа Ростов шахарда окъугъан эди. Адам, фахмулу болуп, жерни жети къатысындагъын да кёрсюн, ит-бит окъуна болсун, ахча эди инсанлыкъ бла билимни ёлчемлери.

Камал уллу шахарда кёрююрча, неда киши къарыуларча къуллукъда ишлемегенди: тюртюле айланган адам эди, этни, шишни да кюйдюрмезча сёлеширге суйген. Кертиди, республиканы тамата къуллукъчулары юсгюрселе, халкъны излемине чюйре сёлеширге угъай дегенди. Кимни арбасына минерге умут этсе да, аны жырын жырларгъа кюрешген. Эртте-кечден окъуна жел къайсы жанына урлугъун билирге бла ангыларгъа хунери жетише эди. Сора дагъыда бир иги шарты: ол партшколну бошагъан эди да, республиканы таматалары аны ёз адамларына санай эдиле, алай заманында тийишли шинтикге олтурталмагъандыла, жер табып. Бийик къуллукъдан Камал кеси да тюнгюле башлагъан эди. Бютюнда коммунист партиялары чачылгъандан сора, ол кимге керек эди, аны партшколу да. Уллу юйде ишлеп, партияны от жагъасында тоюп тургъанла барысы да, саудюгерчилик заманнга къабыргъаларын жарашдырып, тюкенле ача эдиле, ашханала, фирмала. Партия кетгенликге, халкъны, къыралны ырысхысы, мюлкю аланы къолларында эди. Парийлерине, ахлуларына «суюк» атсала да, кишиге жукъ ычхындырмай эдиле. Да сора Къурман улу не кюнюне къарайды, партияны от жагъасында жылынып жашагъанла энтта да мюлк къоллу болала эселе, ол нек тартынады? Анга да бере эдиле «ёнкючге» деп уллу ахча, учуз багъасы бла машина, тюкен ачаргъа мекам...

Алай, ол кеси да билмей тургъанлай, чакъырып, сен районну башчысы болургъа ыразымыса? – дедиле.

Не кѳужур соруу эди ол, бай да, насыплы да болургѳа сѳемисе дегенча.

«Угѳай, партия кетгенликге, аны адамлары кетер умут этмейдиле», – деди Камал ичинден. Кѳачан эсе да ызлагѳан жолларындан таймай, тынч-ырахат жашар ючюн, Кѳурман улуча жашла энди бютюн бек керек болурла...

Аскерхан, Чапайгѳа жашыртын кѳарап, тынгылауну ийгенлей, иги кесек мычыды. Бусагѳатда ол Шамгѳун улу кѳрюп болмай эди: аны жукѳаргѳан саргѳылдым кекелин, кѳызгѳыл-мор бетин, кѳулакѳ тѳбюнде жара табын да. Нек, кѳайдан, неден чыгѳып, айнып кѳалды аны жюрегинде Чапайгѳа кѳатылыкѳ, кѳрюп болмау-дукѳ?

Аскерхан кѳпню билмей эди, алай энди Шамгѳун улу кѳуллугѳунда узакѳ бармазын а биледи. Камалгѳа жол ишлерге, анга кѳабыргѳасын жарашдырыргѳа керек болгѳанын да. Чапайдан артын айырмай жарарыкѳ тѳююл эди. Шамгѳун улу бла Камал бир бирлерин эрттеден танийдыла; бу суу аууздан уллу шахаргѳа кетгинчи, район башчы Аскерханны да таныгѳанды, анда-санда лакѳырда окѳуна этиучю эди. Ол эсине тѳшюп, тиширыу Чапайны сѳюмегенин ачыкѳ айтыргѳа таукелленди. Алай базынмады: дуния кѳалай барлыгѳын алыкѳа киши билмейди.

– Тейри, ишибиз онгуна айланырыкѳча кѳрюн-мейди, – деди Чапай, жюрек кѳоркѳууун билдирирге базынып.

– Нечик? – Аскерхан сагѳайды.

– Кѳурманланы Камал районну башчысы болуп кѳайтханды.

– Болсун да турсун. Бизге аны хайыры, хатасы да жокѳду. – Тиширыу кимге эсе да кѳл кенгдирди.

Чапайны буюгѳуп сѳлешгени хычыуун эди. Кеси да билмей тургѳанлай Аскерханны жюрегинде ѳзден сезими уянды, кесин ѳхтем бийче сунуп, эл кѳуллукѳ-чугѳа алай кѳарады. Шамгѳун улу ким болгѳанын, Узунбеллары да кѳайдан чыкѳгѳанларын, кѳалай жашай келгенлерин тиширыу бир заманда да унутмагѳанды. Ким эди Чапайны кѳарт атасы Чиппо? Элтюпчю, ушхуурчу. Аллында бир кѳунажин ѳсдюралмагѳан. Кимни сабаны битсе – аны чыпчыгѳы. «Бласт» Узунбелланы аллайлагѳа малтатхан эди. Малтанмазгѳа кюрешип, аны туудугѳуна азмы жалынды Аскерхан, бий урлугѳун учуз этип. Энди уа, Чапайгѳа учузлукѳ жетдирала эсе, артха нек турады? Алай нени да башы

мюлк-ырысхы эди да, ол а жангыдан Шамгъун улуча адамлагъа тюшгенди. Къурманланы Камал да артыкъ махтанырча туююлдо: чыкъгъан жери учузгъа саналгъанладанды. Сора не этсин Аскерхан?

– Сансыз селеширча туююлбюз. – Эл къуллукъчу, кесине тиширыуну къошуп, экибиз да бирча терсбиз, мен боялгъаннга сен да боялгъанса деген оюмну сездирди. – Жангы камис къурап жиберсе, мухарлыгъыбыз тышына чыгъар.

Тиширыу, сескенип, чыбыкъ тийгенлей болду. Къол аязлары терлеп, бети отча къызды. Чапайны айтханларын эшитмей, селеширге да тили айланмай, иги кесек тынгылады. Элни аты бла келген ахчаны ашап тургъан Шамгъун улу Аскерханны кесине къошаргъа кюрешгени сейир эди. Эшек эшеклигин этмей къоймазын ангыларгъа керек эди ол да.

– «Ашагъан да – бёрю, ашамагъан да – бёрю», – деди тиширыу.

Чапайны тюр эрини энишге салынып, къулакъ артында жара табы агъарды. Къой кирик жууаш тиширыу бюгюн алай ачы тилли болуп къалгъаны абызыратхан эди «къызылбетни». «Не затына базынып селешеди бу былай оспар?» – деди ол ичинден. Къурман улундан абери ми эшитгенди, аны таянчакълыгъынмы излей болур, деп сагъышланды. Ол тюрлю оюм эсине келир-келмез, Чапай, къозуп, бютюн бек ачыуланды. Неге да тезерге боллукъду, алай тиширыу башха кишини сайласа, къуллугъу бийикди, кючлюдо деп, ол анга не тезмез, не кечмез. Юйренмейми къалгъанды Чапай къыйынлыкълагъа. Къарт атасы Чиппо бла Шамгъун кетюрген учузлукъну уа унарыкъ туююлдо. Совет власть он кере оюлса окъуна. Оюла тура эсе да, Чиппо кирикдени туудукъларына ол бергенни киши сыйраллыкъ туююлдо, башы тубюне болгъан дуня да алайлай къалыр. Жашауну тыпыр ташы мюлкдо, ырысхыды. Ырысхы уа Чапайны къолундады, элни кийим тикген цехлери, сют-бишлакъ заводу да аныдыла. Совхоз чачылгъанда, машиналарыны мажалларын, тюкенлерин да ол алгъанды. Чапай бла аны ахлулары. Муну уа неси барды? – Чиппону туудугъу Аскерханнга къарады. – Къара сому. Чапайчала не берселе, аны алыр. Юсюне кийгени – байлыгъы. Бусагъатда къыстап ийсе, Узунбеллары дып эталлыкъ туююлдоле, кимлерине барлыкъдыла тарыгъа? Бизни эшигибизни жапхан власть кетеди деп, къууана болурсуз, – Шамгъун улу тиширыудан къарамын бурмады. – Бош къууана-

сыз, аны оюлгъаны сизге баш ауруу, жангы туман а энтта да бизни бахчагъа жауун жаудурлукъду. Чапай нек эсе да, кёлю кётюрюлюп, кюлюп ийди.

– Не затха кюлесе, огъесе ол жиялгъанлыгъынгмыды? – деди Аскерхан. Чапай, жукъ айтмай, тынгылап къойду. Энди, деди ол ичинден, Чиппону туудукъларына бютюн кенг жол ачыллыкъды. Къыралны да байлыгъы энсиз мал кибик болду.

Шамгъун улу, ёрге къобуп, эшик артына дери барып, сокъуранды. Къайтып келди да, кёзлерин жумуп сёлешди.

– Комиссия келгинчи, хар жоюлгъан шайны жерин белгиле. Сылтауларын тап жарашдыр. Манга кёл кенгдиреме деп, башынга палах излеме. Мени да ажашдырып, кесинг да ажашханса. Ажашсанг узакъгъа, тюшерсе тузакъгъа.

– Аманатха сен хыянат болуп, дагъыда тузакъ бла меними къоркъутаса? – деди тиширыу, Шамгъун улун не бла сындырыргъа билмей.

– Охо, ит болсанг, алты тырнакълы бол деп эшитгенмисе? – Чапай, кесин ышартып, чыгып кетди.

* * *

Аскерхан кючден келе эди юйюне. Санлары бир тюрлю ауурланып, аягъы нени, къалайны басханын сезмей. Акъылы, эси тутхучсуз эдиле. Бу затны юсюнден сагъыш этеме да, жүрегим кыйналады деп билмей эди тиширыу.

Малла, отлаудан элге тигелеп, арбазлары, къабакъ эшиклерин жокълагъан заман эди. Адамла да тышына сагъайып. Кими ишден келе, кими уа малына къарай, бош булжуй. Аскерхан, башын кётюрюп, кишиге да къараялмайды. Барысы да анга къарап, ич жарсыуун биллип-ангылап, айып салгъанча, абызырап, атлай эди. Сора Зекерия эсине тюшдю да, тохташып, къолун хуна ташха жетдирип, бираз сюелди. Жияларыгъын кючден тыйып. Аны къайдан тапсын ол, тарыгъыуун айтыргъа, жапсарыу сёзлерин эшитирге? Аскерханнга Зекерияча иги ким болаллыкъ эди, алай, не медет, адамла игиликни унутмай жашасала, барысы да иги болуп къалыр эдиле. Онгармы энди Аскерхан – Зекерияны сансыз этип, Шамгъун улуна алданган, ашамагъан жашамайды деп, бир бёрк бла эки-юч башны жабаргъа кюрешген?

Аскерхан, отоууну мюйюшюне къысылып, кёп олтурду. Мисирхан, Къуранын излеген сылтау бла кирип, алай, туудугъуна абери айтыргъа базынмай, чыгъып кетди. Анасы Зайнаф да, къызыны шошлугъун жаратмай, кире-чыгъа турады. Биле эди ол Аскерханны не зат шошайтып, мудах этгенин. Чиппону туудугъундан айырыл, терилме деп, азмы кюрешгенди? Эшек бла ат бир арбагъа ёмюрде да жарашмагъандыла деп.

Кертиди, жарашмагъандыла, деди тиширыу, анасыны сёзлерин эсине тюзюрюп. Алай терсмиди ол дуниягъа туугъаны ючюн? Дунияны кёрген а жашаргъа сюеди.

Аскерхан, кеси кесин акълап, жүрегине сабырлыкъ тапдырыр муратда сылтау излей эди. Терслик кимдеди деген сагъышын башындан къыстаялмай эди. Не арыбери десе да, кесине кир къондурмай, бир жашырын кючню терслей эди. Ол кючню къара къанаты аны онгдурмагъанды, аны угъай, битеу да Узунбелланы. Мюлклерин-ырысхыларын сыйыргъаны бла къалмай, намысларын, тукъум ёхтемликлерин сыйырып, Чипполаны аякъ тюплерине атханды, чабырларына мидел этгенди. «Угъай, мен малтамагъанма ёхтемлигиме – баш кечиндирирге сюйген терс эсе, Аскерхан да терсди», – деди тиширыу ичинден, Зайнаф жангыдан кирип келгенине сагъайып.

Къызыны анасы орта ёсюмлю, толу тиширыуду. Жашлыгъында бек чырайлы, субай да болгъаны бюгюн да белгилиди: кёзю-къашы бузулмагъан, тегерек акъ бети да сыйдам.

Зайнаф, отоуну башха мюйюшюнде олтуруп, Аскерханнга къарады. Къарамын кёп мычытмады – орамгъа айланган терезеге бурду. Жюреги шургулу эди, аны сылтауун да биледи, алай къызына болушургъа мадары жокъду; болушаллыкъ эсе да, аны бюгюннге дери этерге керек эди.

– Чапай бламы тюзюшгенсе? – деди Зайнаф ахырында, суугъа къарап, нени да кёрюп тургъанча.

– Чапай неди – анга тёзер эдим, кеси кесим бла тюзюшгенме ансы, – деди Аскерхан.

Экиси да тынгылашдыла. Къыз Шамгъун улундан тарыгъыргъа сюймеди. Аллай адамдан тарыгъып, не табарыкъды? Ким не десе да, бир кишини да сёзю ётмей эди: кетип баргъан властыны ийнагъы эди ол. Келе тургъан кыраллыкъ да аны бырнак этерикге ушамайды: эки власть да чапдырып ёшюнлерин салыргъа ашыкъгъан кёзю эди Чапай. Бир ананы сютюн кё-

ралмай кьалгъан Аскерханды. Аскерханны ыннасы Мисирхан, анасы Зайнаф. Бир власть жумдурукъ кётюрдю алагъа, энди жангысы – бюткюнда сьлхыры – табан кётюре турады.

– Чапай этегингден тутду эсе, этегинги кес да къач, деген эдим да мен санга. – Зайнаф баштёбен болуп сёлешди. – Власть, Узунбелладан сыйырып, Чипполаны дарийлеге, кишмирлеге чулгъап, бёлеп, юслерине алтын иер салгъанлыкъгъа, ат болалмадыла. Кёрдюнгмю, кийиндирип, тойдуруп, ийнакълап тургъан властьлары къарыусузуракъ болгъанлай, къалай кёмюп къойдула. – Аскерханны анасы ауур кючюндю.

– Жарсыгъанмы этесе? – деди къыз. – Кёмюлдю эсе, андан къопмасын! Аны жумдуругъундан къоркьуп болмадымы ат эшекге тенг?

– Игиликни билмеген-ангыламагъан адамлагъа жарсыйма мен. Аладан чыгъады кимге да хата – игиликни билмегенле сабан сюрмейдиле, жамауатха деп къалала ишлемейдиле, ояргъа, от тыгъаргъа уа хазырдыла. – Зайнаф Аскерханнга бир тюрлю къарады, ич кёлкъалдысын да жашырмай. «Сен а энди аллайладанмы башхаса, Аллах берген сыйлы къанынгы сыйсыз этип?» – дей эдиле аны мудах кёзлери.

– Анам, сен мени терслегенча сёлешесе. Нек?

– Эштада терслеген а. Шамгъун улун терслеп, сора алаймы къутуллукъ эдинг? Хапар айтма.

– Чипполаны келтирип, Узунбеллагъа оноучу ким этген эди? Къыралгъа, жамауатха да, мюлкге, ырысхыгъа да? Менден сыйырып, хар нени да Чапайгъа берген ким эсе да, олду терс – жаханым отундан чыкъмазлыкъ. – Аскерхан, сакъал тюрюн къол табанына тиреп, терезеге къарады. Анда, тышында, Узунбелланы эшиклерин жапханны кёрлюкча. Алай, къарангы эди да, абери кёрмеди. Сора, озуп баргъан бир къарелдини эслеп, аны Чапай сунду. «Элде окъуна машинасындан тюшмеучю бюгюн жаяу нек болду?» – деди ичинден.

– Мюлкню, ырысхыны сыйыргъан кюч кишини намысын, сыйын сыйыралмайды. – Зайнаф, кёп тынгылап туруп, сагъышлы сёлешди. – Тиширыу, ырахат жашау излеп, намысына сакъ болалмай эсе, кишини да терслемесин.

– Санга алай айтхан тынчды, – деди Аскерхан, къарамын терезеден буруп. – Эгей кетсенг, темир окъуна юзюледи.

– Ийнан, къызчыкъ, эгеген эселе, сени ыннангы, анангы эгегендиле. Сен къайнайса, сен чапыракъ тю-

бюнден ынычхайса. – Зайнаф, сагъышлы бет алып, тынгылауну ийди. Аны оюму, акъылы да бусагъатда узакъда эдиле. Къалайда, къайсы жерни ташына, терегине илиннген эди тиширыуну эси – билмейми эди аны Аскерхан. Эшитдирир ючюн къоймагъан эди кызына, биз, Узунбеллары, къачхандан сен да къач деп. Къачмады. Огъесе, Мисирханны туудугъу айтхан кертими, – эгей кетсенг, намыс дегенинг юзюлюпмю къалады? Ким биледи.

* * *

Кёчгюнчюлюкню жылларында Мисирханны юйюрю Фрунзе шахарны тийресинде гитче орус элчикде жашагъанды. Аны аты Каховка эди. Бир-бир юйлери, орамлары шахарны этегине къошулгъан эл. Анда жашагъанла Каховка деп кюрешмей, Фрунзеде жашайбыз деп къоя эдиле. Шахарны бийик эки-юч къатлы мекамларыны ауаналарында Мисирханны жербаш юйчюгю хазна эсленнген окъуна этмей эди. Тауукъ орунлай, гитчечик, топуракъ юйчюк, төгерегинде да алаша топуракъ буруу бла. Аллында эки балли береги бла төртгюл бахчачыгъы. Хайт деген, ууакъ урлукъла ёсдюрюп, ийнек да туталлыкъды. Не медет, Мисирханны чалгъы тартыр адамы жокъду. Жангыз жашы уруш тохтагъан жыл тели ауруудан ёлген эди. Онтөрт жылы толмай.

Орамны башха жанында Чиппону юйюрю жашайды. Чиппо кеси уруш жыллада атдан кетип ёлген эди. Къатыны Къаражан а алыкъын тириди, сора аны биргесине эки кызы бла жашы Шамгъун. Чиппону юйдегиси ал эки-юч жылда бек онгсузладан эди: ашлары, кийимлери болмай, садакъа жыргъа жетип. Жюн титген, ийирген артельде ишлейме дегеннге жумуш табыла эди – ачдан, жалангачдан ёлмезча. Алай Чиппону къатыны, кызылары да мажарыусуз эдиле: Мисирхан бла онжетижыллыкъ кызы этгенни эталмай эдиле да, онгсуз кюнлеринде, чабып, Зайнафлагъа жете эдиле. Артдаракълада айтылгъаннга кёре, Шамгъун, Бериягъа жаза, тарыгъа кетип, ашауу болгъан иш тапхан эди. «Мени атам НКВД-чы эди. Къыралгъа уллу кыйын салып, аны ючюн душманны къолундан жоюлгъанды. Мен кесим да НКВД-да ишлеп, кёп бандитлени, тасхаларын ачыкълап, тутдургъанма. Мени, совет бластны душманларына тенг этип, ачдан ёлтюрмезлигинги ти-

лейме. Болмай эсе да, атамы хатерин кёрюгюз», — деп жазады, дей эдиле.

Шамгъун умут этгенча, аны НКВД-гъа алмадыла. Жюн артельни таматасы этдиле. Не сейир эсе да, «кыралны адамлары», Чиппону юйюрюне бютюнда Шамгъунну кесине сакъ къарай башлап, аз заманны ичинде жашаун иги жанына тюрлендирдиле. Каховкагъа тюшген таулуланы сейирсиндирип. Энди Чиппону юйдегиси къошунбаш межамда жашайды. Не айтдыраса, комендант да, бек алгъа Шамгъуннга жух урмай, аны юйюнде уртлап къызаргъынчы, къагъытха къол салдырыргъа башха таулуланы жокъламайды.

Шамгъун орта ёсюмлю, къысхабоюн кёсе кишиди. Киши десенг да, жыйырма бла тогъуз-он жылы тола тургъан, къатын алмагъан жашды. Турмабурун, базыкъ эринли. Теренден къарагъан гитче талгъыр кёзлери нек эсе да къуруда къызаргъанлай, акъсыл бети бла чыртда келишмейдиле. Кишилиги бла ётгюрлюгю болмагъан адамгъа ушатып.

Бусагъатда Чиппо улу омакъ кийинипди: башында орус картузу, тобукълары бла къуймучунда сахтиян къошакълары болгъан галифе кёнчеги, дигинал къумачдан кёлеги. Атындан кенгирекде тюшдю да, Мисирханны арбазына жанлашып, къамичи сабы бла топуракъ дууалны къакъды. Киши чыкъмады. Дагъыда къакъды. Билегине да боз юзмелт чёргелип, Мисирхан кёрюндю.

— Жукълапмы турасыз, не тауушсузсуз? — деди Шамгъун, тиширыу «сыйлы къонакъны» аллына чыгъаргъа ашыкъмагъанын онгсунмай.

Мисирхан, дууалны ич жанында тохтап, урчугъун бура, алай сёлешди, келгенни сансыз этгенин жашырмай.

— Жукъларгъа суйюучюлени уа Аллах кёреди. — Чиппо улу, жууап къайтармай, боюнун созуп, ары да, бери да къарап, Зайнафны изледи. Бусагъатда къыз аны кёрсе бек сую эди: Каховка элде, сахар этеклеринде да кесинден омакъ кийинген киши жокъ суна эди Шамгъун, башлы хром чурукълары да жаппажангыдыла. Не медет, Зайнаф, тышына чыгып, «къуллукъчуну» аллында жойкъуланмады, Мисирханны да жалынган жапысы жокъду. Чиппо улуну, ачыуу бурунуна чабып, озгъан кюнледен кёп зат эсине тюшдю. Атасы, кюрешип, Мисирханны бюгалмагъанды. Бу Узунбеллары нелерине махтанганларын ангыламай эди Шамгъун. Дунияда къуллукъдан сыйлы да, кючлю да абери жокъду. Нени да башы олду. Сора Узунбел-

лары не умут этедиле? – Чиппо улу, Мисирханны чырайын, ариу агъачын, ёхтем къарамын да жаратмай, зарланды. Къайгъырмаз, деди ичинден, атам эталмагъанны мен эталырма, къуллукъ бла ырысхы тукъум ёхтемликден кючлю болгъанларын кёзлерине тутарма.

– Зайнаф а къайда кёрюнмейди? – деди Шамгъун, къайнасын чёқдюрюп.

– Къайда боллукъду, турады. – Мисирхан «къуллукъчугъа» къарамай сёлеше эди.

Уллу башым бла арбазыгъызгъа келгенимде, гытыдан тышына чыгъаргъа керек туююлмюдю, дерик эди да Шамгъун – айтмады.

– Къыйналып жашайсыз, Зайнафны бир табыракъ ишге салайым, – деди сора.

Мисирхан, урчугъун тохтатып, Чиппо улуна сагъайды. Тюнене, ачдан онгсузбуз деп, гыржын тилеп тургъан адамны алай сёлешгени сейир эди. Сени жауунг да озгъан кюнюн унутуучу болсун.

– Угъай, къыйналмайбыз. Аллах буюргъандан озмабыз.

– Аллах буюра эсе да, берген а адам этеди. Жюн титип, бетлеригизни къаралтмай, гыржын ашасагъыз, аманмыды ол?

– Охо, харип, алыкъын кесигиз да иги тоймагъансыз, башхаланы жарсыларын артда этерсе...

– Тоба, аны уа бош айтаса. – Къаражан, шырт деп келип, ушакъ нёгер болду. – Мени жашым сау Кахопканы да тойдураллыкъды, айып этме ансы. – Шамгъунну анасы Къаражан узун, арыкъ тиширыуду. Мисирханны эсиндеди: эри Чиппо юй бийчесини инбашына жетиучю эди. Эски ысхарла жыйрыгъы, къанга юсюндеча, эркинди. Аякъларында эр киши чурукълары да баймакъгъа тартып. «Гыржын таба эсегиз да, тизгинигизни жыяргъа уа юйренмегенсиз», – деди Мисирхан ичинден.

– Жашчыкъ, жамауат туурасында топуракъ дууалгъа къапланып нек тураса? Сени къуллугъунга ушамайды ол, – деди Къаражан, – бар, сюелме... Эт биширип, столгъа салып кетгенме, хычинлени да сууутма, – деп сёлешди дагъыда Шамгъунну ызындан, ётюрюк айтханы ючюн кеси кесине ыразы болуп. Сора, Мисирханнга къарап, кючсюндю: – Не этерге билмейме бу жашха, къатын алыргъа унамайды, – деди.

– Заманы уа болгъанды. – Мисирхан Къаражанны суймей эди, алай, бу тийреде таулу юйюр жокъ эди да, адыргысындан сёлеширге кюреше эди.

– Гяурду кимни келин этерин билген. Асыры кёпле умутчудула. – Чиппону юй бийчеси, жукъа эринлерин къаты кысып, орам бла ёрге къарады: бийик акътерекни салкъынында тамата кызы кыргъызлы жаш бла сюелип тура эди. Мисирхан а аны кёрмегенча этди. – Ма, артельни нажалниги эгечин тежеп турады, району-бузну бек уллу къуллукъчусу уа – учитил кызын. Сурат кибик, ариуду.

– Не кюнюгюзге къарап, болжалгъа саласыз да? – деди Мисирхан, Къаражанны ётюрюгюне ийнанмагъанын сездирмей.

– Аллах барды, башха миллетни адамын насыплы этгенден эсе, кесибибден бир таулу тиширыуну отун тиргизсе сюе эдим. Мен анга ыразыма. – Къаражан сагъайды, арбазда абери марагъанча этип, боюнун ичине тартды. Мисирхан да, бети билеу кибик болуп, шошайды: кыргъыз, орус тиширыула, эр кишиле да орам бла ёрге-энишге да оздула. Бири – топуракъ дууалны ары, башхасы – бери жанында сюелип сёлешген эки таулу тиширыугъа киши эс бурмады, тохташмады.

– Охо да, таулу кызладан да сени жашынга барлыкъла табылырла, – деди ахырында Мисирхан.

– Оу кюнюм, алай айтыргъа тилинг къалай айланды, табылырла деп! – Чиппону къатыны, кесин ёпкелетип, терсине къарады. – Мени къуллукъчу жашыма чабып бармазлыкъны сен тапхы эдинг, – къор-садагъа болуп, Аллахха шукур этип.

– Бир-бирле тауукъ балаларын окъуна илячин сунадыла, жазыкъла. – Мисирхан, жангыдан урчугъун кызыуландыра, сабыр да, сансыз да сёлешди.

Къаражанны, бетине къан къачып, кёзлери, жүзюкчеча, тегерек болдула. Ачыуун ичине сыйындыралмай, терк-терк солуду.

– Тауукъ бала кимди, илячин кимди?

– Къой, кёлюнге абери келтирме, сёз орунуна айтханма, – деди Мисирхан, нек эсе да сокъуранып.

– Сиз, чанкала, алайсыз, кимден хата, кимден хайыр келлигин билмейсиз. – Къаражан, къолларын къанга ёшюнюнде чалишдирип, уруш бет алды. – От жагъа отунг алай жарыкъ да жанмайды, кесинги, кызынги да къорууларыкъ жашдан къачарча.

– Кимди ол мени къорууларыкъ? – Мисирхан билин-бир-билинемез ышарды.

Къаражан да, тели туююл эди да, «мени къуллукъчу жашым» деп къоялмады.

– Сабет бласт, – деди Чиппону къатыны, къон-

шусуна ёхтем къарап. Къынкъ этчи, къоркъмай эсенг.

«Сабет бласт а сени жашынгды сора, аны бламы къоркъутаса?» – дегге умут этди Мисирхан. Айтмады алай.

– Сабет бласт санга бласт болгъанлыкъгъа, манга зорлукъчуду, – деди.

Къаражан, жангыдан сагъайып, ёрге-энишге да къарады, элгеннгенин жашырмады. Сора, кючден эс жыйып, кёзлерин жумаракъ этди.

– Бластха табан кётюре келгенигизни да билебиз. Тынч тур, къуйругъунгу къысып. Бирле эшитдирип окъуна къоярла. Мында да биз онгларыкъбыз – бластны тутханла мени жашым кибикидиле. Аны бош унутасыз. – Чиппону къатыны, Мисирханны не айтырына да тынгыламай, уруп берип кетди. Иги кесек озгъандан сора, тохташып, артха бурулду: – Итни къуйругъун кешге салсанг да, тюзелмез. Охо, энтта салырла.

* * *

Зайнаф онсегизинчи жылына энди киргенди. Жукъа бетли, тогъай къара къашлы Мисирханнга союп къаплагъанча ушайды, дейдиле. Аныча тизгинлиди, бал бетли эшмелери иничке белинден озуп, желкесине, боюнуна ауурлукъ этип. Анасы, къызына къарап, ич къоркъууун жашырмай эди:

– Аллах барды, къызчыкъ, тизгининги былай жыйып, тышына чыкъгъанынга артыкъ ыразы тюйюлме.

– Нек, анам?

– Къызыл алмагъа таш атаргъа адамла ёч болуучу дула.

– Айыуну баласы кесине ай кёрюнюр дегенлей, не этесе, анам?

– Безиреме да, сакъ жюрюрге кюреш.

– Сакъ жюрюмей, къайры барама? Он кюнден жюн келтирирге артельге жетип къайтыучума да, ары да сен элтесе, мен жолда абынып къаллыкъча. – Зайнаф кёлкъалды этип сёлешди.

– Юсюнге эскирек зат кие турсанг эди дейме.

– Бетиме да къазан къара жагъайым, чачымы да тозуратып.

– Кийим киер кюнюнг да болур, Аллах айтса. Къарындашынг жокъ, атанг да жоулгъанды.

– Атам ёлгенликге, аны таныгъанла саудула. – Зайнаф, чач эшмесини къыйырын тюйюп бошап, аркъасына атды. – Чиппону къызлары окъуна кийинирге кюрешедиле. Мени атам а андан мажал киши болуучу эди.

– Ой кыызчыкъ, мен кёпню сынагъанма: кыйынлыкъ келгенде, ариу азады да, кыылыкъ озады.

* * *

Бюгюн Зайнаф артельден кеси жангыз келеди. Титген, ийирген жюнлерин элтип. Юсюнде жашил лаудан жыйрыгы, ауур чач эшмелери, белинден озуп, шош кымылдай. Шахарны кыйыр юйлеринден ётюп, эл орамгъа чыгъар-чыкъмаз, нек эсе да аркъасы титиреп, сагъайды. Ызындан келгенни аякъ тауушларын шарт эшитип, ким болур энди уа деди. Биягъы Шамгъунмуду? Ол эди Зайнафны эшикге чыгъарын маралсынчылап айланган. Къуллукъчу болгъанлы уа, арталыда эсирип, оспар сёлешеди. Алайды, Чиппо улуду, деди Зайнаф: ызындан келгенни аякъ тауушларына юйреннген эди. Бурулуп къарамады, алай теркирег'а атлады: бюгюн ызындан келгенден ол бек къоркъа эди. Нек, ашагъанмы этерикди? Биягъы кесин тежерик болур да...

Шамгъун да кыстауланды, алай жетип къояргъа суймейди: Зайнафны субай санларына, жашил лаудан жыйрыкны сыйдамландырып-тартдырып баргъан бутларына, кенг жан сюеклерине къарап, ызындан баргъан хычыуун эди. Кыыз анымы сизди – нек эсе да хыны тохтап, жолну бир жанына туруп, ёт терк дегенни билдирди.

Шамгъун ётюп кетмеди – тохтады.

– Зайнаф, сен бир терк жюрюйсе да, тейри, ат бла къуусанг окъуна жеталлыкъ туююлсе, – деп, Чиппо улу кёзбау этерге кюрешип сёлешди. – Не замандан бери келеме ызынгдан. Ол хужулукъ жоргъагъа да иер сала турургъа эриндим да, жаяу болургъа тюшдю.

– Ушамайды санга, эки бутунгу ат этип, кызыны ызындан къуууп айланганынг. – Зайнаф Чиппо улун чимдиди, алай ол ангыламады. Ангылады эсе да, сездирмеди.

– Ушамай а, менден уллу къуллукъчула да жюрюйдюле жаяу. – Шамгъун, кысха топал бармакъларын кенг жайып, акътерекни тюп бутагъына узалды – жеталмады да, Зайнаф эледими дегенча этип, терк артха турду.

– Сен айтхан тюз окъунады, – деди кыыз, жолуна тебиреп. – Уллу къуллукъчу, жаяу айланса да, уллулай къалады. Гитче къуллукъчу уа, уллу кёрюнюр ючюн, атдан тюшерге керек туююлдю.

– Тохта, ашыкъма. – Чиппо улу Зайнаф кимни къагъып сёлешгенин ангылады. Болсада, чамланып, абери табалмазын ангылай эди. Ачыуун ичинде кючден басып, тиширыуну, жингиригине къатылып, тыяргъа умут этди. «Гитче къуллукъчу эсем да, сени кибиклени ийманларына жыяллыкъма, аллыма сюркелип келирча этерме, тынмасанг», – деди кеси кесине.

– Тохтадым. Неди излегенинг, айт? – деди Зайнаф.

– Сёлеширге керекбиз.

– Сёлешген а кюн сайын да этебиз.

– Былай, бир бирден юркюп, не заманнга дери турлукъбуз? – Шамгъун, сагъышлы бет алып, эниште къарады.

– Мен кишиден да юркмейме. Юркюрча, кимни жылкъысын сюргенме?

– Алай хыны сёлешме, – деди Чиппо улу, – элибизде, жерибизде туюлсе, онгунг бек азды. Онгу болмаса уа, къуш да учмайды.

– Сора, онг берип, сенми учурлукъса мени? – Зайнаф, Шамгъуннга «кётенинге кёмюр такъгъын» дегенни билдирип, ышармыш этди.

– Къыйын кезиуде экибиз бир-бирге эс тапдыра жашамасакъ, сокъураныргъа тюшер. – Чиппо улу, сол аягъындан онгуна жантайып, сагъайды.

– Сууну юсюнден кёп сёлешгенликге, тирмен тартмаз. – Зайнафны ауазында жутмакълыкъ жокъ эди. Шамгъун бла кёп сюелгенин эллиле кёредиле деп къоркъа эди ол. Алай Чиппо улу ийнанмай эди, къыз ырысхыгъа, къуллукъчу жашха алданмаз деп. Бютюнда орус элчикде Зайнафча ариу къыз кёз къаратырча жаш барды деп, эсине да келтирмей эди. Бир кесинден сора.

– Кимге да жан тынчлыкъ керекди, – деди Шамгъун, тюкюрюгюн жутуп. – Вилесе, журтум уллуду, ашым-сууум эркинди. Ким да сукъланырча жашау къурарма мен санга.

«Тели бла, тукъумсуз бла аш ашагъандан эсе, акъыллы бла таш ташыгъан игиди», деп келди къызны эсине. Болсада, ич оюмун билдирмеди.

– Хар къанатлы да къонар терегин сайлап къонса игиди, – деди. – Сен къуллукъчу адамса, жагъанга жарашырыкъны табарса. Мен а кишини ашына-суууна да сукъланмайма.

Шамгъунну, эринлери къаты къысылып, кёзлери, апасылача, тегерекле, акъсылла да болдула. Зайнаф аны къуллугъун, кесин да масхаралап сёлеше эди. Бир заманда Мисирхан Чиппону ыспассыз этгенча. Атасы

не кюрешген эсе да, муну анасын бюгалмагъанды, сындыралмагъанды. «Къуллукъчу», баштёбен болуп туруп, акътерекни ушакъ нёгерге тутханча, анга къарап, шош сёлешди. Алай сёлешген халында ич кюю, жаныуу да шарт сезиле эдиле.

– Элибизден, жерибизден кенде, чачылып жашагъан кезиуюбюзде бир-бирге къысылып, баш кечиндирир эдик дегенден сёз къоратама. Ананга да, санга да керекди таянчакъ, сизни базындырлыкъ адам.

– Айхай, керек эди, – деди Зайнаф. Сора, тынгылауну ийип, къайдады аллай эр киши ансы деп билдирди къарама бла.

– Не тыяды да сени, насыбынги нек юркютесе? – деп жалынды Шамгъун.

– Кёз къаратханы болмаса, тиширыу тойгъа окъуна бармайды, эрге баргъан угъай. – Къыз, кючсюнюп, къайры эсе да узакъгъа къарады.

Кюн иги да энишге тигелеген эди да, тереклени ауаналары, орамны бу жанындан аргъы жанына ётюп, андан да озуп, топуракъ дууаллагъа, топуракъбаш алаша юйлеге жаплангандыла, къара-къолан этип. Терекле тюбюнде сериуюн желчик, сиркиуленип, чапыракъланы бир бирге къозутуп, шыбырдашдырып, ёчюле, дагъыда тириле турады. Зайнаф кёлю толуп сюеледи. Бар эди аны да кёзю къарагъан адамы. Таянчакъ болуп, от жагъа отун тиргизирик. Сёзлери ачыкълангынчы, Аллах бир бирлеринден айырды. Къадар къайры элтип атды аны, къайда ажашдырды – хапар жокъ эди. Энди уа кюн сайын адам къанындан тоймагъан-къанмагъан ушхуурчу Чиппону жашы арбазларында ат тепсетирге айтады. Уллу Аллах, не хатабызны кёрген эдинг? Кимни ачытып, кимге аманлыкъ этген эдик?.. Кертда дегенлей, бир белгисиз кюч аны Шамгъунга берип къойгъанча, Зайнаф, жүреги атылыргъа жетип, жияяп ийди. Шо сени жауунгу Чиппо улу басынчакъласын... Къыз эки кёолу бла инбашларын къучакълап кълалтырады. Шамгъун, анга сёз айтыргъа базынып, ызындан сюрюп айланырча, ыспассыз нек болду, къайдан чыкъды ол учузлукъ?..

Чиппо улу, Зайнафны жияягъанын кесича ангылап, тынгылагъанлай турду. Къууанырыгъы келип. Не эди да, эрге барырны аллында къайсы къыз жияямагъанды? Шамгъун, иги къууумуна ийнанып, кюллюгюн тыялмай, ары-бери тепчиди, инбашларын артха кълачырып-силкип, терлеген сыртына солуу алдырды.

– Охо, жияя. Бусагъатда жияя, артда къууанып

жашарча. — Чиппо улу, базыныулу болуп къалып, къызыны инбашына къолун узатды. Тиширыу, сескенип, архта туракълады. — Къотурум жокъду, неге элгенесе?

— Бар эсе да, жокъ эсе да, мени ишим тюйюлдю, — деди Зайнаф. — Къой энди мени жеримде. Арабыз аманнга кетгинчи, керексиз ушакъланы ёчюлтейик.

— Сора мени кюсемеймисе? — Шамгъун сур бет алды. — Кюлгенми этесе? Тап юйреннгенсиз сиз! Кёп кюлген кёп жилияды. Билмеймисе сен аны?

— Жеримде къой, дедим да. Хайырынг, хатанг да керек тюйюлдю.

— Жерингде уа, мен къойгъанлыкъгъа, къоймазла, харип. Андан эсе, мени жылыуумда кечинирге кюреш. Мени адамыма саналсанг, киши ызынгдан сюрмез. — «Ариу бла бой салмаса, аман бла салдырырма», — деди Чиппо улу ичинден.

— Не деп айтханлыгъынгды ол?

— Хар адамны жастыкъ тубюнде жилин жатады. Аны къозутургъа керек тюйюлдю.

— Сени жилинынг башын алгъа кётюрсе не этерсе? — деди Зайнаф, ачыуу бетине чапханын жашыралмай.

— Мен ким болгъанымы унутуп сёлешесе сен. Чиппо бла аны жашы Шамгъун кемеге эртте мингендиле.

— Къуллугъум барды деп, базаына болурса да...

— Нек базынмай эдим сора! — Шамгъун, кызыны аузуна чабып, сёзюн бёлдю.

— Элде адам къалмаса, тахтагъа ит минеди. — Алай айтып, Зайнаф, арысы-бериси болмай, кетип къалды. Чиппо улу, тили тутулуп, бираз мычыды да, сора ызындан къычырды.

— Сагъыш этмей сёлешдинг, сокъураныргъа тюшмеге эди ансы! Адам бек суйгенин алгъа жояды дейдиле. Мени сенден бек суйгеним жокъду!

* * *

Мисирхан, сары топуракъ бла ариу сюртюлген пещикни къатында сюелип, сют биямуку къайната тура эди. Къара чоюнчукъ, оймакъ кибик, асыры гитчечикден, къайнагъан биямуку ичинде тёзмейди да, тиширыу агъач къашыкъны къолундан тюшюрмейди. Зайнаф да отоуну эшик артында, мюйюште будай жарма эте. Бир уууч мирзеуню юч-тёрт бёлюп къуймаса, темир быргъыдан ишленген тирменчик, къарыуу жетмей, къарылып къалады.

Тёртгюл отоу кёп болмай сюртюлгеннге ушайды – хауасы тазады, салкынды. Эки терезени тубюнде эки ундурукъ – юслерине акъ жабыула жайылып. Отоугъа ахшам къарангысы кирип, кёз байлана башлагъанды. Алай, фатегенин аяп, Мисирхан чыракъ жандырыргъа ашыкъмайды. Гитче пешчикни оту Зайнафны ариу, сыйдам бутларын, сора тирменни бла ундурукъну анга айланган къулагъын жарытады.

Зайнаф тирменни тауушундан абери эшитмей эди, Мисирхан а, нек эсе да, къашыкъны ёрге-энишге чapyргъанын сабырландырып, сагъайды.

– Аллахакъы, къызчыкъ, аякъ тауушла эшитдим.

Къыз да, тирменни сабырландырып, тынгылады.

– Эй, бармыды мында адам? – деп сёлешди олсагъат келгенледен бири. – Къонакъ аламысыз?

Ауазындан Къаражанны тамата къарындашын танып, Мисирханны жүреги шургуланды. Нек келгенлерин ангылап, къызына къарап, кет мындан, къоншулагъа бар демекликни билдирди.

– Келигиз-келигиз, къонакъладан къача юйренменгенбиз.

Къаражанны къарындашы Даулет, узун, арыкъ, бир жетмиш жылгъа жууукълашхан киши, тёрге ётюп, ундурукъгъа олтурду. Экинчи нёгери да Шамгъунну ахлусуду – алаша къара тиширыу. Жютю жуху бла узун жютю буруну бирге тап келишип, аны тюлкюге ушатадыла. Башха нёгерлери – къарт къыргъызлыды. Мисирхан аны танымайды. «Баям, бу элли адам болур», – деди Зайнафны анасы, къыргъызлыгъа къарап, эндиге дери кёргенин бла къалгъанын эсине тюшюрюрге кюрешип.

Отоучукъда шошлукъ тохташып иги кесек заманны турду. Даулет, кёз къыйырын печь юсюнде гитче чоюнчукъгъа жетдирип, башын энишге этди. Къыз тилей келгенлени сыйлап кюрешмеучюлерин ол биледи, алай аны хар келечиге тенг этерге керек туююдю: Даулет Шамгъунну къаршы жууугъуду, Шамгъун а къуллукъчу. Кёпле, аш-суу тапмай, къыйналып жашагъанда, ол Мисирханны къызын къуллукъчугъа тилей келгенди. Аллай насыпха уа Зайнафдан игиле да термиледиле. Энди къыз насып юлюшюн таба эсе, ол юлюшге Даулет да къыйын салгъанын ангыларгъа бла багъаларгъа тийишлидиле. «Тейри, лязим. Бу а, – келечи Мисирханнга къарады, – сансыз этерикге ушайды. Огъесе къууангандан, жунчуп, абызырапмы къалды? Нек эсе да жеринден тебип, аш-суу къайгъы этмейди, уллу келечиге, сыйлы къонакъгъа къанга-манга жараш-

дырырча кёрюнмейди». – Даулет, кеси кесине сейир этип, чамланырыгъы да келип, башын булгъап ийди. Эки нёгери шош олтура эдиле, таматаларыны тынгылагъанын жаратмай. Мисирхан да шош туруп турду да, кьол аязларын тобукъларына салып, алагъа къарай, сора фатеген чыракъчыгъын жандырды. Мамукъ тартмалы шеша чыракъчыкъ, отоуну кючден жарытып, кьонакъланы анга айланган жаякъларын къызгъылдым этди. Уллу ауанала гитче отоуну акъ къабыргъаларында жабыуландыла.

– Былай тынгылапмы турлукъса, бир зат нек айтмайса? – деди Даулет ахырында, Мисирхан таба бурулуп.

– Не айтайым да? – деди тиширыу.

– Болмай эсе да, не айланасыз, не жюрюйсюз деп сор.

– Кьонакълагъа нек келгенсиз деп соргъан айыпды. Келе билгенлерича, жумушларын да айта билирле.

– Олмуду айтырыгъынг? Алай эсе, тынгыла. – Даулет, бир бутун экинчисини юсюне салып, кьолларын тобугъунда чалишдирди. – Биз не жумуш бла келгенибизни эшитсенг, ийнан, эгечим, не уллу нохтабау этерге да угъай дерик тюйюлсе. Къалгъан таулуланы да юлереине, биз санга келтирген къууаншча, аллай бир къууанч, насып кирсин.

– Аллах-Аллах, – деди Мисирхан, олтургъан халын тюрлендирмей.

– Биз сени къызынгы кьуллукъчу жашыбызгъа тилей келгенбиз. – Даулет, ёхтемленип, сакъал тюбюн кётюрюп, кёзлерин жумду. Айтханы айтхан эди аны, ким угъай деп сюелаллыкъды? Бютюнда кьуллукъчу Шамгъуннга тилей келсе, къызларын, къууанч тыпырлы болуп, къор-садагъа болуп, аякъ тюбюн, бурунубашын жаларгъа керекди Мисирхан. Шамгъунну бир жанында къойса да, Даулетни жууукълугъун излемезлик ким барды! Эй-я, таланган!

Алай тиширыу къууаннганын чыртда сездирмеди. Тырнакъларына, кьол сыртларына хапар сора, олтургъанлай турду.

– Сёзню узуну, къысхасы да бирди – муратынгы билдирип къойсанг сюебиз, – деди келечи, Мисирханна шошлугъун жаратмай.

– Да не айтайым мен? Бек сау болугъуз, аман хапар бла келмегенсиз. Алай мени къызым тышына чыгъарча тюйюлдю – жашды, сабийди... – Зайнафны анасы адепли, сабыр да сёлеширге кюрешди.

– Ол сылтау тюйюлдю, – деди Даулет.

– Мен тышына чыкыгъанымда, тоба, онжети жылым толмагъан эди. Бюгюнню акъылым болса, андан да жашлай этерик эдим башыма ишни. Бутакъда кеч къалгъан алма аякъ тюпге тюшеди. – Шамгъунну ахлусу, Даулетден аперимлик излеп, анга ышанлап къарады: «Кёрдюнгмю, тиширыну чачы да, акъылы да узун болгъанларын. Заманында ушакыгъа къошула билген да бек игиди».

Къаражанны къарындашы ахлусуну сёзге къошулгъанын онгсунмай, къалын къашларын туююп къарады: «Ауузунгу къыс, къоянкёз». Иш тап къуралса, аны аперимлигин жалаанда ол алыргъа керекди. Шамгъуннга сёз берип, аллынга кеси чабып жетерча этерме деген эди.

– Къыйынлыны ашы аллына келсе, буруну къанар дегенлей этме. Къызынгы насыбын кесме. – Даулет, бир тюрко сылтаугъа да тёмезин сездирип, кесгин сёлешди.

– Алан, соргъанны айыбы жокъду, къызыны уа кимге тилейсиз, кимден келечилик айтасыз? – деди Мисирхан, кертда иги ангыламагъанча этип.

– Тилеб’а кимге тилерик эдик, ол эл таныгъан къулдукъчу Шамгъунну сен да танийса.

– Чиппону жашына тилейсиз сора? – Мисирхан, эринлерин къаты къысып, сагъышлы бет алды. Тиширыу Чиппону бош сагъынмагъан эди. Аны жашы ала-мат къачан болду дегенлиги эди ол.

Алай Даулет да телиледен туююлдо, хар нени да ангылап къоюп, къашларын кётюрюп-керип, тиширыуну сёзлерине онгсунмагъанын билдирди.

– Чиппо да жамауатны аллында жюрюген киши эди. Энди уа жашы, кёресе, бласт бла Аллах сайлай билмей эселе.

– Бизден ким да игиди, – деди Мисирхан. – Мени къызым да, туура Шамгъунча жашны тапмаса да, жазууна кёре этер башына ишни.

– Нек эсе да сен аман албугъартаса. – Сёзю ётмезлигин сезип, Даулетни тамагъы къургъакъсыды. – Алай, сен – тюкю эсенг, биз – къуйругъу.

– Тюкюлюк этерча, кишиге борчубуз жокъду.

– Сёзюню шарт айт: аламыса жуукъ юлюшлю-гюбюзню, огъесе алмаймыса? – Къаражанны къарындашы, секирип ёрге туруп, дагъыда олтурду.

– Къысхасы: мен этер иш туююлдо. Мен «хо» деп тохтасам да, къыз къатына да къоярыкъ туююлдо, – деди Мисирхан, балан бармагъын сакъал тюбюнде тогъайландырып.

– Олмуду ахыр сёзюнг?

– Ахыр сёзюн душман айтсын, къызны да жеринде къоюгъуз, ол сизге тийишли туююдю.

Отоуда биягъы шошлукъ уюду, ауур шошлукъ. Даулет, къаш туююп, ачыуу чалгъы киндигинлей болуп, кёзлерин огъурсуз жылтыратды. Эки нёгери, сёз къошаргъа базынмай, къошсала да, хайыр чыкъмазын ангылап, энишге къарадыла.

«Гажай тутханын иймейди дегенлей, кёремисе сен муну, – деди келечи ичинден. – Къызынг да, кесинг да от тёбеси болгъа эдигиз, ол Шамгъунну кёлуне жетерге кюреше эди ансы. Тели эсе да, къуллукъчуду, бир жарлылыгъынга жарар эди». Алай Даулет Мисирханны хорларча сёз, фатыуа табалмайды. Къоркъутургъа керекди! Къоркъутуп да не тапсын? Кёпле кюрешгендиле тобукъландырыргъа итден туугъан чанканы. Шамгъунну къуллукъ кибигине бла жалнасына алданыр деп умут эте эди... Былайда нек эсе да Даулет, жангыдан таукелленип, жарыды. Да бармыды да бу дунияда ырысхыдан баш боллукъ зат? Жокъ эди. Аны ючюн талашмаймыдыла адамла, бир-бири бахчаларына таш атып, жауунну ёз арбазларына бурургъа кюрешип? Ырысхы-мюлк болса, къарыны тойса, андан сора не излейди адам дегенинг?..

– Эгечим, Шамгъуннга озсун деп келмегенме мен бери, жашау къыйынды, ол мындан да къыйын болургъа боллукъду, – деди Даулет, мюйюште къол тирменчикден къарамын алмай. – Тынчлыгъынгы сакълап, ашынгы-сууунгу берип турлукъ ахлу таба эсенг, къуйругъунгу чык нек тутаса?

– Сен айтхан терсди деп сюелмейме мен. Алай сюйген суу ичеди, сюймеген а бал да, жау да ашамайды. – Мисирхан сабыр халын тюрлендирмеди.

– Хапарны кёп айтсанг да, сылтауунг бирди: Шамгъунну тукъумун кюсемейсе. Ол – къул, жарлы юйюрге туугъан, сиз а – Узунбеллары. Сабет бласт бизге бергени къызгъанып, анга ачыуугъузну чёкдюралмай кюрешесиз. – Къаражанны ахлусу биягъы ёрге турду. Босагъа аллында тохтап: – Кесигизден къалгъанланы мюйюзлери бар сунаса сен, – деди.

– Байлыкъдан эсе иги къылыкъ игиди, ахшы киши, – деди Мисирхан да.

– Бёркюн, жаулугъун сакълагъан игиди, эгечим, – деди Даулет. – Алай, баш тайса, бёрк, жаулукъ да неге керекдиле?

Шамгъун бла Къаражан ашхамдан бери арбазларында олтурадыла. Бири арлакъда, юй тырхыкны кыйырында, экинчиси – берлакъда шинтикчикде.

Епкелеген этгенча, селешмей, баштёбенле болуп, Чиппо улу, анасындан жашыртын, орамны ары жанында Мисирханны терезелерине кез жетдире, дагыда энишге къарай турады. Къаражан да жашына эслетмезге кюрешсе да, кезлери кьоншуларыны арбазларындан айырылмайдыла. Мудахланып, кьоркьурукълары да келип, нек шошайып олтургъанларын кеслери да билмейдиле. Не зат кёрюрге термиледиле, не излейдиле? Сокъураныпмы шошайгъандыла огъесе, кьоркьууп, элгенипми? Ким не ары-бери десе да, Аллах барды, – бирлеге къазгъан уруларына кеслери тюшюп кълалса уа?

Ал кезиуледе Къаражанны юйюрю къарыусуз эди. Къызлары Мисирханны туз-гыржынын кеп кере ашагъандыла. Ол эсине тюшюп, Чиппону юй бийчеси кючсюндю, жүрек гурушхалыгъын айтыргъа умутланып, Шамгъунга къарады. «Э жаш, терс болгъанса. Бош жазгъанса, айыплы иш этгенсе», – дерик эди да, тили айланмады. Кеси да айыпсыз тьююдю, Мисирханны от жагъасын чачар ючюн, тилбаракъ Шамгъунну къагъытына ол да юлюш кьошханды.

Кече ортасы болгъанды. Барып, тынчайыргъа керек эди. Эл жукъугъа эртте тумаланганды. Къаражанны къызлары да жукълайдыла. Кесин а жүрек къайгъысы, малтап, жеринден теберге кьоймайды. Огъесе мылы шошлукъмуду аны желкесинден, инбашларындан басып, энишге ийилтген? Къайдан келеди ол? Тюнене, бирси кюн да жокъ эди мында, бу элде, быллай къарангы шошлукъ, тиширыуну къулакъларына буштукъланып, кьоюнун толтуруп. Къаражан, белин тюзетип, ёрге къарады: бийик кёк, накъут-налмас ташла бла сырылып, билинир-билинемез кълалтырайды. Бир-бирлери ёчюлюп, дагыда жана, къайры эсе да учуп кетип, неда, энишге сызылып, тас боладыла. Недиле ала, Шамгъун бла Къаражанны жулдузларымы кюедиле? Неда Мисирханны от жагъасы анда, бийикдеми чачылады, жинк-леча чартлап?.. Тиширыуну сагъышын кеси да ангыламагъан, сезмеген бир зат бёлдю. Ол, къулакъ салып, сагъайды да, макъам эшитгенча болду. Мудах, къайгъылы макъам. Кёкден юзюлген жулдузла бла энип келе эди ол, эл башына жайылып, топуракъ юйлеге,

арбазлагъа кирип, тѣгюлюп. Сора къайда эсе да ит сынсып, улуду, къоншу терек бахчада къанатлы жилияды. Къаражан да, анга къошулуп, улургъа бла сарнаргъа аздан къалып, титиреп къалтырады.

– Жашы, сен бу къужур тауушланы эшитемисе? – деди тиширыу.

Шамгъун тютюнню къысха-къысха мыдыхландырды.

– Тынч тур, келе турадыла.

– Кимле келедиле, неди ол айтханынг? – Къаражан билмегенча, ангыламагъанча гузабаланды.

Машина таууш, шошлукъну бузуп, иги кесекни эшитилгенлей турду. Жарыгъы бла орамны къарангысын узакъгъа толандырып. Мисирханны юйюню къатында тынгылауну ийди. Олсагъат эшик бла терезе кезиу-кезиу къагъылдыла да, Зайнафлада фатеген чыракъчыкъ жанды. Сора жербаш юйчюкге экеулен кирип, кѣпмю-азмы мычыдыла, Шамгъун тергеуон эталмады, Мисирхан бла къызын, сюрюп чыгъарып, къара къюбюрю машинагъа олтуртдула. Машина, артха-алгъа тепчип, бурулуп, Мисирханны арбазында балли терекчиклени, сохан-сарымсах тахталаны жарыгъында жууундуруп, ызына ташайды.

Биягъы, шошлукъ тохташып, узакъда, эл къыйырында, укуну къычырыгъы тунукъ эшитилди. Шамгъун, топуракъ дууалгъа къапланып: «Барыгъыз, энди зауукъ этигиз», – деди. Къууаныпмы, огъесе кѣлу толупму айтды алай, ангылагъан къыйын эди. Не тюрлю эсе да, иги иш этдим деп махтаналмады. Зайнаф Къаражанга келин болургъа унамагъанлыкъгъа, ариу санлы, ариу къылыкълы къыз къоншуда жашай эди, кечекюн жолугъа, кѣре туруучу эди. Тап, умуту да тугел юзюлмеген эди. Энди юзюлдю. Жоргъасына минип, ѳрге-энишге жортдуруп, кимге омакъланыр да махтапыр энди?..

* * *

Соруу этген къашхабаш оруслу киши эди. Хар заманда столну иелеп олтурады. Столдан арлакъда къыргъызлы жаш – шинтигин къабыргъагъа таяндырып. Ёрге таралгъан къап-къара чачы бла. Башха гитчерек столну артында тиширыу олтурады. Соруу этилген тогъуз-он кюнню ичинде Зайнаф аны сѣлешип эшитмегенди. Кимди ол – оруслу, огъесе башха миллет-

денмиди, – къыз ангыламагъанды. Не тюрлю эсе да, бетинде огъурсуз тюгю жокъду.

Оруслу киши, Зайнафны бюгюн биринчи кере кѳргенча, иги кесекни къарап-сынчылап, сора башын энишге ийди. Стол юсюнде къалын миялада кесин эслеп, мычыды. Мияладан анга аралгъан адамны сыфатын жаратмады: буруну лымпыш, жукъа сары къашлары уа бир бирге къошулуп. Билеу ташча сыйдам къашхасыны эки жанында узун чач тюклери таракъгъа бойсунмай эдиле. Алагъамы ачыуланды, нек эсе да НКВД-чы башын хыны кѳтюрдю.

– Атынг, тукъумунг къалайды? – Соруучу бѳкем адамгъа ушагъанлыкъгъа, ауазы къарыусузду.

«Ненча кере сорургъа боллукъду мени атымы, тукъумуму, жыл санымы! Эрикмеймиди-талмаймыды?!» – деп, ичинден тырман эте, къыз юйреннген сорууларына жууапла къайтарды. Тынч эди анга къуруда бир затны къатлап турургъа, сагъыш этип, жууап излерге тюшмей эди.

– Ненча жыл болады санга?

– Онсегизинчи жылым барады.

НКВД-чы къызны бу тюрлю жууабын кѳп кере эшитген эсе да, хар заманда сагъышлы тынгылап, сакъал тюбюн сылай эди. Асыры жаш эди Зайнаф, урушну жылларында немецлилеге къобуз согъуп, тойла къурап айланнганды деп ийнанырча. Алай къызны туугъан жылына шагъат къагъыты жокъ эди да, соруучу ийнанмазгъа эркин эди. Жыйырма бла тѳрт эсе уа, ол аны къайдан биледи? Узунбелланы Зайнаф, атасы кулакча тутулуп кетгенликге, жашды, душманнга жумуш этерча туююл эди, деп жазаргъа къолундан келликди. Охо да, жазсын, ызы бла уа не келир, хайырма-хатамы? Атасы – кулак, тутмакъ, анасы да тутулуп чыккъгъанды, бий тукъумдан. Энтта да, кесин тыя билмей, тузакъгъа тюшгенди. Шамгъун хар нени да келишдирип жазгъанды, къызны жыл саныны юсюнден сагъыш эталмагъанды. Юре билмеген ит деп, чамланды оруслу киши.

– Ётюрюк айтаса, санга онсегиз жылдан кѳпдю! – НКВД-чы, туруп, ары-бери атлады, Зайнафдан къарамын бурмады: эркин санлы, ариу агъачлы, жыйырма бла терт-беш жыллыкъды десенг да, киши угъай деялыкъ туююлду.

– Кеппе-керти айтама, – деди Зайнаф, оруслу кишини сѳзлерине магъана бермей. «Не иши барды мени жыл саным бла?»

– Немислилеге къуллукъ-жумуш этгенинге женгдиремисе?

– Угъай.

– Совет властыны бла аны жууаплы кьуллукъчуларын а нек кьаргъайса, Сталинни аманлагъанынг кертимиди? Ким бар эди кьатынгда?

– Ол барысы да ётюрюк дауду, – деди Зайнаф.

* * *

– Сора сени бла бир элде жашагъан Касаев Шамгъун ётюрюкчюмюдю?

– Тилчиди. Аман адамды.

НКВД-чы, сейирсингенча этип, кьызгъа кьарап турду да, сора кьыргъызлы нёгерине бурулуп:

– Чакъыр шагъатны, – деди.

Кьыргъызлы жаш тышына сёлешир-сёлешмез, Шамгъун, кирип келип, эшик артында сюелди.

– Жолдаш Касаев, сен бу тиширыуну таныймыса?

– Бек иги таныйма. – Чиппо улу башын инбашларына букъдуруп, алгъындан арыгъыракъ, алаша да кёрюнюп сёлешди.

– Къалай таныйса?

– Бери кёчгюнчю бир элде жашагъанбыз, мында да кьоншулабыз.

– Атасын, анасын да иги таныймыса?

– Хау.

– Бу тиширыуну немислилеге кьуллукъ этгени, ала элге киргенлеринде, кьууанып, кьобуз согъуп айланганы кертимиди?

– Кёзюм бла кёрген ишти. Кимге да соругъуз. Ётюрюкдю дерик табылмаз.

– Мен ёмюрюмде кьолума кьобуз алмагъанма, – деди Зайнаф, тёзалмай.

– Аны санга сормайбыз, – деп, оруслу киши кьызгъа хыны кьарады.

– Совет властыны, Сталинни аманлагъаны кертимиди?

– Кертиди. – Шамгъун, эки жанына жантайып, кьолунда картузун ууа, соруулагъа жууап бере эди.

– Сталинни аманлай туруб'а, кьатыгъызда ким бар эди?

– Кёпле бар эдиле. Касаева Къаражан, Касаев Даулет да алайда эдиле.

– Охо, сау бол, энди башынга эркинсе. – НКВД-чы, биягъы кьыргъызлы жашха кьарап, экинчи шагъатны да чакъыр, деп билдирди. Къаражан, алынган адамгъа ушап, кёзлери кьызарып алай кирди. Эшик артында

сюелгенинде, к'олларыны к'алтыраг'анын тыялмай, жаулукъ к'анатыны т'юбуне букъдурду.

* * *

Каховка элни орамы бла ёрге-энишге озг'анла, алаша топуракъ хуначык'ъны к'атында тохташып, лыбыта бла мурса сыйырг'ан арбазг'а к'еп к'араг'андыла. Жарсып, жүреклери шургуланып. Былайда жашаг'ан эки тиширыуну – Мисирханны бла Зайнафны – киши да унутмаг'анды. Анасы, к'ызы да ариу адамла эдиле, ариу аг'ачлыла, тынч, жарашыулу к'ылык'лары бла. Алг'а топуракъ юйчюкде чыракъ нек жанмаг'анына, арбазда анасы бла к'ызы к'ёрюнмей тург'анларына эллиле эс бурмаг'ан эдиле – артдарак'да билген эдиле Мисирханны от жаг'асы суууг'анын. Ким тил этип, ызларындан болуп, шаг'атха сюелгенин да.

Бир жол, Шамг'унну эгечлери Мисирханны юйчюгюнден жастыкъ, жууург'ан-мууург'ан чыг'арып, орамны башха жанына ётдюрюп барг'анларын к'ырг'ызылы к'арт к'өрүп:

– Уй, атанге налет, жапжахсы, аулубел мен сулу к'ызыны соттатып алып, энди урлап жатасызба? – деп к'ычырг'анды. Сора, келтирип, бош к'алг'ан мекямчык'ъны эшигине кирит салг'анды.

Андан бери к'еп заманмы озду – жылмы, эки жылмы, – Мисирханны арбазына хата этер умут бла киши кирмегенди. Алаша, топуракъ башлы, зылды юйчюк алг'ындан да алаша болуп сюеледи. Мурсала, чек жиянлача, аны терезе жанларына ёрлеп, аладан да озуп, чырдыны марап, созулушадыла. Арбазда эки балли терекчик, бутак'ларын мурсаладан бла чырмауукъ ханладан к'ачырырг'а к'юрешип, ёсюп, этеклерин ёрге жыйг'андыла. Жыл сайын жаз башында чыммак'акъ чаг'ып, топуракъ хуна башы бла акъ билеклерин узатып, шошайдыла. Сора бутак'лары, тегерек к'ызыл минчак'ладан гужураланып, ауурланадыла. Ол халда жыл сайын иелерин сак'лайдыла. Алай Мисирхан бла Зайнаф а келмей эдиле.

* * *

Аскерхан бла аны анасы Зайнаф, саг'ышларын бёлүп, бир бирге к'арадыла. К'ызы не эсе да айтырг'а умут этди, алай, сок'уранып, жангыдан тынгылауну

ийди. Айтыр кереклиси да жокъду. Хар нени да иги ангылайды ол: ыннасыча, анасыча туююлдю Аскерхан. Аладан угъай, узакъдан келген, Аллах, кёк, жулдузла, ай бла кюн берген илишанын сакъляялмай, тую этгенди. Ол илишан андан айырылып, ёнгелеп, учуп кетмегенди, къанатлы уясындан ёнгелеп учханлай. Ол аны неге эсе да алышханды, иги заманла къайтсала, ол да къайтырыкъ сунуп.

Аскерхан, кеси аллына ышарып, биягъы терезеге къарады. Терезегеми, огъесе озгъан ёмюрлени къарангысынамы? Абери кёралмады. «Ол заманлада намысыма, тукъумума да ыннамдан да сакъ эдим», – деди. Нек айтды къыз алай, къайдан келген, ауаз эди ол? Аскерхан аны билмеди. Къачан эсе да бурун заманлада жашап, кёпню кёрген, кёпню сынагъан нек сунады къыз? Мен Мисирханны неда Зайнафны къызы туююлма деп. Аланы киндиклеринден юзюлгенликге, озгъан ёмюрлени, кёкню-жерни къызыма деп да ким айтдырады анга? Эси аллай сагъышлагъа бёлюнюп, къабынып, дагъыда ёчюлюп тургъаны сейир туююлмюдю? Узакъ ёмюрледен, кёкню жети къатысындан, жибек халылай, иничке жарыкъ келип, къыз да анга илинип, ары ёрлеп кетип баргъанча бола эди. Тохтамай, ахырына дери илинип, баргъанлай туралса, кёп соруууна жууап табарыкъ болур эди. Алай аны ызындан элтген жарыкъ юзюлюп къала эди. Къыз, жыгъылып, кёзлери да абери кёралмай, жунчуп шошаяды.

– Къарангыны шошлугъуна тынгылап, былаймы турлукъбуз? – деди ахырында Аскерхан.

– Керти айтаса. Чыгъайыкъ, – деди Зайнаф.

* * *

Телевизор кюбюрчекге ушайды. Тёртгюл, гитчечик: Мисирхан гюлмендисин юсюне жайса, тамам болуп къалады. Суюмейди ол аны къоргъашин кибик акъсыл къабыргъасын. Къараргъа да ёч туююлдю. Аскерхан келип ишлетмесе, туруп турады алай, Мисирхан бла бирге тынгылап. Энди уа, ол анга аз-маз юйюрсюнюп, ишлеп башларын сакълагъанлы, тёрт-беш кюн болгъанды. Нек эсе да титиреп, аркъасы терлеп къарайды тиширыу аны ичинде бийик Акъ юйге. Тийресинде терек артларындан, межам мюйюшлеринден къарап, кёпюр юсюнде тизилишип, танкала, кече-кюн тохтамай, аны сокъур да, бокъур да этерге кюреше эдиле. Танкаламыдыла, огъесе откъусламыдыла – Мисирханнга башха

туйюлдю. Тап, ол Акъ юй дегенлери акъ юй болмай, акъ кеме, неда деменгили жанууар эсе да, билмейди. Ёлюп къалыргъа, жан берирге суймей, жашаугъа термилип кюреше эди ол. Аунап, шош-шош къымылдай, къаралгъан кёзлеринден чыкъгъан тютюню бурула, жиян къуйрукълача, булгъаша-чулгъаша, кёкге учаргъа итинип. Аякъсыз-къолсуз къалгъан эмеген тёммеклей, ким бла талашырын бла жыртышырын эслеялмай эди ол. Къарыусузлугъун ангылап. Аны къарыусузлугъун мыртазакълары, сауут-сабачылары да ангылагъан эдиле. Къарыусузну уа, туйюп, ырмах этип, аман кюнюн берирге керекди. Солууун юзюп, ёлтюрюрге, къачан эсе да, къарыулу болуп, жалындыргъаны ючюн. Аллына чакъырып, этегине баш урдуруп, тобукъландыргъаны ючюн да. Игиликми этгенди Акъ юй алагъа, аналыкъ-аталыкъ? Игилиги унутулмай турурун сие эди эсе, кючюн-къарыуун сакълагъы эди. Иги биледи ол. Къачан эсе да игилик этгенди деп, къарыусузну унутмай жашагъанланы ким кёргенди?!

Туман, булутла басханлай, кёп болуп, Акъ юйню балалары жюреклерини теренинде букъдуруп тургъан дертлерин бюгюн жетдирирге кюрешедиле. Ушкогу болмагъан а – таш-агъач бла кёзюне-башына тебинип, къычырышып, ёрге-энишге жортуп, чабышып.

– Жазыкъ, – деди нек эсе да Мисирхан, кеси аллына сёлешип. – Таза да эмеген кёре эдим – ёлалмайды.

– Жанынгмы ауруйду? Нек? – деди Аскерхан.

– Нек болуб’а, анча адам басынчакълагъанына сейир этеме. – Мисирхан туудугъуна бурулмай сёлешди.

Анда, телевизорну ичинде, Акъ юйню балаларындан бир къаууму, жамауат аллына чыгып, кезиу-кезиу сёлеше эди. Алай откъусланы бла топланы гюрюлдегенлери абери эшитдирмедиле. Адамланы чачыгъыз, къурутугъуз муну, – деп къозутханча ангылады тиширыу сёлешгенлени сёзлерин.

– Этген палахы башына жетгенди, – деди Аскерхан.

– Иш анда туйюлдю, – деп кючсюндю Мисирхан.

– Не айтыргъа сюесе?

– Къыйналгъанла чапмайдыла аны ёлтюрюрге, ол тойдуруп тургъанла чабадыла.

– Чапсынла, сени ненг къорайды? – Аскерхан алай айтханлыкъгъа, оюму башха эди. Хар не кюйсюзлюк да игиликни унутханладан чыгъады. Кимни арбасына минселе, аны жырын жырларгъа хазырла кишини аяй билмейдиле. Къыз ангылагъандан, ол жаны бла жашау чыртда тюрленмеген эди. Ыннасы да биледи аны.

– Бюгюн Акъ юйге чапханла ёз юйлерине чабадыла. Аллайла уа кёпдюле дуняда. Биз да, ачый-тыкъсый келген эсек да, аллайланы хаталарындан ачыгъанбыз. – Мисирханны сёзюн эшик ачылгъан таууш бёлдю. Келген, босагъа аллында бираз мычып, сора, олтурургъа бла къалыргъа арсарлы бола, тапчан къулагъындан тутду. Ол къарт тиширыуду, бек къарт, эрип, жюн устукуча, женгилленген. Асыры гуппурдан, чархха ушап. Мисирхан аны кёрюп болмай эди, босагъасындан атласа, ырыслап, алай, келме, кет деп да айталмагъанды.

– Олтур, Къаражан, сюелирча къарыуунг къалмагъанды, – деди Зайнаф сёз орунуна.

Чиппо къатыныны тишлери тюшюпдюле да, сёзлерин кючден ангылатады.

– Асыры къууаннгандан, тёзалмай келгенме, сени къууанчынгы да бир кёрейим деп.

– Не затха къууанаса, манга суююнчюге келирча? – Мисирхан, хыны бурулуп, Къаражанны суймегенин жашырмады. Эки тиширыу да жыл санлары бла бир бирден узакъ кетмегендиле, алай Мисирхан тириди, агъачы да сакъланнганды. Къаражан а, тозурап, эски быстырлай болгъанды. Къарар адамы да жокъду. Эки къызы да, немислилеге эрге барып, Орта Азияда къалгъандыла. Жашы Шамгъун эртте ёлгенди. Чапай а, туудукъ туююмюдю, ёз къарыныны къайгъысындан къутулалмайды.

– Эшшиги, кёрмеймисе да, сабет бластны, тюпге салып, ёлтюре тургъанларын! – Къаражан, белин тюзетип, башын кётюрюп, телевизоргъа къараялмай, гулоч таягъын, ушкок быргъылай этип, аны таба бурду.

Отоудагъыла барысы да тынгылашып иги кесек турдула. Ким не айтса да, Чиппочаланы урлукълары жилаусыйыт болургъа керек эдиле. «Сабет бластмы» жылытмагъанды аланы, адам этип, ашау-жашау берип, ёре къуллукъчула этип, ишин-башын да алагъа ышанып! «Жазыкъ «сабет бласт»! – деди Мисирхан ичинден, Къаражанны эриклеп.

– Ит тойгъан арбазын унутханлай, сен а ненге къууанаса? – деди Мисирхан, гуппур тиширыудан къарамын алып.

– Эшитмейсе муну айтханын! – деди Къаражан сейирсинген ауаз бла. – Бизге этген ахшылыгъын ол чыкыгъан кёзлерине дарман орунуна жакъсын.

Мисирхан, сёз къошмай, баштёбен болду. «Къарыу-сузгъа керилрге суйгенле кёпдюле, – деди тиширыу ичинден. – Бютюнда, алгъын кючю-къарыуу бла келе

келип, жыгъылса». Аллай артыкълыкъны Мисирхан кѣп кере кѣргенди. Атасыны къадары да тамам эди анга. Арбазына, журтларына чабып, мюлкюн тюп этгенле, малларын сюрюп, юсюне сюелгенле тыш адамла туююл эдиле: от жагъасында жылынып, биргесине аны гыржынын ашап кечингенле эдиле. «Адам дегенинг уллу Аллахдан абери тилесе, Аллах, мени къарыусуз этме деп тилесин, – деди Мисирхан, – бир берген къолайынгы сыйырма деп. Алгъа атха миндирип, тау башына чыгъарып, артда аны этегинде кечингенлеге тенг этме, деп тилесин. Къанатла берип, уч, насыплы бол дединг эсе, артда, Уллу Аллах, къанатларымы сындырып, учалмагъанланы журтларына къонакъ этме, деп тилесин...»

– Энди не да айтырыкъсыз, – деди Мисирхан, гуппур Къаражаннга жангыдан къарап. – Сизни кибикле, къарыусузну кѣрселе, ибилисле болуп къаладыла.

– Не айтханлыгъынгды ол? – деди гуппур тиширыу, къолун къулагъына чолпу этип.

– Охо, сизге не айып, адам улуну сыры алайды. – Мисирхан, оюмун андан ары айнытмай, сѣзлерин жутду. Кюн Тейриси эсине туююп, къызына бла туудугъуна хапар айтыргъа муратланды. Айтмады, не табарыкъ эди, алай, акъылын бийлеген эди да, не кюрешди эсе да, унутуп, ушакъгъа кѣчалмады.

* * *

Кюн Тейриси, алтын тахтасына олтуруп, сагъышлы эди. Арлакъда, башха, гитчерек тахтада, Ай Тейриси да, хаух чѣгюп, кетеме-къалама эте. Бери къонакъгъа келип, кѣп туруп онгу жокъ эди; жулдузларына терк артха къайтып, кими къалайда учарын, жолоучуну жолун жарытырын белгилерге керек эди. Кесини жумушлары да аз туююлдюле. – Жулдузла не бек жарытсала да, Ай кѣкге чыкъмай, къайда эсе да таурух айта, ариу нартлагъа къарай мычыса, билинип къала эди, кѣк да, жер да къаралып.

– Да, не этерикбиз, сен керексе адамлагъа, мен а керек туююлме, деп айтыр онгубуз жокъду. – Кюн Тейриси, узун алтын чачын бир жанына тѣгюп, кенг, бийик тохананы къабыргъаларын отча жандырып жарытды.

– Сени айтханынга угъай деген къыйынды. Алай юмметинг, сен болмасанг, чыртда кечиналлыкъ туююлдю, – деди Ай Тейриси, – байлыкъны, ырахатлыкъны да башы жылыуду, кюн жарыкъды. Бир кюнню окъуна

солуйма деп, булутлагъа чулгъансанг, адамланы отлары ёчюлюп, къазанлары суууйдула.

Кюн Тейриси, мудах ышарып, къонагъына къарады:

– Тогъуз жюз кюн жарытып, жылытып туруп, бир кюнню тау артында къалкъып къалсанг, айтылмагъан аманны бла къаргъышны сен тапхы эдинг.

– Билеме, къыйынды къадарынг, – деди Ай Тейриси, – энди Жерде къалып къалсанг да, ким дау эталлыкъды? Адамланы тойдуруп, юйюр, от жагъа къуратып, жюз жылланы кюрешдинг, болду, тамамды. Сен да бир тынчай.

– Манга минг бла юч жюз жыл болады, – деди Кюн Тейриси, къолларын уууп, от чакъдыра.

– Сора аллай бир неге кючсюнесе?

– Манга минг бла юч жюз жыл болады, – деди Кюн Тейриси.

– Неди да, болсун.

– Айхай, ол къартлыкъды. Къартлыкъ келсе уа, къарыусузлукъ да келеди. Энди мен, кесими ибилиследен къоруулаялмай, аякъ тюп болмагъа эдим. Кесим, айымыды, алгъынча, адамлагъа игилик этерге, тереклени да чакъдырып турургъа кючюм жетмей къалыр деп къоркъама.

Ай Тейриси, эки бармагъын эринине жетдирип, акъырын сёлеш, ётген-сётген эшитип иш къояр дегенни билдирди. Тынчаялмай, барып, терезеден энишге да къарады – ишекли болурча, жан къымылдап кёрмеді. Алай, Кюн Тейрисини жарсыууна къулакъ салып, хар сёзюн эшитип тургъан шапаларындан бири олсагъатда кетген эди терезе тубюнден. Къууанч тыпырлы болуп, аягъы басханны кёзю кёрмей: адамла жыйылычу жерлеге терк жетип, суйюнчю алыргъа керек эди ол. Эндиге дери къыздырып, бахчаларыбызны къурутуп, мирзеуню ёсерге къоймагъан Кюн Тейриси къарт да, къарыусуз да болгъанды деп, къычырып.

Экинчи эрттенликде Кюн Тейриси, тышына чыгъып, къаланы уллу орамы бла ёрге да, энишге да барды, саудюгерчиле жыйылып, сатыу этиучю жерге да къайтып, тегерекге-башха къарады – киши кёрмеді. Юйлени терезелери окъуна гам жабылып. Кюн Тейриси сейир-тамаша болду, сагъышланды. Адамла, эшик артларына, терезе жанларына бугъуп, ызындан марагъанларын сезе эди ол. Арлакъда уа, минара тийресинде жыйылгъанла, нек эсе да Кюн Тейрисини кёргенлей, кими бет бурду, кими уа, бёркюн кёзлерине тюшюрюп, бир жанына кетди. Кюн Тейриси, адамланы алай тюрленип

къалгъанларыны сылтаун ангылаялмай, тоханасына къайтды. Жюреги къыйналып, солууун кючден айландыра, тахтасында олтургъанлай турду. Къалкъый, дагъыда сескенип уяна.

– Къаланы адамлары бир тюрлю шошайыпдыла, халларын жаратмайма, – деди ахырында Кюн Тейриси.

– Тюз эслегенсе, жаратырча туююлдю. – Бу сёзлени ким айтханын ангылаялмай, тоханада олтургъан ары да, бери да къарап, эшик башында гитче къызыл-къолан чыпчыкъны кёрдю.

– Сенмисе мени сёюме сёз къошхан, кимсе?

– Таныялмадынгымы? – Къызыл-къолан чыпчыкъ, учуп келип, терезе аллына къонду да, мычымай тиширыу сыфатха кирди. Юсюнде акъ чилледен жыйрыгъы бла.

– Энди таныдым, сен Мичилауса, – деди Кюн Тейриси.

– Къой-къой, Мичилауну не этесе, аны нартладан сыйырма. Мен – Эслиликни Тейрисиме. Санга болушургъа ашыгъып келгенме.

– Сау бол, – деди Кюн Тейриси, – адамланы халларын жаратмайма.

– Айтдым да, жаратырча туююлдю.

– Не эсе да мен ангылаялмагъан бир тюрлю ишле бола башлагъандыла, – деди Кюн Тейриси, сагъайгъанын жашырмай.

– Боллугъу болгъанды, – деди болушлукъгъа келген.

– Не айтханлыгъынгды ол? – Кюн Тейриси, алгъа тепчип, ушакъ нёгерине жютю къарады.

– Эшитмеймисе да бу дауурну, тенгиз толкъунлары ургъанлай? – Эслиликни Тейриси, суху барып, терезени ачды да, олсагъат тохананы ичи гюрюлдеуден толду. – Келчи былай, бир къарачы ары.

Кюн Тейриси ачылгъан терезеден энишге къарады, узакъгъа, жууукъгъа да. Адамла, тийиреде ачыкъ жерге сыйынмай, хуналагъа, терек бутакълагъа минишип, таякъ, жугар, сенек, къылыч, къама тапханларын да ойната, къычыргъанларына сейирсинди. Аны бла да къалмай, Кюн Тейрисини кёрюр-кёрмез, ташла сызып, тохананы терезелерин ууатдыла.

– Жамауат, не болгъанды сизге, нек къозгъалгъансыз? – Кюн Тейриси, онг къолун кётюрюп, адамланы къычырышханларын чёкдюрюге умут этди – адамла, бютюн бек къозуп, ташла сыздыла.

– Нек тынмайсыз, не болгъанды сизге?

– Бизге жукъ да болмагъанды, болгъан эсе, санга болгъанды, – деп къычырды жыйылгъанладан бири.

– Нек келгенсиз? Излегенигизни айтыгъыз.

– Биз сени ёлтюрюрге келгенбиз! – деп гюрюлдеди жамауат.

– Сизге тохтамай игилик этип тургъанны ёлтюрсе-гиз, артда къалай жашарыкъсыз? – деди Кюн Тейриси, сабырланыргъа кюрешип.

– Сабанларыбызны кюйдюргенинги, мардасыз къыздыргъанынги игиликгеми санайса, сылхыр къарт?! – Былай айтып къычыргъан алаша баймакъ кишичикди, эски жыртыкъ чепкеннге чулгъанып, кюе ашагъан боз къалпагъыны тёппесинде къара жамауу бла.

– Сиз тюз окъуна айта болурсуз. Бир жыл сабанларыгъызны къургъакълыкъ къысхан эсе, башха жыллада ала бай тирлик бергендиле, – деди Кюн Тейриси чамланган жамауатны жапсарыр муратда.

– Сантланма! – деп къычырдыла андан-мындан. – Кырдыкны да сен ёсдюресе дейдиле!

– Ийнеклерибизни да сютлю сен эте болурса! – Жыйылгъанла, кюлюп, тохана таба ташла сыздыла.

– Арбазларыбызны бир кере жарытсанг, юч ыйыкъны киршилендирип тураса. Ёлюрге керексе сен!..

– Ёлюрге керекди!..

– Ёлюрге!..

Адамла чабышып, тюртюше-сюрюше, тохананы къабакъ эшиклерин силкиндирдиле. Анга илинип, ёрлеялгъанлары ары жанына къутулдула.

– Тохтагъыз дейме мен сизге, тели болмагъыз! Мени ёлтюрсегиз, сиз да къырыллыкъсыз! Жамауат! – Кюн Тейриси, алгъа атлап, тюртюше-чаба, дагъыда тохташып, къычырышханлагъа сёзюн эшитдирирге кюрешиди. – Сиз тюз окъуна чамлана болурсуз манга. Игилик эте билгенни киши да суймегенди. Игилик этип тургъаннга таш атаргъа керек эсе, атыгъыз! Алай сиз инсанласыз, адамла. Адам дегенинг а, къарыудан къоркъмай, кеси кесинден, къоншуларындан да уяла билирге керекди. Юйлеригизге барыгъыз да, от тиргизигиз, сют къайнатыгъыз! Ариулукъ бла тилейме, айтханымы кюч бла этдирирге суймейме... – Кюн Тейрисини сёзлерин биягъы кюлкю, жыйылгъанланы къычырышып гюрюлдегенлери бёлдю.

– Атанга налат, къарыуунг болса, андан бери бизни дауурубузгъа чыдап туруп эдинг!

– Тапханды телилени!..

– Къуру алайдан, ёлалмагъан къарт парий! – Къозуп, къутургъан адамла алгъа сюрюшюп, тюртюшюп, тохананы къабакъ эшиклерин аудуруп, арбазгъа къуюлдула,

бир бирлерине эришгенча, ташланы бла кесеу башланы Кюн Тейриси таба кыыстауандырдыла.

Кюн Тейрисинде да тэзюм кьалмагъан эди. Гюрюлдеп келгенлеге эки кьол аязын буруп, бир кьауумун мычымай кьоргъашин эритгенлей эритип, жау чыракълай жандырды. Кюн Тейриси кьолларын экинчи кере кетюрмеди: аны ёлюрюн излегенле, олсагъат жерлеринде уюп, шум-шумалакъ болдула. Сау кьалгъанла, баштёбен къарап, кёп сюелдиле. Сора, къазыкъларын, сенеклерин, басхаларын, бичакъларын да атып, артха артха ыхтырылып кетдиле.

* * *

Желбыдыр, ичи асыры силкиннгенден, солууун кючден айландырып, кьадау ташха аягъын салды. Тобугъуна таянып, энишге къарады: жалын тютюн, букъу, кюл, анда-мында гюрюлдеген ёртенле барысы да къатыш болуп, элни башы алашада, къара жабыулай жайылып, уюп, абери эслерге кьоймай эди. Эл оюлдуму, кьалдымы – аны билирге адыргыланып, ючлю эмеген алты кёзюнден бирин окъуна кьакъмай, бийигирек жерге чыкъды. Алай ол ашыкъгъанлыкъгъа, нартланы журтларын тумалагъан тютюн бла букъу ашыкъмай эдиле.

Суу жагъалада тизилишген мекамланы ояргъа бла кюл этерге кыызмагъанын Желбыдыр кесинден жашырмайды. Нартла, сабий-субюй да кыырылып, мекамла къалып кьалсала эди деп, кёп кере тилек этгенди. Таш мекамла накъут-налмаслы жерле, жашил къатапа жайылгъанлай, суу жагъала, ёзенле Желбыдырны жүрек тынчлыгъын эртте сыйыргъандыла. Алагъа термиледи ол, ала керекдиле анга. Не медет, нартланы журтларындан айырып, кыырып онг жокъ эди. Тап, кёрюгюню жели бла мекамларын хауагъа сууурса да, нартла сау къалып, тюп болгъан жерлерин жашнатып кьоядыла.

Жюз жылланы уруш этеди Желбыдыр нартла бла. Урушдан, тюйюшден солумай, къарт болду. Юч башында да бир къара тюгю жокъду: кёкюрегине, сыртына да кыырау кьакъгъанды. Тобукълары, инчиклери да, аздан буруп, кеслерин сездире, кыйнай турадыла. Нартла бла урушну, тюйюшню ахыры-чеги жокъ. Къачан бошалып, эмегенле ариу, бай жерлеге ие болуп тынчаядыла – ким айтсын. Бу суу ауузунда жашагъанла тынсала да, кьалгъанлагъа не хыйсап, не мадар?! Буз тауну ары жанында да – нартла, онгунда, солунда да. Аз эселе да, чычылышып, Итилни аулакъларында жан

сакълар умут этмейдиле. Эмегенлеге тенг болуп жашаргъа, жерлерин, журтларын кеслеринден залимлеге сыйыртмазгъа базадыла.

Желбыдыр, неге эсе да сокъуранырыгъы келип, кючсуюндо. Кёз башларын кезиу-кезиу сылап, къарамы бла кёрюк басычу эмегенлерин изледи. Ала кёп эдиле – бир башлыла, эки башлыла да къатыш олтуруп, кими таянып. Желбыдыр, къынгыр балан бармагъын къымылдатды да, эмегенледен къайсын эсе да чакъырды.

– Юч башлы таматабыз, мен келдим, не жумуш буюраса? – деди жаш эмегенчик, кефлигин сездирмезге кюрешип.

– Заманында суусап узата билмеймисиз?

– Бусагъат аны уа! – Кеф эмегенчик къууулуп кетди да, кесине дагъыда эки нёгер къошуп, юч чыккыр чагъыр келтирди.

Желбыдыр, чагъырны, солуу айландырмай, ичип, сора къая ташха биягъы аягъын тиреп, энишге къарады. Бетине къан къуюлуп, алты кёзю да чагъырлай къызырып. Тютюн къатыш букъу, къалын ёзен туманлай, жайылып эди да, жукъ кёралмады.

– Нартланы эллерине барыргъа керексиз. Саумудула, шаумудула? Кюнню кёзю уясына ташайгъынчы, хапар алып къайталлыкъсыз, – деди Желбыдыр.

– Сен айтхан, ючлю таматабыз. Ары баргъанла къайтмайдыла, барыгъыз дей эсенг, барайыкъ, – деп, жаш эмегенчик, кефи жайыгъып, сабыр сёлешди. Нартла бла, бетден-бетге тюбешип, сермешселе, къырылмай бла хорланмай къалмазларын ачыкъ эсгертирге базырмады. Алай Желбыдыр аны кеси да биле эди: нартланы журтларына жууукъ барып, бир эмеген да артха къайтмагъанды. Азы, кёбю да. Таула башында, бийик жерледе тохтап, кёрюклери бла жел этдирип, от жиберип турмай, гебохла бла сырпынлагъа жетселе, къалай хорлатханларын окъуна ангылаялмай эдиле. Не медет, элге кирирге керек эди, элге кирмей, хорладым деген бош таурух болгъанын билмеген аскер башчы туююл эди Желбыдыр. Аны ючюн тынмай эди, мыртазакъларына жан аурутуп, керексиз жоюлмасынла, къырылмасынла деген тере жокъ эди анга. Бютюнда, чагъырдан иги тартып, мыдыхча къызса. Бусагъатда уа терк къалкъып къалды да, иги кесек жукълап, алай уянды. Уянганында уа, кимге не айтханын унутхан эди.

Желбыдыр, жукъусу тынгылы аязгъынчы, энишге къарап, симсиреди. Кёзлери кёргеннге ийнанырыгъы келмеди. Сейир эди ол. Анда, узакъда, суу жагъалада

букъудан, тютюнден да азатланып, кенг ёзен, нартланы ёзенлери, жашилленип тура эди. Нартланы мекямларындан оюлуп, тюп болгъаны барды деп да эслемеди. Терезелери кюнде жылтырай, таш хуналары от чакъдыра. Желбыдырны алты кёзю да бирча къамадыла. Ачыуун бла зарлыгъын ичине сыйындыралмай, сагъышланды. Эмегенлени жерлерине нартла бир заманда да сауут-саба бла келмегендиле, аш-азыкъ бла, саугъала бла келе эдиле, къоншулукъну сакълайыкъ деп. Желбыдыр а жюз жылланы тынмайды, уруш отун ышырмаса да, жерлерине дауун селейтмейди, мюлкюн, малын урлап, зор-хор бла да сыйырыргъа кюрешип. Алай, жамауатын тойдуралмайды: бир кюню – токъ, юч кюню уа – ашы, суу жокъ. Нартланы арбазларында хурттак жерлери – байлыкъ, хуналарында ташлары – алтын-кюмюш. Желбыдырны жамауаты эди – жерни кёп излеп, тапса, бузгъан. Сейир эди ол, хыйсапсыз иш. Тёзген да къыйын эди анга, къоншуларынгы аллай артыкълыкъларына. Сора не этсин Желбыдыр? Кёрюклерини быргъыларын ары да, бери да айландырып, къуруп турмай? Аны жамауаты урушха деп туугъанды. Уруш этерге деп туугъанны уа, къолунда саууту болгъаны айып туююдю.

Ючлю эмеген мыртазакъларына буйрукъ берди, тизилишип тынгылагъан кёрюкле таба къол узатып. Кеси уа бек уллу кёрюкню басып башлады. Олсагъат от къатыш желле, къанатлы окъла болуп, онла бла саналгъан темир быргъыладан сууурулуп чыгъып, нартланы журтларында къыяма айланганча этдиле. Таш хунала, нарат агъачлача, къабынып, къара зыгъыр тебеле болуп. Къоргъашин таудан сызгъырышып, жияп, улуп келген жел гыстыла элни орамларын, мычымай, чюйре айландыра, малын, къанатлысын да букъу къатыш учуруп-учуруп, анда, кёкде, жау чыракълай жандырдыла. Къарап-къарагъынчы биягъы букъу къатыш тютюн, ёрге созулуп, элни башында ёзен туманлай жайылды.

– Кёрсюнле ким кючлю болгъанын, – деди Желбыдыр, – жер сюре билгенден эсе, уруш эте билген игиди!

* * *

Зекерия, кеч уянып, ундуругъуну къыйырында баштебен болуп, кёпден бери турады. Муну юсюнден сагъышлыма деп билмей, бир затха да оюм эталмай. Бусагъатлада кёзюне кёрюннгенлени унутургъа кюре-

шип, аланы кери кыыстаса да, ала кыайтып, эсин бийлеп тохтай эдиле. Бюгюн, бусагыатлада, тюнене деп туююл – кече-кюн да биргесине жашап, кыоркыутуп, элгендирип турган затла. Зекерия, сорууларына жууап излеп, табалмай, кыыйнала эди. Не эдиле ала? Туююмю, тюнюмю? Туюю эселе, бир нек ёчыюлмейдиле? Кыысха заманга ёчыюлселе да, мычымай кыабынып кыаладыла. Огыесе тюню окыунамыдыла – Зекерияны жашау турмушу, озган кюялерими болурла? Ол тукыум соруула суратчыны башында кыара кыатыш эдиле. Алай, Зекерияга озганча кёрюнген кюяле, башхалага да озуп, узайып кетген а болурламы? Суратчы былайды деп айталмай эди. Ол кеси да бир-бирде кыужур болады, башха жашаудан, башха заманладан келгенча. Огыесе аны жашауунда эртте озганы, озмаганы да туююмчек болупму турадыла? Нек, ол кимди? Кыалыубалада туууп, кёзю кёрюп, билип, унутуллукылары да унутмай жашаганча бола эди ол бир-бирде.

Зекерия, нек эсе да сескенип, кеси кесине сейир этди. Адам дегенинг жолоучуду: жашауу, турмушу, жукыусу да жолдады. Тохтамай ёсе, тюрлене, игини да игиси болургыа, мёлеклеге ушаргыа итинеди, терисин алышындыра жашайды. Аны уста биле эди суратчы. Игини да игиси, мёлекча таза болургыа суюген бир териден башха териге кире, чыгыа турганын, айхай, унутмазгыа керекди. «Тери кетеди, жан кыалады, – деди Зекерия ичинден, – кимни жаны да Аллахны бир бюртюю. Аллах а ёлюмсюздю, кыыйырсыз, чексиз».

Суратчыны эсине быллай сагыыш, алгыыш да келиучю эди. Сейир эди ол бюгюн, жангыдан келип, мыйысын бийлеп тохтаганы. Алай, ол сагыыш келсе, келмесе да, ары-бери барса, кыайтса да, ёмюрледе кёрмегенин кёрсе да, жюрегинде кыозгыалмаз сезимле кыозгыалып, эртте узайган затланы эсине туююрюрге кюреше эди. Сурат ишлейме деп олтурса, ишлер мураты болмаганылары ишлей эди. Бютюнда агыач талаланы, ёзенлени суратларын ишлерге ёч эди ол. Отоуу тюрюлю тюрюлю тала, ёзен суратладан толу эди. Бир жол, сурат ишлей турганлай, тала анга: «Алгыын сен кесинг да тала болганса», – деп сёлешген эди. Кыысха, ашыгышылы айтылган сёлзлени кючден эшитген эди Зекерия, ким эсе да узакдан, тау артындан сёлешгенча. Алай ауазны эшитгенми этген эди, огыесе кесиними эсине туюшдю – аны билалмаганы эди жаш. Билмей турганлай, алданып: «Ариуму эдим мен сора?» – деп сорду. «Несин сора? Ким болганынгы билирге тер-

миле эсенг, онг жанынга къара», – деди ауаз. Сейирлик, ариу тала, узунуна, кенгине да къызыл-ала гокка хансла бла сырылып. Анда-мында акъбел къайын тереклери бла. Ёзенни къыйыр аласында зугул кёлню кёрдю. Теренинде кёк къалтырай. Кёлден эки суучукъ айырылып, жылтырай энишге саркъа. Кюнню жарыгъын къалын кырдыгына тёгюп, шырылдап.

«Мен энди тала, ёзен да тюйюлме», – деди ким эсе да, жарсып. Зекерия да, кючюнюп: «Хау, энди тала, ёзен да тюйюлме», – деди.

– Бош кючюндюнг. Эмеген къатышынг жокъду. Сен башхаса.

– Билеме.

– Къайдан билесе?

Зекерияны мыйы теренинде, нек эсе да, эртте унутулуп, тунчукъгъан сабийлиги жилтинленди. Сабийлиги деп да тюйюл эди – къабынып, олсагъат ёчюлюп къалгъан бир кезиую. Кесини сабийлигими эди, огъесе башханымы – аны иги билалмай эди. Алай алаша, токмакъ жашчыкъ ат саурусуну олтуруп тургъанын шарт кёрдю. Жыгъылмазча, атасыны белинден къучакъларгъа адыргы этип, къучагъы жетмей, жассы бел баууна бармакъларын илиндирип. Атасы, тау кибик, уллу кёрюне эди. Юсюнде – кубеси, белинде – сырпыны, кёлунда – гебоху. Жашчыкъны да бар эди белинде гитче сырпынчыгъы бла кубечиги. Сууукъ кюн эди. Кенг, уллу ёзенде жел, эркин къанат къагъып, тизилишип, къайры эсе да кетип баргъан атлы аскерни тюбюнден, башындан кирип, чырмашып, огъурсуз сызгъыра эди. Аскерни ашыра чыкъгъан тиширыуланы мугурайтып, бир бирге кысып.

– Тюш энди, жашым, ананга бар, – деди атасы, аскерни къуйругъу оза башлагъанда.

– Мен да барама сени бла, – деди жашчыкъ.

– Сен алыкъын гитчечиксе, эмегенле бла уруш эталыкъ тюйюлсе.

– Нек уруш этесиз эмегенле бла? – деп сорду жашчыкъ.

– Чууанагъа кирип, анга дау этедиле.

Андан ары не болгъанын-къалгъанын Зекерия эсине тюшюралмады. Туруп, жарты ишленген суратыны къатына келди да, биягъы жашил таланы кёрдю. Таланы къыйыр аласында – жылкы отлай, берлакъда уа – сыйдам къайынланы бирине тиширыу кысылып, узун акъ жыйрыгъы бла. Зекерия тиширыуну кимге эсе да ушатды, алай олду, буду деп айталмады. Тиширыу анга

къарай эди, соруулу бет алып, мудах эди ол. «Ким болурса сен? – деди суратчы да, шош сѐлешип. – Аскерханмыса?»

Аскерхан акъ жыйрыгындан эртте ѳнгелегенди. – Зекерия нек эсе да кючсюндю, тиширыугъамы, огъесе кесинем и жарсыды – аны билмеди. Не тюрлю эсе да, акъжыйрыкълыны бетинде бир илишан жетишмей эди. Суратчы, кѐп сагъышланып, излеп, ахырында бояу къайгыгъа кирди. Алай бояуланы не агъын, не жашилин жибитмей, симсиреп къалды: сары киштиги, ѳмюрде этмегенин этип, мюйюшде бауурланып тура эди, башын тапчан тюбюнде букъдуругъа кюрешгенча, анга тиреп. Зекерия, киштикни сыртын сылай, ариу айта, къол аязы бла къарын тюбюнден ѳрге кѐтюрдю. Киштик жапсарылмады: башын, аякъларын да энишге бошлап, шош-шош макъырды, жибер дегенни ангылатып. Аякълары жерге жетер-жетмез, къачып, биягъы мюйюшге къысылды. Алайда да туралмай, эшик артына барып бауурланды. Зекерия эшикни ачды: «Бар, харип, эрикген болурса». Нек эсе да киштикни сырты къалтырады, огъесе суратчы алаймы сунду?..

* * *

Сары киштик, бауурланган жеринден тебалмай, эшикни жеписинден тышына къарагъанлай туруп турду. Таза сериуон хауа хычыуун кѐрюнюп. Ол бир затны унуталмагъанды: ач болса, къалса да, тышында айланганы эсинден кетмегенди. Кенг арбаздан башха къоншу арбазгъа ѳтюп да къайтыучу эди. Нарат тереклени тюплерине барса да, хата кѐрмегенди. Ол заманда анасы сау эди, къарындашлары, эгечлери да. Нарат терекни тюбюне барысы да бирге жыйылсала, кѐп бола эдиле. Терек тюбю – къургъакъ, къуу кибик. Жылы дуня. Ол дуняда уа киштик, сары чапыракълай, чулгъанып, эгечлери, къарындашлары да кенг, къургъакъ дуняда сары тамгъала болуп, аналарына къысылшып жукълаучу эдиле. Анда-санда танг аласында, неда кече ортасында сыйдам талгъыр киштик келип, къуйругъундан чѳгюучю эди. Олтуруп, мурулдай кетип, сора таукелленип, терек тюбюнде «сары тамгъаланы» жалап башлар эди. Къулакъ артларын, мангылайларын, бурунларын. Аналары «сыйдам талгъыргъа» ыразы эди, аны кѐргенлей, бир кѐзюн ачып, къуйругъун ойна-

тыгучу эди. Кёп заманмы озду ол халда, азмы – Сары аны эслеялмады: «талгъыр» бир кюн келмей къалды. Экинчи, ючюнчю кюн да келмеди – тас болду. Сора башхасы келди – акъ ёшюнлю къара киштик. Къысхабоюн, жыртыкъкъулакъ. Къоймады аналары «жыртыкъкъулакъны» терек тюбуне. Юсюне атылып, эки ал аягъы бла жухун сермеди. «Къонакъны» къуйругъу – жабагъылы, кёз тюслери уа чыгыр эдиле. Ким биледи, аналары аны ючюн чамланган эсе да, «хар эл тюпчю мени тенглигими излеп», деп. Сарыны анасы ёхтем киштик эди. Юйсюз, кюнсюз болгъанлыкъгъа, кесин сыйпап, сымарлап тутхан. Ёз анасын да унутмагъан эди. Анасы ёхтем да, мудах да болуучусу эсиндеди. Къачан эсе да, тешемешеледе къубулуп жашап, артда иесиз, кюнсюз да болгъаннга ушай эди ол. Не тюрлю эсе да, балаларын къоюп кетмегенди, кетсе да, мычымай, артха къайта эди, киштикле тагъылырла деп къоркъуп.

Не сакълай эди ол бу дуниядан, аны юйсюз-кюнсюз этип, ёхтемлигин малтатыргъа кюрешген дуниядан, не умут эте болур эди, от жагъада жери, къуу тешеги, жастыгъы, нартюх дуулары, гумусу сыйырылгъан киштик? Эрттеми, огъесе кечми сыйырылып тюшген болур эди ол сахар тюбуне? Не тюрлю эсе да, эртте, бек эртте киштик элде жашагъанды. Иелерини тобукъларында муруддап. Огъесе ол туююлмю эди, иелерини жылыуларына юйренген башхасымы болур эди – анасы неда анасыны анасы... Сора нартюх дуу тюбунде чычхан уулаучусу эсинде нек къалгъанды, гумуда къакъ этлени ийиси, кенг дуппур арбаз, арбаздан ётсенг – халжар, ичи къозуладан толуп... Киштикни мыйысында кёп зат къабынып, жарып, ёчюлюп тура эди. Унута, унутханы дагъыда элия ургъанлай къабынып.

Ким юйретген эди анасын сурлукъгъа бла ариу кылыкъгъа, сууукъда, жылыда да ёхтемлигин сакъларгъа? – Баласы билмеди. Баласына анасыча болгъан насыпды – ол аны иги биле эди. «Къысхабоюн» киштикни да андан кыстай эди, кесин, балаларын да къоруулап. Намысына, балаларына да тийишли болмагъан киштикни къатына къояргъа суймей. Артда дагъыда кюн сайын жангысы келе эди нарат терекни тюбуне – «жылы, къургъакъ дунияларына». Сарыны анасы бирин да унамагъанды. «Талгъырнымы» сакълай болур эди, огъесе тенгсинмейми эди, къаны аланы къанларына къошулмазын ангылап. Анасы Сарыны кёп кере сейирсиндириучюсю энди эсине тюшеди.

Бир эрттенликде Сары, сабий жилягъан таууш эши-

тип, уянды. Киштик сагъайып, ары да, бери да къарады. Башха тереклени тюплерине да чапды – абери кёрмеди. Сабий жиягъан таууш а селеймейди. Къоншу наратланы тюплерине къачып, аз-маз тунчукъгъанча кёрюне да, дагъыда къайтып келип къалады. Алгъаракълада да Сары, ол тауушну эшитгенча болгъан эди да, къачып, кирмеген бла букъмагъан жери кълмагъанды, къайры барса, ачы сабий къычырыкъ да ызындан къуууп-сюрюп, къуйругъуна тагъылгъанлай болуп. Не этерин, къайры къачарын билмей, адыргысындан жерге бауурланып, тийреге сакъ тынгылагъанында ангылагъан эди Сары сабий жиягъан таууш аны биргесине болгъанын – къалайгъа бауурланса, тюз да алайдан чыгъа эди ол – къарын тюрюнде, тыпырдап, тамагъында тугулланып, ёрге-энишге жүрюп. Сарыны эсиндеди, сабий жиягъан таууш тохтагъандан сора да, ол, жеринден къобалмай, суу-салам болуп, кёп жатханы. Къарыусуздан нарат терекни тюрюне – «къургъакъ, жылы дунияларына» кюрюден келгени. Бюгюн а, сабий къычырыкъны жангыдан эшитип, элгенди. Сабий жиягъан таууш узакъда тюрюлдю – къалайда эсе да, – былайдады, огъесе биягъы къарын тюрюндеми тыпырдайды ол къычырыкъ? Сары, ары-бери жортханын къоюп, кесине тынгылады – жокъ эди аллай хатасы. Къычырыгъ’а, арлакъ кетип, мычып, дагъыда нарат терекни тюрюне къайтды. Ол заманда кёрген эди Сары анасын.

Анасы, сыртын гуппур кёпюрлей этип, суу къылыгълай болуп сюеле эди, тёрт аягъын сир къатдырып, боюнун тартдырып. Киштик, башын кётюрюрге кюрешип, алай аны ауурлугъуна хорлатып тургъанга ушай эди. Ёрге тартылгъан къарынында сууукъ титиретип, суу-салам этип, ёрге-энишге жүрюгенча, быгъынына барып, быгъынындан – киндик тюрюне тёнгерегенча кёрюндю. Тауукъ жумуртхалай тугулму эди ол, огъесе къычырыкъ – не зат эсе да, чайкъала, силкине кетип, шошайды да, сабий жиягъан таууш да тохтады.

Киштик, жухун жерден айырыгъа кюрешип, тюрюгел айыралмай, термилеп, узакъгъа къарады. Нек, кимге, неге термиледи ол? Таула къоюнунда узакъ элми кёрюне болур кёзюне? Анасы жашагъан, анасыны анасы да?.. Уллу сууну жагъасы бла энишге да, ёрге да тизилишген юйле. Шум-шумалакъ эл. Адамы, малы да жокъ. Жаланда тёбенги сызгырады, эсирген кырдыкда чырмашып-ажашып. Кёпюрден, ёзенчикден да ётюр, киштик бир арбазгъа келип чёкдю – келгенми этди, кёзюнеми кёрюнеди? Тюрюмюрю, тюрюмюрю? Аны юсюнден

хыйсап эталмайды, ол, бери уа, бу эски юйге бла кенг арбазгъа, келе-келе туруучуду, суйсе-суймесе да. Тюшю, тюню эсе да. Алай келир-келмез, сабий жилигъан таууш аны олсагъат жерге бауурландырып, онгсуз эте эди да, къачар мадар изледи. Къачалмады – арбаз ортасында биягъы сабийчикни кёрдю. Уллу, кенг агъач ундурукъда – кымыжачыкъ, жууургъанчыгъы да бир жанына атылып. Дуния жарыгъын энди кёрген киштик баланы аякъчыкъларыча, къарыгусудула кыызчыкъны къоллары. Жалан къарынчыгъы сууукъдан, желден, кычырыкъдан да кёбюп.

Сабийчик бууаланып, кычыра-кычыра турду да, сора дыркъ деп тохтады. Олсагъат киштик, къулакъларына шошлукъ тыгъылып, сангырау болду. Арбаз, арбазда ёре хансла, арлакъда къотур терекле да сангырау болдула. Энди тийреде агъач ундурукъ бла къагъанакъ сабийчикден сора жукъ жокъду – эски юй, оюлгъан гуму, ханслы арбаз – барысы да, къайры эсе да учуп, эрип кетип, къагъанакъ къалды. Аны жалан билекчиклери бла бутчукълары бир бирлерине эришип, тыпырдашып. Къалайда эди энди ол – агъач ундурукъ бла кыызчыкъ? Кёкде, жерде, элдеми, огъесе нарат терекни тюбюндеми?

Сарыны анасы не болгъанын билалмады; къарыусуз болуп, жыгъылып, «къургъакъ дунияларыны» башындан энишге салынган бутакъланы эследи. Сабий жилигъан таууш узая, дагъыда жууукълаша, мычыды да, сора тийре жангыдан шошайып къалды.

* * *

Сары, къуйругъундан чөгюп, анасын кёп сакълады. Ол, жангыдан туруп, ийнакълай, аны кёзюн, къашын жалап, эмчеклеринден тартдырлыкъча.

Сары алыкъа гитчечик эди, тап, бек гитче туююл эсе да, эмчекден айырылмагъанды. Сакълагъанданмы эрикди, ачмы болду – эки ал аягъын анасыны къабыргъасына салып, сора жютю жуху бла эмчегин изледи.

Киштикни къабыргъасы алгъынча жылы, жумушакъ туююл эди, къоргъашин чечмеча болуучу эмчеги да, пиринч бюртюклей, иничкерип, суууп. Анасыны къарын тюбюн ийлесе, жаласа да, энди андан хайыр чыгъаралмазын ангылап, ёпкелеген да этип, Сары башын кётюрдю, мугурайып чёкдю. Къоншу нарат терекни тийресинде хауле итден къарамын бурмай. Ол уллу

эди, жабагъылы къуйругъу энишге салынып. Нени эсе да жыйылай, терекни тегерегинде жорта, абери тапмай, ит, тохтап, Сарыгъа къарады. Сары къоркъмады, сан окъуна этмеди. Эгечлери бла къарындашлары уа, ары дери шошайып тургъанла, сары кёмюкле болуп, пырхылдап, къайырылдыла. Ол халда иги кесек мычып, сора итни къоркъуталмазларынмы ангыладыла, жангыдан сырт тюклерин чёкдюрюп, шошайдыла.

Ол кюнню ингирине окъуна Сарыны эгечлери бла къарындашлары, «къургъакъ дунияларында» туралмай, бирем-бирем чыгъып-чыгъып кетдиле. Тийреде нарат терекле кёп эдиле. Аланы тюплеринде да излерге керек эди жубаныр зат. Бу терег'а энди жукъ берирге ушамайды – эмчеклерин тартдырып тойдуруучу, жылы, хычыуун жаныуар, терек къабукълай къатып, жукъарып жата эди. Анга не болгъанын киштик балала билмей эдиле, алай ол сойланып тургъан жаныуар энди сют ичиралмазын, кеслерин кечиндирирге керек болгъанларын ангылагъан эдиле. Сары къоюп кетип кълалмады анасын, кёзю кыйып. Тап, кетип башха наратланы тюплеринде, тийрелеринде къабар зат излеп, аз, кёп жорюсе да, къайтып келе эди. Ашсыз, суусуз. Ненча кече, кюн турду анасын сакълап – ол а эрип, жайылып, жерге батып бара эди. Сары кеси да, энди къоншу тереклени тийрелерин жокълап, аш къайгъы этмейди: жокъ эди къарыуу, бюрче, сирке басып. Кёчерге керек эди башха жерге: «къургъакъ, жылы дунияларында» энди ол жангыз да туююдю: аны ичи къурт-къумурхадан топ-толу болуп кълалгъанды. Сары, кючден-бутдан аягъы юсюне туруп, эки жанына сюрюше, мулжардан айырылды. Алай терек тюбюнден чыкъдымы, чыкъмадымы, нек эсе да элгенди да, бауурланып кълалды. Аны элгендирген жиялгъан таууш жангыдан къатланды. Жууукъдан-жууукъ эшитилип, бютюн ачы болду. Къычыргъаны, бууаланып жиялгъанны кёрюрге умут этип, тегерегине къараргъа кюрешди – абери эслемеди. Къычырыгъ'а, жангы кюч алып, тюз да ол бауурланып тургъан жерден чыгъа эди. Сора къычырыкъ Сарыны ичинде чайкълалып, онгсуз этип тургъанлай, ол кимни эсе да кълал жылыуун сезди.

* * *

Андан бери Сары Зекерияны юйюнде, кёп-аз жашагъан эсе да, сабий жиялгъан таууш аны ырбынга тыймагъан эди. Бусагъатда уа ол эшик артына къысылып

турады. Иесинден ёпкелегенча, мугурайып, сырты шош-шош титирей. Нарат терекни тубюнде «къургъакъ дунялары», анасы да эсине тюшюп. Къалайда болур эди анасы жылы эмчегинден тартдырыучу ол «къургъакъ дунялары»? Нарат агъач ийис этген арбаздамы эди ол, узакъда, огъесе – жууукъда? Сары жангыдан аны кёрюрге термилди, анасын, эгечлерин, къарындашларын да. Ахыр сагъатына жетген ким да эсгере болур анасыны эмчегин тартхан ююн, уясын, къургъакъ мулжарда кысылышып жукълагъан къарындашларын. Ахыр сагъатда бютюн татлы боладыла ала. Сары, мугурайып, билип, сезип тура эди ахыр кюню тамакъ тубюнде бугъуп тургъанын. Бууама-къалама эте. Кёрюрге термиле эди киштик сары чапыракълай болуп жатыучу жерин, эгечлери, къарындашлары бла тюртюшюп, эмчек тартыучу уясын. Тюнюнде, туюнюнде да башха туююл эди. Алай кёралмады да, Сарыны кёлю бютюн такъыр болуп, жилимугъу кёз туюю бла энишге саркъды. Саркъа барып, жумушакъ, акъсыл боюн тубюнде эриди. Дагъыда киштик Зекерияны да кёрюрге сую эди, алай не ары, не бери къараялмады: биягъы къагъанакъ сабийни кычырыгъы эшитилди. Аны бир жерде да излерге керек туююл эди, къайдан чыгъады деп. Киштикни тамагъында эди ол, энишге, ёрге да жорюялмай, тебинирге кюрешип, силкинип. Алай туююл эсе да, Сарыгъа алай кёрюнеди. Киштик адыргысындан, жухун жерге бошлап, кеси да макъырды. Шор таралып. Зекерияны къагъанакъ сабийни кычырыгъындан хапары жокъ эди, ол анга сангырау эди, – Сарыны шор макъыргъанын а эшитип, энишге ийилди. Сыртын сылады. Киштик, иесини къол хычыуунлугъун сезип, ууакъ титирегенин хорлап, сабырланыргъа кюрешди. Аны ючюмю болду, нек эсе да, тауукъ жумуртхалай, исси тугул, Сарыны тамагъын кюйдюрюп, ичине тигеледи. Къоргъашинча кызып, киштикни къарын тубюнде кыстауланып, ёрге-энишге силкинип, чыгъалмай, быгъынында тохтап, догъураланды. Сары, солуу табып, эс жыйгъанлай, биягъы анасын, анасы анга эмчек тартдырыучу «къургъакъ дуняларын» кёрюрге термилди. Къайда эди ол – нарат агъач ийис этген дуня? Узакъда, огъесе жууукъдамыды, тышына чыкъса, табаллыкъ болурму эди? Алай киштик нарат терекни кёралмады – танымагъан, билмеген жерлерин кёрдю. Огъесе, къачан эсе да билип, кёрюп, унутупму къойгъан эди киштик ол ариу жерлени?..

Юлөкзү терекни бутагына кьонуп, кюнню жылыууна тынгылап тура эди жаннет чыпчыкь. Акьбоюнчукь, ёшюнюнде кьызыл кьатапа журун, кьанат тюплерин да кюн таякьла кьызартып.

Тауушсуз, кьымсыз атлай келип, Сары таш артында тохтады: былайдан жаннет чыпчыгынын ол иги кёреді. Секиреме десе, секирирге да тапды. Аш кьайгы этип, чыпчыкьны марарча, киштик ач тьююлдо, алай кьанатлы, андан элгенип, башха бутакь сайламагыны ачыу тийди. Учу сезими кьозгылып, Сары терекке жууукьлашды. Бугьуп, сынчылап кюрешмеди – юлөкзуну туюнде чёгюп, ёрге кьарады: жаннет чыпчыгы, жаныуарны сан этмей, энишгерек секирип, юлөкзү бутакьны тюз да киштикни кьатында силкиндирди. Экинчисине, ючюнчюсуне да секирип, сора биягы бутакьгьа кьайтды.

Чыпчыкь Сарыдан чыртда кьоркьмай эди, кьоркьгьан угьай, кьачан эсе да – эртте шуёхлача жашап, энди уа жангыдан тубешгенча, кесин алай жюрюте эди кьолан кьанатлычыкь. Келдингми, кьайтдынгмы, эл туючу дегенча. Анча кече бла кюнню кьайда айландынг, не жерледе жюрюдюнг, Черек сууну боюнундан кьачып кетип?

Жаннет чыпчыгы, кертда, киштик хапар нек айтмайды деп даулагьанча, айры кьуйрукьчугьун ёрге-ёрге секиртип, сол жаягынын Сарыгьа бурду. Ишекли эди жаннет чыпчыгы, бу ол киштикмиди, тьююлмюдо деп. Иги таныялмай эди. Элден адамла кетгенлей, итле, киштикле да жокь болгьан эдиле. Кёпге дери ёнгелемей, таулагьа, агьачха кетмей, сары киштик туруп тургьан эди, арбазда бла агьач ундурукьну аллында кезиу чёгюп.

Кьанатлы аны излемеген жер кьалмагыанды – суу жагьа бла ёрге-энишге учуп, хужу юйлени ожакьларына кьонуп. Энди кьайдан келип кьалды, олмуду, тьююлмюдо?

Сары, шиш туруп, бир ал аягынын юлөкзү терекни бутагына аз-маз илиндирди да, сора экинчиси бла чыпчыкьгьа кьатылып-кьатылып кёрдо. Кьанатлы кьоркьмады. Болсада, жумулуп, учаргьа хазырланды. Учмады, – учса, киштик биягы ажашып кетерик сунду. Суймей эди ол киштик кетип кьалырын: жаннет чыпчыгы таныгьан тьююл эсе да, бу анга бек ушайды. Не замандан бери кёрмегенди ол жарты оюлгьан элни тийресинде киштик, ит да кьымылдап. Кече бёрюле

келип улуйдула, айыула энип, кырдыкны жырып жүрөйдүлө, киштик зат а кёрюнмей эди.

Алай кюн батып бара эди. Жаннет чыпчыгы уа къайда болса чырпыла ичинде, терек бутакълагъа кёнуп къала юйренмегенди. Тюзмюдю, терсиди, юйренген арбазына къайтады. Юйню чорбатында, терезе, эшик башларында кечесин оздурурча. Юй аны уясыды, тангын уясында атдыргъан а – кимге да борчду.

Чыпчыкъ, юлөкъу бутакъны силкиндирип, ёрге сызылды. Сора ёзенни башы бла толкъун-толкъун учду. Болсада, узакъ кетмеди – Сары ызындан келсе сюе эди да, узун чёп сайлап, анга кёнду. Къарап, киштикни кёралмагъандан сора, тийреге тынгылады. Суучукъ шырылдагъанлай, кырдык саркъгъан таууш эшитип, ырахатланды.

Чырмашхан къалын кырдыкда Сары кючден бара эди. Къалайда болгъанын, къайры таба жол тутханын кёралмай. Ачыкъ жерде чёгюп тургъанында, юлөкъугъа къарап, хар не да туурада эди: кюйюзлей, омакъ ёзен, терекле, деменгили ташла, ёзенни аргъы этегинде уа – эл башланып. Бусагъатда уа ол бир зат да кёрмейди, чырмашып ёсген къалын кырдыгъа атларгъа къоймайды.

Сары, чычхан марагъанча этип, жерге бауурланды. Олсагъат, кырдык шошайып къалып, киштикни къулакълары шууулдадыла. Сора ол къалын мугут ийис сезди. Кырдыкны юсю бла желчик жоргъалады да, ол, мугут ийисни тунчукъдуруп, бал ийис келтирди. Желчик кырдыкны тарап, сюзюлтюп, эки жанына чайкъады – бугъуп ёсген гюл хансла, тюрю-тюрю бет алып, кызылланып, сары минчакъла болуп къабындыла. Киштик, боюнун созуп, нек эсе да гюлюню ийисгеди, сууукъ бурунун кызылланган чапыракъчыкъларга жетдирип. Чапыракъчыкъла, кызыл къатапа тюймечиклеге ушап, Сарыны бурунун дыгъыл этип, элгендирдиле. Киштик, чюккюрейимми-къалайыммы эте, артракъ туракълады. Оймакълача болуп, энишге-энишге салынган кёк гюллеге, кызыл инжили чапыракъларга биягъы жел къатылды да, къалын бал ийис Сарыны бурунуна жангыдан урду, «кёк оймакъладан» суу тамычыла чачылып. Сора, бозача, кёмюк этип, къайнай, шырылдай тургъан шошлукъну бузуп, аны сюрюп кетип, къара ауанача бир жанына секирди – кырдык асыры бийик эди, чыгъалмай, башын артракъайырып, сызгырып, кимни эсе да кюркютургъа кюрешди. Тюз да ол кезиуде кёрген эди Сары жаннет

чыпчыгъын, ёрге чыгъып, къанатларын ууакъ къагъа тургъанын, къоркъма, ызымдан кел дегенча этип. Киштик, кырдыкны башы бла секирип-секирип, толкъунландырып чапды ташлай сызылып кетген чыпчыкъны ызындан. Сора, бийик кырдыкны юсю бла учхалап, уругъа тюшгенча болду да, тохтап къалды. Сары жаяу жолчукъгъа ушагъан, тепленген жерде чёгюп тургъанына эс бурду. Тепленген кырдыгы эки жанына аугъан ызны да кёрдю: ыз тюзюнлей жаннет чыпчыгъы учуп кетген жанына бара эди. Сары, этеринкъалырын билмей, арсарлы бола, чёкгенлей турду, бал чибинле басынып, толгъан урчукълай этген ханслагъа къарап. Киштикге да керек эди кечесин оздурурча къоркъуусуз мюйюш табаргъа. Къайдан эсе да, ол билмеген, ёмрюнде сезмеген ачы жыйыны киштик жангыдан сезе башлагъан эди. Къайдан, кимден чыкъса да ол жыйы, Сары, къоркъуп, тентиреп, иги кесек мычыды. Ит жыйыгъа уа алдана болурму? Сары, кесин анга ийнандырыргъа суююп, тийреге сагъайды. Ит айланган жерледе адамла да болургъа керек эдиле. Алай, киштик не бек сагъайып турду эсе да, адам ауаз, аякъ таууш эшитмеди. Жыйы уа – бютюн ачы, къалын болуп, кырдыкга жайылды, аны бал ийсин жутуп. Къолан чыпчыкъ да кёрюнмей эди. Алай Сары, ол къайры учуп кетгенин унутмагъан эди да, кырдыгы эки жанына аугъан ыз бла ары таба къууулду.

* * *

Кырдык арбазда да ёсе эди, анда-мында жоккуланып, «эсирип». Былайланы таныйма-таныймайма деп, билалмады киштик. Адамла жашагъан жерге ушай эди, алай бу тийрени ташын адам аягъы басханды дерча туююлдю: гылыу, жубуран тешикле жангыдан къотарылгъан, эскирген топуракъ тёбеле барысы да къатышдыла. Арбазны аргъы этегинде къар, жауун чиритип ойгъан дууну къатында, зугул хазырлача болуп, шиш туруп сюелген жубуранланы да кёрдю. Акъсылкъаш, къара тегереккёз жубуранла, ал аякъларын салындырып, Сарыгъа аралып къарай эдиле. Кёпню кёрген, айыуланы, бёрюлени, туюлюлени да таныгъан жубуранла, киштикге сейирсинип, анга сагъайгъандыла. Туюлю неда бёрю кёрселе арбазда, олсагъат тешиклеринде бугъаргъа керек болгъанын биледиле. Бу уа неди, кимди, жубуранлагъа хаталымыды, туюлюмюдю? Арпа

башларыча, къысха, чолакъ къуйрукъларын тышыр-
датып, сызгъырып, жубуранла Сарыны къоркъутуп,
къыстаргъа не бек кюрешдиле эсе да, кѣпге тѣзалма-
дыла, жер тѣбюне ташайдыла. Киштик, жубуранла тас
болгъан жерге келип, тешиклеге башын сугъуп, жыйы-
лап, дагъыда ал аягъы бла узалып-узалып, иги кесек
айланды. Ашыкъмай, ырахат. Ол да билмей эди жубу-
ранла, жашагъан жерлерин къоюп, адамланы межам-
ларына бла арбазларына нек келгенлерин. Къайдан
чыкъгъанды «чолакъ къуйрукълулагъа» аллай таукел-
лик? Адамланы межамларында бла арбазларында жа-
ланда киштикле жашай эдиле. Бу арбаз бла межам
аны тѣйюл эселе да, энди аны «къургъакъ да, кенг да
дуниясы» боллукъду. Ёзге уа, жубуранла бла гылыу-
ланы мында не ишлери къалгъанды? Барысын да къы-
рырча, неда къуууп чыгъарча мадар этерге керек эди
ол. Алай не мадар тапсын? Огъесе элни адамлары
къайтхынчымы тѣзсюн? Айхай, келселе, былайда бир
деп бир жубуран къалмаз. Киштикни уа ким къыста-
рыкъды, къыстагъан угъай, къубултуп, тансыкълап,
къоюнларына къысарла. Сары чѣгюп тургъан жеринде
бауурланды да, олсагъат ууакъ ташла бир бирлерин
къуууп, сюрюп, тѣнгерешип баргъанча, тунукъ тауушла
эшитди. Къарын тѣбю да силкиннгенча, къайры эсе
да тебип, кѣчюп баргъанча болду. Ким гюрюлдете эди
жер тѣбюн – гылыула бла жубуранламы? Сары, къобуп,
нек эсе да тентирей, чабып келип, межамны босагъасын-
дан ѳтдю: адамлагъа термиле эди ол, иесин кѣрюрге.
Тозурагъан, эски отоуда адам кѣрмеди. Чычханла,
къудорулача, ары-бери тѣгюлюп, къачып, отоуну мѣ-
йюшлеринде, къабыргъаланы жарылгъан жерлеринде
букъгъанларын эшитди. Бурунуна мылы, мугут чычхан
ауланы ийислери урду. Отоуну аргъы къабыргъасына
къысылып сюелген агъач ундурукъну да эследи. Аны
да юсюнде жастыкъмыды, жууургъанмыды – бу зат
барды деп, Сары ангылаялмады. Секирип, ундурукъгъа
минди да, элгенип, туракълады. Къачып кетмеди. Мы-
лылыкъ бла мугут тозуратхан жастыкъ, жууургъан
къатыш къагъанакъ сабийни сюеклерин кѣрдю. Кѣз
чунгурларына бла жаякъ сюеклерине букъу къонуп.
Итлик чашчыгъы мангылай сюегине къатып.

Сары сабырланыргъа кюрешди. Къачан эсе да бу
сабийни да кѣре-кѣре тургъан сунду. Ол заманлада
кѣргенинде (огъесе кѣрмегенмиди?) къагъанакъ бууала-
нып, кѣгерип, ууакъ къалтырап жилий эди. Энди жилия-
майды, энди тынчайгъанды.

Сарыны эсине ол тюрлю оюм келип, кеси да тын-чайып, солургъа жатханлай, сабий кычырыкъ таууш эшитди. Къагъанакъмы бууаланып жилий эди, огъесе эртте эшитгеними жангырды, санларын титиретип, тамагъына кирип, буууп, кыысып, ичинде ташла тѣнгерегенча болуп...

* * *

Киштик, кыйналып, термилип, жан алгъан эди. Суратчыны уа, анга болушурча, аны ажалын сабыр этерча онгу жокъ эди. Ичер сууу, ашар гыржыны тауусулгъаннга мадар табыла болмаз. Солууу юзюле тургъанны кюйюн, жарсыуун да кесинден сора киши билала болмаз. Кимни эсине тюшюреди ол, кѣзюне не кѣрюнеди – бийиклеге элтген къургъакъ жолла, мурса басхан босагъа, огъесе ѳзенде шууулдагъан кырдык, жыгыра хансла, ѳгюзлеге ушагъан ташламы? Ким биледи. Ёлюрюню аллында Сары да къаллай дунягъа къарады, нени, кимни тансыкълады? Зекерияны андан хапары жокъ эди. Жашауу тауусулгъан ким да болсун, – адам, жаныуар, – кыйынлыгъы, термилиую бла бетденбетге жангыз къалады. Ёлгенден сора табыладыла анга жарсыгъанла, кеслерини къадарлары да эслерине тюшюп, башларын энишге ийип сюелгенле.

Бусагъатда уа Зекерия Сарыгъа къарап тура эди. Мисирханны эсине тюшюрюп. Нек тюшюрген эди ол аны эсине? Эртте-эртте Мисирханны тобугъунда ырахатлануучу, Черек жагъагъа аны ызындан барып къайтыучу киштикни тукъуму юзюлдю деп, кюй этеми болур эди ол?

* * *

Тюшюнде Аскерханны кѣрюп, суратчы алай уянды. Кечени узунуна излеп, табалмай, тапса да, тиширыу Зекерияны сѣзюне къулакъ салмай, башха эр кишиле бла хапар айтыргъа болуп. Артда уа, бир аш юйде стол артында олтуруп тургъанлай, табып, юсюне кирип барды. Аскерхан, чачы да тозурап, эки кѣол аязын жукъа жаякъларына салып, жилий эди.

– Не болгъанды, нек жилийса? – деди суратчы, эшик артында тохтап.

Тиширыу, башын кѣтюрюп, Зекериягъа къарады – жууап къайтармады.

– Нек жияйса дейме, ким кыйнагъанды жюрегинги?

Аскерхан, къарамын бурмай, тынгылагъанлай турду. Энди уа Зекерия кеси кесине тырман этип олтурады. Кёп заман озгъан эди – суратчы Аскерханны жокъламагъанлы, тап, телефон бла сёлешип окъуна излемгенди. Тиширыугъа эриширге керек туююлду – ол сёлешмейди, алгъынча терк-терк келип, сени атынг бла къаргъанмайды деп, тартынган, ёпкелеген, суймеклигин инжилтген эр кишиге ушамайды. Эр киши тиширыудан сабыр болургъа керекди. Кёлкъалдыгъа хорлатып, кесинги кётюрюп тургъан айыпды, аны бла кимни жарлы этеринги билмей.

Зекерия, олтургъан жеринден къобуп, нек эсе да аш юйге келди. Аш къанганы тубюнде Сарыны табагъы кёзюне урунду. Мындан эки кюн алгъа къуйгъан сютю ичилмей, мыстыланып тура эди. Башха табакъчыкъда эт туурам да къатып, къаралдымгъа тартып. Арт кезиуде аш къоратмай эди Сары. Суратчы, жюреги жангыдан инжиллип, сытылып, табакъны багуш челекге атды, энди киштикге ол керек болмазлыгъына жарсыды. Сарыдан сора дуния бла байламлыгъы юзюлюп, жашауу тюрленип къаллыкъча. Аны ючюнмюдю, огъесе башха зат ючюнмю – шургулукъ сыйырды жюрегин. Огъесе сылтау биягъы Аскерханмыды?

Зекерия, сагъышланып, аш юй бла отоуну арасында жюрюп турду. Шош. Ары-бери озгъаны сайын, жарты ишленнген суратына кёзю илине. Ол тапчан къулагъына таянып эди.

Элге кире баргъан жерде кенг, ариу чалынган ёзенни суратыды ол. Ёрге, энишге, узунуна, кенглигине да гебенле бла сырылып. Аны таулагъа айланган этегинде уа – тиширыу. Чыммакъ-акъ жыйрыгъы бла. Кимге ушатып ишлегенди Зекерия гебенле ичинде кетип баргъан тиширыуну – Аскерханнгамы? Анга термилгенинми кёргюзте болур?

Суратчы кеси ишлеген суратха къарап сюелди. Узакъгъа кете, дагъыда жууукълаша тура эди акъ жыйрыкълы тиширыу. Иничке белин тартдыргъан кюмюш бел бауунда бла инбашларында кюн таякъла ойнай. Андан арлакъда ёсген терекни артына бугъуп, бир тюрлю жанууар ызындан къарай эди. Жанууармыды ол? Айуу, ит, бёрю, огъесе булут хурттакмы къоннганды алайгъа – белгисиз эди, ким, не болгъаны. Ким эсе да, тиширыуну марап, терекден-терекге кёче тургъанча кёрюндю. Акъ жыйрыкълы да, аркъасы,

инбашлары бла да аны сезип, арсарлы бара эди. Узайып кетерге, тохтап, ызына кьараргъа да базынмай...

Суратны алай нек ишлеп башлагъанын бусагъатда Зекерия кеси да иги билмей, жашырын магъанасын жангыдан шартларгъа умут этип, бир жанына бурулду. Бурулгъаны бла умутун унутханы тенг болуп, шыбырдады: «Барыргъа керекме. Тюбешип, сёлеширге. Суймекликни ёлгени бла кьалгъаны ол заманда белгили боллукъду».

Зекерия, не олтуруп, не сюелип туралмай, сагъышларындан кьачаргъа кюрешгенча, жюрюгенлей, арыбери тепчигенлей, кёп заман оздурду. Юсюне тап жарашыучу кийимлери бусагъатда асыры эркин болуп кьалгъанларын сезе эди. Жаякълары жукъарып, бети да саз болуп. Къарамын бир затда тохтаталмай эди... Мындан алгъаракълада Аскерханнга суймеклигинден Зекерия кёпню излей эди – аныча фахмалу суратчы Аскерханны сюерге эринмей эсе, ол нек эринеди, анга кьор-садагъа болуп турургъа деп да чамлана эди. Бюгюн а ол, жамауатына белгили инсан, суймеклик шаудан суу уртламча болгъанын жангыдан ангылап, кимге кёлкьалды этгенин да билмеди. «Барыргъа, эртте окъуна барыргъа тийишли эдим», – деп сюеле эди. Суусап эди суратчы, шаудан суу а – узакъда. Ыразымы эди Аскерхан аны элге келирине, Зекерия анга итингенича, тиширыу да излей болурму? Экили эди Зекерия.

* * *

Элге кирген жерде кёпюрден суратчы озуп кеталмады. Машинадан тюшюп, ёргеден саркьгъан къара суучукъну жагъасына энип, шошлукъгъа тынгылады. Сора, суучукъгъа ийилип, кьолун-бетин чайкьап, ызына ёрледи. Олсагъат, аязны къанат кьакъгъанын эшитип, эл табадан алма, кертме ийис келгенин сезди.

Къара суучукъну чюйре жагъасындан башлап, тау этегине дери ёзен чаба эди. Юй, мекям салмай, жамауат, биченликге деп, аяп сакълагъан. Ёзен илипинле бла сырылыпды. Алай ала бусагъатлада бийик, кьалын кырдыкны тюбюнде хазна кёрюнмейдиле. Аяз, ёзенни башын сылап, энишге озар-озмаз, чаллыкъны ичинде бугъуп тургъан хансла, ачылып, ары-бери силкинип, кырдыкны кьолан этип, къызыл, сары, кёк бояула бла жасап, дагъыда бугъуп кьаладыла. Аяз, солууун айлан-

дырып, алгъа кетген толкъунну ызындан экинчисин къууалагъынчы, биченлик къубулуп, шошайып турады. Ол кезиуде суратчы кырдыкны бал ийисин, бал чибинлени, саскыланы гузаба учханларын эшитеди. Ханс башла, кырдык къылкъыла бир бирге ышылып шырылдагъанларын да.

Зекерия, алгъа атлап, аякълары бла кырдыкны къалындыгъын, шатыклыгъын да сезди. Олсагъат, нек эсе да кѣлю кѣтюрюлюп, къууанч тыпырлы болду. Аны эрттеден кючендирип тургъан сюймеклиги, жангырып, жүрегине сериуюн берди.

Зекерияны бу жерлеге сюймеклигин Аскерханнга сюймеклиги бютюн татлы, термилиую этеди. Жюрегинде ол эки сезим тюйрелген – ким да насыплыды.

«Мен энтта да сени бла тюбешдим. Жерими кырдыгы, биченлиги бла, гюлю, ташы бла тюбешиу насыпды», – деп шыбырдады суратчы. Энишге ийилип, гюлле юздю. Аскерханнга саугъасы барды, алай ол гюллени бек суюгенин да биледи. Къарап-къарагъынчы, къучагъын толтурду да, сора сокъуранды: сахарда гюл къысым табылмаймы эди, дерге боллукъ эдиле эллиле. Хансланы ийислери бурунуна кюч уруп, анга тынгылагъанча, ол жолун, сагъышын да бѣлюп, тыйып къойгъанча болуп, Зекерия, жеринден тепмей, иги кесек суюлди. Къарамын узакъгъа ийип, анда, биченликни аргъы этегинде, алаша обадан буралмай. Обамыды, бош къадау ташмыды, огъесе адаммыды? Адам эсе, нек къымылдамайды?

Зекерия, сагъышларына хорлатып, алгъа атлады. Ол кезиуде, обагъа ушагъан ташдан башха оба, айырылып, бир жанлыракъ тохтады. Суратчы биягъы арсарлы болду: неди ол – ташмыды, тюкючмюдю? Зекерияны къарамы алданмай эсе, оба ары-бери жүрюгенча нек кѣрюнеди? Элли къарт, бир жахил адам терилсе да, ол терилерге керек туююлдю. Болсада, узакъда обагъа ушагъан ташны къозутургъа кюрешгенча, аны таба терк-терк атлады, биченликде чырмашып баргъанын сан этмей, эслемей.

Суратчы тохтаса, оба да – тохтап, атласа – атлап турду. Оба аны эниклегенин суратчы ангылап, сейирсинди. Сынар муратда, энишге ийилип-ийилип, гюлле юздю, оба да энишге терк-терк ийилди. «Озгъан эте кѣреме бу уа, ким эсе да», – деп, Зекерия къучагъында гюллерин илипиннге атды.

Оба гюллерин атмады, кюлюп жиберди. Къонгуроу къакъгъанча, тау суучукъ зынгырдагъанча. Жарыкъ

сабий кюлкю, биченликге жайылып, анда тунчугъуп къалмай, энишге, тарны тамагъында ёзен тауусулгъан жерге къууулуп кетди.

Зекерия былайды деп, аберини эсебин этип, сабырланнгынчы, къатында гитче адамчыкъны кёрюп, симсиреди. «Къайдан чыгъып къалгъанды бу?» Ол жашчыкъ эди. Жети-сегизжыллыкъ. Юсюнде – тобукълары седи-реген чепкен кёнчекчиги, кисей къумачдан эски кёлекчиги. Акъсыл, тегерек бетли, уллубурунчукъ. Дум къара къашлы. Акъсыл бетчигине къууат берип, эсли кёрюзтген, сагъышлы къара кёзлери бла.

– Сен мени таныялдыңмы? – деди акъ къалпакълы жашчыкъ.

Зекерия не айтыргъа билмеди. Угъай, танымайма деп къояргъа, сабийни кёлюне тиерме, деп къоркъду. Бютюнда жашчыкъны бети шагъырейча кёрюндю, кертиди, ол аны къайда эсе да кёргенди, аны, къобуз тюеклеча, узун бармакъларын, къалын къара къашларын бла сагъышлы къара кёзлерин. Тап, эски жыртыкъ кийимчиклери, башында кир къалпакъчыгъы окъуна шагъырей кёрюндюле. Алай къайда, не заманда кёргенди ол жашчыкъны – кимди, бу эллимиди, туююлмюдю – билалмады, эсине тюшюралмады.

– Сени атынг неди? – деп сорду ахырында Зекерия, айтыр зат тапмай.

Жашчыкъ, «сен аны къалай билмейсе» дегенча, соруулу къарап, хырез тишчиклерин ачып, ышарды.

– Мени атым Зекерияды, – деди сора.

Суратчы, нек эсе да абызырап, инбашын къакъды, жашчыкъгъа, ётюрюк айтаса дегенча, бюсюремеди.

– Мени атым да Зекерияды, – деди суратчы, тынгылап туруп.

Энди жашчыкъ тынгылады. «Мени атым Зекерия болса, сени атынг не боллукъ эди да?» – дерге умут этди. Алай тынгылагъанлай турду. «Мен бу сабийни къайда, къачан кёргенме?» – деп сагъышланды суратчы, жангыдан къалын биченликде жашчыкъны жалан аякъларын эслеп, – ала, къаралдымдыла, юслерине жыгыра урлукъ тегюлгенча, ууакъ жарылып. Къол сыртлары да.

– Жилян зат уруп деп къоркъмаймыса, жаланаякъ нек жюрюйсе?

Жашчыкъ, Зекерия алай нек соргъанын ангылап къоюп, баштёбен болду.

– Мен ёксюзме, атам, анам да жокъдула, – деди ол.

Суратчы, элгенип, титиреп, ушакъ негерине алай къарады: аны эсине кёп зат тюше эди: бу жашчыкъны уа

кёргени-билгени – хакъ эди, болсада, къайдан, неден билгенине былайды деп тохтаталлыкъ тьююл эди.

– Не этериксе, – деди Зекерия, – хайт деп, иги жаш болургъа кюреш. Кёпле ёксюз къалгъандыла. Мен кесим да ёксюз ёсгенме.

Жашчыкъ нек эсе да ышарды, абери уа айтмады. Аны къарамында, сюелген жапысында да суратчы иги ангыламагъан бир жашырын оюм бар эди, ол ачыкъ айтыргъа унамагъан. Хыликкямы эте болур? Нек сора?

– Мен аны барысын да билеме, – деди жашчыкъ.

Зекерия сейирсинди, алай сейирсиннгенин бу жол жашырмады.

– Сен, Зекерия, – деди суратчы, кесини атын айтханы бир тюрлю кёрюнюп, – мени таныгъан этгенча сёлешесе.

– Сен да танийса мени, – деди къаракёз жашчыкъ.

– Эштада дейсе. – Суратчы, ийилип, суусуз илипинде гюл къысымын алды. – Танысам – не жашырыу? Огъесе унутханмы эте болурма?

– Унутхан да этмегенсе, – деди кичи Зекерия. – Сен мени унутмагъанса, унутсанг, суратчы болаллыкъ тьююл эдинг. Окъуулу, билимли да.

Жашчыкъны къужур сёлешгенине суратчы энди сейирсинмей эди. Бу жол, тынгылауну ийип, шургулу да болуп, ушакъ нёгерини аякъларындан башлап, кир къалпакъчыгына дери къарады. Жыртыкъ кёнчекчигине бла эски кисей кёлекчигине. Мудахланып, шукур болсун, бир затны да унутмагъанма деди. Бу кюнде жарлы кийиннген жашчыкъ къайдан чыкъгъанды, юсю-башы, бирси сабийленича, нек жангырмагъанды, деп эсине да келтирмеди.

– Сени хансладан гюл къысым жыйып мен кёрмегенме, бу ёзенде жыгыра жыйыученг, дырын да жыйыученг, чаллыкъгъа жалан аякъларынгы тырнатып, тешдирип чабыученг. Гюл хансла жыйып кёрмегенме. Адет тьююл эди – энди адет болгъан болур шахарчылагъа. Шахарчыла, окъуулула, хар нени да унутуп къоядыла.

– Кесинг айтмадынгмы да – сен абери унутмагъанса деп? – Уллу Зекерия, ёпкелеп, бир жанына бурулду.

– Сен а унутмагъанса, суратчы да андан болгъанса, былайда да андан сюелесе – ёпкелеме.

– Охо, ёпкелемейме.

– Сен менден алгъа туууп, башха ёзенледе чабып ёсген жашчыкъланы да унутмагъанса, – деди кичи Зекерия.

– Къайдадыла ала уа?

– Хайт десенг, эсинге тюшюраллыкъса. Адам кесин алай сундургъанлыкъгъа, бир затны да унутмайды. Унутханма десе, жашаргъа тынчды, хурмет, хатер эт-мезге...

Экиси да тынгылап, терсине къарашып турдула.

– Кетейим мен, сен да ашыгъа болурса, – деди ахырында жашчыкъ, суратчыны кёзлери бла ийнакълап, тансыкълап.

– Кимсе сен, къайдан келгенсе – айтмадың, – деди Зекерия нек эсе да.

– Мен сени ахынгы бир кесегиме.

– Ол айтханынг а неди?

– Мен сени ахынгы бир кесегиме дедим да. Сен мени мында къоюп, кесинг а сахарда къалып къалгъанса. Зекерия айтырын-къалырын билалмай, адыргысындан, къарамы бла ёзенни ёнчелеп чыкъды. Ёзенни этегинде обагъа кёз къыйырын жетдирип. Алай тынгылап къоялмады.

– Сен къайда жашайса, къайда кечинесе?

Жашчыкъ, мудахланып, баштёбен къарады.

– Кермеймисе да? – деди кичи Зекерия. – Ма бу ёзенде жашайма, ёзенни этегинде обагъа къысылып да жукълаучума. Несин айтдыраса билгенинги: сени ахынг къайда эсе да, мен да андама. – Акъ къалпакълы къаракъаш жашчыкъ, алай айтып, бурулуп кетди. Ол, узая барып, ёзенни узагъында эрип, тас болгъунчу, суратчы ызындан къарагъанлай турду. Жюрек жарсыууну чеги жокъ эди.

* * *

Жыр макъам узакъдан келип эшитиледи. Кёкденми, тауладанмы энеди ол, огъесе къайдан эсе да черекми алып келеди?

Макъам мудах эди. Мудах болгъанлыкъгъа, жюрекини учундургъан, узакълагъа, бийиклеге чакъырып, терилтген. Аскерхан жырны жаланда бир-бир жерлерин ангылай эди: «Санга суймеклигим – мени насыбым, аны санга жибереме булут бла, кёк бла».

Аскерхан, ишине барырдан алгъа, черек жагъада кёгет бахчаларына энип, балли жыя эди. Балли, шаптал, кертме, тал терекле да къатыш ёседиле. Терекле тюплеринде шошду, башларында уа жел ойнайды, тереклени чукуйларын гузабаландырып, элеп, чайкъап. Терекле силкинселе, талладан акъ кишиула, жабалакъча саркъып

келип, тиширыуну юсюне кьонадыла, жыр макъам тереклеге, ташлагъа, жагъа кырдыкга кьонганлай.

Тиширыу жыргъа кьулакъ салды, сёзлерин ангыларгъа суйюп. Ангылаялмады. Жырны макъамы, сёзлери да жангыдыла. Эндиге дери Аскерхан эшитменча.

Жыр таза суймекликни юсюнден эди. Суймекликни алдаргъа, алышыргъа жарамагъаныны юсюнден, кёкню, жерни, булутланы, жауунланы саламыча, аны кьабыл кёрюрге керекди дей эди ол. «Экибизни бир бирге кертилигибиз, жумушакълыгъыбыз...» Дагъыда: «...Ёлсем да, суймеклигим кьалыр... Жаз башында акъ баллилей чагъып, аллынга барыр...»

Жыр, тереклени чукуйларындан энишге лаудан жабуулай жайылып, ташлагъа кьонуп, сабырланып, черекни толкъунлары бла да эрише эди. Суу, не бек шорхулдап, кьыстау саркъса да, жырны тунчукъдуралмайды. Алып да кеталмай эди: жыр, кьайтып келип, терек чапыракълада шошая, дагъыда кьайры эсе да узая турады, Аскерханны жүрегинде бир тюрлю сезимле кьозгъап. Не сезимле эдиле ала – терслигими барды? Суймеклигими жылытады жүрегин, жангыдан кьанатланып, ёрге, тау башларына чыгъаргъа термилип?

Аскерхан, шаптал терекге таянып, жыргъа тынгылайды. Кьалайда, ким жырлайды, жүрек кьууанчын бла шургусун табийгъатха ким айтады? Бийик кёкге, ташлагъа, ашыгъып саркъгъан черекге, кьызыл бишген баллилеге бла саргъалгъан шапталлагъа? Тиширыу, тегерегине кьарап, ары-бери сагъайды: жыр былайда туууп, былайдан келеди деп билалмады. Аскерхан сейир этди: энди ангылагъан эди ол кеси жырлай тургъанын, жыр макъам, аны жүрегин толтуруп, андан чыгъа, терекле башлары бла учуп кетип, ызына кьайта тургъанын. Алай туююл эсе да, алай сунуп, тиширыу сейирсинди. Ол бир заманда жырламагъанды, жырлай да билмегенди. Сора бюгюн неден жырлап башлады?

Аскерхан жангыдан кеси кесине, тийреге да кьулакъ тикди. Былайды деп айталмады. Олмуду, туююлмюдю жырлагъан? Ол эсе, жыр черекни ёрге жанындан бери энип келгенча нек кёрюнюрге керек эди? Сора, дагъыда ызына кьайтып, тунчугъуп-тирилип, кьанат керип. Ол бери, энишге келип, тийреге жайылса, Аскерхан анга эжиу этгенча кёрюнеди. Узайса, тунчугъупму кьалды деп, кьоркьуп, макъамын кеси айта эди. Ол заманда ангылай эди макъам эрттегили болгъанын.

Биягъында суймеклик жырча эшитилип, энди уа ол кюй болгъанын да шарт ангылады, шургулу жыр болгъанын. Ким эсе да онгмагъан, къуралмагъан жашаууна кюй эте эди. Мудах макъам, Аскерхан суннганча, черекни огъары жанында туууп, кёкден энмейди, аны суу, жел алып да келмейди – ол, къалай эсе да, бир узакъ заманладан келеди. Узакъ заманладан келип, мында, тереклени башлары бла учуп, кырдыкда къалкыуу этмесе, бусагъатлада алай ким жырларыкъ эди? Ол тюрлю сёзлени эсине келтирип, Аскерхан да билмейди аланы. Жырланнган жыргъа къошулгъанлыкъгъа, узакъдан келген ауаз артха къачса, неда жел энишге алып кетсе, сёзлерин эсине тюшюралмай эди. Сейир эди: ёмюрде билмегенни дагъыда айтып башлай эди. Биреулен аны боюнундан асып жырлатханча. Кюч, къарыу, усталыкъ берип. Болмаса уа, жырларгъа термилтип. Жырларгъа суймей тургъанлай – жырлап. Угъай, ол жырдан къачмайды, жыр эсине салгъанны эсгерирге суймей эди. Алай, суйсе, суймесе да, кимди, неди анга кесин тежеген деп сорду. Билрге керек эди. Бармыды Аскерханны ол жырлатхан бла байламлыгъы – жууукълугъу, ахлулугъу, огъесе хар адамны да боламыды алданнган заманы? Алай эсе, ким алдайды бусагъатда аны? Тиширыу, кёп затны эсине тюшюрюрге суйюп, сагъышланды. Жыр къоймай эди мыйысыны теренине кирип, анда жукълап тургъанны жарытыргъа: сагъышын чачып, ызындан алып кете эди. Къачан, кимден эшитгенди ол мудах жырны? Соруюна жууап излеп, Аскерхан мыйысына не бек азап чекдирсе да, ол айтханын этмей эди. Аз заманнга, чыракъ жаннганлай жарып, дагъыда ёчюлюп къала эди.

* * *

Кертме терек бийик эди. Кенгнге жайылып, чукую кёкде булутлагъа жете ёсген. Тийреде жашагъанла таныгъанлы, анга къошулгъан, къорагъан барды деп билмейдиле. Асыры мазаллыдан, гаммешлеча ташла окъуна аны ауанасында отларгъа жайылгъан къозуладан уллу кёрюнмейдиле.

Терек тау сууну жагъасында ёседи. Сууну аты Кёмюрлюдю. Ол, узакъда, таула къоюнундан сыгъылып чыгып, Агъачлы къолну ичи бла саркъады. Башха суучукъла да къошула, уллу бола, ёсе. Дауурлу, суху сууду ол. Асыры сухудан болур, акъ чачын ташдан-ташха тегюп-жайып жортады. Чапханлай келеди да,

кертме терекни къатында айланмада шошаяды, сюзюлюп, къубулуп, анга хурмет этгенча. Сора, айланмадан къутулуп, биягъы акъ кекелли болады да, чабыш барып, Басхан черегине къошулады.

Айланмада суу къалтырай тургъан жашил дарийге ушайды. Терен эсе да, тюрбюнде зыгъырны акълыгъы, чабакъланы къара сепкиллери, къызыл тамгъалары шарт кёрюннген. Жагъада, ташлагъа олтуруп, къызла, жаш келинле, анга кюзгюгеча къарап, чачларын тараргъа, эшмеле эшерге андан сюедиле.

Бусагъатда да алайды – кертме терекни тюрбюнде тиширыу олтуруп тура эди. Жыйырма бла беш-алты-жыллыкъ къыз. Кийимлерине кёре, бийчеди: башында бийик окъа бёркю, алтын тюрмеси бла алтын кямары. Жашил къатападан тигилген узун жыйрыгъы аны субайлыгъын бла ариу агъачын ажымсыз белгилейди. Бийчени биргесине келген къызла, баям, аны къарауашлары болурла, арлакъда айланма жагъасында, кими – олтуруп, кими уа – сюелип, къол жаулукъ тиге, чачын тарай.

– Зухура, биягъы кюрюнгю айтсанг а, маржа, – деп, къарауаш къызладан бири, бийчеге айланып сёлешди, гуржаба эшгенин бёлмей.

Зухура мудах эди, аны жүрек бушууун, кийимлерине къарап, киши да биллик тюрюлдю, жүрек мудахлыгъын, кюнде, кечеде инжилип, тап, жашаудан окъуна умутсуз болгъаныны юсюнден бети хапар айта эди. Акъ дарийлей жукъаргъан, кёпден бери ингилик тартылмагъан бети. Сора – ариу къара кёзлери.

Бийче къарауашына хау, угъай деп да айтмады. Къарауашлары эсине салмасала да, Зухураны тил тюрбюнде эди ол кюрю, эрттеден бери, жүрегини нюрю болуп, бийлеп. Жюреги, бууулуп, тунчугъуп къалмаз ючюн, бийче аны айтыргъа керек эди. Сюйген адамын, сюймеклигин да унутмагъанын, жүрегинде сакълагъанын тийреге билдирирге, къызлагъа да эшитдирирге борчха санай эди ол. Зухура ийменчек тиширыу эди, тап, сёлеширге окъуна уялгъан, сёлеширге тюрше уа, къарамын кётюрюрге базынмагъан. Ол неден, кимден да уялып, буюгъуп жашагъан бийче – жаланда сюймеклигинден уялмагъанды, аны юсюнден къычырып айланмагъанлыкъгъа, букъдурургъа кюрешмегенди. Сюймеклик Аллахдан келген саламды, кёкню, жулдузланы жарыгъы. Жюреклени жумушатыргъа, халал этерге деп, саугъагъа берилген. Сора Зухура аны жашырыргъа нек керекди, Аллахха асси болуп къалырма деп,

къоркъмай? Сау дуня окъуна эшитирге тийишлиди аны, Суймеклик жарытхан адамланы кеслеринден да жарыкъ урады. Алай Зухура бери, сууну жагъасына, кюйюн айтыргъа деп келе эсе да, ётген-сётгенле, эшитип, айып этерле деп, асламында тынгылап туруучуду, терек чапыракъланы шыбырдашханларына тынгылап, айланманы «жашил дарийине» къарап, ары тюшген чапыракъла, кертмеле да айланжюклуча бурулгъанларына сейирсинип. Кеси къурап, жарашдыргъан кюйню айтса да, бек шош айтыгучуду, юзюлюп тюшген чапыракълай, шош. Шош айтылгъан кюйню уа Кёмюрлю суу, акъ жалкъаларына тюйреп, терклиги, сухулугъу бла да керелеп, энишге Басхан черекни бийик жагъаларына, жагъа ёзенлеге жая эди. Тиширымуму айтады кюйюн, огъесе шорхулдап, ташлагъа тёгюлюп, аланы башлары бла секирип баргъан акъ толкъунла унутмаймы тура эдиле бийчени суймеклигин?

Зухура къарасын тешмегенли, беш жылдан озгъанды. Ахлулары анга тырман эшитдирир ючюн къалмай эдиле, къарындашынг тюйюл, эринг тюйюл, сен анга алай къара киерча Темирболат киминг болгъанды деп. Анасы да алагъа къошулуп. Жаланда атасы абери айтмай эди. Къызы кюнде, кечеде, шош эрип, кюйюп баргъанын кёрюп, ол да кюе эди, шош, юй бийчесинден, къызындан да жашыртын. Не этерин, не бла болушурун билмей. Бийни жууукълугъун излеген, аны кюсеген кёпле бар эдиле. Ол жашагъан ауузда, андан тышында да. Айтылгъан тукъумладан бла юйюрледен келечиле бийге тынчлыкъ бермей эдиле, алай ол былайды деп, адетинде кишиге да жууап къайтаралмагъанды. Къызына сормай, аны ыразылыгъы болмай, оноуун этип, жууукъ юлюш сайлап къоялмай эди. Башынга иш эт деп да къысалмайды, кёлуне тиерме деп, къоркъуп.

Темирболатны кеси да бек сие эди, жашыча кёрюп. Къызы аны унуталмагъанына, анга суймеклигини юсю бла атлап, насып излемегенине да айып этмейди – ыспас этеди ичинден. Темирболат ариу жаш эди, жигит, халал жүрекли. Зухура бла бир атауулда ёсген. Сёз тауусуп, къысха заманда Темирболатны бла Зухураны тойларына жыйылабыз деп тургъанлай, келип къалгъан эди къара бушуу.

Зухура арбазларында сюелип тура эди, Темирболат, юч нёгери бла, атын къыстауландырып, озуп, сууну аргъы жагъасына ётюп кетгенинде, экисини къарамлары тюбешип, къысха да юзюлюп. Алай ол къысха къарамда Зухура кёп зат ангылагъан эди: Темирболат,

тохтап, атындан тюшюп, саламлашыргъа термилгенин, сау къал, Аллах айтса, бу жол да къайтырма дегенин... Артдаракъда, атлыла Агъачлы къолну теренине киргенден сора, билген эди Зухура бий улу къайры ашыкъгъанын. Адамла айтханнга кёре, Темирболатны атасы Халикге къуугъун келген эди, уручула къошда малланы сюрюп кетгендиле деп. Бий улу, асыры ашыкъгъандан, жыйын къурап да кюрешмей, жолгъа чыгып къалгъан эди. «Къой, жашым, Тау Артындан келген уручула кёп болуп келиучюдюле, сен а ашыкъгъан этесе», – деген эди Халик. Тынгыламады Темирболат, къоркъакъ кёрюнюрге суймей, къызып, атына минип къалды. Биринчи кере бармай эди бий улан уручуланы ызларындан – ол анга юйреннген эди. Не эталлыкъ эди Зухура: «Барма, барсанг, ыразы боллукъ туюлме», – дер онгу жокъ. Алай айтып тилерге юй бийчени эркинлиги бар эди, Зухура уа, Темирболатны босагъасындан атлап, Халикге келин болмагъан эди.

Андан сюелип тура эди ол, бети агъарып, суйген адамын алып кетген жолгъа къарап. Темирболатны алай суху, ашыгъышлы озгъанын суймеди бийни къызы, ырыслады. Ары дери да кете тургъан эди Халикни жашы, Тау Артындан келген уручуланы ызларындан жетип, жамауатны малларын сыйырыргъа. Ол эр кишиге тёреди, адетди. Бу жол а, нек эсе да жүрегине гурушха, къайгъы да тюшюп, санлары къыйылдыла. «Азим* да, Хаким да Аллах, – деп шыбырдады къыз, кёзлерине мылы ау тартылып, – палахдан сен сакъла. Барыбызны да къадарыбыз сени къолунгдады!»

Азизлиги болгъан жаш эди Темирболат, къама, къылыч урушда кишиге ал бермеген, огъу терсине кетмеген. Алай бу жол къайтмады. Эки кюн сакъладыла – къайтмады. Сора Халик, нёгерлери бла жашын излей кетди да, аны ёлюгюн жамычыгъа чулгъап келтирди.

Ол кюнден бери артыгъы бла беш жыл озгъанды, Зухураны жүреги уа тешилмейди – ачылмайды. Атаанасы, жууукъ-ахлулары, не кюрешдиле эселе да, бой салдыралмадыла. Дин бла окъуна къоркъутуп, кёп тюрлю амал, мадар да излеген эдиле.

– Къызым, ёлюм кимге да хакъды, къыйынлыкъ, бушуу да Уллу Аллахны саламыды, сен аны билаламыса? – деди бир жол эфенди, Халикге жумуш бла келген сылтау бла арбазгъа кирип.

– Билалама, эфенди, – деди Зухура шош ауаз бла.

* Азим (гъазым) – кючю уллу болгъан. (Араб.)

Шошлугъундан сора да, къызыны ауазы къарыусуз эди, суусап онгсуз этип тургъан адамныча. Эфенди уа бийчени сёзюне сёз къошаргъа ашыкъмады, арбазда жумуш эте айланган къарауашха айтып, эки шинтик чыгъартдырды да, бирине кеси олтуруп, былайдан терк кетип къалмазын билдирди.

– Ол затланы эсге алала эсенг, Аллахны буюргъаны бла нек кюрешесе? – Эфенди баштёбен къарады, мен санга ыразы туйюлме дегенча.

Зухура, не айтыргъа билмей, абызырады. Тынгылап турсанг да, жарамайды, тынгыламай, атанг тенгли кишини сёзюне сёз къошуп барсанг да – ушамаз. Ким кёргенди жаш тиширыуну уллайгъан эр киши бла тенг ушакъ этип? Айыплы болгъунчу, кетерге керек эди – кеталмады.

– Эфенди, мен Аллахны буюргъанына къор-садагъама, – деди Зухура эшитилир-эшитилмез.

– Аллахны бергенине бла буюргъанына ыразылыгъын адам алаймы билдиреди, хомух? Кишини айтханына къулакъ салмай? – деди къонакъ, къызар кёллю болуп.

– Аллах бермегенни бла жазыу этмегенни, тартып, экинчи да алыргъа кюрешген да ушай болмаз. – Зухура эфендини кёлуне тиерме, керексиз жууап этип, деп къоркъа эди.

– Нечик? – деп сагъайды дин ахлусу, нек эсе да кёзлери, кёлек жагъасында кёзюр туймесича, тегерекленип, жылтырагъан да этип.

– Сыйынг бийикде болсун, – деди Зухура, окъа чарыкъларындан къарамын кётюрмей, – мен Аллах буюргъандан чыгъалмам. Ол бергенни мен да къабыл кёрген эдим, жүрегими нюр сыйырып, арта да ол къысха этди эки жүрекни бир бирге нюр жарыкъларын. Болсун алай, ыразыма.

Эфенди, къызыны сёзлерин дурус кёрюп, кесини айтыры уа бош ушакъ болгъанын ангылап, сагъышланды. Латиф адам эди ол, Темирболат да ахлусу. Халикни къызы, аны жүрегинден къыстап, дуния тежегеннге алданмагъанына ыразы эди. Алай муслийман динни башха фатыуасы да бар эди.

– Къызым, башына иш этип, сабий ёсдюргемен гюняхды, – деди эфенди, кёп тынгылагъандан сора.

– Ийнан, бу дуния кимге да татлыды, аны тежеулерине ким да алданырыкъды, – деди Зухура. Алай адамны эки сайлауу бар эсе, сен аны сайладынг да, муну къойдунг деп, дау айтыргъа керек туйюлдо.

– Эки сайлаудан – диннге тюз келгенин къабыл

кёрюрге тийишлиди. – Эфенди, агъаргъан жохар сакъалын сылай, къызгъа къарады: ким не десе да, жамауатны аузуна къаратып жашагъан адамгъа уа бой салыргъа керексе дегенча. Зухура аны ангылагъан эди, болсада кёзбау этмеди:

– Тиширыуну жүрегине Аллах нюр жарыкъ бергенди. Ол башхасын буюрса, кеси ууаз берир. Аны, эшитип, къабыл кёрюрге уа – тиширыуну борчуду. – Зухура, бармакъларын санай, аладан хапар сора, кёп сюелди. Эфенди да, жерден къарамын бурмай, тынгылады...

* * *

Зухура, кертме терекни аумасындан чыгъып, жагъада жубана, бир бирлерине ич сёзлерин айта, шыбырдаша тургъан къарауашларыны къатларына келди. Къызла олсагъат, жашырын ушакъларын тунчукъдуруп, сагъайдыла. Суудан ургъан мылы сериуюнню хычыуунлугъун сезип, бийче иги кесек сюелди. Къарауашларына къошулуп, ушакъ этерге угъайы жокъ эди. Алай кёлю бармады. Неге эсе да термилип, узакъгъа къарады. Сууну аргъы жагъасы бла ёрлеп, Агъачлы къолда тас болгъан жолгъа. Ол алып кетген эди Темирболатны къарлы таугъа. Беш жылдан да артыкъ сакълатып, тынгылагъанлай турады.

Зухура, жаяу кёпюрчюк бла Кёмюрлюден ётюп, жол бла иги кесекни ёрге барды. Хар заманда этиучюсоча. Башха амалы жокъ эди. Темирболатдан къалгъан жаланда жол эди – аны алып кетип, артха къайтармай къойгъан. Беш жылдан бери термиледи къыз, жолну ахырына чыгъып, Темирболат жоулгъан жерлеге ёрлерге, аланы кёрюп, жияуун этип къайтыргъа – кишиге айталмай эди, мени ары элтигиз деп.

Къарауашлары ызындан келгенлерине эс бурмай, Зухура жол бла ёрге баргъанлай турду. Жол эди аны ушакъ нёгери, жүрегине асылукъ берген. Аны кёрсе, нек эсе да жүреги сынтыл бола эди, Темирболатны кесин кёргенча. Жол, Темирболатны атыны туякъ ызларын сакълап тургъанча, аны атыны туякълары къыздыргъан ташланы сууутмай тутханча.

Темирболатха этген кюйю да, бу жол кибик, узун эди. Тап, ол кюйню, Зухура кеси къурамай, жол къурап, жүрегине салгъан эсе да, билмей эди бийче. Кюй бла, Темирболатны алып кетип, къайтармай къойгъан жол бир эдиле. Ол эди, тиширыуну жүрегине жулдузла жиберген жарыкъ нюрню юзюп, орунуна кюйню сал-

гъан. Бусагъатда да Зухура Темирболатны кюйюн айта бара эди. Алай, аны агъаргъан эринлери гам къысылып, къарамы уа жолну бла Темирболат жоюлгъан жерни бирге къошхан тау этекни излей эди, кёралмай, термилп.

* * *

Аскерхан, черекни жагъасы бла ёрге къарап, не замандан бери сюеледи, жеринден тебалмай, кюйге тынгылап. Кюй узун эди – чеги болмагъан. Черек жагъасыны да жокъ эди къыйыры, чеги. Къарамы нени излегенин да билмей, атери да кёралмай, узакъда акъ тауланы юслери бла кёкге ёрледи. «Къайдан тёгюлюп саркъады кюйню макъамы – бийик кёкденми?» – деп шыбырдады ол, неге эсе да ишекли болуп. Не затха бола эди Аскерхан ишекли? Аны жюрегинде ол ёмюрюнде эшитмеген, билмеген макъам туууп, тийреге жайылгъанынамы, огъесе тюз да ол макъам, къайдан эсе да узакъдан келип, къулагъына чалыннганынамы? Зухура бийче да эсине тюзюп, кёзюне нек кёрюнгенин ангыламай эди. Аллай тиширыу танийма деп айталмай эди ол кеси кесине. Кертме терекни кюнде, кечеде кёре тургъан сунуп, кесин анга ийнандырды. Барып кёрюрге, Зухура олтургъанча, аумасында олтуруп, Кёмюрлюню айланмасына къараргъа умут этди. Тау суучукъ, Басханнга къошулгъан жерге дери жагъа бла келе келип, ёрге айланды. Кёмюрлюню жагъасында жолчукъ бла барып турса, мазаллы терекни кёрюп къоярыкъды ол. Алай жокъ эди кертме терек. Не ёргеде, не энишгеде. Айланма да жокъ эди – былайда айланма болургъа керекди деген жеринде суу, керти да, ашыкъмай, деменгили ташланы тюплери бла сыпдырылып, шош саркъа эди.

* * *

Аскерханны кюулукъ межамы жарыкъ отоуду. Бир терезеси – уллу орамгъа айланып, экинчиси уа тау этеклеге къарайды. Аны туурасында – арлакъда, берлакъда – къайын терекчикле ёседиле. Жюрек къайгъысы, шургусу болуп, тиширыу терезеге къапланса, бек алгъа акъбел къайынчыкъла бла аланы тюплеринде жашил кырдыкны кёреди. Кырдык бла терекчикле, къалай эсе да, сабырландырып, анга ырахатлыкъ бе-

редиле. Туугъан жеринги ариу табийгъаты, аны кырдыгы, ташы-тереги, аны тѣшлери бла сыртлары алдамазла, къоркъма, деп келеди Аскерханны кѣлюне, къайынчыкъланы кѣргени сайын. Къайынчыкъла кызыны жюрек балхамыдыла, батин кючлери болгъан. Таулада, аланы этеклеринде, эски юй орунлада, кысыр тууарлача, ташлада да бар эди тиширыу ангылаялмагъан бир батин кюч, озгъан заманланы эсгертген. Бусагъатлада да Аскерхан терезеге къапланып туруп, сагъышларын кючден бѣлюп, стол артына олтурду. Олтурур-олтурмаз, акъылына башха сагъыш келип, нек эсе да шукур болсун деп жиберди. Чапай да, Аскерхан да ахча тѣлеулеринден къутулгъандыла. Тиширыу хуржунуна жамауатха – элге келген ахчадан къара капек да тюшмегенди, алай болушмаса, Чапай мюлк къураяллыкъ тюйюл эди, урлап, алдап. Бал тутхан бармагъын жалайды – къайгъырмаз, Аскерхан да къуру тюйюлдю. Къууллугъундан кысталмады. Ким не таурух айтса да, къуллукъчула бла татахлыкъ жюрютген игиди. Шахар къуллукъчула Чапайны чомартлыгъын унутмадыла, ол а Аскерханны къуллукъ шинтигин сыйырыргъа кюрешмеди. Бек уллу къуллукъчу тюйюл эсе да, шинтиги, столу барды. Жамауат аллына ол бармайды, аны аллына келедиле адамла. Къуллукъ, уллу гитче да болсун, мюлкдю, ырысхыды, олду инсанны, рахимлик берип, аякъ тюпден сакълагъан. Къарт ыннасы бла анасындан, Узунбелладан сыйырылгъанны къайтарып онгу жокъду. Аны юсюнден айтханлары – барысы да хапардыла. Къачан эсе да, сени ананг мюлклю эди, атанг а – бийледен деп, Аскерханга киши сежде этмейди, энди этерик да тюйюлдюле; этселе, Чапайчалагъа этерикдиле – ёсюп, къуралып келген жангы бийлеге бла байлагъа. Сора къалай жашау этсин Аскерхан, аякъ тюпге тюшюп не заманга дери кечинсин деп, тиширыу жангыдан мудахланды. Алай ненча кере къатларгъа боллукъ эди ол сорууну, – жашлыкъдан къартлыкъгъа дери аны эсингден кетермей окъуна тур, – жууап жокъду анга, Аскерхан излеген жууап. Тюзлюк болмагъан жерде тюз жууап табаргъа – кимни къолундан келлик ишди?! Бирле, тюзлюк сакълай, кюнсюз боладыла, къарт-къарыусуз, аны кюсеменге уа, нек эсе да бай да, бий да болуп барадыла. Аскерханны, жюреги жангыдан кыйналып, халы, жапысы да тюрленди. Эл къуллукъчуну экинчисиме деп, кеси кесине кѣл этдиреди, алай къуллукъчумуду ол? Чапайны жумушчусу, шапасы. Шо анга базынган Аскерхан жарлы тюйюлмюдю? Бола келген,

бюгюн, бюгече да бола тургъан ишле – Басхан суу, къутургъан черек. Узунбелланы тиширыу анга балта бла чапсын.

Ол тюрлю жарсыу бийлеп, жунчутхан кезиуде эшик шош ачылды да, Зекерия кирип келди. Аскерхан, ашыгъышлы болуп, ёрге къопду. Бети къызарып, абызырады.

– Къайдан чыкъдың? – деди, суратчы таба атлап. Къол тутушуп, саламлашдыла. Тиширыу Зекерияны къучакълап къояргъа аздан къалды. Ол да кесин кючден тыйгъан эди.

– Да, келдим, – деди Зекерия, башха айтыр зат тапмай.

– Бола кёреме аллай тёре да, – деди Аскерхан, шинтигине олтура. Суратчы да олтурду.

– Чай, кофе ичемисе?

– Хау, эринмей эсенг. – Зекерия абери ичер керекли туююлдо, алай тиширыуну кёлуне тиерме деп къоркъду.

Аскерхан, чыгъып кетди да, кёп мычымай, эки мияла аякъны эки къолуна алып къайтды.

– Къоншу къызладан алгъанма, – деди Зекериягъа, къууанганын жашырмай. «Не къызладан?» – деп сормады суратчы да: таный эди Аскерханны къабыргъа къоншуларын – ала да къуллукъ къыйырындадыла, мында Чапайны къуллукъ къыйырында ишлейдиле.

Чапайны къуллукъ межямы да былайдан – ючюнчю отоуду. Шырт деп келип къалыргъа боллукъ эди ол. Айтыугъа кёре, Аскерханны сынчыларгъа, ызындан къараргъа сакъды Чиппо улу. Кирип келсе уа, буюгъурукъ болурму Узунбелланы къыз, агъарып, къызарып, дегенча. Суратчы да, сынчылап, тиширыугъа къарады. Келсе окъуна ыразы эди: Зекерия аны иги кесек замандан бери кёрмегенди, къулдан «бий» болгъан адамны жангыдан кёрюрге сюе эди ол. Къыралны, жамауатны тонай билген адамны мангылайына мюйюз чыкъгъан эсе, суратчы да бир кёрюр эди. Зекерия кеси иги тукъумдан, уллу мюлк, ырысхы жюрютген тукъумдан чыкъгъанды. Алай бусагъатлада, адамла, къозгъалыш, чачыла тургъан къыралдан абери юзерге кюрешгенде, ол къайгъысыз эди. Суратлары бла жазгъан китаплары ючюн алгъан ахча нохтабауу жете эди кишиге сукъланмай жашаргъа. Керексиз, жутлукъ этип, тегерекге-башха чабып, ёмюрде тапмагъан даражаларын энди табаргъа кюрешгенлени уа ол кёрюп болмайды. Иги тукъумдан чыгъып, тюзюмсюзлюкге бла жутлукъгъа хорлатханлагъа да, сейирсинип, ангылаялгъан да эталмай, алай къарагъанды. Кертиди, былайда терслик жаланда

инсанлада туююлдю – бир-бир адамланы ийманларын, мюлклерин да сыйырып, башхалагъа берип, «ичине оюлгъан» къыраллыкъда эди. Ол эди, игилени къуру журтха къаратып, осалланы уа «фаттахла» этип кетген. Эски къыраллыкъны орунуна келген а андан онглу туююлдю, аны жюгенине жабышып, тарт-соз этгенле алышынмагъандыла: эскини оюп, тозуратып, жангысын а аякъландыралмагъанла. Элде совет властыны Чапайча къуллукъчула бузгъандыла, алай аны ючюн, Чапайчала, атларындан тюшмегендиле – жангы къыраллыкъны арбасына минип, аны силкиндиредиле.

Бу тюрлю оюмла Зекерияны биринчи кере къыйнамайдыла: къайда, къалайда жюрюсе да, эсин бийлеп, сагъышлагъа алып кете эдиле. Бусагъатда да, аладан къутулалмагъанына сейирсинип, бери келгенине сокъуранды. Нек, не хыйсапдан? Аскерхан да бир тюрлю болуп къалгъан эди. Олсагъатда тири да, ариу да кёрюнген тиширыу, мугурайып, алгъындан эсе гитче, назик болуп. «Мен билмеген къайгъысы барды муну, – деди ичинден суратчы, – болушургъа керек эди, не бла, къалай болушайым ансы?» Аскерханны талгъыр кёзлери мудахдыла, Зекерияны кёрсе, кюлюмсюреп, билинбиллинмез анга кёз кысыгучу тиширыуну къарамы тутхучсузду: суратчыдан терезеге, дагъыда эшик таба жорта турады. Коридорда аякъ таууш эшитилгенлей а, сагъайып, башын кётюреди. «Чапай кирип къалады деп къоркъады. Кетерге керек болурма. Мени келгеними Чиппо улу кёрлюгюн суймейди. Эки шинтикге олтурургъа кюрешип жашагъан тиширыуну тынчлыгъы болмайды, арбазында, орамгъа чыкъса да».

Бу тюрлю оюм, нек эсе да суратчыны сагъышын барамталап, айтыр сёзюн айтыргъа къоймайды. «Къайсыбыз ёнгелербиз деп бек къоркъа болур? – деди дагъыда ичинден, мияла аякъдан исси кофе уртлай, аны башы бла тиширыугъа къарап. – Ёнгелер, ёпкелер деп менден къоркъурукъ туююлдю, мен тели, сылхыр адам, тёзюмлюгюме юйретгенме. Ёнгелер, неда, арда дау айтыр деп, ол Чапайдан къоркъурукъду, неда Боташ улундан. Тиширыула, къуллукъчуланы таба, башха усталаны артыкъ бек къубултмаучудула. Байрам сайын, алгъышлап, саугъалап тургъан эр кишилени ыспассыз этип, ёре къуллукъчулагъа жалгъашыгучудула, алагъа саугъала этип. Аны уа унамаз, тейри, Узунбелланы къыз. Суйген саугъаларын алып, «башларын» сыласала уа, не айтдыраса, ол тиширыу – къанатлы, жашаудан да – умутлу. Алай туююл эсе да, Аскерхан берген сынаугъа кёре, Зекерия алай суна эди.

– Мен сени ишингден чырмап тура болурма? – Сурагчы тиширыугъа соруулу къарады.

– Угъай, угъай. Чырмаб’а, иш санга къор болсун. – Аскерхан керти да, Зекерияны кёргенине къууанган эди. Алай ол къууанч, нек эсе да, терк окъуна мутхузланып, аны орунуна жюрегине тынгысызлыкъ тюйрелип эди. Сурагчы кетип къалырын да суймей эди, аны кёзюне къарап, татлы хапар айтыргъа да онгу жокъду: Чапай шырт деп кирип къалыучуду. Ол уллу сахаргъа кетген кюн болса эди, тиширыу сурагчыдан эригирик туююл эди. Бусагъатда айтхан сёзлерин амалсыздан айтды да, стол юсюнде къагъытларына ашыгъышлы узалды да:

– Быладан бир къутулалмай къалдым, – деди.

Сёзю башларгъа сурагчы, сылтау излеп, табалмай, кыйналып олтура эди да, Аскерхан, кеси да билмей, сезмей, болушуп къойду.

– Не кюнюнге къарайса, керексиз къагъытладан къутулургъа сюе эсенг? – деди Зекерия.

– Нечик? – деди Аскерхан, кёзлери бла сейирсингенин ангылатып. Тиширыуну «керексиз къагъытла» деген сёзле сагъайтхан эдиле. Сурагчы аны къуллугъун эниш этип селеше эди. Неге ушагъан ишди ол? Айтырын эслеп айтмагъаны, къуллукъгъа ыспас этмегени – къужурду. Аны уа унамаз, тейри, Узунбелланы къыз. Суймеклик – суймеклик болгъанлыкъгъа, къуллукъгъа сежде эте билмегени ким кёргенди, огъесе, кесини ишин алаMAT сунуп, меними тюшюрюрге кюрешеди? Алай а... ойнамасын...

Аскерхан, кёлюне келгенни тунчукъдуруп, жумушакъ селешди:

– Не къагъытладан къутултургъа айланаса сен мени?

– Да энди сен да, мен да сабий туююлбюз. Келлик кюнлени да сагъышын этейик дегенден айтама.

– Манга кел дегенлигингмиди ол? Мени анам, ахлуларым жокъмудула? – Аскерханны бети къызыл дарий журунлай болду. Кертими ачыулана эди, огъесе башха зат ючюнюмю къыза эди, – сурагчы аны ангылаялмады. Бютюнда – ол сёзлени сурагчы биринчи кере айтмай эди. Экисини араларында келишим эртте этилген эди. Да сора Аскерхан онсегизжыллыкъ къызмы эди – эрге барып чыкъгъан тиширыу. Зекерия да туююл эди сабий, юйюрю болмай тургъанлыкъгъа. Алай сурагчы ашыгъып селешмеди, сабыр хал алды. Аскерхан жагъынлы тиширыу эди – аны да эследи.

– Сен «хау» деп жууап къайтармай, ыразылыгъынгы

бермей, ананга адамла къалай жиберейим? Ансы адетле-рибизни кишиден кем билмейме. Манга тюрленмей тура эсенг – айт. Бир бирден уялырча туюлюбюз, – деп, Зекерия дыркъ тохтады. Къарамын къайры букъдур-ругъа билмей, амалсыз болду. Ётюрюк айта тургъаны ючюн, кеси кесинден уялды. Мен тюрленмей жашай-мамы, аны бла бир от жагъа къуаругъа таукелмеми? – деди. Алгъаракълада Аскерханнга термиле эди, Чапай-ны, Боташ улун билгенден сора уа...

Суратчыны къл аязлары кълыздыла, кълек жагъасы, мылы болуп, боюнуна жабышды. Нек келгенди ол бери, умуту неди? Сора, бусагъатда тиширыу анга съл берип кълйса, кълчаллыкълмыды?.. Аскерхан «хо» деп айтады деп, бек кълркъа эди суратчы, алай «угъай» десе, андан да бек кълйналлыкълды. Аны да биле эди Зекерия. Бармакъл-лары бла узалып, жагъласыны баш тълймесин тешди, жауу-рунларын силкип, аркъласын мылы кълегинден айырды.

Аскерхан да, жукъл айтмай, тынгылагъланлай, кофеге къладалгълан сылтау бла туруп турду. Ич кълуанчын букъл-дуруп, сездирмезге кълрешип, болалмай. Тиширыу не заманда да ыразы эди Зекериягъла, ол аны намысына кимден да сакъл эди. Бюгюн а ёнгелемегенин, кълп терс-лигин кечип кълйгъланын билдирди – Аллахха жаны кълурман болсун, насыбын сълйырмагълан Аллахха. Су-ратчы Аскерханнга бир затны да эсине тълшюрюрге кълрешмей эди – аны ючюн ол анга бълтюн ыразыды. Тап, узалып, жылы узун бармакъллы кълолун Зекерияны кълл сыртына салды, кълзуне жумушакъл кълрап. Ол къларамда сълймеклик, ыразылыкъл, кълууанч, жюрек ырахатлыкъл – барысы да бирден сезиледиле. Аскерхан, алгъларакъллада этиучюсоча, билинир-билинемез кълз да кълысды да, ариу, жукъла бетине нюр жарыгълы тългъл-генча болду. Ким да керекми эди Узунбелланы кълыз-гъла, Зекерияны сълймеклигин таба, бир заманда алдама-гълан, ётюрюк айтмагълан, белгили адамма деп, оспар сълешмеген Зекерияны? Аны бла бир от жагъла тирги-залмаса да, ол ыразылыгълын излеген тиширыу кесин насыплыгъла санаргъла керек тълуюлмюдю?..

Аскерхан, жюрёги хошланнган, ёхтемленнген да этип, айтыр сълзлерин табалмай кълйналгъланын да сзди. Ол кезиуню къладарында гурушха да болду. «Сы-наргъла айта эсе уа?» – деди ичинден, орам ушакъллагъла тынгылап, дау айтып туруп, энди хар нени да унутупму кълйгъланды? Бизни миллетни эр кишилери башхалагъла ушамайдыла, тиширыуну жангылыч атламын кече бил-мейдиле. Аскерханны бетинден нюрю кълачды, кълолун

суратчыны кьол сыртындан хыны кьачырды, исси табадан кьачыргъанлай. Бети мутхузланып, сагъышланды. Кесин тюзге санамай эди, жашау айтханны этеди тиширыу, аны ызындан барып. Терсмиди, тюзмюдю аны ючюн Аскерхан? Ким терсди, ким тюздю, деп тергеу этмейдиле адамла. Кеслерини кезлеринде терекни эслерге суймей, башхаланы кезлеринде чепню керюрге устадыла ала.

– Мен орам ушакълагъа ийнаннган адамладан туююлме, адамла хапар айтыргъа бек сюедиле, – деди суратчы, кеп тынгылагъандан сора, тиширыуну сагъышларын эшитип, ангылап тургъанча.

Аскерхан олсагъат сагъайды. Бети жангыдан тюрленип, кезлерини нюр жарыкълары ечюлдюле.

– Не орам ушакъланы юслеринден айтаса сен? Мени бла кимни да не иши барды? – деди тиширыу.

Терс селешип ийгенин Зекерия да ангылады. Ташны ата билмеген – башына урады. Алай сокъурандымы, сокъуранмадымы? Огъесе кесини гурушхасын, кече, кюн да тил тубюнде тутхан сёзлерин адамланы атларын данмы айтып жиберди? Айтмай, тезаллыгъ'а болурму эди? Эрттеден кыза эди Зекерия ол сёзлеге: иги-иги айтып, келюн чекдюрюге. Бир-бирле кеслерин эт да, шиш да кюймесинле дегенча жюрютедиле. Къойла да сакълансынла, бёрюле да ач болмасынла деп. Алай адам дегенинг, намысын сакълар ючюн, бир шинтикде олтурургъа, чыкыгъан жерине, тукъумуна айып келтирмей жашаргъа керекди. Суратчы анга ийнанып эди. Ийнанып эсе да, суймеклик аланы барысындан да бийикди, сыйлы. Суймекликсиз дуняда бир зат да тамамланмайды, ол эди жашауну чархын бургъан. Зекерия да, жюрегинде суймеклигин хорлаялмай бла тунчукдуралмай келгенди бери – Аскерханнга. Кече, кюн да сагъышы болуп тургъан тиширыугъа. Не бек келкълды этип, ёпкелесе да, жюрек сезими андан кючлюдю. Ишни этип къойса, иги болурму эди, суймекликге кьар жаудурмай?

– Не ашыгъаса да былай? – деди Аскерхан, терезеден кьарамын айырып. – Бир бирге тазалыгъыбыз тотму боллукъду?

– Тот а болмаз, алай... – Суратчы сёзюн андан ары бардырмай, тынгылап кълды. Биз сакълагъанча, заман бизни сакълап, уюп турмайды, аны бла ойнарча жыйырмажыллыкъла туююлбюз дерик эди да, айталмады, тиширыуну келюне тиерме деп кьоркъду. Зекерия сакъ селеширге керекди; Аскерханны, жумушап, ашыкъма-

йыкъ дегени да аз тюйюлдю, кёллендирген сёз эди ол.

– Кесинге базынмай ашыгъа болурса, – деди тиши-
рыу, жарып.

– Базынган а этеме, сен экилиликге хорлатма ан-
сы...

Тюз да бу кезиуде телефон зынгырдады да, Узунбел-
ланы къыз, туруп, чолпуну къулагъына тутду.

– Къайдаса сен? – деди Аскерхан телефон бла сё-
лешгенге. Жууукъ адамы, татахы болур ансы, ауа-
зында кёлкъалдылыкъ сезилди. – Олсагъатха ары къалай
жетдинг да? – Узақъдан сёлешген иги хапар билдире
болур, ансы тиширыуну бети, отча къызарып, ышарып
ийди. – Сюйюнчюнгю берирме, – деди дагъыда Аскерхан,
бир жерде сюелип туралмай, ары, бери тепчий. – Ал-
гъышлайма, Чапай Чиппоевич, Аллах огъурлулугъун
берсин! – Ары жанындан сёлешген, баям, «экибизге да»
деген болур эди, нек эсе да тиширыу, жангыдан къыза-
рып, Зекериягъа, къысха къарап, бурулду. – Охо да, сени
ишинг онгуна айланса, сен кётюрюлсенг, манга да
табылыр амал, – деп, Аскерхан иги кесек тынгылады. –
Тамбламы? – деди сора. – Охо да, сен айтханлай, сен
айтханнга мен къачан угъай дегенме? Бюгече андамы
къаллыкъса? Бек ахшы, мында ишлени мен тамам
этерме...

Аскерхан, жерине олтуруп, солууун айландырды.
Бир тюрлю учунгу болуп, суратчыгъа къарады. Къа-
рамы бла «эшитдингми, ангыладынгми?» – деп сорду.
Зекерия, абери ангыламагъанча, жукъ да эшитмегенча
этип, сансыз сёлешди:

– Ким эди ол сени аллай бир сюеп къууандыргъан?

– Бош, бош, бир танышым, жангы къуллукъгъа чакъ-
кырылгъанды да, анга махтанады, – деди Аскерхан,
телефон бла сёлешгенни атын айтханын унутуп. Алай,
терк окъуна эсине тюшдю да, ётюрюк айтханы ючюн
ичинден суратчыгъа ачыуланды. Кимден къоркъуп,
ётюрюк айтыргъа къалгъанма мен деп келди эсине.
Район администрацияны таматасы чыгъарылып, аны
орунуна Шамгъунну туудугъу Чапай салыннганды деп
сагъынмады: биле эди Зекерия аны сүймегенин, аны
угъай, Шамгъунну атасы Чиппону да сүймей эди су-
ратчы.

Кертисин айтханда, Аскерхан кеси да билмейди
Чапай ол уллу къуллукъгъа къалайлыкъ бла тюшгенин.
Тюшде, тюнде да болмай тургъанлай. Ахча телеуюнден
кючден къутулгъан Чиппо улу. Эндиге дери аны юсюн-
ден Шамгъунну туудугъу абери сагъынмагъанына да

сейир этди. Ышанмайды сора манга, деди ичинден, эл кзуллукучуга кзутуруп. Бу мыжык адамладан тууганланы сен иш этме, кзаргала кирик, бир бирлерин таныйдыла, жыйынла кзурап, жашыртын жашарга кюрешедиле. Аскерхан а – кенгде турсун да, аланы канга тюрлерин жаласын. Узунбелланы кыз да унамаз аны.

Асыры кеп тынгылаганына суратчыдан уялырак болуп, селешир умут этди – сагышы кюймады. Аман эсе да, иги эсе да, Чапай кзуллукучуду, энди уа бютюнда – игилик, аманлык керсе да, андан керлюкдю. Энди, не этип да, Шамгун улуну орунуна ол, Узунбелланы кыз, кирирге керекди. Чапайны кюлундан келмезлик иш туююлду ол. Былайда, тиширону сагышы мычмай башха ызга туюшду да, кесин эли таматасы этип, анга кесин ийнандырып, кзууанды. Кюллюгюн кючден тыйып, терезеге бурулду. Башхамыды, мында тамата кзуллукучу болса – иги, шахарга кечюрюп, кзуллуку берселе уа, не айтыу барды. Сора, суратчы таба бурулуп, кюлюмсюрей, уллу кзуллукучу бир мискинге селешгенча, жан аурутуп селешди:

– Сен тюзлюк, терслик дегенлей жашайса, – бир кзуллуку кыйырына нек илиналмайса?

– Суратчы бла жазыучудан уллу кзуллуку дуня башында жокду, – деди Зекерия сабыр, эртте тиширүу бла аны юсюнден ушагын эсине туюшюре.

Аскерхан, ачууланып, тап, епкелеген окуна этди, кесини кзуллукугун учуздандырган сунуп. Езге уа. Тиширүу, башын инбашына атып, ышарды: «Не хапар айтаса сен манга, ишлеген суратларынгы, жазган китапларынгы да Чапай биркюнюк хакына сатып аллыкды».

– Дуня багасы кзуллукугундан кеп игилик кере эсенг, манга бир зат узатсанг а. – Аскерханны талгыр кезлери кюлюмсюредиле. – Кеси кесинги жапсаргандан озмайса. Охо, ол жүрекге асыду.

– Айыплы селешме, адепсизлик санга ушамайды. – Нек сора? Адепсиз селешген иги болмаганын барыбыз да билирге керекбиз, менден башхала билмеселе, ол манга не берликди? – Аскерханны кезлеринден кюлюмсюреу качды, кзарамы мудахланып, биягы терезеге бурулду. – «Санга ушайды», «ушамайды» деген сөз квалырга керекди, – деди дагыда.

– Сен уллу тукбумдан чыкганса. – Зекерия башха оюм айтырык эди да, нек эсе да айтырын унутуп кююп, эндиге дери да сагына турганын кятлады.

Болсада тиширыу суратчыны сёзлерин сансыз этме-
ди – хыны бурулуп, чамланган бет алды.

– Уллу тукъумдан чыкъгъанла артыкъ жаннетге бар-
лыкъ тюйюлдюле, мында уа тукъумсузла иги жашай-
дыла, – деди Аскерхан.

Совет властыны тыпыр ташларына саналып, артда
аны ойгъанла энтта да аны хайырындан халкъны кы-
йынын къолларына жыйып жашагъанларын Зекерия
кеси да биле эди. Алай иш анда тюйюлдю – иш башхада
эди. Ол башха не зат болгъанын суратчы сезип, ангы-
латалгъан а эталмай, кёп тынгылады. Туруп, кетип
къалгъандан игиси жокъ эди, сёз къоратып кюрешмей.
Болсада, тиширыуну кёзю кыймады: нек эсе да, ол
такыйкъалада анга соймеклигин жангыдан ангылап
къюп, жюреги жарып, кёлленди. Жокъ эди бу дунияда
соймекликден уллу ырысхы, насып да. Аллах адамла-
гъа насып берлик болса, бек алгъа жюрек жарыкълыкъ
бла соймеклик береди. Соймекликсиз инсан – кьюу
терек, турукъ. Алай аны юсюнден айтыр кереклиси
жокъ эди – тиширыу билмеген шарт тюйюлдю ол.

– Жаннетге, жаханымге баргъанла анда къалып къал-
майдыла, – деди суратчы сагъышлы ауаз бла, энишге
къарап. – Анда къалып къалсала, бек иги боллукъ эди.

Аскерхан, сейирсинип, сейирсингенин а жашырмай,
иничке къара къашларын кётюрдю. Алай, сейирсин-
нген адамгъа кесин не бек ушатса да, суратчыны ангы-
лагъан эди, ангыламагъанча этип сёлешди ансы.

– Ол айтханынг а неди, нек къоркъутаса?

– Мындан, ыспасы болмай, ары кетген андан бери
бютюн ыспассыз къайтады, – деди Зекерия.

– Мындан уручу болуп кетсенг, андан тонгуз болуп
къайтырса дейсе. – Тиширыу, кюллюгюн тунчукъдуруп,
башын артха атды. – Энди жомакъ айтыргъаamy къал-
дынг?

– Бош кюлюп, хыликкя этесе, – деди суратчы.

– Жюз жылладан сора адамла къаллай боллукълары
бла мени ишим жокъду.

– Нени да башы намысды. Хар ким ёз адамлыгъы
ючюн жарсыса, тамам эди дуниягъа, – деп, Зекерия
тынгылауну ийди.

Аскерхан да жууап къайтарыгъа ашыкъмады. Су-
ратчы керти айта эди: хар жарсыуну туудургъан, адам
кесиди. Адамланы жартысы осал болуп, башха жарты-
сы иги болгъанлыкъгъа, жашау тюрленирик тюйюлдю.
Осал, адепсиз-къылыкъсыз адамланы ичинде жашап,
алагъа ушамагъандан а файда жокъду. Аны да уста

биле эди Аскерхан. Сора къалай сакълансын адам, деп сагъышланды тиширыу. Алай, жууап излеп, муну айт-айым да, иш былай болсун деп кюрешмеди. Чапайны ауазын эшитсе, къарт анасы Шамгъунму келгенди, деп соруучусу эсине тюшдю да, бир тюрлю титиреди, бети, къол аязлары къызып, жүреги къысылды. Къарт Мисирхан Шамгъунну неда Чиппону Чапайдан айырмазча туйюл эди – не хыйсапдан элгенеди ол, Чапай къабакъ эшиклени къаты бла озгъаны сайын? – дей ичинден, Аскерхан, неге ачыу этгенин да билмей, ачыуна хорла-тып, тынгылагъанлай турду.

– Кёп жылланы бир чапыракъгъа тюкюрюп жаша-гъанлагъа кесинги бош кшошаса сен, – деди суратчы, кетерге хазырланнганын сездире, – не бек ариу айтсала да, сени ёз чапыракъларына тюкюрюрге кшоарыкъ туйюлдюле.

Тиширыу, жангыдан ачыуланып, суратчыгъа алай къарады. «Ангыламагъанды бу Узунбелланы къызгъа жол ачыла тургъанын», – деди ичинден. Аны ангылап, терк окъуна сезип, Зекерия Аскерханнга алгъыш этерге керек ади. Элни таматасы бла сёлешгенин да эсге алыр-гъа. Болсада суратчы, кесини суратларына бла жазгъан китапларына магъана бергенича, башхаланы кшулдукъ-ларын сыйларгъа суймей эди.

– Биз бир чапыракъгъа эрттеден тюкюрөбиз, – деди тиширыу. Тюкюрмесек да, къайгъырмаз – от къатында олтургъан жылыннган этеди.

– Кёк бизден кючлюдю, – деди Зекерия, ёрге туруп, – ол бергенни ыспассыз этерге керек туйюл эди.

– Этме ыспассыз, нек этесе да? – Аскерхан жангыдан жумушап сёлешди, жүрегине бир тюрлю жылылыкъ бла ырахатлыкъ келгенин сезип.

– Мен суймеклигим ючюн кюреширикме. Ол борч окъунады. – Суратчы, тиширыуну сёзлери бла кёлленип, таукелленди. Аскерхан да, ыразы болуп, тынгылады: Зекерияны ёнгелерин, ёпкелеп кетип къалырын суймей эди. Жүрегини теренинде андан башха адам жокъ эди, ол эди кече, кюн да аны эсинде жашагъан. Бусагъатда уа тиширыу алгъаракъда айтхан оспар сёзлери ючюн сокъуранып, суратчыгъа алай къарады. Ол къарам кёп-ню ангылата эди Зекериягъа.

– Тамбла мен Чапайны кшурманлыгъына бармай болмайма, сен ары келсенг эди, – деди тиширыу, су-ратчыны кшол сыртына шош къатылып.

Кече элде кѳонакѳда кѳалып, кѳушлукѳда Зекерия жолгѳа чыкѳды. Кюн, тийреге ариу жайылып, Басханы кюнлюм жагѳасында кѳаяланы, тюрлю-тюрлю бояуларына бет алдырып, жылтыратады. Жолну эки жанында, тауукѳ кѳанатынлай, жугѳур ташланы жылытып, алтын кѳзлюле этгенди. Жол жанларында, узакѳ тийреде, жууукѳда да кѳалын тѳгюлген суу ташланы, гыйыланы, кюн таякѳла, бирге кѳошуп, машинаны аллына кѳыстауланып саркѳгѳан кюмюш черекге ушатадыла. Кюмюш черекден а жукѳа акѳсыл булутчукѳла айырылып, юзмелтленип, кѳайры эсе да шош созуладыла. Машина да аны аллында ашыгѳып жортады, Зекерияны сагѳышы юзюк-юзюк болуп, бир бирин алышындырып жортханлай.

Суратчыны эсинден Аскерхан кетмей эди. Аны сѳфаты, чыракѳ жаннганлай, кѳз аллында, мыйысында да туруп турады. Ол андан ашыгѳып сюре эди машинасын, кѳара чайыр жолну шырылдатып, суу боюу бла учхан кѳанатлыланы озуп. Ёлмеген эди аны Аскерханнга суймеклиги, ёнгелемегенди. Суратчы, кесин алдап, бош инжилеп тургѳанды. Тиширыу да сакѳлайды анга жүрек жылыуун. Суратчыны, кѳууандырып, кѳанатлы этген олду. Бююн кѳурманлыкѳда Аскерхан бла бирге олтурлугѳу Зекерияны жүрегин учундуруп, суратчы кеси да иги ангыламагѳан хычыуун сезим кѳозгѳайды. «Жангылмагѳан бла алданмагѳан адам жокѳду», – деди Зекерия кеси кесине. Айхай, Узунбелланы тиширыу да жангыла, абына келген болур. Не эди да, дуняда адамла бир бирлерине кечмезлик не барды деп, суратчы дагѳыда башха сагѳышха берилди, алай эсине келгенни олсагѳат тунчукѳдуругѳа кюрешди. Угѳай, бар эди дуняда адам адамгѳа кечмезлик гюняхла, алай, суймеклик ортагѳа салынып, сайлау этерге тюшгенде, жүрек кѳатылыкѳ бла оспарлыкѳдан суймеклик иги эди. Аскерхан суратчыны суймесе, Чапайны кѳурманлыгѳына чакѳырлыкѳмы эди, Чапай бла тослугѳу болса, уялыр эди, неда башха ёре кѳуллукѳчу бла. Зекерия бла байламлыгѳын ачыкѳ, туура этерге кѳоркѳмай эсе Аскерхан, сора суратчы нек гурушхалыкѳ асырайды жүрегинде? Тап, алгѳаракѳлада тиширыу терилген эсе да, энди ангылагѳанды, энди, хар не да унутулуп, экисини бир бирлерине тазалыкѳлары кѳалыргѳа керек эди.

Зекерия, машинасын жол жанында тохтатып, олтур-

гъан жеринден тепмей, иги кесек мычыды. Асыры ашыгъып барама деп келди аны кѣлюне. Нарат агъачлагъа жетгенди, мындан ары уа Чапайны кѣонакъ юйюне кѣп къалмагъанды. Барысындан да алгъа кѣрюнсе, шапала айып этерле. Сора, суратчы Чапайны суймей эди, суймегинги, журтуна, межямына баргъан а тынч туйюлдю. Алай Аскерханга угъай дер амал тапмады. Чиппо улуну къурманлыгъындан тиширыуну юйюне кеси къайтарыргъа керекди суратчы, ыразы боллукъ туйюл эди Аскерхан, таматасыны машинасына минип, элге къайтса. Бюгюнлеге дери да Зекерия тиширыугъа жюреги инжилип тургъанды. Бюгюнден ары ол тюрлю зат болмаз деди суратчы, башын машинаны терезесинден къаратып, нарат терекни чукуюн излей. Керек туйюл эди Аскерханга Шамгъунну туудугъу бла ишлерге, аны бла бир межямда олтуруп, къуллукъ этерге, Узунбелланы къыз унаса уа, узакъ созмай, уллу шахаргъа алып кетергеди мураты. Былайда Зекерия, нек эсе да, сагъышыны башха бухчагъына илинип, машинасындан тюшдю. Тереклени нарат ийислерине тынгылап, бираз сюелди. «Чиппо улу, – деди ол ичинден, – сейирди бу дуня, бу жашау игини, этимлини аягъын марап, осалланы тахтагъа миндирген. Энтта да анга уллуракъ къуллукъ бердиле, аны аллына барып, кѣзюне къарарыкъ жамауат жарлы туйюлмюдю? Кеси ёлсе да, ууу ёле билмеген – сейир эди кетген «бласт».

Суратчы, неге эсе да ачыуланып, суу жагъагъа тигеледи – суу шошайып, сюзюлюп бара эди. Къасмакъ тереклени энишге салынган бутакъларын жибитип, силкиндирип, къалтырата. Ууакъ саргъылдым бюртюкле бутакълада, сары минчакъчыкълача тизилишип, аланы суугъа ауурландыргъандыла. Зекерия бир-эки бюртюкню ауузуна элтди... Къасмакъны алыкъын бишер умуту жокъду – бюртюкле къатыдыла. Болсада суратчы эди да, ачылыкълары олсагъат бурунуна чапханын сезди... Ызына къайтып, машинасын ёргерек сюрдю. Адамла жыйыллыкъ жерге улоу бла кирип барыргъа суймей, былайда киши хыли этип кюрешмез деген жерде кѣюп, кеси уа жаяу тебиреди.

Былайдан Чапай «сатып алгъан» кѣонакъ юйге узакъ туйюлдю, акъырын, табийгъатха къарай барса окъуна, къысха заманга жетерикди.

Бюгюннге дери Зекерия бу тийреледе жюрюменди. Кѣонакъ юйню хапарын эшите тургъанды, алай кѣрген а этмегенди. Коммунистлени заманларында ол, обкомну къуллукъчуларына деп ишленип, кѣп жыл-

ланы къалауурла сакълап, тегерегине кишини къоймай тургъандыла. Таша жерде эди ол, кезге тынч урунмазча, жолдан бир жанына кетип, агъач ичинде. Энди уа Чиппо улу сатып алгъанды дейдиле. Юч къатлы уллу таууш-лукъ мекамны кългъа этерча, ахча къайдан табалгъанды ансы? Алай, ким билсин...

Зекерия, чыпчыкъ жырлагъан таууш эшитип, ары таба къарады. Тукъузгю терекни кёрдю – жырлагъан къанатлыны эслеялмады.

Тукъузгю алаша, кеиң терекди. Къызара башлагъан кегетлери, жоппуланып, жумдурукълача болуп, асыры къалындан, чапыракъларын хазна кёргюзтмейдиле. Кёрюннгенлери да, жарты къызарып, жукъа зугулладыла. Зекерия, арлакъ барып, терек тюбюнде тохтагъанда, чыпчыкъ жырлагъан таууш олсагъат тунчугъуп, тийре шош болуп кълды.

Суратчы, тереклени, кырдыкны шошлукъларына тынгылап, иги кесек сюелди. Сора биягъында жырлагъан чыпчыкъ элгеннгенми этди – бутакъ хыны силкинди да, Зекерия гитче, омакъ чоллакъчыкъ терекле арасы бла сызылып баргъанын эследи. Суратчы, нек эсе да, аны ызындан тебиреп, къайры баргъанын, нек баргъанын да билмей, барып турду. Муштухул, чыпчыкъны тутуп къларыкъча. Сора чыпчыкъ, кълдалып, агъач ичинде айланнганны эсин кесине буруп, сейирсиндирирге кюрешгенча, жангыдан жырлады. Бийик назы терекни чукуй бутагъына кълоннган чыпчыкъны кълара минчакъчыкългъа ушагъан кезчюклерин, кълзылланнган тамакъ тюбю бла кём-кёк къланатларын кёрдю. Кём-кёк къланатларыны кълыйырларына акъ жибекден эшиу этилип. Чыпчыкълчыкъл, дёрденчигин кепдюрюп, акъ бла кълыйылгъан кём-кёк къланатчыкъларын кълалтыратып жырлай эди. Неге эсе да махтанып, кесин бу тийрени калиги сунуп. Бийикден узакългъа къларап жырлай эди ол. «Кёремисиз, мен гитчечик болгъанлыгълыма, агъларгъан тауланы, таза кёлню, ташланы, тереклени да жаратханма, мени жырыма тынгылайдыла ала барысыда, сагълыйып», – деп, чыпчыкъл узун чойре кълуйрукълчугълун кълалтыратып, кълзауат этеди. Ариу жыр уягышмы кълзутду – арлакълда, мурукъл терекде агълач кёлюрчюн кълыхса-кълыхса мурулдады, сора анга башхалары да кълшулдула. Анда-мында сюелген терекле да уяндыла, жырлап, сызгълырып, кълчырышып, назыны чукуюнда махтаннган чыпчыкълны жыры бла эришдиле.

Махтанчакъл чыпчыкъл, бютюн кълдалып кълалты-

ратды кѳанатларын, алай энди Зекерия аны макѳамын энчи эшитмей эди – тюрю-тюрю кѳанатлыланы ауазлары, бирге кѳошулуп, тийреге жайылды. Суратчыгѳа хар терек, таш, таш тюбюнде кѳубулгѳан чѳпле, акѳ кѳалпакѳла кийип сюелген госта кишичиклеча уштоккула да жырлай тургѳанча кѳрюндо. Тийреде хар не да – терекле, ташла да, анда-мында бугѳуп, жыргѳа сагѳайгѳан жаныуарла да бир эдиле – бир ишни тындыра эдиле. Зекерия, неге эсе да кѳууанып, суратларындан бирине кирип, анда сюелип, кѳудуретге кѳарай тургѳанча, алай сунду кесин. Бар эди аны аллай сураты, огѳесе жокѳмуду? Жокѳ эсе да, болургѳа керекди. Зекерия, кеф адамча, сакѳ атлай, тентирей барып, ташха кѳолун жетдирип, тохтады.

Таш уллуду, сырты, ѳгюз сыртынлай, жютю. Кѳабыргѳалары кѳалын габу этип. Суратчыгѳа айланган кѳабыргѳасы, кийиз жайылгѳанлай, кѳоланды – кѳызыл, кѳк, сары бояула кѳатышып. Аргѳы кѳабыргѳасы уа жап-жашилди. Ташны ауанасында – арлакѳда, берлакѳда – гюлле ѳседиле, кѳк эмизикле, шарх-шархла, тюрю-тюрю бал хансла.

Суратчы кѳарамын башха жерлеге – узакѳгѳа, жууукѳгѳа да кѳчюрдю да, гюлю талачыкѳда сюелип тургѳанына эс бурду. Омакѳ хансла асыры кѳалындан, чырмашып, бир бирге эшилип. Омакѳ кѳалын кюююзно жырып, акѳырын атлай, Зекерия, талачыкѳдан ѳтюп, кѳайын терек бахчагѳа чыкѳды. Акѳбелле, чукуйларын булутлагѳа жетдирирге кюрешгенча, бийикге сызып, жашил чачакѳлы билеклерин кенгиге жайгѳандыла. Анда-мында, аланы этек тюплеринде, сабийле кибик, жаш терекле, кими ажашып, кими кѳол тутушуп, тынгылауну ийип сюеледиле. Кѳайгѳысыз, жел, аяз кѳоркѳуулары болмай. Бийик акѳбелле уа нек эсе да кѳайгѳылыдыла: булутлагѳа итинип, муратларына жеталмаймы, огѳесе, билмей тургѳанлай, суху жел жетип, олму титиретеди? Не тюрю эсе да, ала, узакѳлагѳа кѳарап, кѳпню кѳрген, балаларын сакѳлагѳан гѳзетчилеге ушай эдиле, учаргѳа сагѳайып тургѳан кюмюш кѳанатлы зурнуклагѳа. Мында, кѳайын тереклени этек тюплеринде ташла – акѳ кѳойла кибик. Чыпчыкѳланы жырлары, тау кѳгюрчюнлени мурулдаулары – тийреде бир зат да бузалмайды аланы ырахат тынгылауларын. Жюз жылланы ичинде желле, жауунла сыйдамлап, сюеклеча агѳартхан ташланы ырахатлыкѳлары Зеке-риягѳа да бир тюрю жюрек хошлукѳ берди. Аскерхан-нга гурушхасы, суймеклигим деп инжилию, жюрек

къайгъылары, Чапайчалагъа къайнасы – барысы да чачылып, къуруп, думп болуп къалгъанча. Сейирди ол: былайда, туугъан жерини къоюнунда, адамны жюрегин тынгысыз этген сезимле къыйматсыз эдиле, магъанасыз. Зекерия да, кесин керексиз чурумлагъа хорлатып, алагъа берилип, жюреги айтханнга табынып жашайды. Ол барысы да бош эди, алдаулу, жубанчлы, чапыракъны саргъалтхан заман а ёмюрдю. Андан ары уа – аברי жокъ. Тиширыуунг, анга суймеклигинг, термилиуюнг да – жокъ, къарап-къарагъынчы, кёз жумуп ачхынчы – кюл, топуракъ. Табийгъатны быллай мюйюшюне къошулуп, аны бла бир болуп, кырдыгына, жамычыгъача чулгъанып, гюллени бал ийислерине бла ташланы шошлукъларына тынгылап, ырахатлыкъ сынагъан неден да баш тюйюлмюдю? Адамны тёзюмлю да, къарыулу да этген кюч эди ол. Адам суйсе, туугъан жерини тереклерин, ташларын, кырдыгын, аны ингирлик шошлугъун бла эрттенлик тазалыгъын сюерге керекди. Къалгъаны бош эди. Суратчы, энишге ийилип, къарамы бла акъ ташны ышыгъында ёсген гюл жоппучукъланы ийнакълады. Ала тюрлю-тюрлю гебенек къанатлагъа ушай эдиле, ариулукъларындан бла назикликлеринден элгенип, къалтырай, шош шыбырдаша тургъан. Таш ышыгъында, ауанасында сакъланнган кимни, нени назиклигин бла бояуларын алып ёседиле ала, неге эсе да сагъайгъан кёзлюкlege ушата? Огъесе былайда къачан эсе да кийик жануар ёлюп неда къанатлы ёлюпмю, аны ариулугъунму къайтарады жер бизге?

* * *

Зекерия, тёшге чыгъып, андан энишге, къонакъ юйге, аны арбазына къарап, кёп сюелди. Чапайны межамы, керти да, ариу да ариу, уллу да уллу эди. Хапарда айтырча, «обкомчулагъа» аталып ишленнген журт осал болургъа амалы жокъ эди деп келди суратчыны эсине. Биле эдиле ала башларын кечиндире.

Кенг арбазны огъары этегинде – эки уллу къазан асылып, къатларында да, шишлик этерча, темир отчыхыр къуралып эди. Къазанлада – эт, баям, бише тура болур эди, шорпа бла баш юйютюлген ийис, агъач тюбюнде – узакъгъа жайылып, Зекерияны бурунун суйюндюрюп, ашха татлыкъсындырады. Кенг арбазда адамла кёпдюле. Эр кишиле, тиширыула. Анда-мында, къауум-къауум болуп, лахор этедиле. Зекерияча, маши-

наларын кенгде кѳююп, бери киши да келмегенди. Машинала, кѳонакѳ юйню тюз да терезе тюплерине жетип, адамларын тюшюредиле да, сора, арлакѳ кетип, тохтайдыла. Барысы да, жилинла кибики, узунбелле, жап-жангыла, кюн кѳаматхан тыш кѳыраллыла.

Машинасын ташада кѳююп, жаяулай келгенине Зекерия кѳууаннган окѳуна этди. Неге ушарыкѳ эди ол быланы ичинде – жюйрюк атлагѳа кѳошулгѳан кичиу тана? Уялырыкѳ эди. Ол тюрлю оюмланы эсине келтире, булжуй тургѳанлай, терезе тюбюнде машина тохтады да, андан эр киши бла тиширыу тюшдюле. Бюгюн бу тийреледе Зекерия андан сора «Волга» кѳрмеген эди. Анымы марап-кѳарап тура эди: арбазда сюелген тиширыуладан бир омагѳы машинадан тюшгени, аллына барып, кѳучакѳлады.

– Кюнюм кѳуругѳан, уялмай, ыйлыкѳсынмай, бу машинагѳа да кѳалай миннгенсе, ат арба кибики? – деди омакѳ тиширыу.

Зекерия сюелип тургѳан жеринден энишге тюшерге бла кѳалыргѳа арсарлы эди. Келгенине сокѳуранып. Не бек кѳарап, излеп турду эсе да, арбазда аны, кѳубултуп, тансыкѳларыкѳ адам кѳрмеди. Алай кесин кѳргюзтюрге кюрешгенча, тѳлде чирелип тургѳан, не десент да, айыпды – энип, арбазда, тап кѳрген жеринде тохтады, бир аягѳын алгѳаракѳ салып.

Суратчыгѳа киши эс бурмай эди: кел, кет деген да жокѳду. Адамгѳа жалгѳашып, ушакѳ нѳгер табалмагѳаны ючюн сюелгенледен, кесинден да уялды Зекерия. Бирле, сѳлешип, сѳзлерине кѳошармы эдиле деген оюм бла суратчы артха-алгѳа жюрюп да кѳрдю. Кѳауумлагѳа юлешинип, ушакѳ этгенлени кѳатлары бла оза, – дагѳыда жерине кѳайта. Хар озгѳаны сайын, сѳзлери кѳулакѳларына чалына. Анда-мында кѳауумланып сюелгенлени асламы тиширыуладыла. Омакѳла, сыйдамбетле. Орус, тау сѳзлени да кѳатышдырып, бир бирлерине кѳубулуп, нелерине эсе да махтанып сѳлешгенлерин Зекерия, кѳайры озса да, эшитип, ангылап тура эди. Тауукѳ эсинде тары бюртюк дегенлей, нени юсюнден айтсала да, «долларла» бла «маркаланы» сагѳынмай кѳоймайдыла. Ким кѳаллай тон алгѳаныны неда сатханыны юсюнден, татлыкѳсынып, бир бирлеринден аперимлик излеп сѳлешедиле. Эштада, мында «доллар» баш ѳлчем болур деп, суратчы адамлагѳа сансыз кѳарады. Былайда илму, китап, сурат деген сѳзле жюрюрча кѳрюнмей эди. Зекерия, кимден эсе да ѳпкелеп, жюреги кѳыйналып, болушлукѳ излегенча, эр кишилени кѳат-

ларына барып тохташды. Эки жыйырма, эки жыйырма бла беш-алтыжыллыкълагъа ушай эдиле ала барысы да. Суратчыгъа киши эс бурмады: аланы семиз желкелерине, базыкъ боюнларына къарап, ол иги кесек мычыды. Эр кишиледен бирин танып, суратчы, аз-маз ышарып, баш къакъды. Жалыннган этгеннге ушай эди аны алай саламлашыуу, «ы, маржа, сёз нөгеге чакъыргъыз мени да» дегенча. Ол да Зекерияны эсине тюшюрген болур эди – къашларын къымылдатып, «сен да мындамыса, бу жангы байла, бийле жыйылгъан жерде?» дегенча этди. Кёз-къаш бериб'а кюрешмеди. Алгъын ол район газетни къуллукъчусу эди – суратчы андан танийды аны. Зекерия уа не заманда да белгили адам, сёзю баргъан. Келип, къолун эки къолу бла да тутуп, энишге ийилип саламлашыучу эди. Энди башха, уллуракъ къуллукъгъа кёчюрюлгени бла да къалмай, къалай эсе да байыгъып, «жангы таулу жашлагъа» къошулгъан хапары барды. Угъай, танымагъанча, билмегенча этгенликге, былайда Зекерияны кёпле танийдыла. Жумушлары бла аллына келе да тургъандыла. Не медет, дуния тюрленнгенди, анга кёре, алгъын суратчы бла татахлыкъ жюрютюрге термилгенле да тюрленнгендиле: Зекерия ёз къыйыны бла, суратларына, китапларына алгъан хакъына жашайды, «жангы таулулагъа» уа ол азды – харекет-хапчукну, аш-азыкъны вагонла, жюк машинала бла жюрютюп, аланы, бери, чоллакълача, чапдырыргъа юйренип, ишден, урунуудан къачханлагъа. Энди «телиле», «сылхырла», «малхунияла» ишлей эдиле.

Зекерия, бери келгенине жангыдан сокъуранып, ичинден Аскерханнга тырман этди. Кетип къалгъандан игиси жокъду, алай кетмеди, Аскерханны кёрюрге суйюп; бери да аны ючюн келгенди. Тап, былайдан окъуна кетмеди: суйсе-суймесе да, жарты-къурту эшитилген ушакъгъа къулакъ салды.

– Сен угъай, мен да алдым жюз минг доллар ёнкючге, – деди сюелгенледен бири, кенг къара кёнчегини хуржунларындан къолларын чыгъармай. Къазан кибики, уллу тегерек башы къысха къыркъылгъан жашха нёгерлери сагъайып къарадыла: «Бу жол а сыздынг, тейри», – дегенча.

– Ненча процент къошуп къайтарлыкъса? – деп сорду башхасы.

– Оллахий, жетмиш! – деди, кёзюн къакъмай, олсатда чалыннган кырдыклай, къысха, зыбыр чачлы жаш.

– Муталип, сыртлатханса кесинги. – Аны айтхан

Зекерияны танышы Исхакъды. Алай Зекерия, иги ышанлап къарап, Муталипни да эсине тюзюрдю. Ол – горкомда, ызы бла обкомда окъуна, инструктор кибик болуп ишлеучю эди. Энди уа, семирип, эт алып, танымазча тюрленгенди. Не этеме да, кимден тырман эшитеме деп, жан-жанына сагъайып жашаучю эди. Кюнде-кечеде айта, сагъына кетип, къол салдырып, Зекерияны да китапларындан бирин алгъан эди.

Кимни къайда къргенме, ким къайдан шагъырейди деп, сагъыш эте, ары-бери тепчий тургъанлай, суратчы жалбауурну хычыуун ийисин сезди. Кеси да ач болур эди, нек эсе да, татлыкъсынып, шапала таба бурулду. Бир шапа жаш адамды – отуз, отузбешжыллыкъ, къара бурма чачы башында, бърк кибик, сюелип. Ал ботасы, жингирик юсюнде – жан жаулугъу. Жалбаууру бла уллу мияла тепшекни тубюнден кенг жайылгъан бармакълары бла тутуп. Башхасы андан жашыракъды: юсюнде – таулу мор чепкени, хазырлары, кюмюш бел бауу. Аны къол аязында да рюмкалары бла – тепшек, коньяк шеша.

– Таматала, – деди акъ ал боталы шапа, буюккъгъан ауаз бла, – сууугъунчу, кърюрмю эдигиз?

Бирси, чепкенли, ышымлы шапа, жылтырауукъ узунбел рюмкалагъа коньяк къуйду. Жигерлигин бла усталыгъын къргюзтюрге итинип, шешаны аякъладан айырмай, бълмей къуя эди да, «мор суу» тепшекге тегюлюр ючюн кълмай эди. Эки шапа да, аналарыны киндиклеринден кълла болуп тюзгенча, уста да, терк да кълмылдайдыла, жалынганлары бла сюелгенлени ыразы этерге кюрешгенлерин жашырмай. Экисини да хар айтхан сълзлери, жалбауурну неда рюмканы узатхан халлары: «Биз кълбуз, сиз а – уллу адамла, байла, не этсегиз да, боюнубуз кълдан иничкеди», – дей эдиле. «Жангы таулу жашла», узатылгъан рюмканы алыргъа ашыкъмай, кълларын эринип узатадыла: «Бизни, быллай ууакъ жумушлагъа бълуп, заманыбызны сыйыргъан мискинле кимдиле?» – дегенча, шапалагъа, бюсюремей, онгсунмай къарап. Да не этериксе, байны кълю – базыкъ. Бай дебегине бла менсиниюне сакъ болургъа керекди. Аберисин сатмай бла алышмай бералмагъаныча, сълзюн, кълмылдауун, сюелген жапысын да ол, сатмай, багъасын чыгъармай берирге тийишли туйюлду. Бир шапа, гинжи кибик, ал ботагъа чулгъанып, жумуш тамамлагъан мискин, анга рюмканы, шишлик кълбынны узатып сюелгенликге, неси кълорарыкъды? Къл кълду, бай а – бай. Хар ким да, даражасын, эти-

мин билип, кесин танып жашасын. Чепкен кийип, ал бота кысып, баш кечиндиргенле не кьадар кёп болсала, ол кьадар игиди. Олду жашауну баш жоругъу, бек уллу тирмен ташы да. Жамауатны экиге бёлген. Мадарлыланы бла мадарсызланы араларына чек салгъан. Мюлк неди энди «жангы таулулагъа»? Келе эсе, кеси аллына келеди, жауун – кёлге, тенгизге жаугъанлай. Эндиги байланы кьайгъылары мюлк туюлду. Ол неди? Салам, зыгъыр, терекде чапыракъла – жамауатны асламына ал бота кысыдырыргъа, чепкенле, ышымла кийдирирге керекдиле ала. Билсинле, жерлерин тапсынла. Артда кьалгъан, заманында юзалмагъан кеси терсди. Мор чепкен бла мор ышымла кийгенни уа не хатасы барды? Алай болса, таулукъ бла эски төреле, адетле сакъланмаймыдыла? Ол халда сагъышланып сюелген базыкъбоюн, семизжелке жашла узатылгъан рюмкаланы алыргъа ашыкъмайдыла. Хар иште сабырлыкъ, чыдамлыкъ керекди. Тап, кьолларына алсала да, ичерге эринип, ауузларын кенг ачып, коньякны тамакъларына төгюп кьоя эдиле. Ол да деберликни бир шартыды, илишаны. Жалбауургъа узалып да хазна киши кюрешмеди: да не? – аллай адамлагъа жалбауур ашаб'а – кьолларына, эринлерине жау, кьурум жагъып. Адеплик бла адежликни ала кёргюзтмеселе, ким кёргюзтюрюкдю?

Зекерия, ары-бери жюрюй, дагъыда, тохташып, «жангы таулулагъа» кьарай, кёп сюелди. Алай, аны танып, бизге кьошулуп, ауузлан дерге киши кюсемеди. Кюсемедими, огъесе адеп-кылыкъмы билмей эдиле – аны суратчы ангыламады. Машина келген таууш эшитип, анга сагъайды. Жашил «мерседес» кьонакъ юйню терезе тубюнде тохтады да, сора андан Чапай тюшдю. Къара костюму бла акъ кёлеги бетини кызыллыгына артыкъ бек жарашмай. Ызы бла машинадан Аскерхан тюшдю. Аны кёргенлей, Зекерияны жюреги, алынган адамныча, кыыстау-кыыстау уруп башлады. Кьол аязлары терлеп, бетине кьан чапханын да сезди суратчы. Жыйылгъан жамауат битеу анга кьарап, аны халын билип кьойгъанча, Зекерия, неден эсе да уялып, артхаракъ кетер умут этди. Кёз туурадан кенгирекге. Кеталмады. Тобукълары кьалтырап, тамагъы кьургъакъсыды: «Кызылбет бла келирге нек кьалды? – деди ичинден. – Зекерияны машинасы уа кётюралмаймы эди аны?..»

Аскерхан – омакъ, алай адежли кийинип эди. Субай санларына ариу жарашхан жашил жыйрыгъы тиширүнуу жаш назы терекчикге ушата эди. Зекерия аны ол жыйрыгъын бек сюе эди: мен болгъан жерге аны

кийип келе тур деп, суратчы кьуруда тилеучю эди. Сора мени кёлюмю алыр ючюнмю кийген болур? Аз заманны ичинде Зекерия, эки-юч кере тюрленип, жүрек инжилиуден кьууанчха ётдю.

Кёк тышлы бийиктабан чурукълары, акъ боюну, бурма этилген бал бетли чачы – барысы да Аскерханнга жүректни учундургъан, ариулукъгъа термилтген кьууат бере эдиле.

Тиширыу, Шамгъун улундан артыкъ узакъ кетмей, жанында къысха сюелип да туралмай, «жангы таулула» бла саламлашды. Намысы, адеби бла. Билинир-билинемез баш къагъып. Аладан арлакъчыкъда Боташ улун кёрюп, аны да саламын алды, нек эсе да къызарып къалып. Нек, не болгъан болур эди, не зат эсине тюшюп, абызырап къызарды? Боташ улу энди артыкъ уллу кьуллукъда да тюйюлдю – тюшюргендиле. Алай кимден не чыгъарын къалай билсин? Къонакъ юйюню арбазында кьуллукъчула кёп эдиле. Жаланда сахарны таматасын эслемеди – экинчилери уа мындадыла.

Аскерхан кьуллукъчуланы барысын да таныйды, анга жарап, шинтигин бийигирек этерге асламыны кьолундан келликди. Ол ишге, айхай, мюлк кьоллу бай жашла да жарарыкъ эдиле. Бютюн игирек окъуна – байны ыразы этерге сюймеген ким барды! Алай тиширыу къайсы бирини кёлюн алсын? Бирине, сакъ къарап, ариу айтсанг, экинчиси хата этерге боллукъду. Барысын да алдар онг а – жокъ. Тиширыу дегенинг тюлкю эсе, эр киши къуйругъуду. Кимге къалай къарагъанынгы бла къалай солугъанынгы билип къоядыла.

Не тюрлю эсе да, Аскерхан, сайлау этип, биреуге артыкъ кёз-къулакъ болмай турургъа таукелленди. Чапайдан узакъ кетмей, бек да оздурмай, энди ол бош кьуллукъчу тюйюлдю, кьолундан келлик кишини кесинге гурушха этерге керекмейди. Кьолтукъ тубюне да кирме, юркген да этме. Былай тапчыкъ, уллу кьуллукъчулагъа ышара, адежлигин кёргюзте, сюелип турсун. Келлик, сёлеширик да аны къатына келсин – ким биледи, сахар таматаны экинчиси сёлеширге кюсесе уа. Охо да, къачып, жагъасын жыртдырлыкъ кьуллукъчу жокъду былайда: Аскерхан субайды, тапды – бирини да къарынын бурдурлукъ тюйюлдю. Сора дыркъ деп тиширыуну эсине Зекерия тюшдю, ары таба къарап, терк окъуна бурулду. Аны бери чакъырыргъа аууз ачханына сокъуранып, суратчыгъа, кесине да ачыуланды. Суратчы, бери аны ызындан келип, насыбын, кьуллугъун сыйыра тургъанча, къаны бузулду.

Зекерия уа, эс жыйып, сабырланып, Аскерханны кьатына келди. Тиширыу, танымагъанча этип, сюелгенлей турду, бир кьууллукъчудан экинчисине кьулакъ тигип, сакълыгъын кьргюзте. Суратчы, жангыдан абызырап, айтханын-кьалгъанын билмей селешди.

– Былай кеч нек кьалдынг? – Тиширыу эшитирге суймейди.

– Былай кеч нек кьалдынг дейме? – Зекерия, не да этип, Аскерханнга сьзюн эшитдирирге, эсин кесине бурургъа керек эди. Ийнанмай эди – кьууллукъчула бла «семизжелкелени», кенгбухчакъ кенчекли жашланы кьатларында тиширыу, аны бла тенглешип, сюелирге, ушакъ этерге суймейди деп.

Аскерхан, биягъы абери эшитмегенча этип, Чапай бла Боташ улуну кьатларына жууугъуракъ кьысылды, былайгъадамы келир, таланган, дегенча. Жарарыкъ туйюл эди суратчыгъа кьез-кьулакъ болургъа, ызындан «тагъылып тохтарыкъды», биргесине олтурургъа да умут этерикди.

– Бирда сьз эшитирге унамайса, не болгъанды санга? – деди ахырында суратчы.

«Мардадан оза кьереме бу уа. Кьөрмеймиди, сокъурму болгъанды?» – Аскерхан, кьууллукъчу ушакъ ньгерлерине адыргы ышарып, «не этеди бу жарлы, бу мискин, бу мен кюсеген харип, манга селеширге не иши барды, болушугъуз, кьоймайды жеримде, ызымдан тагъылып» деген оюмун ангылатыргъа кюрешди.

Зекерия тели туйюл эди, ангылап, тиширыуну жеринде кьойду. Ёпкелегенин билдирмеди. Кетип кьалыргъа керек эди. Энди мында ол кьез кьаратхан не да ол кьаратгъан адам жокъду. «Алма жерге тьшдю, кьмюлдю – чириди. Хайда, оккабар-маккабар. Сау кьорейим», – деди Зекерия ичинден. Алай кетип кьалалмады. Кетсе, Аскерханнга кьайтып келмезча, араларында жылыулукъну ахырда юзюп кетерге керек эди. Суратчыны кьезю кьыймады, умуту артха тартып, жибермеди. «Ылыкъ этген кюню болур, не да, эслемей, билмей, жанына тийген иш болурма, – жагъынлы тиширыугъа кьепмю керекди?» – деп, дагъыда кеси кесин жапсарды.

* * *

Кьонакъ юйню аш-суу жюрюютюлген отоуна Зекерия бек артда кирди. Анга кел-кьал, жууукъ бол, деп киши да айтмады. Тап, Аскерхан окъуна, Зекерия иги

танымагъан жеринде не болады деп, бурулуп да къарамады. Мында, ахчаны саламча жюрютген адамланы, кзуллукъчуланы ичлеринде керексиз адам эди ол – «магъанасыз». Не тюрлю эсе да, суратчы буюкъмады, бирсиле кирген жерге кирип барды. Эшик артында, жашил къатапа тышлы, жумушакъ тахтаны сайлап, олтурду. Алай эшикден кирген жер болгъанлыкъгъа, хар не да, хар ким да иги кёрюнеди: стол башында, ортасында олтургъанла, ким кимге кезбау къарагъаны, кзубулгъаны.

Аскерхан Чапайны къатына олтуруп эди. Чапайны онг жанында – Аныуар, сахар таматаны экинчиси, сора районну таматасы – Жамал. Анга кёре – Боташ улу, фирмала тутханла, хапчук-харекетни «чоллакълача» жюрютюп, ахча этгенле. Тиширыула уа эр кишиле бла къатыш олтурадыла.

Узун аш къанганы юсюнде тюрлю-тюрлю шешала топ окълача тизилишип – боюнсузла, узунбоюнла, алашала, быдырлыла, тёртгюлле – барысы да ачылыргъа ашыгъып. Терезеледен ычхыннган кюн таякъла, хур мияла аякълада бла табакълада жулдузла жандырып, табакълада балыкъ ырхызны эритип, къара жаугъа ушатадыла. Тууралмай, саулай биширилген тауукъла да тепшеклеге баурланып, жаулу сыртлары жылтырайдыла.

Аскерхан, эрип, жумушап, къарамын Чапайдан Аныуаргъа, дагъыда Аныуардан Чапайгъа кечюре, къайсы селешсе, анга сагъая, Боташ улуну, аны тегерегинде «жангы таулуланы» да унутмазгъа кюреше, олтурады. Этни, шишни да кюйдюрмей, жумуш тындыргъан кыйынды.

Зекерия да Мисирханны туудугъу анга эс бурурун сую эди да, ары таба къарагъанлай турду, Аскерханны къарамын излеп, аны тутаргъа итинип. Алай тиширыу, Чапай бла Аныуарны ауузларына аралып, бетинде алагъа ыразылыкъны ышарыуун ёчюлтюрге кворкзуп, сакъ олтурады. Зекерия, неден эсе да арып, къабыргъалада бийик тагылгъан суратлагъа къарап чыкъды. Тёрт къабыргъада – тёрт сурат, барысы да – Зекерия ишлегенле. Табийгъат бла тауларыбызны ариулугъун, байлыгъын кёргюзтген. Жашырын магъанасы болмагъан бири да жокъду. Алай олтургъанла аны ангыларыкъ туюлдюле. Тап, ким ишлегенди, малкварлы жашмы, огъесе оруслуму деп, эслерине келтирген да болмазла. Ол алагъа неге керекди – къайгъылары башхады. Билсе, Аскерхан биллик эди.

Суратчы, биягъы соруулу бет алып, тиширыу таба къарады. Аны къарамын туталса эди, кёзю, къашы бла: «Кёремисе мени суратларымы?» – дерик эди. Кесими сан этмегенликге, суратларымы къубултуп, къабыргъаларыгъызгъа тагъасыз деп махтанырыкъ эди. Не медет, Аскерхан аны таба къараргъа бошамай эди.

* * *

Зекерияны сагъышын Аныуарны ауазы бёлюп, сёзлерине сагъайтды. Ол орта бойлу, эки жыйырма бла беш-алты жылы толгъан чырайлы адамды. Къара шинли, къалын къара кекели бла. Тёреге бла Миллет Советге тири кёшулуп, жумуш этип туруп, энди айырылгъанды: билмей, сунмай, къуллукъ иеси болуп къалгъандан сора. Не хыйсапдан айырылгъан эди ол сахар таматаны экинчисине, ким жандыргъан эди Аныуарны тёппесинде жулдузну, жамауатны эсинде болмай тургъанлай, – аны киши да билмейди. Не зат болушду? Байлыгъымы? Огъесе бу къуллукъ излеген адамгъа къуллукъ берип, ауузун тыяйыкъ депми келди биреуленни эсине?

Бусагъатлада Аныуарны аракъы чыгъаргъан заводу бла къурулуш кооперативи барды. Алгъаракълада ол – тынгысыз, жамауат жашаугъа тири къатышхан адамгъа саналгъанды. Энди тынчды, къуллукъчуланы, къырал низамны да сёгюп, анда-мында селешип кёрюнемейди.

– Бюгюн бизни къууанчыбыз уллуду, – деп бардырады ол сёзюн. – Шамгъун улу Чапай кесини акъылына, этимине кёре, сахарыбызда къуллукъгъа салыннганды. Чапай миллетибизни бек иги жашларындан бириди. Къарап-къарагъынчы уллу, энчи мюлк къурагъанды. Билемисиз сиз, бусагъатда ол мюлк Чапайны юйюрюне ай сайын отуз беш минг доллар хайыр келтиреди. Акъылы болгъанны байлыгъы да болады. Совет власть аны, кысып, аягъын марап, хуржунуна сом тюшерге къоймай тургъанды. Ол Чапайны атасы Шамгъуннга, аны атасы Чиппогъа да къыйынлыкъ сынатыр ючюн кълмагъанды – мюлклерин сыйырып, баш кётюртмей. Алай алтынны багушха атып, андан чыгъаргъа къоймай тургъанлыкъгъа, ол алтынлыгъын тас этмейди. Чапай халкъыбызны алтын токъмагъыды. Жаша, Чапай, къарт атанг Чиппо, атанг Шамгъун ючюн да жаша, миллетибизни атын айтдырып! Мен а бюгюн, анга къууаннганымы билдире, алгъышлай, саугъагъа «БМВ» машина береме. Ол анга артыкъ тийишли саугъа тюйюлдю, алай

кьолубуздан келген олду. Машина бла бирге жюрек ыразылыгымы да береме. – Аныуар, алгыш аягы аш кьангагъа салып, Чапайны кьаты кьучакълады.

Олтургъанла, бирча ёрге туруп, кьарс урдула да, бары ичги кьуюлгъан аякъланы бир бирге тийрип, зынгырдатдыла. Сора башхала да, барып, кезиу-кезиу кьучакъладыла. Алай, жерлеринден турмай, сагышлы олтургъанла да аз тьуюлдюле. Тююн айтханда, Чапайны саулугъу ючюн алгыш аяк кётюрюрге, Аныуарны кёзбаууна да кьарс кьагъаргъа ыйлыкъгъан этедиле. Ким эди ол – Шамгъун улу? Совет власть кьубултуп, атасын, кесин да тоханагъа миндирип тургъанлыкъгъа, артык аламатмы болгъандыла? Эшек ат болмайды, кьулдан туугъан а – хан. Бютюнда Чиппону жашы. Жамауат танычу Чиппону алыкъын киши унутмагъанды. Эллилеринден сыйыргъаны бла жашагъан ёре кьуллукъчу. Энди уа жашы атасындан игирек, кёбюрек урлайды-тырнайды деп, кьарс ургъан айып тьуюлмюдю? Бююн былайда бу Чапайны кьурманлыгында олтургъанланы ичинде ёзден, чанка тукъумладан чыкыгъанла да бардыла. Аны унутмай, аны бла жашыртын ёхтемленип жашагъанла.

Бу дуня кьуллагъа, тукъумсуз-жукъсузлагъа, кётлеклеге чомарт эди, аланы ийнакълайды. Анга эрттеден тёзедиле. Тёзе келген эселе да, туура тенг болуп кьалыргъа суймей эдиле. Чапайчаланы артларын кьысдырыргъа керек эдиле. Боллукъ эди, тамам эди керилгенлери, юслерине жекиргенлери. Алай, не медет...

Олтургъанланы ичинде кеслерин чанкагъа санагъанлары бир-бирлери, башларын кётюрмей, кёз кьыйырлары бла Шамгъун улуна кьарадыла. Угъай, скоймей эдиле ала аны. Кьулдан туугъан кьулгъа кьадарны чомартлыгы ючюн. Нек келгенлерин, Чапайны нек кьубултханларын а кеслери да билмейдиле. Огъесе кьуллукъгъа илиннген адамланы барысына да текота тёремиди? Тёре эсе, кьачандан бери жалынады адам дегенинг кьуллукъ иесине, мюлкую, ырысхысы болгъанга?

Чапай, кенг бети бююн кьызылланып, кьонакъларыны башлары бла, кьайры эсе да, чырды мюйюшге кьарап олтурады. Кезиу-кезиу туруп, жойкьулланып, кёзбау сёлешгенлеге сакъ тынгылагъанын, кимлеге эсе да кёл кенгдиргенин сездирмей. Барысы да ууакъ, мадарсыз да, кьолайсыз да кёрюндюле анга, кьайда, кьалайда эсе да, гумулжуклача, аякъ тьюпде сюркеле, ары-бери жортуша, дагыда жоккулана. Шамгъун улу

насыплыды, аны масхаралаучу адамланы аякъ тюплеринде кёрюрге термиле эди да, муратына жетгенди. Туругъуз алай: Чапайны суйгенле энди бютюн бек сюерле, суймегенле уа не – ачудан кёмюрленирле.

Аскерхан да, нек эсе да, шошайыпды: аны жарстып тынгылатхан Чапайгъа берилген саугъаладыла – жауун кёлге жаугъанлай. Къурманлыкъгъа келгенле, Шамгъун улуна, суймей, онгсунмай, жашыртын къарагъанла асыры уллу саугъала тежейдиле – аны уа аллай онгу жокъду. Кёлек бла эки шеша ичги алып чыкъгъан эди ол юйюнден, кесинден тынгылы саугъа киши этмезлик сунуп. Энди уа уялыргъа тюшгенине амалсыз болуп, типискиленип олтурады, тап, эки жанында эки къуллукъчугъа эс буруп, алагъа умут этдирирча сёз табалмай бла кесин жюрюталмай.

* * *

Тюз тепсеу тартыу согъулуп, тепсерге уа киши да чыкъмай, иги кесек турду. Адамла ашагъандан, ичгенден да арыгъандыла – тепсерге, мюйюшлеге жанлап, арбазгъа жайылып, ичги, жашыртын сёзлерин айтыргъа барысы да сюедиле. Алай бир бирлерин сакълап, марап, ким алгъа чыгъады деп, тынгылауну ийип олтурадыла. Бютюнда тепсерге чыкъсала, неда, арбазгъа къутулуп, андан ары да терек тубюн, таш аумасын сайласала, ызындан къарагъан кёз ичги татыгъан сунарыкъды. Ол а кимге керекди, тап, татып, сенден кеф жокъ эсе да, билдирмей, сездирмей, тыншчыкъ тур.

Аскерхан чагъыр бла кюрешген тиширыу туююлдо, болсада, Чапай тежей эди да, андан къоркыгъандан, уялгъан да этип, иче эди. Энди уа кёзю-башы хычыуун тегерек айлана, жукъа жаякъларында къызыл ингилик кёрюнеди. Анда-санда, кишиге сездирмей, жашырын къарамы бла Зекерияны жокълай. Къарамы суратчыны къарамы бла тубешип къалса уа, тиширыу, мычымай, сокъурана эди: «Хо, санга къарагъандан башха къайгъым жокъду, ёлеме дейди».

Бу жол а, жангыдан къарамлары тубешгенде, Аскерхан албугъартмады, суратчы да, ыразы болуп, тиширыугъа ышарды, къууаннганын жашырмады. «Айып болсун манга, – деди Зекерия ичинден, – андан бери, къатына барып, сёлешмегенме, сансыз этгенча олтурама. Сылтау табып, ол эки сылхырдан айырыргъа керекме, ненча кере тиледи къарамы бла айыр мени быладан

деп». Кесин ол окумуна ийнандырып, суратчы ырахатланды. Сора тепсерге чыкыгъанлагъа эс бурду. Эр кишиле тартып эдиле да, асыры асылсыз тепсегенча кёрюндюле. Тиширыу нёгерлерин учуздандырып, силкинип, тиширыулары да силкиндирип. Зекерияны ичине кьоркьюу кирди: бирле Аскерханны тепсерге чакъырырла да, кеслерин адепсиз жюрютюрле деп. Суймей эди суратчы аны суйген тиширыуун эр киши, тепсеген сылтау бла, кьолтугъундан тутуп, кесине кысып, безирерин, силкиндирилгин. Тёзаллыкъ тьююлдю ол аллай адепсизликге. Башха тиширыула бла уа иши жокъду – суйгенлерича болсунла.

Жюреги асыры кыыстау ургъанын сезип, Зекерия сабырланыргъа кюрешди. Сабырланып, эс жыйып, Аскерханны тепсерге кеси чакъырып умут этди. Алай арсарлыгы андан кючлю эди: борбайлары тутмай, жюреги бютюн бек тыпырдады. «Унармы, унамазмы?» – деди. Угъай деп кьойса, Зекерия, уялгъаны бла да кьалмай, ачыкдан абызырап, ёмюрлеге ёпкелерге боллукъ эди. Алай, таукелленирге керек эди да, ёрге турду. Борбайларын сезмей, кючден атлай келип, Аскерханны кьатында тохтады. Солууун айландырып, кёзюне кьарады.

– Тюз тепсеуге кьалайса, чыгъармы эдик? – деди.

Аскерхан, сейирсинип, Зекерияны артыкъ бек танымагъанча этди. Эки жанында эки кьуллукъчугъа кезиу кьарап, онгсунмагъанын бла бюсюремегенин билдирди. Узунбелланы кызыны бетинде не жазылгъанын суратчы олсагъат окъуп кьоюп, сокъуранды. «Кёрмейсиз бу сейирликни! – деди кызыны бет сыфаты, кьуллукъчулагъа жалынып, Зекериягъа тырман этип кьарагъаны бла. – Кеси бла тепсемесем, бир табыракъ, онгу болгъан адам кьурупму кьалгъанды? Башынг кёбер ансы уа. Кимсе сен, манга эркин селеширча?..»

Аскерхан, нёгерлерине дагъыда кезиу кьарап, ышарды. Алай энди ол ышарыу суратчыны масхаралагъан, учуздандыргъан, мен муну танымайма деген ышарыу эди.

– Кимди бу? – деп сорду кьуллукъчуладан кьайсы эсе да, Зекерия алайдан айырылгъанлай. Аскерхан инбашларын кьакъды.

– Не билейим. Жазыучу кибик болур дейме, айтханларына кёре. Огъесе суратчымыды?..

Зекерия, кьайтып, жерине олтурургъа, тюз тепсеую тартыуу тунчугъуп, башхасы кьабынды. Суратчы англагъандан, ол танго тартыуду. Не тюрлю эсе да, тюз

тепсеуге артыкъ бек бюсюремеген адамла мынга тири болдула: экеу-экеу чыгып, аякъ ала билмегенле, тепсерге устала да, къатышып, аш къанганы аргъы, бери жанын да толтурдула. Аскерханны къолтугъундан тутуп, Чапай да чыкъды. Шамгъун улуну къатында Узунбелланы къыз бютюн гитче, назик кёрюндю. Субай, тизгинли. Бал бетли чачы уа – инбашларына тегюлюп.

Чапай тепсей билмей эди. Ол – макъамгъа сангырау адам – аякъларын эркин къымылдатыргъа базынмай, къарт мыркалай, жеринде тепчигенлей турады. Тепсей билмегенин унутуп, аягъын эркинирек алса уа, Узунбелланы къызны инчигине жетдирмей къоймай эди. Аскерхан уста эди тепсерге: къайсы миллетни тартыуу да шагъырей эди анга. Алай тепсей билмеген Чапай бла ол да хазна болалмайды: аякъларындан эсе, белин тирирек ойнатып, негерине ушаргъа кюрешеди.

Аскерхан Боташ улу бла тепсерге чыкъгъанында, Зекерияны кёрмеди. Олсагъат сангырауму болду, макъам ёчюлюп, жутулуп къалып, тиширыуну тамагъы къургъакъсыды, ким бла тепсегенин унутуп къоюп, аны белинден, билегинден тутхан эр кишини къолларыны мылы иссиликлерин сизди. Темир, таш токъмакълача ауурлукъларын. Ол ауур, исси токъмакъланы юсюнден атаргъа ашыкъды Узунбелланы къыз. Алай тепсеуню тартыуу, хужулукъ тартыуу тауусула билмей эди. Тартыуму эди ол, огъесе эски арбамы тыхырдай эди...

* * *

Машинасыны къатына жетер-жетмез, Зекерия кимни эсе да талакъ солууун эшитди, алай сан этмеди.

– Зекерия! – деп къычырды, талакъ солуу этип, къыстауланып келген.

Суратчы, тохтап, ашыкъмай, артха бурулду. Нек ашыгъа эди, ызындан чабып келген Аскерхан болгъанын ауазындан билген эди.

Узунбелланы къыз да, тохтап, Зекериягъа соруулу къарап, алгъа суратчы селеширин сакълалды. Суратчы, аны къоюп, кетип бара эди. Энди ол, этген терслиги ючюн, сокъуранып, кечгинлик тилерге керек эди. Алай Зекерия селешмеди. Бетин сууукъ къан алып, Аскерханны танымагъанча, билмегенча этип, сюеледи. Суратчыны бети, къарамы да сууукъ болгъанын тиширыу эслеп, жюреги къысылды. Эринлери къургъакъсып, бир тюрлю къарыусузлукъну сезди.

– Кетипми бараса? – деди ол ахырында, жар тубюнден селешгенча, шошайган ауаз бла.

– Хау, – деди Зекерия, Аскерханны сорууун керексизге санаганын билдире.

– Манга ёпкелеп бара болурса. – Ёню къарыгып, аны тазалаялмай, тиширыу кючден селешди. Суратчыны жууабын сагъайып сакълады. Ол жууап аны суймекликни жангы дуниясына къайтарлыкъча. Зекерия, ачууланып, неда ёпкелеп селешсе сую эди Аскерхан. Тиширыу анга тезерикди, жюрегин сансызлыкъ кыйнай эди ансы.

– Нек ёпкелейме? – деди, халын тюрлендирмей, суратчы. – Ёпкелерча адамы болган игиди, мени уа аллай адамым жокъду.

– Алгъаракълада алай айтмаученг, – деди Аскерхан, – сакълар адамы болмаган кыйынды деученг.

– Айтычем, энди айтырыкъ туююлме. Сокъурандым.

– Асыры терк сокъуранаса. Адам дегенинг сезлерин ыспассыз этерге керек туююлдо.

– Сёз неди? Айтылды – кетди. Нени да башы жюрекди. Жюрек эресе, сёзле семирп къаладыла. – Зекерия, арта бурулуп, машинасына жууукълашды. Аскерхан ызындан келди.

– Жюрегимде абери жокъду дегенлигингиди ол? – Тиширыу энди, эс жыйып, сабыр селешди. Тирман этип, суратчыны терслерча окъуна болганды, алай базырмады. Экисини араларында бююн иничкерген жибек халы кырккылып къалыр деп кюрккюду. Алгъаракълада кюрккмай эди, энди кюрккюду, Зекерия анга кеп игилик этгени, бек багъалы адамы болуучусу жангыдан эсине тюшюп. Насып дегенинг не бош затды, юю кюрурукъ! – Аскерханны жилярыгы келди. Хунагъа хаух салынган таш кибикди ол, жингирикни ауурлугъуна тезмей, къара кюлгъа тенгереп кетеди. Тенгереп сени болсун, тынч табылып, ит кючюклей, ызындан жюрюп турса, тиширыу да ол къадар аны ыспассыз этеди да, кесине ыспассызлыкъ келтиреди. Бююн Аскерхан болганча. Сунмай бла билмей турганлай, ыспассызлыкъ, жетип къалып, ачуу сынаады.

– Сен сууну аргы жагъасында, мен – берги дегенлигимди. Излегенинг ол эди да, тапдынг, зауукъ сениди.

Алай айтып селешген, баям, суратчыгъа да тынч туююл эди: ауазы мудахды, ариу мудах кёзлери да тиширыуну юсюнде мычыялмай, тийреде тереклеге бла

ташлагъа, кёкде булутлагъа кезиу илине, дагъыда чурукъ бурунларына къайта турадыла.

– Охо да, экибиз эки жагъада жашасакъ да, бир бирни кёре турурубз, – деди Аскерхан. Жиляргъа хазырлыгъын унутуп, менден узакъ кеталмазса, бюгюн ёпкелеген эсенг да, тамбла жайыгъырса деген оюмун жашырмай.

– Керти айтаса, суйгенни кёзлери жютюдюле. Тиширыу не узакъда болса да, кёрюп, къууанады. Суймеклиги жаралы эр киши уа аны бла жастыкъ, жууургъан юлешгенин окъуна кёралмайды. Хайда, сау къал, мура тынга жет. Энди мен сени излемем, сен мени табалмазса, жарсыу, бушуу деген олду. – Зекерия, алай айтып, машинасыны эшигин ачды, сора Узунбелланы къызгъа къарагъан да этмей, жолгъа чыкъды.

* * *

Тамагъына таш тыгъылып тургъанча, алай эди суратчыны халы. Бу дуняда, энди аны адамы болмагъанча, жаппа-жангызлай къалгъанча. Аскерханны юсюнден сагъыш этерге суймей, сагъышларын ёчюлтюрге да кюреше эди. Болалмай эди, не ары-бери бурса да, эсине ол келе эди. Узунбелланы къызгъа суймеклиги ишлерге, жашаргъа болушмай эди деп айталлыкъ тюйюл эди Зекерия. Кёпге тёзген суймеклик эди ол. Бюгюн а, чёп баш кибик, сынып, агъып кетди, къарап-къарагъынчы, эрттенлик аязчыкълай, – ёчюлюп, къайры эсе да сууурулуп, думп болду. Огъесе, кертда дегенлей, суймеклик кеси да аяз кибик бир затмыды, акъ булут-чукъмуду, къайдан эсе да жетип келип, ташха къон-нганлай, жюрегинге къонуп, артда уа, эригип, учуп кетген? Неда, Аллах, бергенича, артха ала да билгенинми кёргюзтеди? Аллах сынаргъа деп береди аны адамгъа. Зекерия бла Аскерхан суймекликлерин сакълаялмадыла эсе, терслик кеслериндеди: адамлыкъгъа сыйынмагъан бир хыйлалыкъ этген болурла. Жангыз Узунбелланы къыз угъай, Зекерия да. Алай Зекерия билалмай эди бу хыйлалыкъны этгенме да, адамлагъа хатам жетгенди деп.

Суратчы, жангыдан сагъышха бла ич жарсыууна хорлатып, кеси кесине тынгылады: суймеклигим, керти, учупму кетгенди, ёлюпмю къалгъанды – деп, анга жууап излей эди ол. Суймеклиги ёлмей, Аскерханнга ёпкелеп, къачыб'а бара болурму? Алай жюреги анга абери билдирмеди.

Жол жанында Эмеген ташны къатында машинасын тохтатып, Зекерия тышына чыкъды. Тёпшелери булутлагъа тирелип ёсген нарат, чынар тереклени шошлукъларын сезгенлей, олсагъат неге эсе да къууанды. Уллу чынаргъа къол аязын салып сюелди. Кёпмю-азмы турду алай – къол аязына жылыу келип, сора ол жылыу, терекни ичи бла суу баргъанча, шош шырылдады. Хычыуун эди анга тынгылап сюелген – санларынг, жюрегинг да ырахатланып, жангы кюч-къарыу алгъанча болуп. Суратчы терекге аркъасын тирегенде, шырылдагъан таууш ёчюлюп, шошлукъ къайтды. Тынгылап туруп, кесини жюрек тебиуюн эшитди. Уллудан-уллу, шартдан-шарт бола бара эди ол. Кесини бла терекни – эки эгиз къарындашны – жюрек уруулары бирге къошулгъанлай. Сора, терек да, Зекерия кеси да тепгенлерин сезип, сейирсинди. Терекни жюреги жокъ эсе, къалай тебеди – тамырларындан башлап, чукуюна дери? Огъесе суратчыны жюреги, аллай деменгили чынарны тепдирирча, къыстауму урады? Не тюрлю эсе да, терекге къысылып сюелген хычыуун эди, ырахатлы. Бусагъатда суратчы кеси да кырдык кибикди, чынарны тамырларындан айырылып, чыгып, ёсе келген терек кибик – аны башха сезими жокъ эди, бар эсе, жаланда чынар бла бирлиги бар эди. Огъесе Зекерия узакъ заманлада терекми болгъан болур? Билгичледен къайсы эсе да, – унутханды, – суратчыгъа китап ачып, къол аязына да къарап: «Сен жашаугъа тогъуз кере къайтханса, бусагъатлада тогъузунчу жашауунгда жашайса», – деген эди. Ол керти да алай эсе, сегизинчи неда биринчи жашауунда Зекерия терек болмагъанды деп, ким даулашаллыкъды? Сегиз жашау аз туююлдо: анча жашауну ичинде – ит, киштик, таш, кырдык, терек, къанатлы да бола келип, артда адамгъа айланган эсе, киши бир зат да билмейди. Жаланда кеси сезе эди, былай – тунукъ, теренден, терекге, ташха, кырдыкга тюбесе, иги ангылашынмагъан къууанчха, жюрек учунуугъа хорлатып. Алгъын таш, терек болгъан эсе да, бусагъатда Зекерия жолоучуду. Терег'а жолоучу туююлдо, ол, тамырланган жеринде ёсюп, кюннге, аламгъа тартынып, жеринден тепмей, туруп турады, от жагъасын сакълагъанлай болуп, ётген-сётгенлени ашыра. Жолоучу, келип, анга балта жетдиргинчи, бычхы тартхынчы, сюелликди. Къалай-алай эсе да, сюелген, ёсген жеринде ёллюгюн биледи ол. Кишини да алдамай. Жолоучулагъа къанатларын жая, жылыта, желден, къардан, буздан да къоруулай. Жолоучу терек тюбуне, атасыны жылы юйюнеча, базы-

нып киреди. Жылыныргъа, солургъа, иссиликден, желден къачып. Артда, ол жолоучу келеди да, терекни кесип, къайры эсе да суйрейди – ёлген жеринде топуракъгъа къошулургъа къоймайды. Адамны ёз къадары да алайды: ёлген жеринде топуракъ-опуракъ болмайды.

Ол тюрлю затла эсине келип, суратчы, керти да, терекден башхалыгъын кёрмей, биягъы машинасын къыстауландырды.

* * *

Туугъан элине кирген жолну жанында, киштик чёгюп тургъанын эслеп, улоууну жюрюшюн селейтди. Сора, тохтатып, тюшдю да, ызына къайтды. Киштик, жолну башха жанына ётерге базынмагъанча, халы алай эди. Талгъыр кёзлю сары киштикни къошун быдырлай болуп тургъан сырты сыйдамды. Зекерия сейирсинди: мындан алгъаракълада, киштиги ёлюп, аны кеси асырамаса эди, бу жол жанындагъы ол сунарыкъ эди – бир башхалыкълары жокъду, союп къаплагъанча ушайдыла, къулакъ къыйырларында къара тамгъаларына дери.

– Кишиу, харип, – деп сёлешди суратчы, нек эсе да ёз киштигине жолугъуп къалгъанына ийнанырыгъы келип. Не айланаса, не жюрюйсе адамладан узакъ жерледе, иенг къыстагъанмы этгенди, огъесе ёпкелепми къачдын?

Киштик Зекерияны кёзюне къарады, жумушакъ, таныгъан этгенча: «Сени сёзлеринги, ауазынги да ёмюрюмден бери эшитеме. Сен, мени ием, тас болуп туруп, энди къайдан чыгъып къалдын?»

Зекерия, энишге ийилип, киштикни сыртын, къулакъ артларын сылады. Сары жаныуар, ыразылыгъын билдирип, мурулдады. Суратчыны ауазын эшитгенде уа, ол, шош-шош макъырып, ауаз берди. Зекерия, жангыдан сейирсинип, ёз киштигин эсине тюшюрдю: тап, макъыргъанларында окъуна экисини арасында башхалыкъ сезилмейди. Къоюнуна алгъанда да, киштик тартынмады, былайда чёгюп, Зекерияны сакълап тургъанча, мурулдай, тынгылады.

– Адамлагъа юйренмеген киштик’ а туюйлсе, – деди суратчы, – элден узакъда ажашып нек жюрюйсе ансы? Огъесе мангамы жууушаса алай? Ким биледи дунияны къужурлугъун, мени иенг суна окъуна болурса, неда

мен алгъын киштик болур эдим. Алай туйюл эсе, ити, киштиги да мени танып, жууушуп нек къалады?

Ол оюмлары бла Зекерия, машинасына минип, киштикни да жанында чёкдюрдю. Машина кызыгуланганда да, жаныуар, тепчип, тынгысызлыгъын кёргюзт-меди. Ёмюрю суратчы бла машинада озгъанча, ырахат чёгюп, жолгъа бла Зекериягъа кезиу къарагъанлай турду. «Госта адамчыкъ кибик», – деди суратчы да, нек эсе да, сары жаныуаргъа къарап.

– Жаратамыса, шуёхум, улоууму, терк баргъан хычыуунмуду?

«Госта адамчыкъ», сёлешип, Зекериягъа ыразылыгъын билдирирге адыргы этди, алай тили айланмады. Сары жаныуарны къарамында тазалыкъ бла ийнаныулукъ жазылып эдиле. Киштик иесин, жашау жёнгер тапханына да ишекли туйюл эди. Ненча айланы, жылланы ичинде излеп, термилип, аякъ тюпде тюртюле айланганма дей эди аны эсли къарамы. Зекерия да киштик айтырыкъланы барысын да ангылап, ышармыш этди.

– Къоркъма сен, – деди сора, – мени юйюмде сени ашар ашынг, жатар, жукълар къургъакъ, жылы жеринг хазырдыла, ала сени кёпден бери сакълайдыла.

Сары киштик табанын жаларгъа киришген эди да, аны кёюп, сагъайды: суратчыны ауазы жумушакъ эди, хычыуун. Къачан эсе да, бу жерде деп билалмады, аллай ауаз эшитген эди ол, огъесе алданганмы этеди, ётюрюкмюдю ол?

* * *

Къыркъарны ташыуул кюнлери алыкъа жетмегендиле, болсада элни тёбен жанында ариу кенг ёзен антаула, гебенле бла жасалыпды. Адамла быйыл биченге эртте чыкъгъандыла. – Бусагъатда да жангы алысын асыры кыыстау аякъланып, гебенлени тегерек къучакълап, юслерине, жашил ёртенлей, ёрлеп келеди.

Зекерия, шош атлай, кыйып гебенни къатында тохтады, къол аязы бла узалды да, олсагъат аны жылылыгъын, зыбырлыгъын да сизди. Бурунуна къуругъан дугъума, жыгыра ийис урду. Гебенни чукуюнда къуш тукле агъарадыла, баям, кёп болмай илячин кёгюрчюн жыртханды.

Тау тёппесине кыысыла баргъан кюнню хауасы алыкъа селеймегенди: антаула, гебенлени араларында ташла да, ёгюз сыртларыча, жылыдыла.

Ингир аллы кюн, къая бетлени жангыртып, жылтыра-

тып, сары жаугъа ушатханды. Зекерия, шошлукъну элгендирирге къоркъгъанча, сакъ-сакъ атлай, гебенден гебенге ёте, бираз жюрюю. Тийре ырахатды, аны жюрегинде уа тынчлыкъ жокъду. Нек эсе да. Аскерханмыды аны сылтауу, огъесе тийрени ариулугъу бла ырахат шошлугъуму? Зекерия, жюреги бир тюрлю къозгъалып, мудах болуп, сагъышланды. «Заман къанатлы кибики, – деди суратчы ичинден, – терилтип, ызындан чапдырып баргъан. Къайры элтир, къалайда тохтатыр жюйрюк инсанны ол? Гебенле, антаула, ташла, арлакъда къызаргъан тюртю, тукъузгю терекле – барысы да жюз жылланы мындан алда шошайып, сюелгенлерича, сюеледиле. Энтта сюелирле, тизилишип, бир бири артларына бугъушуп. Элни уллайгъан адамлары уа, кёкде булутлача, жутулуп, тас болуп барадыла. Жашыракъ къауумлары да кёкден эсе, жерге кёп къарайдыла, беллерине сыйдам таякъларын кенделен салып. Зекерия туугъан элине келсе, аны орамларында таныш адамларын кёрмейди, танымагъанлары уа – кёпден-кёп. Сейирди ол – бу ёзенде, жаланаякъ этип, кырдык малтап, чабып айланган жашчыкъла бла къызчыкъла къарапкъарагъынчы узайып кетдиле. Зекерия да кетер, ёзенни ташлары къалырла, жыл сайын гебенле аны узунуна, кенгине да сырыла. Алысын, жашил ёртенлей, жангыдан чыгъар. Терекле да жашил жыйрыкъларын сары алтыннга алышырла, къызылланган чапыракъларын кюн таякъла къаматып. Суратчы кетер, терек, жаныуар болуп, жангыдан къайтырча, неда къайтмазча. Бу ёзенде уа бир зат да тюрленмез, Зекерия энди былайлада нек керюнемей къалды деп, ташы, кырдыгы жарсый, шыбырдамазла.

Суратчы, табыракъ кёрген ташыны юсюне бичен атып, олтурду. Тау артына къысылгъан кюн кёзлерин къаматып, ёзен этегинде обагъа къарады. Оба туюл эсе да, Зекерия аны хар заманда обагъа ушата эди. Алаша гёгенден уллу болмагъан. Кёпмю, азмы озду заман – гебенле бла къадау ташлада кюн таякъла ёчюлдюле да, тюртю, тукъузгю терекле мутхузландыда. Оба да къонгурланып къалгъанча кёрюндю. Сора бираздан ол, къымылдап, эсленир-эсленмез эки жанына кезиу сынчылай, алгъа атлады. Огъесе сынчылап атлагъан ол туюлмю эди: жашчыкъ, къызчыкъ эсе да, аны ауанасында чёгюп туруп, эндими сокъуранды къалкъып къалгъанына.

Зекерия, сагъайып, иги къарады да, аны таба келген жашчыкъ болгъанын ангылады. Сюрюучюкмюдю бу? Къайдадыла муну къойлары, эчкилери?

Жашчыкъны бети, акъ къагъытлай, жукъады, кёз тюплери билинир-билинемез кёгерип. Къара бурма чачы, къырккылыр заманы жетгенден болур, сюрюучюкюкню башын асыры уллу кёргюзтеди.

– Нек чакъырдынг мени? – деди жашчыкъ, суратчыны аллында тохтап.

Суратчы, сейирсиннгенин жашырмай, жашчыкъгъа алай къарады.

– Чакъырмагъанма, – деди Зекерия, – мен кишини да чакъырмагъанма.

– Чакъыргъанса, тынч жукълап тургъан жеримде ауазынгы эшитип келгенме.

– Сейир затланы уа сен айтаса, – деди суратчы. Сора бироз тынгылады.

– Охо, къойдукъ аны. Сени атынг неди? – Зекерия, жашчыкъны седиреген жингириклерине бла тобукъларына кёзюн жетдирип, дагъыда эслемегенча этип, терсине къарады.

– Атымы айтхан эдим да, – деди сюрюучюге ушагъан гитче адамчыкъ.

– Къачан? – деп сейирсинди суратчы.

– Бюкюн, сен ары, ёрге озун бара туруп.

– Сора унутуп къойгъан болурма мен хомух.

– Мени атым Зекерияды, – деди жашчыкъ, неге эсе да кёл кенгдирип, ариу талгъыр кёзлерин да жумаракъ этип.

Суратчы, эринлерин оймакъландырып, шош сызгъырды.

– Бютюнда сейир хапарны уа энди айтаса, шуёхум. Да мени атым да Зекерияды.

– Билеме, – деди сазбет жашчыкъ, бир буту бла экинчисини жалан жерин жабаргъа кюрешип.

– Къайдан билесе да? – Суратчы, турургъа бла къалыргъа арсар бола, бир тюрлю къымылдап, инбашларын да силкип, къолун гитче адамчыкъ таба узатды, жууугъуракъ кел дегенни билдирип. Кичи Зекерия жеринден тепмеди, эсленир-эсленмез ышарды. Ол ышарыуну, жашчыкъны сюелген, анга къарагъан жапысын да суратчы кесин хыликкя этгенча ангылады.

– Бек сейирди сен аны юсюнден абери соргъанынг, – деди кичи Зекерия. – Алайсыз сиз, ашны, кийимни эркинирек тапханлай, нени да унутуп къоясыз.

– Мен бир зат да унутмагъанма, – деди суратчы, жашчыкъны къатына барып, башын сылар умут этип. Жашчыкъ унамады – башын бир жанына силдеп, артха тепчиди.

– Жюрек кыйынынг болса, эсинге тюшюресе, кыуанч кюнлерингде уа санга жыртыккёлек неге кереди? Хар ким да алайды, сен башха туюлсе.

– Не эсе да манга кёлкълалдынг болгъанча сёлешесе. Жюрегинги не бла, къачан, къалайда кыйнагъанма? – Суратчы, мудахланып, гитче адамчыкыгъа, ызы бла гебенле бла сырылып, ингирик жабыугъа бёлене баргъан ёзеннге сагъайды. Киштик да эсине тюшдю: ол аш ашмай не замандан бери тура болур?

– Мен ёпкелемейме санга, – деди жашчыкъ, алгъындан да бек мудах болуп.

– Да сора дау айтханча нек сёлешдинг?

– Экибизни арабыз узакъ болгъанды. Сен мени энди таныргъа суймейсе, танийма дерге адамладан да уяла болурса.

– Нечик? – деди суратчы, кичи Зекерияны тырманы керексизге айтылмагъанын ангылап.

– Сен энди омакъ киши болгъанса, атынгы кыубултхан жамауатдан къачып, узакъда жашайса. Мен а, жыртыккёнчек жашчыкълый къалып, мында, ёзенде жаланаякъ чабып айланама, – деди сюрюучюк, гён чарыкъларындан къарагъан аякъ бармакъларын кырдыкда букъдуругъа кюреше.

– Аманмыды сени танышынг аллай адам болгъаны, мен да, сенича, былайда къалып къалсаммы иги эди? – Зекерия ол тюрлю сёлени айтханлыкыгъа, жюреги неге эсе да кыйналып эди. Нек, не затха кыйналып, инжиледи жюреги? Аны кеси да билалмай эди.

Жашчыкъ да, тынгылауну ийгенлей, инбашын къагыш, манга аны хайыры, хатасы да жокъду дегенча этди. Болсада, тынгылап къоялмады:

– Уллу да гитчеден болады, алай сен энди мени гён чарыкъларымдан уяласа.

– Уялмайма, ёпкелеме манга – уялмайма мен гён чарыкъладан, тобукълары седиреген къара маймёз кёнчекден да, – деди Зекерия, тамагы кыургъакъсып.

Сюрюучюге ушагъан жашчыкъ иги кесекни тынгылап турду, Зекериягъа ийнаныргъа бла къалыргъа билмей. Айтыры, дауу уа кёп эди. Инбашлары, аркъасы, атлагъан халы бла да суратчыгъа ёпкелегенин сездирип. Сёлешип, къайтарыргъа, ол угъай, чабып тохтатыргъа окъуна термилди. Уллу Зекерияны да кичи Зекериягъа айтыры кёп эди. Кюнде, кечеде, сабийлингинги ёзенин кёрюп, аны сакълап тургъанынг ючюн сау бол дерик эди. Юлөкы, тукъузгю терекчиклени, чаллыкъланы, гебенлени да кёрюп, аладан къачмай,

ажашмай жашагъанынг ючюн сау бол дерик эди. Алай жеринден тепмеди: жашчыкъ, ингирик къарангыда эрип, тас болуп кетгинчи, ызындан къарагъанлай турду.

* * *

Ала бийикде учуп бара эдиле. Асыры жокку болмай, жайылып да кетмей. Акъ, жугъур, кюмюш къанатлы кёгюрчюнле. Юй башлагъа, дууаллагъа, таш хуналагъа минип, ызларындан къарагъанлагъа уа ала барысы да акъла, кюмюш къанатлыла кёрюнедиле.

Къыйырсыз, чексиз аулакъда кенгиге жайылгъан къазакъ элни тийресинде анча кёгюрчюн жыйылып, гюрен учуп киши билмей эди. Къайдан эсе да ажашып келип, энди ызларына къайталмай турадыла дей эдиле элде жашагъанла. Андан ары таурух этерге суймей, тынгылауну ийип. Нек эсе да кёгюрчюнлени юсюнден хапар айтыргъа кёпле ырыслагъан эте эдиле. Тап, абери эслегенле, былайды деп, гурушха болгъанла окъуна, билгенлерин тышына чыгъармай, ичлеринде тута эдиле. Жаланда къарт къазакълыладан бири жыйылгъан жерде ич сёзюн тыялмагъан эди.

– Ала кёгюрчюнле туйюлдюле, кёчюп келип, ачдан, сууукъдан ёлген балкъарлар болса керек, – деп ийген эди.

Ныгъышдагъыла къартха, акъылындан шашхан адамгъача, сейирсинип къарадыла.

– Сёзюнгю ангылатып селешсенг а, – дедиле анданмындан.

Алай къарт, ич сёзюн тыялмай, айтып ийгенине сокъуранып, баштёбен болду.

Ол элни къыйырында къабырла тийресинде жашай эди. Алаша, топуракъ юйчюкде, кесича къарт бийчеси бла. Сабийи-сюбюю жокъ эди. Кёчгюнчюлени, ёгюз арбала бла келтирип, элге къуйгъанларында, аны эки отоулу мекямчыгъын да унутуп къоймагъан эдиле.

Хасенни, къарт къазакълыны, къонагъы жангыз тиширыу болду. Жаш адамчыкъ, жыйырма бла ючтёрт жылгъа жууукълашхан. Узун къара эшмелери бла, къара къашлы. Къыз къызгъа ушай эди ансы, киши юйюне чыгъып, сабийге ёшюн салгъаннга ушай эди. Тиширыуну саулугъу болмагъанын, не эсе да бир тюрюу ауруу, санларын кемирип, жүрегин таралтып тургъанын Хасен ангылап, мадар этерге да кюрещди. Алай аны ауруууна мадар табылырча туйюл эди, адам-

лагъа айтып, жүрегин сынтылландырырча да туююл. Къумгъанны кётюрюрча къарыуу къалмай, башын кётюрмей, жиягъанлай, сытылгъанлай оздура эди кюн. Артда, кеч, бир талай заман озуп, тешек хорлагъандан сора айтхан эди тиширыу «Капказда» ючайлыкъ балачыгъын къоюп кетгенин, сабийине – артха къайтыр умутда эшелондан эки кере къачаргъа кюрешгенин да. Къыркъарда ёлген эди жаш таулу тиширыу, къагъанатгъыны бешиги эшик артында, мюйюште тебиретиле тургъанча, кёзлерин алайдан алмай, бурмай.

* * *

Бёрю жыйын улугъанча, къар боранны сарнагъанына тынгылап, къарт къазакълы, печьни жылыууна къысылды, неден эсе да къоркъуругъу да келип. «Неден къоркъа болурма, жүрегим былай нек тынгысызды?» – деп сагъышланып, бийчесине ачыуланды: элни башха этегинде жашагъан эгечине кетген эди да, къайтмагъанды ол.

Хасен кеси кесине сейир этди: жашагъан ёмюрюнде аберицен къоркъа билмеген уучу бюгюн, жүреги чыгъаргъа жетип, неге эсе да къулакъ тигип, сагъайып олтурады. Неге учунуп тынгысызды аны жүреги? Бийчеси боранда келеме деп, ажашыр депми къоркъады? Огъесе жесир тиширыуну ёлюгюмю элгендиргенлей турады аны?

Хасен ёлюкню кеси жуугъан эди. Ачлыкъ, сууукъ-лукъ жунчутмагъан кёчгюн «балкъарла» да, келип, асыраргъа болушхандыла. Кёпню кёрюп, кёплени салгъанды жерге къарт уучу, алай «балкъар айэлни» ёлюгю кёзюнден кетмей эди, «Капказда» къалып къалгъан баласына термилип, кёзлери къысылыргъа унамагъан ёлюк...

Ол затланы эсине тюшюре, Хасен, туруп, тыш отоуда фатеген чыракъ жандырды. Къайтып келип, жерине чёгер-чёкмез, терезе къагъылгъанча, бир таууш эшитип, къол сыртларын аязчыкъ сылагъанча болду. Къарт чыракъны къызыл тили, элгенип, аз-маз силкиннгенине да эс бурду, терезеге уа къараманды – къоркъду. Алай дагъыда терезе бюгюн къыстау тырналгъанча, аны юйюнде ким эсе да жабыу къакъгъанча таууш эшитди. «Кемпир ишми келип къалгъанды бу ахырзаманда?» – Хасен, терезе таба бурулуп олтурду да, аны мияласына «жабагъыча» бир зат жабышып, тыпырдай да, дагъыда къайтып жабыша тургъанын кёрдю. «Къанатлыды, –

деди уучу ичинден, – сууукъдан онгсуз болуп, чыракъ жарыкъгъа келгенди». Аллахдан къоркъа билген къарт, ырысын хорлап, бёрю тонун да къаплап, тышына чыгъаргъа таукелленди – жарлы къанатлы миялагъа къар къатыш жабышып, бузлап къалыргъа боллукъду. Алай сууукъгъа чыгып къыйналыргъа тюшмеди: уучу эшикни ачар-ачмаз, къанатлы, ёшюн уруш этгенча, мекямгъа учуп кирди. Тыш отоуда бир кесек ажашып, ичине кирди. Мюйшден мюйюшге алданып, къанат жели бла чыракъны ёчюлтдю. Къарт, босагъа юсюнде сюелип, эс жыйды. Ашыгъыргъа неда хыны къымылдаргъа керек туюл эди. Къанатлы тынчайды дегенден сора, сирнек тартып, отоуну жарытды. «Кёгюрчюнчюк кёреме, байкыш», – деп жазыкъсынды уучу, печьни топуракъ тырхыгында шошайгъан къанатлыгъа къарап.

Хасен кеси да, шошайып, солууун окъуна тыйып, терезе аллында ючаякъ алаша шинтикге чёкдю, къанатлыдан къарамын бурмай. Кёгюрчюн олсагъат уучуну инбашына къонду да, къарт бютюн бек шошайды, билегин къымылдатыргъа базынмай.

Кёгюрчюн чыммакъ-акъды, жангы къар кибик. Боюн тюбюнде, дёрденинде бла къанат сыртларында къара сепкиллери бла. Кёз тегереклери да къара жюзюкле болуп.

Къара сепкилли боюнун ары да, бери да созуп, кёгюрчюн, отоуну тёрт мюйюшюне кезиу къарай, абери излегенча этди. Чыракъгъа айланган къара жюзюк ичинде кёзю мурукку бюртюклей болуп, къызарып. Уучу жеринден тепмеди, билегин да уютханлай, кёгюрчюн не этерин сынчылап, сакълап турду. Къанатлы бу мекямда эрттеден жашагъанча, уучуну да таныгъанча, кесин алай жюрюте эди, Хасенни онг инбашындан солуна ётюп, тобугъуна чёгюп, аны кёзюне къарай.

– Не излейсе, немене керек, айналайын? – деп сёлешди уучу, адамгъа сёлешгенча.

Кёгюрчюн, боюнун биягъы алгъаракъ созуп, уучуну кёзюне жангыдан сагъайды. Ол халда иги кесек мычып, сора отоуну мюйюшюнде алаша агъач ундурукъну къулагъына чёгюп, андан башхасына ётюп, тынчайды. Хасенни, жюреги нек эсе да къыстауланып, къол аязлары къыздыла: ол ундурукъ «балкъар айэлни» ундуругъу эди, ауругъанында, ол анда кёп жатып, алай ёлген эди.

Акъылына келгенден нек эсе да элгенип, аны кеси кесинден окъуна жашырып, андан азатланыргъа кюрешип, къарт иги кесек тынгылады. Кетмей эди ол акъы-

лына келген, келген угъай, эсин бютюн бийледи да, терлеп, чач тюклери, бёркюн кётюрюрча, къозгъалдыла. Былайды деп айталмай, ийнаныргъа, къалыргъа да билмей, уучу ёрге къопду. Кёгюрчюн таба атлап, къол аязын созду: «Айналайын, келип къалдыңмы? – деп сабыр сёлешди. – Къоркъма, биз болгъанлай, сен да болурса», – деди дагъыда.

* * *

Хасен жашагъан жерлеге жаз башы не заманда да кеч келе эди. Къар эрип кетсе да, сууукъ сынаргъа унамай, къыйнап. Озуп баргъан жыл а нек эсе да, адамла да алай айтадыла, огъурлу жылды: жаз эртте келгенди, анда-мында юй артлагъа, мюйюшлеге бла тыгъырыкълагъа жыйылгъан куртла эрип бошамай, деменгили жабагъылача, жерге жабышып тура эселе да, хауа жылыннганды. Хасенни гытысына жылы хауа кирип, мылы, мугут ийисни къыстагъанды, отоу къабыргъаланы къургъакъсытханды. Эшик ачылып, этилгени сайын а отоуда жылы хауа толкъунланып, жангырып, гяхиник ийис келтирип, кёгюрчюнню тышына термилтеди.

Кёгюрчюн энди юйреннген ундурукъ къулагъындан эсе, терезе ауузунда кёп турады. Чыгъып, учуп кетери келип – базыналмай. Алай жаз башы аны да тынчлыгъын алгъанды – кюнлени биринде, къарт уучу, эшикни ачып, тышына чыкъгъанлай, ол да чыкъды.

Терезеден къарагъанча болмай, тийре сейирлик ариу эди: топуракъ юйлеге бла дууаллагъа кюн хычыуун жайылып, орам жанлада кырдык кёгерип. Каполлана башлагъан талгъа къонуп, кёгюрчюн бираз турду. Сора, къанат тюплери жылынып, къарыу киргенин сезгенлей, сёдегей учду да, ёрге айланды. Ол халда баргъанлай турду, кюнню кёзю таба, анга жетип, анга къошулуп къаллыкъча. Къыш узуну къанат керип учалмай, кысылып жашагъан кёгюрчюн кёкден тансыгъын алыргъа, булутла бла саламлашып, тарыгъыуун айтыргъа ашыкъгъанча, алай бара эди. Къайры, нек, нени билирге бла кёрюрге термиледи ол? Сынагъан зауукълугъуна, бийикликке териле болур.

Ахырында, булутла тенглигине жетгенде, кёгюрчюн кёкню чексизлигинден титиреп, къанатлары талгъанларын сезди. Къанатларын аз-маз жумуп, энишге, ауурлугъу бла айланды. Алай жер аны, кесине тартып, кызыулулугъун терк селейталмады – жел, андан кючлю

болуп, бир жанына сюрюшдюрдю да, кёгюрчюн къыйыры, чеги кёрюнмеген кём-кёк аулакъны башы бла учду. Бийикден энишге къарап, ол нени да эслей эди: гитче зугул элни, сирнек топлача, жоккуланган топуракъ юйчюклени. Кёгюрчюн къарт уучуну межамын да изледи – бу олду деп таныялмады. Элчикни эки жанында эки кёл да кёрдю, уллулукълары бирча болгъан. Кёллени аргъы жагъаларында, узакъда оюлгъан эски ауулланы эслей эди. Элле къатыш къабыр төбелени да. Юй орунла бла багуш төбеледен эсе, къабыр төбеле, кешенеле кёп эдиле. Ол къабырланы кёгюрчюн бир заманда да кёрмегенди. Къарт уучу жашагъан жерде къабырланы танийды. Къыш тюшюп, къар боранла келгинчи, аланы ичлеринде кечинирге кюрешип окъуна тургъанды Сепкилбаш, терекледен межгит чардагъына кёче, къонуш эте. Къайдан келип, къабыргъалада жашап башлагъанын билмей эди кёгюрчюн. Узакъладан, огъесе жууукъ элледенми ажашып келгенди ол бери? Сепкилбашны андан хапары азды. Не тюрлю эсе да, кёгюрчюн бусагъатда, бийикден энишге къарап, таныш, шагъырей жерле, эл излей эди. Алай жокъду ол таныгъан жер. Мында кенг аулакъланы, кёллени, оюлгъан элени, топуракъ кешенелени да танымайды кёгюрчюн. Къалай да болсун, ол бери къайдан эсе да, узакъдан ажашып келгенди. Кесини дунясын, гъаршын къоюп. Мында Сепкилбаш кёрген гъаршны белгилери, чеклери да жокъдула, къайры болса, ары кетип, жайылып. Аны узакъда къалгъан дунясы, гъаршы да быллай туйюлду – отоу кибик эди, уллу, кенг, жарыкъ, огъурсуз желлени тыйгъан тау төппелери бла чучхурлары, ашыгъып саркыгъан череклери бла. Сепкилбаш, арбазгъа чыгъып къараса, гъаршын туташ кёрюп къоя эди, ол гъаршны тизгинин жыйдырып, башха гъаршлагъа да туура этип тургъан акъ төппеле эдиле. Кёгюрчюн ол төппелени излерге керек эди.

* * *

Хасен, танг аласында уянып, экинчи да къалкъыр умут этип жатады. Алай кёзюне жукъу кирмейди, жюрек къыйынындан да азатланалмайды. Сепкилбашны, уруп берип, къайры эсе да кетип къалгъанына ырыслап, ёпкелеген да этди. Ёпкелегенин, кёлкълалды этгенин ангылагъандан сора уа, сейирсинип: «Къанатлыгъа ёпкелерге жараймыды да?» – деди. Кеси кесине тынгылап, иги кесек турду. Танг аласыны сары шошлугъундан

сора абери эшитмеди. Да кёгюрчюнмю эди ол, деп сагъышланды дагъыда. Къанатлы кесин алай жюрютюр амалы жокъ эди: юйюнде кёп ауруп ёлген «балкъар айёл» эди ол. Андан акъыллы, сабыр, адежли эди ол. Уучу аны ёз баласынча сую эди, кёлюне тиерме деп, къоркъуп, жалынып жашагъанды. Кемпириден жашыртын аны бла ушакъ этип, ич жарсыуун анга айтып, энди уа кетди да къалды. Юч кюн озгъанды Сепкилбаш Хасенни кёзюне урунмагъанлы. «Нек, ёпкелеп, ёнгеледи юйюмден? От жагъамдан кетди балкъар айёли, – деп кючсюндю уучу. – Капказынамы кетип къалды, кетди эсе, баласын тапдымы?»

Неден да бек аны дурусун билирге термиле эди уучу. Алай энди анга хапар ким билдирсин? Къарт, олтуруп, гитче къыйсыкъ терезечикге кёп къарады. Кёгюрчюн, къайтып келип, миялагъа жабышырыкъча.

Хасен, кийинип, таягъына таянып, арбазгъа чыкъды. Жарсыу, ырыс борбайларын къыйып эдиле да, жумушха узалалмай, юй тырхыкга чёкдю. Чёкдю да, олсагъат, кёгюрчюн мурулдагъан таууш эшитип, шум-шумалакъ болду, тынгылады. «Олду, кеси окъунады», – деп къууанды къарт. Къууаннгандан да озуп, Сепкилбашны къайтып келгенине жангы магъана берип, ол аны энди биргесине жаннетге алып кетерикча, Аллахха, файгъамбаргъа да шукур этди.

Кёгюрчюн чорбатны агъачына къонуп тура эди да, Хасенге сагъайды. Эки нёгери да сагъайдыла – элгенип, учуп кетмедиле. Сепкилбашча, ариу акъ кёгюрчюнле. Уучуну, сейирсинип, къоркъуругъу келди. Ийман-исламны эсгерди. Нек, неге сейирсинип, акъылына не келтирди – аны кесинден окъуна жашырды. Мыйысыны, жүрегини теренинде чирчикленнген акъылыны юсюнден сагъышланып, къууаныргъа бла жарсыргъа билмеди. Сепкилбаш да, къарт уучу таба иги кесек заманны сагъайып, инбашына къонду. Инбашындан къол сыртына ётюп, дагъыда чорбат агъачха къайтды. Сора, нёгерлерин да алып, къабырла таба учуп кетди. «Межгитни чардагъында уя ишлерик болурла», – деп келди нек эсе да къартны кёлюне.

* * *

Сепкилбаш, къабырладан Хасенни юй чардагъына учуп, дагъыда артха, къабырлагъа къайтып, кёп кечинмеди. Эки жёнгерин да ызындан терилтип, алыкъын къайры, къайсы журтлагъа, жерлеге барып къайтырын

да билмей, учду. Тюзюнлей учуп барып турду да, сора сокъуранды: булутла тубюнде кегерип, кюйюзлей болуп, жайылгъан аулакъны танып, аны жангыртыргъа суймеди, керексиз иш эди. Аулакъны башы бла ненча кере учхан эсе да, ол кегюрчюн кермегенди, тапмагъанды, аныча, туугъан жерлеринден ажашып, туугъан ташларына, жерлерине термилип, мугурайып, кыысылып, барып жерлерин да билалмай, тыкъсыгъан кегюрчюнлени. Аллайланы Сепкилбаш олсагъат танырыкъ эди, къалай таныгъанын бу аулакъ аны жери, гъаршы болмагъанын не хыйсапдан билип жарсыгъанын кеси да ангыламайды. Эки негерин а ол тузлу келню жагъасында эски къабырлада эслеген эди. Эслер-эслемез олсагъат аны гъаршындан болгъанларын сезип кюйгъан эди. Не сейир эсе да, ала да, сезип, мычымай учушуп жетип, бир бирлерин тансыкъладыла. Бар эдиле, узакълагъа, юч-тёрткюнлюк жолгъа созулгъан бу ариу аулакъда кегюрчюнле, ажашып, гъаршларын табалмай, мюйюшлеге кыысылып жашагъанла. Учаргъа, бийиклеге чыгып, аулакъны ариулугъуна къараргъа да ёч туююл эдиле ала. Неге керекди, къанат керип, жарау этип турургъа? Барып жерлерине жолла кесилгендиле, туугъан жерлеринден алып келип, бери төкген эселе, не этерикдиле къанатланы, керексиз термилип жашагъандан эсе, ёлюп къалгъан игиди. Бир кере ёлгендиле, кыырылгъандыла, къабырсыз къалгъанлагъа тенг болуп, энтта да ёлюрле, экинчи кере да... Сепкилбаш аллайланы алыкъын кермегенди – билген этеди кегюрчюнле, неден да туююлюп, бир бирлерин табалмай кечингенлерин. Туугъан жерлеринден ажашып, къабырланы, эски оюлгъан эллени, юй чардакъланы гъаршлары сунуп кечинген кегюрчюнле, бир бирлерин табып, бирге жыйылсала, Аллах да, табийгъат да берген тириликлери бла эслиликлери жангырлыкъды деп ийнана эди Сепкилбаш. Туугъан жерлерине термиле ёлюп кетген таулулагъа Аллахутала кегюрчюн къанатланы бошуна берген болмаз. Кегюрчюнню сыфатын, эслилигин да. Жашагъан жерине, туугъан гъаршына, уя тиргизип, бала чыгъаргъан журтуна къайтыргъа кегюрчюнча уста кеп къанатлы да болмаз. Аны биледи Сепкилбаш, кекге тирелип тургъан эки төппели таугъа къалай учуп барырын да биледи. Ол тау кегюрчюнлени ажашдырлыкъ туююлдо, бирге жыйылып учалсала.

Сепкилбашны акъылына ол оюм бла эслилик эрттеден келгенди, нени да ангылап къояргъа, тири къанатла бла жютю кезле Аллахдан буюрулуп. Анда, узакъ

гъаршында атылып к'алгъан ючайлыкъ к'ызчыгъына бек ашыгъа эди. Кетип к'алса, к'еп термилмей, жетерин ангылап. Сауун-шауун билирге. Алай, Сепкилбаш, кесича, к'абырсыз, уясыз да к'алгъан н'егерлерин к'оюп, кеталлыкъ т'уйюлдю. Ючкюнлюк жолланы учуп айланып, аланы барысын да табаргъа, барысын да жыйышдырып, туугъан г'аршына учаргъа сюе эди.

Ол оюму бла Сепкилбаш биягъы тузлу к'ел таба бурду да, аны башы бла учду. К'елде кемеле, к'айык'ъла жюзмей, баппушла, к'азла бла к'анк'азла жюзе эдиле. Сууну бетинде бийикден к'араг'аннга к'ара, акъ чапырак'ъла, к'алк'ый, шош жюзе тург'анча к'ерюнюп. К'анатлыла тынч, к'айг'ысыз к'ерюндюле да, Сепкилбаш да бир кесек ырахатланды: к'анк'азла бла к'азла жылы жерлеге учуп кетер к'айг'ыда т'уйюлдюле, сора, ашык'май, н'егерлерин, туугъан жерлерине термилгенлени излер, жыйышдырыр заман бар эди. К'анк'азладан артха к'алмай, учаргъа керекдиле – бу аулак'ны, бу г'аршны к'юзю, к'ышы да к'юйсюздюле.

Сепкилбаш, эки н'егерин да ызындан тизип, алашаны учду. Чилеаяк'ълагъа к'ошулуп, ала бла к'атыш ок'уна болуп, алашаны барып турдула. К'азланы к'ызг'ыл жухларында чабак'чык'ъла, тыпырдап, к'юмюшча жылтыраг'анларын эслей.

К'елню арг'ы жаг'асына жетгенден сора да, иги кесекни учдула. – Не биринчи, не экинчи – к'ерген, эртте оулг'ан аууллада тохтамадыла. Сепкилбаш бери келип-кетип тург'анды – жокъ эдиле мында ол излеген к'егюрчюнле. Болсада, ышанмай, эки ауулну да башлары бла учуп, солдан онг'нга, узунуна, кенгине да барып, к'арылг'ачладан сора к'анатлы к'ермей, озуп кетдиле. К'айры учарларын шарт билмей. Алай бийикден к'араг'аннга узак'даг'ы да жууук'дача эслене эди да, Сепкилбаш, аны эки ж'енгери да чарс к'атыш тереклени к'ерюп, к'ууандыла, к'анатларына ала ангыламаг'ан бир жангы к'юч кирип, к'ыстауландыла.

Узак'дан к'араг'анча т'уйюлдю эл: уллуду, к'еп орамлы. Алаша топуракъ юйле, топуракъ дууалла да, акътереклени ауаналарына буг'уп, хар бири, хауаны иссилегинден к'орк'уп, акътереклени т'юплерине к'ачып, бир бирге к'ысылып. Орамлада сабий-субюй болмаса, хазна киши к'ерюнмейди: к'алай эсе да – бир тюрлю шош, жансыз эди ол. Юч к'егюрчюн да, к'анат желлери бла акътереклени чукуй чапырак'ларын элгендире, ёрге-энишге оздула. Элге жан кийирип, уятып.

Жангы нёгерле табылмай, ол халда кёп учдула. Къабырла башында да юч-тёрт гюрен тартып, тюнголгенден сора, алаша эрик терекледен айырылып, анданмындан чыгъып, иги кесек болуп келген кёгюрчюнлени кёрдю Сепкилбаш.

Сепкилбаш, къууанып, аны къууанчы эки нёгерин да тирилтип, артха айланып учду – жангы жерлешлерине къошулургъа, алагъа тангкёрдю этдирирге деп.

* * *

Сепкилбашны жёнгерлери энди кёп болгъандыла. Бёлюнюп, юч терекге къонсала, ючюсю да, уллу-гитче бутакъларын жабып, ауурландырырча. Алгъынча, кёгюрчюнлени жыйып, ызындан тизип, Хасенни чардагъына, арбазына да къонмайды. Унутуп, неда уллу кёллю болуп, кенгде турмай эди уучуну журтундан: къайгъысы, жумушу асыры кёп эди. Бу эки-юч кюнню ичинде, узакъ созмай, туугъан жерлерине учуп берип кетселе, боллукъ эди. Не медет, жарарыкъ туюл эди. Тийре аулакъланы, эллени, оюлгъан журтланы, къабырланы барысына да жетип, излеп, къармап, журтсуз кёгюрчюнлени жыйышдыралгъанма деп ышанмай эди Сепкилбаш. Туугъан ташларына, ахлуларына термиле ёлгенлени. Аллах анга аланы, жыйышдырып, ёз гъаршларына тюзетирге бургъан эсе, ол аны гюняхсыз тамамларгъа керекди. Сора кёгюрчюнле алыкъын къарыусуздула. Къанатларына кюч-къарыу кирмегенди. Хазнамыды, адам заманларында да къарыусуз эдиле, амалсыз. Ачдан, сууукъдан. Узакъда къалгъан журтларына термилип, унугъуп жашагъанла. Къайсы жаныуар, къанатлы да, эти, жауу жукъарып, къышдан жазгъа алай чыгъады. Къанатлыгъа къанат кюнню жай айла береди. Бусагъатда уа кырдыгы, сабаны да къызып, айнып, сют алгъан кезиудю. Сабан, бахча излей, узакъ барып, къыйналлыкъ туюлдюле. Топуракъ юйледен къуралгъан эл гитче, амалсыз да кёрюннгенликге, аны будай, тары сабанларыны къыйырлары-чеклери жокъдула. Бахчалагъа жайылып, адамланы сагъайтмай эдиле: элден тышы – кёз жетген къадар бир – жап-жашил ёзенди. Тап, къабырлада ёсген терекледен тюшмеселе да, ачдан ёллюк туюлдюле. Бери, къабырлагъа, межгитге келгенле – барысы да сакъ эдиле кёгюрчюнлеге. Нек эсе да мирзеу келтирип, межгитни арбазына тёге эдиле. Сууда жибитип, гыржынла да къоюп кетеди. Сакъ эдиле эллиле нек эсе да къабырлада жашагъан кёгюрчюнлеге: бири да,

аланы элгендирирча, ташха, топуракъ тугулгъа узалмагъанды. Алай, кёгюрчюнле, жарау этип, къанатларын сынап турургъа керек эдиле да, узакъ сабанлагъа учаргъа, узакъ жерледе жубанып къайтыргъа ёч эдиле. Аны барысындан да тынгылы Сепкилбаш ангылай эди. Узакъ, онкюнлюк, огъесе – айлыкъмы, жолгъа чыгъар заманлары жетип келеди. Кёгюрчюнлени, бир бирлеринден айырылышып, къауум-къауумгъа бёлюнюп, чардакълагъа къонуп, кечелерин оздурургъа да къоймай эди Сепкилбаш. Къауум-къауум болуп, чардакъланы сайлагъан кёгюрчюнле, тынчайып, Ата журтларына жюреклери суууп къалырла деп, къоркъуп. Туугъан ташына, гъаршына жюреги суугъан кёгюрчюн эринчек болады. Ол, барыр жерине жолун унутуп, къанат тюплеринден тюклери, жабагъылай агъып, жаууп, къуруп кетеди: гъаршыны тартхан, жол кёргюзтген, мукъуладис кючюн сезалмайды. Аллах алагъа экинчи жашау берген эсе, туугъан жеригизни, ташыгъызны табыгъыз деп бергенди.

Аны барысын да иги биле эди Сепкилбаш, билип, ангылап, кёгюрчюн сюрюуге жарау этдиргенлей турады, экикюнлюк жолгъа учуруп, къайтарып. Бусагъатда да ол борчу эсин жангыдан къабындырды да, жюзюккёз акъ кёгюрчюн, къанатлары бла, жел атылгъанлай, таууш этдирип, садакъланып, ёрге, юч-тёрт акътерекни бирге къошхан бийикликге чыкъды. Сора, дагъыда къанатларын бошлап, булут хурттаклай болуп, энишге, кёгюрчюнле къаууму къонуп тургъан терекни башында ойнады. Алай эте кетип, терек юсюнде къанатлыланы ызындан чакъырды. Энди ала барысы да бийикде эдиле. Эл, аны эки этегинде эки кёл да къарамгъа сыйынырча.

Сепкилбаш, кеси умут этгенча, узакъ жолгъа учуп, кетип къалмады: жер, элни тийреси, кенг аулакъла, кёлню жашил жагъалары бюгюнден омакъ, ариу болуп бир заманда да кёрмегенди. Нек, бюгюн артыкъмыды, не башхалыгъы барды – аны кёгюрчюн кеси да билалмайды. Огъесе бу жерлеге жюрегими жылына башлагъанды, кёзю къыймаймыды – къоюп, узайып кетерге? Ким билсин, ким айталсын аны – мында да гыржын ашап, суу ичди, миллетинден ёлгенлени къабырлары белгилемеген эл, журт да жокъ. Алай Сепкилбашны, мудахлыгъын къууанчы хорлап, ючгюл-тёртгюл кёк сабанла кёллендирдиле. Ариулукълары бла, тенгизлеча чайкъала, толкъун этип, шырылдап тургъанлары бла. Сепкилбаш, ол сабанладан келген мирзеу ийисни,

жайны кырдык, ханс, гюл ийисин сезип, къанат тюплери жылынганча, кюн таякъладан кюч-къарыу алгъанча, хычыуун сезимли да болду. Къыйырсыз-чексиз дылгам жашил тюзлеге да бюгюн жангыдан эс бурду. Кырдыгы жетип, чайкъала, саркъа тургъан. Алайды, булутла тенгшисинден къарагъан кезге жашил аулакъ къайры эсе да саркъып, агъып, кетип баргъан тенгизге ушайды. Кырдык къатыш ёсген шах-шахла уа – тары тегюлгенлей, гужура, ёчюлмей, мыдыхлача къызарып, аулакъны да жокку-жокку къызартып.

Ариуду жер, кесине тартырча, жууушдурурча. Аны ариулугъу кегюрчюнню къууанчлы этди, туугъан журтуна термилип, ол юйсюз, гъаршсыз болмагъанын эсине салып. Туугъан жеринг эсингде турса, – къанатлыгъа, адамгъа да андан сора не керек эди? Ол насыпды, кючдю, къарыуду.

Сепкилбаш, ол насыбы бла ёхтемленип, тик ёрге учду да, сора энишге айланды, акътереклени бийикликлерине жетер-жетмез, къанат керип, аланы къыстауландырып, дагъыда бийик ызына тюшдю. Кегюрчюн, чайкъалып, силкинип, къанатларын жумуп, ууакъ къалтыратып, кюнню жылы хауасында жуууна эди. Къанат тюклерени араларына кюн таякъла кирип, дыгъыл этгенлерин сезип.

Тюбюнден, арбазында сюелип, Хасен къарап тура эди. Сепкилбаш анга акъ керюнмеди – къанатлары, кенгиге жайылгъан ючгюл къуйругъу да алтын суу ичгенлей керюндюле. Башха кегюрчюнле да, ол этгенни этип, къызгъыл, акъсыл, къара булутчукъла, юзмелт хурттакла болуп, кекню толтуруп, аны ёрге-энишге сырып.

Къарт къазакълы уучу, къууанып, кеси аллына селешди:

– Ай, айналайын, балкъар айэли! Кюч-къарыу алгъанды, къууанып, жашаууна къайта турады, – деди ол, къол аязын мангылайына салкъынлыкъ этип. Алай айтды да, мычымай мудахланды, жюреги къыйналды. – Капказына кетеди гъой, – деп жарсыды.

Сепкилбашха, сабийинеча, юйренип жашай эди уучу, жууукъ адамынача, къызынача къарап. Кегюрчюн, учуп келип, инбашына, билегине кьонуп, шошайып туруучусуна да юйреннген эди. Арт кезиуледе келмей эди кегюрчюн, Хасен кеси къабырлагъа, межгит арбазына барып, Сепкилбашны табып, танып, къараучу эди. Юйюне кетерге келю бармай. Энди уа ол Капказына учаргъа хазырланады, андан, къууанып, кюн таякълада жуууна-

ды. Сепкилбаш Капказына кетип кьалса, кьарт уучу аны бир заманда да кёрлюк тьуйюлдю.

* * *

Сепкилбаш, кьанат тьюклерин тазалай, кьызгьыл жуху бла, аланы бирем-бирем сайлап, бир бири юслерине тизди, таракъ бла тарагъанча этип. Жай айлада, бийиклени жырып, жолоучулукъдан солуу тапмай кечинди эсе да, эт алып, сьйдаманганды. Кьанат кьыйырларына, кьуйругъуна да жангы тьюкле кьошулуп, кьатхандыла. Узакъ жолгъа чыгъаргъа хазыр эди ол.

Бусагъатда кёгюрчюн, тазаланып, сьимарланып, межгит чардагъына кьонуп турады. Арлакъда да терек бутакъла, агъарып, кьолан болуп.

Уллу жолгъа чыгъарыкъларын кёгюрчюнле биле эдиле. Сепкилбашны сакълайдыла. Сепкилбаш а, нек эсе да таукелленип кьалалмайды, уруп берип, кёкге чыгъарча. Бююннге дери аны арсарлыгъы жокъ эди, не аз да онг тапханлай, ёз гъаршын, туугъан ташын излей, жолгъа атланырыкъма деп, ашыгъып жашагъанды. Артына-аллына кьарамай. Ким тыяллыкъ эди аны мында, Ата журтундан узакъ жерледе?!

Аккъанат кёгюрчюн, межгитни чорбатын кьоюп, сын ташха кьонду. Кьабыр анымыды, тьуйюлмюдю – ишексиз болурча, эсине тьюшюралмады. Ушатып кьонганды. Хансы, кырдыгы хорлап, алаша кьабыр. Анга адам зат келип, юсюнден ханс юзюп бир заманда да кёрмегенди. Тап, эллиле ёлгенлерин асырагъан кюнлеринде окъуна, киши эс бурмай, бош кьалып, ичлерине оюлгъан кьабырла аз тьуйюлдюле. Энди уа Сепкилбаш да кетеди. Нёгерлерин да ызындан тизип. Кьабырла атылып кьаллыкъдыла, ёксюз болуп. Ёмюрледе киши, юслерине сюелип, дууа окъулмазлыкъла. Оюла-оюла, жер бла тенг болурла. Кьыйын эди, бушуулу аны сезген. Ол кьыйын, бушуулу сезиминде, мудахлыкъдан азатлалмай, аккъанат иги кесек заман оздурду. Алай кёгюрчюн сюрюу аны сакълай эди, ол не этсе, аны этерге ашыгъып. Таукелсизлигин кёргюзтүп, аланы экили этерге жарарыкъ тьуйюл эди.

Сепкилбаш сын таш юсюнде, кьанатларын терк-терк кьагъып, алгъа-артха силкинип, кёгюрчюнлени сагъайтды. Сора, ёрге айланып, бийикге учду да, кьанат жумду. Толанланып, энишге агъып, келип туруп, дагъыда сакълай болду. Ол заманда кёгюрчюн сюрюу да кьозгъалды. Бутакъланы силкиндирип, кьанат желлери бла

хауаны атылтып, кёкге-кёкге сызылышдыла бары да.

Къарап-къарагъынчы кёкге къолан, кюмюш гуржаба жайылгъанлай этип, кёгюрчюнле Сепкилбашны ызындан тизилдиле. Алай, олсагъат озуп, кёзден думп болуп кетмедиле. Элни аргъы, берги этеклерине да жетип, дагъыда, эллилеге сау къалыгъыз, биз кетип барабыз, энди тюбешмек дегенча, гюрен-гюрен айланып, учуп, иги кесек заманны мыгъыдыла. Ныгъышха жыйылгъанла, къобуп, симсиреп, орамда баргъанла, бахчаларында жубанганла – барысы да, тохтап, беллерин тюзетип, ёрге къарадыла. Ёмюрлеринде аллай тамаша кёрмеген эдиле, жарлы эллерини башында, кёклеринде жууукълаша, узая, алашагъа тюшюп, дагъыда бийикге тарта тургъан жаз жабалакълай, кёгюрчюнле кёп болуп. Нек, не хыйсапдан эди ол – аны сылтауун эллиле билмедиле, ангыламадыла; жаланда къарт Хасен ангылай эди, жашыртын жилимукълары сакъалында чыкъ тамычылача жылтырай, ёрге къарап сюеле эди ол. Абери айтмай, ичиндегин букъдуруп. Кёгюрчюн сюрюу, узайып, кёзден ташайгъанда уа, тийре бир тюрлю шошайып къалды, элге мудахлыкъ жайылып, топуракъбаш юйле, дууалла, хунала, терекле да алаша болуп къалгъанча кёрюндюле. Къарт къазакълы да кесин жангыдан ёксюз да, жарлы да болгъан сунду.

* * *

Мында, кёкню бийигинде, булутла – жюн къалаула, чулгъашып-булгъашып, къайры эсе да, артха-артха ашыгъадыла. Кюн таякъладан кёпчюп, къызарып, кюмюшленип. Жюн гулмаклача, толанланып, хурттаклансала, къой сюрюуге ушап, къууушадыла. Не къадар учуп, узая барсала, ол къадар тюрлене, башха бет ала баргъанларын кёредиле кёгюрчюнле. Жерде ала кёрген, билген жаныуарла мында, бийикде да бар эдиле – айыу, тые, ийнек маталлы булутла. Бир бирлерин къуууп, сюрюп, оза, артха къала, жастыкълагъа, къуу тёшеклеге, акъ къаялагъа, топуракъ юйлеге да ушагъан булутланы эслеп, аланы тюплеринде учуп барып турдула кёгюрчюнле. Анда, тюбюнде уа тауусула билмеген саргъалгъан сабанла. Аулакъда, сабанлада жюрюген адамла, малла, улоу – барысы да илляула, гинжиле кибик, гитчекле.

Кёгюрчюнле арыгъандыла. Къонуш жер табып, солургъа, кюч-къарыу жангыртыргъа керек эдиле.

Боюну кьурушуп, кьанатлары да, кючден жайылып, жумулгъанларын сезе эди Сепкилбаш.

Акъкъанат тамам аны кьайгъысын этип да бошагъынчы, хурттакланып, ючюк-юзюк болуп, кьууушхан булутла, бир бирге кьошулуп, жамычылай кьаралдыла. Булут тешикледен келген кюн жарыкъ ёчюлюп, кьарангы болду. Олсагъат, кьайдан эсе да жел жетип, кёгюрчюн сюрюуню чач-тук этип, тизгинлерин бузуп, терс жанына сюрюшдюрдю. Жел бла кьазауатха киришип, кёп-азмы бардыла – кьанатлыла аны эслерча туююл эдиле, баштёбен бола, кьарын туюплери ёрге айлана, дагъыда тюзеле, иги кесек жол кьоратдыла. Жел селеймей эди, кьара булутланы чулгъап-булгъап, кьатыш кьайнатып, кёгюрчюнле, алаш-булуш эте, кьара жамычылай, кьара кёкге кирип кетип, кьайры таба учханларын кёралмай, учуп, барып турдула. Умут юзмей, кёкню куююз кьарангысы жарырына ийнанып. Не медет, кёк анда-мында ууакъ-ууакъ жарылып, булутланы, кёгюрчюн сюрюуню да жарытып, ёчюлдю. Мингминг ушкок атылгъанча тауушла, жилинлача жылтырап, кьабынып, ёчюлюп, кёкню дагъыда жангыдан жарытдыла. Сора сууукъ жауун сопакълап башлады. Кёгюрчюнле да кьанатлары ауур болуп кьалгъанларын сездиле. Сууукъ жауун сопакълагъаны бла кьалмады. Анга буз кьошулуп, кьыстауланды да, кёгюрчюнле, ауурлукъларын кьанатлары кётюралмай, желге хорлатып, жюн устуккулагъа ушадыла. Жел, жауун да кьайры сурселе, ары баргъан жабагъы журунла. Алай Сепкилбаш сынаусуз туююл эди, кёгюрчюн сюрюуге юлгю кёргюзмезча: учаргъа итинип, терк-терк кьагъылгъан бла жайылгъан кьанатла желде бютюн женгил боладыла. Сепкилбаш аны уста биле эди да, кьанатларын кьаты жумду. Олсагъат ауурлугъу энишге хорлады. Кьалгъанла да аныча этдиле. Энди кёгюрчюн сюрюу, кьайдан эсе да, кёкню бийигинден, булутла ичинден чыгъып, жауун саркып келген кьар тугуллагъа ушадыла. Сора жерге жетер-жетмез кьанатларын жайып, кьызгъыл аякъларын создула.

Кьонинганы бла тенг Акъкъанат юзмезни зыбырлыгъын, хычыуун жылылыгъын ангылады. Жауун алыкътын тохтамагъанды, алай жылыды, хычыуун. Кёк, ачылмагъан эсе да, сабырланнганды, анда-мында кьабыннган элия турукъланы шибиля тауушлары жерге жетмейдиле. Мында шошду, ырахатды. Кёкню бийиклиги не алапат эсе да, андан жер игиди. Олду кьанатлагъа кьарыу берген. Кёг'а не – кьарыусузланы суй-

мейди, онгсузлугъунгу ангыласа, ташны тёнгеретгенлей этип, жерге къайтарады.

Сепкилбаш, эс жыйып, кёгюрчюнлени жокълады. Жел, жауун, буз – барысы да къанатлыланы басынчакълагъандыла. Къайсысын жел терсине сюрюп кетди – ол аны билалмады. Кёп эдиле кёгюрчюнле, бир жерге тийишип, жауун, буз ууатхан, чюйре этген къанат тюклерин сылай эдиле.

Бусагъатда ангылагъан эди ол тенгиз жагъасына къоннганларын. Алай толкъунланы шууулдагъанларын эшитмеди: жагъаларындан къачып, суу анда, къайда эсе да узакъда жылтырап, толкъун этеди. Ёрге, энишге озгъан кемеле тенгиз чарсда тытыр юйчюклуча агъарып. Мында уа, тенгизни эски ызында, ууакъ кёлчюкле, кёкге аралып, къуруй. Къачан эсе да, – андан бери ненча жыл озду, экими, ючмю, – кёгюрчюнле къоннган жагъагъа къайыкъ, кеме да базынып келе болур эдиле. Энди уа тенгиз былайладан ёнгелеп, кемеле къалып къалгъандыла – жампикленип, зыгъырда, къумда быдырларындан жатып. Кимин чыпчыкъла бийлеп, кимин а – ётген-сётген сабийле, чабакъчыла тозурата. Тенгизни кёгюрчюнле сайлагъан жагъасында эки-юч алаша юйчюк да шош эдиле. Эшиклери кенгнге ачылып, чорбатлары тоналып.

Сепкилбаш, тегерекге-башха къарап, кеси кесине ыразы болуп, шукур этди. Къара туманланы жырып, жауун, буз къатыш учуп келе, тенгиз барды, жокъду деп билмеген эди ол. Юч-тёрт къычырым алгъа учуп, абызырасала, тенгизге къуюллуку эдиле. Къаллай эсе да бир кюч сакълады кёгюрчюнлени. Аллах берген насыплары, къадарларымы болур ол? Уллу жол буюргъан Аллах туугъан жерлеринде мирзеу чёплерге да буюргъанды. Огъесе табийгъат кесими болушады кёгюрчюнлеге – ол берген жютю кёзле бла сакъ къулакъла, керек заманда къабынып, жол кёргюзтген эслилик? Эшитмегенми эди Сепкилбаш тенгизни тунуку шууулдауун, аны эшитип, сагъайып, гууулдамагъанмы эдиле къанатлары, ууакъ къалтырап?

Танг атаргъа тенгизни жагъалары дауурлу болдула. Макъа гъур-гъурла батмакъ къатыш кёлчюклени къалтыратдыла, чиллеаякъла, ёрге-энишге учуп, къычырып. Баппушла, къазла да, суугъа къонаргъа базынмагъанча, алашаны учуп, хауаны жырдыла. Кюнню кёзю, тенгизни узакъ этегин шош кётюрюп, аламгъа къарады да, кёлле къызардыла, тенгизни башы бла учуп келип, тийреге кюмюш макъам жайылды. Къанат тюплерине

жылыу киргенине тирилип, Сепкилбаш сыртын ууакъ-ууакъ силкип, аякъларын кезиу-кезиу, артха созду. Эрттенлик сууукъну кьоркьгъанына кьууанып, кьгюрчюнле, керилип, учууну эникледиле – учуб'а кетмедиле. Кече узуну, сууукъдан мугурайып, сакълап чыкьгъан жагъа хурттагы энди аланы эди. Эндиге дери кьайсы кьанатлыла бийлеп тургъан эселе да, хата жокъду, жагъа аланы болургъа керекди. Чиллеаякъла бош силкинедиле, кьоркьутургъа кюрешип: кьгюрчюнледен онглу тьуйюлдюле. Кьазауатланып, тебине эселе да. Кече кьонушда кьалгъан жерлерин кьанатлыла кишиге берирге сьоймеучюдюле. Бютюнда – быллай тап жагъаны. Арлакьда эски кемеси бла, ауурлугъу бир жанына тартып. Кьарын тьубюнден суу кьачхан кеме – кьанатлары юзюлген деменгили кьгюрчюн, бутсуз, аякъсыз – кетер, кьачар онгу жокъ. Жолоучу кьгюрчюнлеге керек эди ол, тьюкьюледен, чакъанладан да кьоркьмай, ырахат солургъа. Алай, ууакъ кьанатлыла терезелеринден кирип-чыгъып тура эдиле да, Сепкилбаш арсар болду. Кеме бек керек эди алагъа, кеслеринден кьарыусуз кьанатлыланы кьалай басынчакъласынла ансы. Кечерми Аллах алагъа аны, жол берип, онгдурумму? Жарашып, бирге кечинселе, игиси, кереги да – олду. Жарашырламы, жыртышмай кьалырламы? Сепкилбаш а, арсарлыгъын хорлап, таукелленип, ёрге силкинди. Кьгюрчюнле, мычымай ызындан кьозгъалдыла да, кьарап-кьарагъынчы жампик кемени жухуна, кьуйругъуна, башына кьондула, бир кьаууму ичине кирди. Олсагъат, кьанат тауушла, атылып, ачы кьычырыкъла бла кьатыш-кьутуш болдула. Жастыкъла, кьуу тешекле кьагъылгъанлай, акъ жабалакъ, кьозгъалып, хауада айланма этди. Сора тьуйюш, терк кьабыннганыча, терк да ёчюлюп, шошлукъ тохташды. Чабакъ ийис ауурландыргъан шошлукъ. Ким кимни онглагъанын Сепкилбаш ангылагъан окъуна этмей – темир атлауучла бла ёрлеп, эки жашчыкъ минип келгенлерин кьорюп, сагъайды. Тьубюнде, кемени буруну тирелип тургъан жерде селешген адамланы ауазларын да эшитди. Кеме, кьгюрчюнле умут этгенча, ырахат, шош тьуйюл эди – адамла бери жетедиле. Не этедиле мында? Кьанатлыланы юркютюп ойнаргъа, огъесе тутаргъамы жюрюйдюле? Огъесе абери урларгъамы юйренгендиле? Адамла кьанатлыла тьуйюлдюле, тьуйюшюп, жыртышып, тохтап кьалмазла. Билмей тургъанлай, хата жетдирип да кьоядыла. Не этериксе, кьылыкълары алайды. Сепкилбаш адамланы хатерлерин кьеп кере сынагъанды. Болсада,

ала кеслерин хар жерде бирча жюрютмейдиле. Ёз арбазында кёгюрчюннге ырахат къарагъан, ашын аямагъан адам, башха жерде уучулукъну сайларгъа, анга алданыргъа боллукъ эди. Эшшиги, былайы тапсыз жерди деп келди Сепкилбашны эсине, жамауат узакъ, бош къалгъан, адамны уучу этерик. Жашчыкъладан бири, таш атып, кёгюрчюнню къанатын сындырса, анга ким айып саллыкъды, кимден уялыкъды ол? Теркирек кемени къоюп, башха, адамладан таша жер табаргъа керек эди. Узакъ учуп, жолларындан тайып да кюреширик туююдюле – тенгиз жагъаладан бир жанлыракъ болуп, агъач кёгере эди.

Юй төгерек агъачладан ишленгенди. Чардагъы, чорбаты да болгъан. Адамла аны эртте унутханлары, былайладан да кёчюп кетгенлери белгилиди: межамны агъачы бир-бир жерлеринде пурагъа тартханды, агъач араларында залы кырдык, тышына-тышына буштукъланып салынып, къаралгъанды. Юйню эки эшиги да безгилеринден тайгъандыла, терезелени миялалары ууалып, анда-мында ючгюл жютюле болуп жылтырайдыла. Къанга туюбу уа алыкъын бузулмагъанды, къургъакъды. Кёгюрчюнле къанат къымылдатханлай, олсагъат букъу къозгъалып, ёрге кётюрюлюп, чёкмей иги кесек турады. Болсада, шошду, ырахатды. Тап, отоуланы ичлеринде къалынланып, юй агъачлагъа, аны туюп къангаларына сингип къалгъан жаныуар ийис окъуна элгендирмеди кёгюрчюнлени. Нени, кимни ийиси эди ол – айгуну, огъесе бёрюню, туюкюню – Сепкилбаш аны ангылаялмады: билмей эди ол жаныуар ийислени айыра. Сора ол ийисден кёгюрчюнлеге хата келлик туююдю – бийикде къонушлары барды. Тап, межамдан чыгъып кетселе да, жарсымазла: агъачда хар бутакъ, терек чукуй да – аланы. Кёгюрчюнлеге арбазда ёсген айры эмен да тамамды. Барысы да эркин сыйынырча, мазаллы, бийик терекди.

Тенгиз, жагъадан кёрюннгенча, агъач, кёк да къара туююдюле: кюзню бояулары алагъа иги да къакъгъандыла – терекле юслерине сары лаудан жайылгъанлай болгъандыла. Алтын бет алмагъанлары анда-мында ёртенлеча къызарадыла. Бу тийреледен, бу къалын, берекетли агъачдан адам дегенинг ёнгеленнгенге ушайды – кырдык, эсирип ёсюп, тереклеге ёрлеп, эсирик кырдыкны ичинде къызыл, кёк, къара къатапа бетли гюлле – къолан къудорулача төгюлюп. Агъачны байлыгъына да киши сугъанакълыкъ этмейди: тукъузгю, мурукку терекле, къачарыкъ къызлача, къубулуп сюе-

ледиле. Жылы көгетлери, бирге жыйышып, жумдурукъла болуп, бутакъларын энишге-энишге ауурландырып. Ары къарасанг, бери къарасанг да – къызыл бояу ичген тюртюле, акъ жыйрыкълы къайынла. Кюз алыкъын гебенеклени, чибинлени жукълаталмагъанды: аны хычууун жылыуу барысын да, жашаугъа татлыкъсындырып, ачыкъ талачыкыгъа чыгъаргъанды. Саскысы, бал чибини, учуп айланган гюл чапыракъчыкылагъа ушагъан гёбелекле да, къатыш болуп, кырдыкга къонуп – кёчюп, кырдыкны, хансланы да, эсленир-эсленмез къагъып, къалтыратып, бал ийислерин кенгнге жаядыла.

Сепкилбаш, юй башына узатылгъан бутакъдан учуп, эменни чукуюна къонду. Анда да кёп мычымады – бияры, кёкге сызылып, гюрен тартды. Бутакъдан къарагъанча болмай, агъач къалынды, тереклери бирге кёшулуп. Энди ол, кертда, къыйырсыз-чексиз тенгизге ушады. Анда-мында сюзюлюп, дагъыда, чайкъалып, толкъун эте. Башындан къарагъаннга ол, жайылып, шош къалкыуунда тепчий, жукъара да, къалын бола тургъан туманнга ушай эди.

Узун, кысха, къызгъыл, сары дурула бирге жёрмеленип. Ол ала тумандан, къолан жабыудан ётюп, Акъ-къанатны къарамы агъач тюбюнде абери элемеди. Кёп айланып-учуп, терек сайлап, къонду. Агъач тюбюнде жашауну кыстаулугъун, муштухуллугъун, ырахатлыкъын киши бузмай эди. Жаныуарланы хар бири бу жерлеге иеча жюрюйдю, аш мажара айланганла, уугъа чыкыгъанла, кюннге жылынып, кырдыкда аунагъанла, бош безирегенле – барысы да тенгдиле. Къоркыуу, учулукъ да жокъ. Ма алайда тюлкючюк, къайдан чыкыгъанын Сепкилбаш элемеди, сырты, тукъузгю терекча, къызарып, гылыу уулайды. Агъач тонгуз, кёрюнюп, къайры эсе да кетди. Дагъыда къайтып келди, къаракъолан балаларын ызындан тизип, тала этегинде жубанырча. Таланы башха жанында уа улагъы бла жур кёрюндю. Ол, тийреге къулакъ салып, иги кесек сюелди. Сора, шош-шош атлай келип, Сепкилбашны къатында кырдыкга узалды.

Акъкъанат агъачны тюрлю-тюрлю тауушларына, кёп тюрлю макъамына да сагъайды. Чапыракъланы шыбырдашханларына, терекледе чий бутакъла бла чыбыкъла жылы аязда къыл къобузлай жырлагъанларына. Къайда эсе да узакъда уку кыычырды, агъач кёгюрчюнле мурулдадыла.

Тынгылай кетди да, сора, былайда мекям, уя къурап, жашап къалгъан нечик игиди деп сагъышланды Акъ-

къанат, даууру, дауу болмагъан, жаннет кибик жерде. Адамланы даулашлары, туююшлери, тынч, эркин жашаргъа суююп кюрешгенлери, кече-кюн туююлгенлери – барысы да туюкню кыйматын тутмайдыла, барысы да бош эди, магъанасыз. Дунияда кыйматлы зат бар эсе, жашауну тынч, ырахат этген, татыуун чыгъаргъан, кимни да эркин солутхан – ол быллай жер эди, аламны быллай муююшу эди. Тынчайып, мында жашап, баш кечиндиргенден игиси кыйда? Быллай ариу, берекетли жер энди не табылыр, не кыалыр. Кегюрчюнле андан сора не излейдиле – кекню бийиклиги, агъачны кенглиги, кыалынлыгы да – аланы. Ызынгдан кыарап, дау айтырыкъ киши жокъ. Сюйсенг – учуп айлан, суюсенг – журланы, бууланы сыртларына кыонуп жюрю. Тереклени бутаклары сайын уя ишле, ишлемеселе да, хата кермесле – азмдыла мында терекле? Хар бири – жылы уя, санга кыучагынын керип тургъан.

Ол оюму Сепкилбашны жангыдан тирилтип, къанатларына кюч-кыарыу берди. Сепкилбаш, уруп кекге чыгып, урчукъча бурулду, энишге учуп, ерге сызылып, кюн таякылада жууунду. Акъ гюлмендилей, энишге туюшуп, жангыдан ерге учду. Куююшленип, къанатлары кыызарып, кегюрчюн суюуюню бийикге чакыырды. Эркинлик неден да татлыды, зауукъду – ол зауукълукъну кегюрчюнле буююнча сынамагъан эдиле. Куююш журунла болуп, кекге жабышып, мычып, дагыда, алтын тамычылача, жанып, жылтырап, энишге ычхынып. Кек бийик эди, таза, агъач а – кыйырсыз-чексиз. Неди да! Сепкилбаш кеси да – желде кыагылып, шууулдагъан бир терек бутакы, артда саргъаллыкъ жашил чапыракъ. Таланы гюл хансы, чёбу, топуракъ тугулу. Эркинлик, азатлыкъ деген хычыуун сёз да ол болур. Алай, ким биледи. Акъкъанат аны несин билсин, емюрюнде сынамагъанын кыйдан билсин?

Азатлыкъ кимни да татлы туюуюду. Уллуда, гитчеде да анга термилмеген, аны жетип туталгъан да жокъ. Неди ол – жел, огъесе кекде булутла, шууулдагъан кырдык, агъач, огъесе жангыз суюлген терекмиди? Хунадан юзюлген ташмыды? Акъкъанат аллай соруулагъа жууап табарча туююл эди. Чаба, жорта кетсе, желни солуюу юзюледи, жангыз терегъа агъачха кыошулургъа термиледи. Сора азатлыкъ деген бошмуду, кесин кишиге жетдирмеген, тутдурмагъан? Алай эсе, Акъкъанат не излейди, нени кыуууп учуп келди, кегюрчюн суюуюню ызындан тизип? Кимди ол кеси да? Кеп жыл мындан алгъа Сепкилбаш адам эди. Адам жашауна

бир кирген аны ёмюрюнде да унутмаз. Алай энди ол адам туююлдю – кёгюрчюндю, жангыдан адам болуп туумаз, кёгюрчюнлей кьалыр. Эллилери, танып, алгын бу тиширыу эди, кьоншубуз эди, харип, деп айталмазла. Жети тенгизни башы бла учуп да келсин, анга сабий-субюй да – жокь, ахлу, тенг, кьоншу да – тас. Сора керкемейди кёкню бийигинде булутлагъа, тенгиз толкьунлагъа эришип, талашыргъа. Былайы ырахатды, шошду. Жаннга тынчлыкь берген жаннет кибикди. Суюсенг – уч, суюсенг – терекле кьоюнунда кечин, кьайгьынгы керу учур.

Акькьанат сагьышыны былайында, туугьан, ёсген жери эсине тюшюп, сагьайды. «Азатлыкь деген – ол Ата журтму болур? – деди. – Жюрюген жолунг, атлагьан босагьанг, ташынг, терегинг? Туугьан элингде санга жол жарытхан жулдузунгму болур?»

Акькьанат арсарлыкьгъа берилеп, сагьышыны жиби юзюлдю. Арыгьан, талчыкьгьан эди кёгюрчюн. Ашхам кьарангысы мылы жабыуун аны юсюне да жайгьан эди да, Сепкилбаш кёзлерин жумду. Кёмпю-азмы мычыды ол халда – билмеди, алай, нек эсе да, сескенип, бутакьда сюрюшюп, кесин кючден тыйды. Сора, таланы аргьы этегинде, терекле тюбюнде, от жылтырагьанын кёрдю. Ол, уллудан-уллу бола, Сепкилбаш таба, акь билекча, узатылды. Таланы кьалын кырдыгында жаяу жолну жарытып. Кьоюнунда кьымыжа сабийчиги бла тиширыу жолчукьда армау сюелип тургьанын да кёрдю. Субай санлы, чырайлы тиширыу, эшме кьыйырлары агьарып, белинден энишге озуп. Акькьанат, тиширыугъа кёп кьарап, кесин таныды. Алай, танып, ол алагъа жууукьлашхынчы, жарыгьан жолчукьдан тиширыу тайып, кьарангыда эриди. Жарыкь тегюлген кырдыкда уа сабийчик кьалды. Сабийчик, кьолчукьларын, аякьчыкьларын да бирге жыйып, тыпырдап, кьалтырап, бууаланып жияды. Акькьанат ючайлыкь кьызчыгьыны бир шартын да эсинден кетермеген эди – бармакь тырнакьчыкьларындан башлап, аууз тылпыуна, итлик чашчыгьына дери. Садакь окьлай, атылып, учуп, кьызчыгьыны бууаласына жетди. Ол жетерге, жарыкь ёчюлюп, бууала юзюлдю. Сепкилбаш, кьайтып келип, юйренген бутагьына кьонду. Ырмах эди кьанатлы, санларына кьарыусузлукьну ууу жайылып. Кёзлерин жумалмады. Алай танг сарысы бла узакь жолларына чыкьдыла кёгюрчюнле.

Къум топуракъ исси эди. Анга тѣзюп, бауурланып туралмай, гургун алгъа жѣбеледи. Тохтап, тынгылады – иссиликни жаратмады: дагъыда жѣбеледи, дагъыда... Ауанасына кысылырча, абери излей эди ол – къумдан ѳрге къарап, ауана этген. Таш, сыгын кыйыр, сынган мюйюз. Жокъ эди тийреде ол излеген. Исси къум бла юзмезден башха абери жокъ эди. Гургун узакъдагъын кѳралса, аны биллик эди. Алай ол жаланда бурун тюбюндегин эслейди. Къум аулагъ'а – чексиз, узунлугъу, кенглиги бла да тенгизге эришген. Бийикден къарагъан аны къум тенгиз окъуна сунуп, алданады.

Гургун, къачып, къумдан тышына чыгъаргъа кюреше эди, исси сууда жюзгенча, эки жанына кезиу чулгъанып, жѣбелей эди. Ахырында баш сюекге – тюени болур эди – тирелип, ичине кирди. Чыдаалмады: баш сюекде бютюнда – исси, хауа, тохташып, къалын болуп. Къачып чыкъды. Жокъ эди тийреде анга жан сакълатырыкъ. Къурт-къумурсха, чибин да жокъ эди. Баш сюекни кысха ауанасына кысылып, гургун солуу изледи, жашау. Гитчечик эди ол, къарыусуз, амалсыз. Къум тенгиз – кеси бир табийгъат, сууну къурутуп, адамланы, жаныуарланы изгилтин этип, къарыу алгъан. Гургун да умутсуз туююл эди: сугъанакълыкъгъа алланган, хар нени да къуу этип, кеси къалыргъа суйген къум тенгизни алдаргъа эди аны умуту. Не уллу, кенг эсе да, къум аулакълны да барды кыйыры, жашил аулакългъа къошулгъан. Чаба-жорта, жюрюй кетсенг, тауусулур: жюрюгеннге – жѳрме. Гургун, жѣбелеп, жортуп турду – къачалмады: къум – тюбюнден, кюн а бийикден къыздыра эдиле. Сора ол, жер гюрюлдеген, зыгъыр сызгъыргъан таууш эшитип, симсиреди. Балан бармакълай, башын чюелтип, эки жанына кезиу къарады – букъу, къалынланып, кѳкде булутлагъа ушап, жууукълашып келгенин кѳрдю. Бугъаргъа адыргыланып, къарын тюбю бла къумну эледи – тыпырдады. Ол кесин букъдургъунчу, юсю бла ауана секирди. Ауана озуп кетмеди – ауанала кѳп болуп, секиришгенлей турдула, гургунну къумгъа кѳме, дагъыда, чыгъарып, чулгъап, кери сыза. Ауанала, кѳп секиришдиле эселе да, тауусулдула. Къум тюзню бир жанындан экинчисине озуп кетдиле. Хар не да тауусулады, озады – тауусулургъа унамагъан къум аулакъл эди.

Гургун, эс жыйып, жѣбелеп, арлакъл баргъанлай, жангъдан уюду: бийикден келип, юсюне ауана тюшдю.

Кюн таякъла кесилип, салкъыныракъ болду. Гургун аны хычыуунлугъуна тынгылады. Алай, ауана бир жерде туруп турмай эди, тепчий, кече тура эди да, ол къайры барса, ол да ары жёбелеп, ауананы юсюне салкъынлыкъ этерге термилип, кёп кюрешди. Ауана, энишге эне, ёсе, уллудан-уллу бола келе эди. Анга энди эс буруп, гургун гурушха этди. Аз замандан гурушхасы къоркъуугъа айланып, къумгъа кёмюлдю. Кёмюлдюмю, къалдымы, ауана, жамычылай, уллу болуп къалып, энишге хыны ычхынды да, гургунну кётюрюп, къумдан айырды. Къушну тырнагъы иги илинмедими, гургун ычхынып кетип, къумгъа тюшдю. Олсагъатлада аны элгендирген баш сюекни къатына. Къуш, экинчи керилрча, гургунну кёралмады.

Аман, иги эсе да, къачып, кирир жеринг болгъан насышды. Энди баш сюекни ичи исси тюйюл эди, тап эди ол, къоркъуусуз. Айлана-жюрюй кетип, «юй» тапханына къууанып, гургун, кесин жарашдырып, къулакъ тикди. Абери эшитмеди. Къара къушну да унутуп, тышына чыкъды. Узакъ кетерге базынмады. Юйю-кюйю, журту болгъан жерден узакъ кетгенни кюню къуруйду. Аны билип, ангылап, жанын сакълагъан межямыны ауанасындан таймазгъа кёлленди. Алай олсагъат, шууулдагъан тауушла эшитип, элгенди. Шууулдагъан, сызгъыргъан тауушла – жууукъдан-жууукъ. Гургун, къачып, «юйюне» кирмеди. Нек ашыгъады, биягъы аны марай эселе, жетишмейми къаллыкъды? Шууулдагъан тауушла, ёчюлмей, юзюлмей, бютюн кёп, шарт да болгъандан сора, жерге ауанала тегюлдюле. Исси, акъсыл къум къара-къолан болду. Хар ауана юсюне тюшген сайын, гургун, башын чюелте да, чёкдюре турду. Ачыуланып, къайнасын суууталмай. Ким да аны чеклерине, ол жюрюген, ол бийлеген жерге нек кире эди? Алай акъ къумну къара-къолан этген ауанала озуп, узайып кетмедиле. Тегерек айланып келип, жерге къондула, къоннганлары бла тенг, уллу акъ гюллеча болуп, акъсыл къумгъа жан салдыла. Гургун нек эсе да къоркъмады, жанын къолуна алып, «межямында» букъмады, хаталы къанатлыла болмагъанларын олсагъат ангылап къоюп. Гургун бу тийрелеге ажашыучу кёп тюрлю къанатлыланы кёргенди – чилеаякъланы, къушланы, баппушланы да таныйды. Была уа алагъа ушамайдыла, тынчдыла, тынчдан да озуп, бир тюрлю ырмахла, онгсузла. Гургун, акъкъанатлагъа жууушуп, юйюрсюнюп, арлакъ-берлакъ жёбеледи. Былайлары менидиле, мен бийлегенме дегенни ангылатыргъа кюрешип,

къумда кесин эледи, къуйрукъ къыйырын тогъай-тогъай этип, силкиддирип. Сепкилбаш аны къарыу-ламады: къумну иссилигине тѳзмей тыпырдагъан сунуп, жан аурутду. Ол халда гургуннга къарады, гургунну да, минчакъ тешикча, гитче талгъыр кѳзю къанатлыда эди. Экиси да амалсыздыла, къызыудан бла суусапдан. Сепкилбаш «жухун» ачып солуй эди. Къалгъан кѳгюрчюнле да. Аякълары исси къумда ёрге-энишге кезиулене, къанатлары салынып. Сейирди, къужурду бу алам, бу гъарш, деп келди Сепкилбашны эсине. Анча заманны учдула – ёре чѳп, къуругъан терек окъуна кѳрмедиле, дуппур, чунгур эслемедиле. Къум аулакъ чексиз-къыйырсыз болгъанын а кѳре эдиле. Башы бла булутла озмагъан, туман къонмагъан кенг аулакъ. Алай ол да биреуню Ата журтуду, туугъан жери. Акъкъанат биягъы гургуннга къарады. Ажашып-алданыпмы келгенди бу бери, бу къуу жерге, огъесе кѳгюрчюнлеге къуу кѳрюннген аулакъ башхаланы ёхтемлендиремиди, башхалагъа аш, суу да берип, жанларын сакълап? Ким биледи, аны дурусун ким айталсын? Уллу кенг къум аулакъ бла гитче, къарыусуз гургун, араларында келишим – жокъ, бири – жазыкъсыныусуз, экинчиси – жазыкъ. Алай суна эди Акъкъанат, кесин насыплыгъа санап. Бусагъатда ол да, гургунча, амалсыз эди, къарыусуз, исси къум аны къанатларына къарыу къошмай эди, тамычы суу берип, солургъа онг бермей эди. Дагъыда насыплыды Сепкилбаш: къайда эсе да узакъда аны ёз гъаршы сакълайды. Жашилкъанат, берекетли жери, акъ тѳппели таулары бла, шууулдагъан агъачы, ат жыралмаз кырдыгы бла. Ол оюм Акъкъанатлыны тирилтди, кюч алдырды. Алай тюйюл эсе да, алай сунуп, кѳгюрчюнлени былайгъа къондургъанына сокъуранды. Туугъан жерлерине элтген жол эди аланы сакъларыкъ, къанатланы талдырмазлыкъ. Аны унутуп, солургъа жер изледиле, аш-суу. Бош терилип алданган эдиле. Энди уа не, исси къумда къырылып, къум къоянла бла гургунла тубюнде къалгъандан эсе, жолда кетип бара, туугъан жерлерине учуп бара, булутла бийигинде ёлселе, иги тюйюлмюдю? Хомухлукъгъа хорлатып жоюлгъан бир кере жоюлуп къала болмаз...

Сепкилбаш арсарсыз учду да, кѳгюрчюн сюрюу мычмай къозгъалды. Тийрени къанат тауушлары бла элгендирип, ёрге силкинди. Олсагъат акъсыл къум къара-къолан болду. Гургун да, сескинип, ауанала аз-аздан узайып баргъанларын ангылады. Бу къыйырсыз-чексиз къум дангыл тюзде «мекямсыз», жангыз да

туйюлдю ол да. Къачар, бугъар юю, бийлеген жери да барды. Алай нек эсе да учуп кетген къанатлыланы ызларындан термилди. Ингир салкъыны уяннган заманда уа узакъдан тенгиз хауа келгенин сизди. Тузлу эсе да, ол хауа хычыуун эди. Бишген харбыз ийис этип. Бираздан а, тенгизни кесин кӧрюп, толкъун шууулдауун эшитди.

* * *

Ай тиерге керек эди, алай тийип, танг аллы къарангыны чачмай эди. Терекле артына бугъуп, чыгълмай, анда къалгъанды. Кӧгюрчюнле не къадардан бери учуп келедиле, ол а жеринден тепмегенча кӧрюнеди. Тау бетледе ёсген къалын агъачны чукуйларын къабындырып, энишгеледен ёрге дери къызыл дарий журун тартылгъанча этип. Анда-санда агъач жукъара эди да, кӧгюрчюнле айны кюмюшюн эслей эдиле, кӧзлери жылтырап, ёшюнлери агъарып.

Алыкъын къанатлыла уянмагъандыла, жаныуарла да, кечеги уудан сора, жукълай болурла – тау къоюнлада, бетледе къалын агъач, уюп тургъанча, шошду. Тау бетлени жер-жерлеринде, бир бирлеринден узакъ тохтап, отла жандыла, тийрени гюрен жарытып. Малчыла жандыргъан отламыдыла огъесе терезеледен ычыннган жарыкъмыды – Сепкилбаш аны билалмады. Мал къошладыла деп, ишекли болду да, олсагъат нек эсе да кӧлю кӧтюрюлдю: таулуланы тӧрелери эди ол – булутла бла тенг жерлеге чыгъып, талала сайлап, къош къурагъан, бичен ишлеп, мал ёсдюрген. Къыйын эди Ата журтубузгъа жетдик деп ийнаннган, болсада ол кертиди, хакъды. Насып дегенинг, билмей, сунмай тургъанлай, алай шош, тынч келипми къала болур? Сепкилбаш, къууанчын ичинде тыйып, учуп келе эди да, ол къууанч, боюнуна, къанатларына бла аякъларына хычыуун жайылып, жылытханын сизди. Жолда, кӧкню бийиклигин сайлап келе, эзилдилеми, аш-суу тапмай къыйналдыламы – бош эдиле ала барысы да – мычымай унутулдула. Къыйынлыкъ – буз, къар... Андан сора кюн тиеди.

Кӧпмю-азмы келдиле кӧгюрчюнле, тӧшледен, сыртладан ётюп, таргъа кирдиле. Тарны ичи алыкъын мылы къарангыды, болсада аны ариулугъун ангыламазча, не кӧрмезча туйюлдю.

Тарны эки жагъагъа бӧлюп, уллу да, къыстау да черек саркъа эди. Онг жагъасына къалын агъач, жу-

уукъ келип, суугъа къарап, сора тѣшлеге, сыртлагъа ёрлеп, къайры эсе да кетеди. Сол жанындан а бийик къаяла – кенгнге къачып. Акъкъанатны сейирсиндирген – ол къаяланы бетлерин, эринлерин къызартхан жарыкъ эди. Къайдан келген нюр эди ол – кѣкденми огъесе агъач артында айданмы? Черекни да жарыта эди ол нюр, окъача жылтыратып, сюзюлтюп. Кѣгюрчюнле суу баргъан жанына учуп турдула. Черекни тюбюнде баштѣбен айланган тереклени, кеслерин да кѣрюп. Тюзю, терсеми барадыла – Сепкилбаш анга ишекли эди. Бу тар кеси да Беш да Тау дегенлеринден биримиди, туююмюдю? Аны да киши билмейди – тау тарла барысы да ушашдыла. Кертиди, аны туугъан жерини, аны ёз гъаршыны белгилери бардыла, алай баш белгисин табалмагъандыла, ансыз ийнаныу, ышаныу да жокъду, гъарш да гъарш туююлдо. Акъкъанат, артха бурулуп, келген жолларындан таймай, учду. Черек саркъгъан жанына угъай, чыкъгъан жерин излеп. Уллу, къыстау да, азат да черек эм бийик тауну тюбюнден чыгъаргъа боллукъ эди. Гъаршларыны баш белгисин кѣрюр ючюн булутланы бийикликлери керек эди – кѣгюрчюнле, булутла тюбюне къысылып, учдула. Къыстау черек, аны жагъасында тизилишген юйле, деменгили наратла – барысы да жер бла тенг, алашачыкъла кѣрюндюле. Тау бетлени, сыртланы, тѣшлени тышлагъан агъач да кѣгюрчюнлени къарамларына сыйынып.

Энди кѣк жарыгъанды, тау тѣппелеге къошулгъан этеклери къызарып. Сора, билмей, сунмай тургъанлай, кѣк саулайын жарып, керилип, кенгерип къалды да, кѣгюрчюнле сейирлик акъ дуния кѣрдюле. Ол дуния эки башлы деменгили тауду, кѣкден эне келип, уюп къалгъан акъ макъамлай. Кюн алыкъын уясындан чыкъмагъанды, алай аны энди уяна, къыза башлагъан таякълары, тауну эки тѣппеси да бир бирлерин таба болур эдиле, кѣре болур эдиле, нек эсе да ол тѣппелени чукуйларында ёртенле къабынып ойнайдыла. Андамында къабынып, ойнай келип, инбашларына энедиле, инбашларындан да энишге тюшюп, этегине къысылып, тегерегине жыйылып, шошайгъан тауланы кюмюшлендиредиле. Ол эди Акъкъанатны туугъан жерини, анга буюрулгъан гъаршны тизгинин жыйдыргъан. Кѣкню кѣтюрюп, жулдузлагъа бла кюннге, айгъа бек жууукъ тау Сепкилбашны жерине да аланы жууукъ этеди, жылыу, нюр жарыкъ да терк жетерча, ташлагъа, череклеге терк тѣгюлорча. Сепкилбашны гъаршын ол ариу

межамгъа ушатады, ичинде терекле чагъып, жашнап, кырдык шууулдагъан, эрттен сайын адамларын акъ макъамы бла уятып, кёллендирген межамгъа. Бусатда да аны акъ макъамы, таула, сыртла, тёшле башлары бла шош жайылып, межамгъа жан сала тура эди.

* * *

Коштан тауда, кеси да, тау кибик, уллу тёбе болуп, Желбыдыр олтуруп тура эди. Аякъларын энишге салындырып. Аны гупшур аркъасы, юй къабыргъасынлай, кенгди. Эки башы – эки уллу къазанлай. Эки мангылайында эки кёзю, мыдыхлача болуп, энишге, таулуланы жерлерине къарай эдиле. Акъкъанат, учуп келип, аны эсегенде, туугъан элине ашыгъып, озуп кеталмады: артиш терекни сайлап, нёгери, кеси да анга къондула. Къалгъан кёгюрчюнле тау элlege бёлюннген эдиле. Сепкилбаш, былайды деп, акъылына абери келтиралмады: ол ёмюрюнде, адам маталлы болуп, къымылдай, ёхтуне тургъан тёбе кёрмеген эди. Не зат болур? Деменгили адамды дерча туююлдо, оюлгъан, эски къала да туююлдо, узакъ ёмюрледе, тауну эрининде ишленип, унутулуп къалгъан. Огъесе, Акъкъанат ангылаялмагъанлыкъгъа, ташмыды ол, гебеннге ушагъан акъсыл таш? Не сакълап, не марайды, огъесе кёгюрчюн алданганмы этеди, жукъну да марамаймыды ол?

Эки башлы тёбени сол, онг жанларында да жел кёрюкле тизилишип. Алай, гюрбежи кёрюкге ушамай, бир тюрлю эдиле – быргъылары, – быргъыламыдыла, туююлмюдюле, – къуш жухлача, жютюленип, алгъа созулуп. Кёрюкледен кенгирекде, анда-мында олтуруп, таянып тургъан адам маталлы жануарланы да кёрдю Акъкъанат. Тап, ала, жануарла болмай, ташла эселе да, жансыз туююлдюле, сагъышланып, энишге къаргъан эки башлы тёбеден иги да гитчеле эдиле.

«Нек жыйылгъандыла бу хужулукъла былайгъа? – деп келди Сепкилбашны акъылына. – Хайыргъамы, хатагъамы?» Аны анга ким айталсын? Къачан жыйылышдыла, бюгюн, тюнене, огъесе ёмюрледен бери да былайдымыдыла?.. Сора Акъкъанатны эсине Желбыдыр туюшдю. Къалай унутхан эди ол эки башлы жут эмегенни, таулуланы жерлерине сукъланып, зарланып жашагъан эмегенни? Урушу-туююшу тохтамагъан. Жел кёрюгюн басып, нартланы жерлерин сыйырыргъа кюрешип, сыйыралмай, кёкге сууртуп, сабийлени ёксюз этген.

Алай анча ёмюр озду эсе, Желбыдыр нек тынчай-

майды, ёлюп дуниядан кетмей, кылай кечинеди? – Акъкъанат аны ангыламайды, эшшиги, ким ангылаяллыкды аны? Жангыдан туууп, ёсе келген, Желбыдыргыа ушап, таулуланы жерлерине аны кёзлери бла кыарай болурму? Кыыйын эди, былайды деп, оюм этген.

Огыесе Желбыдыр, Желбыдырны аскери да, Коштанан таулуланы жерлерине кыарай, зарлана, сукълана кетип, таугыамы кыошулуп кыалгыандыла, таш обала болуп? Ким биледи. Бусагыатда Желбыдыр – ачыуу, заман да акысыл этген, кыаягыа кыошулуп, ёзеннге термилип тургыан мазаллы ташха ушайды.

Коштан тауну бийигинден кыарагыаннга нартланы жерлери тынгылы кёрюнеди: тарны тамагындан башлап, узунуна, кенгине да. Этеклери таудан таугыа ёрлеген ариу ёзенди ол. Кыатапа бла тышланган кибик, жашилди, кём-кёк. Акъкъанат, ёхтемленип, тау эрининде уюп, ёзеннге аралып кыалгыан акысыл эмегенден кыоркыуругыу да келип, туугыан элим былайда болур деп, ары таба учду.

* * *

Эл уллу эди. Черекни сол, онг жагыаларында, ёзенлеге сыйынмай, юйлери тау этеклерине, тёшлеге ёрлеп. Кёзю кёргеннге ийнаналмай, Сепкилбаш аны узунуна, кенгине да учду. Эртте заманда, – андан бери ненча жыл озду, – Черекни эки жагыасында, жагыаларындан да ары ётюп, тау кыоюнлагыа ууакы элчикле тёгюлюп эдиле. Терекле тюплеринде, таш артларында аз эсленген межамлары бла. Кыайда эдиле энди ала? Акъкъанат хуна кыабыргыаладан бла кыотур терекледен башха абери кёрмеди. Алгыын ол бийик элчиклени эчки жолчукыла, ёгыоз арба ызла бирге кыоша эдиле. Энди жолчукыла тас болгыандыла, арба ызланы кырдык, ханс басханды.

Черекни эки жанында ариу ёзенлени толтуруп ёсген эл жангыды. Юйлери – бири биринден игиле, бийикле. Эки, юч кыатлыла. Кыызыл кыабыргыалыла. Башлары акыкыалай бла жабылып, кюнню кёзюн кыамата. Андамында кюкюш башлы кыызыл юйлени араларында бурундан кыалгыан алаша межамла да сакыланнгандыла.

Акыкыанат, уча, излей кетип, ишекли болду да, мазаллы терекни бутагына кыонду. Кыонуп, тийрени жокылай, иги кесек турду. Алданмагыан эди кёгыюрчюн:

кертме терек эди, арбазларындан тышында ёсген. Салкынында олтуруп, анасы урчукъ ийирген, аны бешигин тебиретген. Артда, аякъланып, чапхан, жюрюген кызычыкъ болгъанында уа, кертме терекни тюрбюнде гинжи ойнаучу эди, кесини энчи тереги сунуп.

Сепкилбаш, къууанып, алай къууанчын, уллу насыбын да кишиге билдиралмазын ангылап, бутакъ юсюнде, къанатларын кенг жайып, артха-алгъа силкинди, ёрге сызылып, бийикде къагъылып-согъулуп, дагъыда къайтды. Кеси ёсген, кызычыгъын бешикге салгъан юйюнда танып, учуп барып, ичине кирирге уа базыналмай, иги кесек мычыды. Уллу, эки къатлы юйню арбазында эди ол. Алаша межамчыкъ, жампик терезеси кертме терекге къарап. Гитче, алаша юйчюкню терезесинде мияла кёзлери жокъ эдиле, эшиги да ачылып. Андан адам чыгып, кирип эслемеди Акъкъанат. Чыкъгъан, кирген да кызыл юйге этедиле. Сабий-субюй, уллу да. Кимдиле ала? Ахлулары, жууукълары, огъесе анасыны къарындашыны юйюрюмюдю? Кёгюрчюн муну кёргенме, таныйма деп, бирине да айталмады. Къарамын бурмай, арбазгъа сагъайып, кёпден бери тургъан, эски юйге кирирге тебине, кирирге уа базылмагъан кёгюрчюннге ала да эс бурмай эдиле.

Сепкилбаш ёпкеледи. Кимге ёпкелегенин а билмей, кёлю такъыр болду. Алаша юйчюкню терезесинден ичине кирди. Олсагъат бурунуна бичен, мылы жюн ийис урду. Къонарча, абери эслемеди, жыйгъыч, шинтик дегенча. Терезе аузуна къонду. Бешикден тешип, кызычыгъына ёшюн салычу ундуругъун кёрмедиле. Ол туруучу мюйюште чалы куудушха эс бурду. Межам тизгинсиз эди, къабыргъалары къобуп, таш хунасы ачылып, мулхар чачылып.

Сепкилбаш терезе аузундан куудуш чалыгъа кёчдю. Былайда къалгъан эди аны ючайлыкъ кызычыгъы. Да не излей эди ол – къагъанагъынмы? Къагъанакъ къагъанакълаймы турлукъ эди, анасын сакълап? Шау болмай, Аллахны болушлугъу, мадары бла сау къалгъан эсе да, энди ол жетген тиширыуду. Тап, бийик юйге кирип чыкъгъанладан бири ол эсе да, аны анга ким танытырыкъды, ким айтырыкъды? Жокъ эди аны анга билдирер адам.

Акъкъанат биягъы къарт кертме терекге къайтды: андан тансыгъын алалмай эди ол. Бутакъдан тепмей, хар озгъанны къарамы бла ашыра эди. Умутун юзмей эди Акъкъанат. Алай кишини таныялмады, анга да киши эс бурмады. Азмы эди элде кёгюрчюн! Тиширыу-

ладан бирине ишекли болуп, ызындан учуп, алгъа озуп, артха къалып, иги кесек жол да къоратды. Кертме терекден башха ышыкъ табалмай эди. Эшшиги, не умут эте эди ол, туугъан жерине, туугъан ташына термиле эди да, келгенди. Азмыды ол насып адамгъа, тап, къанатлыгъа окъуна! Сора, къайдан эсе да учуп келип, Сепкилбашны къатында бутакъгъа жаннет чыпчыгъы къонду. Къанат къыйырлары, тамакъ тьюбу, ёшюню да къызгъылдым болуп. Къара-къолан башчыгъын бир жанлыракъ этип, кёгюрчюннге сакъ къарады. Сепкилбаш да къарады жаннет чыпчыгъына. Экиси да, сакъ къарамларын бурмай, симсиреп турдула.

Ана бла бала терекни бир бутагъында эдиле, алай ала бир бирлерин танырча туююл эдиле...

АЙЫУТАШ

Повесть

I

Кюн асыры кыыздыргъандан, төгөрөк чарсды. Жол жанларында букъу басып тургъан хансла, бусу болуп, шош кымылдай сюеледиле. Орамда, терек салкынында, эки жашчыкъ ашыкъ ойнайдыла. Бираздан алайгъа, бир кьолун арт бөксюмюне салып, ючюнчю – онбиржыллыкъ жашчыкъ да келди. Аны жетген чачы, сепкил бетчигин гитче көргюзтеди. Замансыз мудах, уллу кёзлери сагъышлы къарайдыла, иничке боюнчугъу уа, къалай эсе да, анга адамны жанын аурутурчады. Аны аты Мустафирди. Жашчыкъ тобукълары седиреген кёнчекчигин ёрге тарта:

– Мени оюннга кьошамысыз? – деди, терекге таяна. Аны хырез акъ тишчиклери биразгъа дери ачылгъанлай турдула.

– Сени ашыкъларынг жокъдула сора уа, – деп, ойнай тургъанладан бири, кьол аязына тюкюрюп, кесини кысха, кёп болмай кыыркыылгъан чачына сюртюп, сора, хуржунундан сыныкъ таракъчыкъ чыгъарып, тарады.

– Ёнкюч беригиз, мен сизге сакъала* берейим...

– Бир көргюзтчю да... – Ойнагъанланы бек гитчегиги, эрлен кибик секирип, Мустафирни жанына жетди. Эштада, ол кьуруда нёгерине, Мажитге, кыытдырып тургъанын сакъасындан кёре болур эди. Нек эсе да аланы терк-терк алышындырыргъа бек ёч эди.

– Угъай, алгъа ашыкъла беригиз да, алай...

– Ма... – Гитче жашчыкъ, кёп сагъыш этмей, Мустафирге ашыкъ узатды.

– Манга хыкки ашыкъ керек туююлдю, сен, Алим, бир кыызгъанчса, – деп, Мустафир аны кьолун артха тюртдю.

Болсада, Алим, Мажит менден алгъа сакъаны игисин

* *Сакъала* – ашыкъ ойнагъанда хайырланган сыйдам ташчыкъла.

сайлап къяды деп къоркыгъанча, олсагъат кызыл ашыкъны берди. Алай бла жашчыкъла оюну кызыдырып башладыла. Бир кесекден а, Алим бла Мажитни ашыкъларыны кёбюсюн Мустафир хуржунуна жыйгъан эди.

Сабийлени оюнларын, къяала бирге урулуп оюлгъанча, бир таууш бёлдю. Элни огъары жанында бир къара тютюн, бурулуп-бурулуп чыгъа, тегерекни къаралтды. Ызы бла жангыдан кёк гюрюлдегенча болду, кирпич, къанга сыныкъла кёкге-кёкге сызылып, сора жерге жауа башладыла. Аз заманны ичинде, тютюн къатыш отну тиллери юйню къабыргъаларын жалап тебиредиле. Ушкок атылгъан, адам кычыргъан тауушла чыгъадыла.

Жашчыкъла, ашыкъларын да жол юсюнде къоюп, ёксюз къозучукълача, бир бирге кысылып, букъу жерге бауурландыла. Къымылдасакъ, чола окъ табарыкды деп къоркыгъанча, ала, кымсыз болуп, бир бирлерине шургу къарайдыла.

Аз замандан тегерек шошаяды. Элни тёбен жанындан сабийлеге, алгъа адам ауазла, ызы бла уа ангылашыныусуз, сёзле жууукъдан-жууукъ эшитиле башладыла.

– Кёремисиз... кёре... биягъы немислиле кимни эсе да тутуп келедиле, – дей, Мажит нёгерлерин кезиу-кезиу тюртдю. Мустафир бла Алимчиг'а, башларын акъырын кётюрюп, жолгъа къарадыла. Эки немецли солдат, билегинде акъ байлауу бла полицай... Ючюсю да бир жаланбаш кишини ызындан автоматларын хазыр тутханлай келедиле. Аны сакъалы жетици, юсюнде жыртыкъ кёлегинден къарыулу билеклери агъарадыла. Бетинде ырмахлыкъ сезиледи, алай ёхтемлигин тас этмегенди.

Келгенле жашчыкъла болгъан жерге жууукълашдыла. Алимчик, къалай эсе да, аладан кёзлерин къакъмай, шош ёрге турду. Бармакълары акъырын чачылып, къолунда къаты кысып тургъан сакъасын жерге бошлады. Сора, аны къара кёзчюклери жилямукъладан толуп:

– Мени атам... Мени... – деп шыбырдады.

– Ата! Ата-а-а-а!.. – Алимчикни кычырыкъ тауушу узакъгъа дери эшитилди.

Мусос сабийни тауушуна хыны бурулду. Атламын селейтди. Алай автоматны къалагъы башына ауур тийди. Мусос, кёзюне жер тегерек айланганча кёрюне, аякъларын кючден ала, жашчыгъы таба атлады. Немецли автомат бла аны башына дагъыда урду...

Къаны да жаягъы бла энишге саркъа, Мусос букъу жолгъа жыгъылды.

– Ата!.. Ата!.. – Алимчик, атасыны кёкюрегине къапланып, аны башын ёрге кётюрюрге кюрешди, сора, жилай, болушлукъ тилегенча, тегерегине къарады. Солдатладан бири, къагъанакъны ана ёшюнюнден айыргъанча, жашчыкъны, назик билекчигинден тутуп, Мусосну юсюнден бир жанына атды. Алай, Алимчикни жерге ийилип, таш алгъаны бла, солдатны къолу бла, къаш башына жабышханы, тенг болду. Ким биледи, ол энди анга игилик этмезликлерин ангылай болур эди, жашчыкъ зыгъыр жугъу къолчугъун кенчекчигине сюрте, симсиреп, бираз сюелди. Немецли уа, къолун къаш башындан айырып, Алимчик таба бурулду, сары тишлерин ачды. Сора, хуржунундан шоколад чыгъарып, бармагъын терк-терк къымылдата, жашчыкъны чакъырды. Алимчик алгъа шош-шош атлады. Алай ол шоколадны алыргъа келмей эди. Ол аууп тургъан атасына бара эди. Солдат харх этип кюлдю, олсагъатдан а, аны кюлгени автомат атылгъан таууш бла къатыш болду.

Алимчик не анасыны, не атасыны атын айтып да къычыралмады. Мусосну арыкъ бетин къолчукълары бла сылаялмады. Бусагъатда аны къол жылыучугъу жетген таш сууугъунчу, жашауу юзюлдю. Атасындан арлакъда, аны къаны юзmezге синге турады. Солдатла уа Мусосну къолтукъ тюплеринден тутуп, сюйреп кетдиле.

Алимчикни анасы уа? Угъай, аны эси да аумады, ол чачын жыртып, къычырыкъ этип да жиялмады. Эштада, жарсыу ананы жиямукъларын къурутхан болур эди. Ол, жашчыкъны ёлюгюн къучакълап, солдатланы ызындан иги кесек къарап турду. Сора, артха бурулуп, шош-шош юю таба тепчий башлады. Къартладан бири аны къолундан ёлюкню алды. Жумушакъ аяз а, Алимчикни къолан ашыкъларыны юслерине букъу себелейди. Ана тезалмады. Ашыкъланы жаягъына къысып, санларын ууакъ къалтыратып, шош жияды.

Мустафир Мусосну алып кетгенлени ызларындан иги кесек къарап турду. Сора, хуна жанына барып, бауурундан тюшдю. Аны кёзюнден Аубекир бла немецлиле кетмей эдиле. «Алимчиг'а? Нечик ёлтюрюп кёйдуду!.. Аны ючюн алагъа дерт къалай жетдиргин? – Мустафир терен сагъышха кирди. – Ма ол немецлилени ызларындан жетип, бирлерини автоматын сыйырады. «Халът» деп къычырады. Солдатла, автоматларын да жерге атып, къолларын кётюредиле. «Мусос, мен сени

кътхарыргъа келгенме, турма!..» Мустафир терк окъуна партизанны къолларын бошлайды. Солдатла: «Мустафир, ёлтюрме бизни, ёлтюрме, жан аурут... ёлтюрме», – деп жияйдыла. Мустафирге жалынадыла.

«...Сиз а мени анамы аягъанмысыз? Алимчикге жаныгъыз ауругъанмыды? Сиз Мусосну да ёлтюрюрге элтип бара эдигиз! – Мустафир автоматны сампалындан басады. Немецлиле ёледиле, сора дагъыда тегерек шош болады. «Сен къалай жигит жашчыкъса... Жигит!» Мусос Мустафирни къучакълайды.

«Мусос, турмайыкъ былайда. Хайда, партизанла къайда болгъанларын биле эсенг, ары кетейик!..» – Экиси да агъач таба тебирейдиле. – Тохта-тохта, Мусос, биз экибиз да кетип къалсакъ, немислиле энтта да сабийлени ёлтюрмезлеми? Зулехатны да ёлтюрюрге, кел, аны да биргебизге ала барайыкъ...»

– Мустафир! Мустафир! Эшитемисе?.. – Бир къызчыкъ, келип, жашчыкъны билегинден тутуп, силкиндирди. Мустафир башын кетюрюп къарагъанында, жанында Зулехат сюелип тура эди.

– Былайчыкъда не жатып тураса? – дей, къызчыкъ Мустафирни къатына чекдю. Мустафир кенчегини жылтыргъан жерлерин жапды. Баям, кеп жиягъандан болур, аны бетчиги кирди. Ол, къоюнундан тегерек сакъа ташчыкъны алып, аны къызчыкъгъа кёргюзтдю.

– Ма бу, билемисе, Алимни сакъасыды... – Мустафирни, алгъа кезчюклери тола келип, жиямукълары, жауун тамычылай, сакъагъа тамып башладыла. Сора, жиягъанын Зулехатха кёргюзтмезге кюреше, къол сыртчыгъы бла кезлерине узалды.

– Мустафир, кел бизге, мен сени кенчегинги да, келегинги да жамайым...

Жашчыкъ бютюнда бек жүрексинди.

– Барлыкъ туююлм-е-е... – Мустафирни жияй тургъанлай селешген ауазы къозучукъну шор макъыргъанына ушады. – Билемисе, Алимни сени атанг да ёлтюргенди, ол полицаиды, ол тилчиди...

Зулехат секирип ёрге турду.

– Сенсе тилчи, мени атам... – Къызчыкъ жиярыгъын тыялмады. – Мени атам, билемисе, аман адамланы тутаргъа болушады.

– Ол тилчиди, ол немислилеге кесин сатханды, мен аны ёлтюрлюкме...

Ётюрюк айтаса-а-а, ётюрю-ю-юк! – Къызчыкъ къычырыкъ этип жияды. Сора, башчыгъын да энишге тутуп, мугурайып, атлай кетди.

Кече, жамычы жайгъанча, къарангыды. Юйлени терезелери, кёкде жулдузлача, кезиу-кезиу ёчюледиле. Анда-санда ушкок атылгъан тауушла, жукълап тургъан къаяланы уятыргъа кюрешгенча, алагъа ёшюнлерин уруп, артха къайтадыла. Ит улуула адамны бютюнда мудах этедиле.

Отоуда печь юсюнде олтургъан киштикни кёзлери сууукъ жылтырайдыла. Къабыргъада сагъат а, тик-тик деп жюрюйдю. Гелля шош хурулдап жукълайды. Мустафир, киштикни жылтырагъан кёзлеринден къоркъуругъу келип, башын жууургъан бла басдырды. Жукълаялмады. Ол озгъан кюнлени эсине тюшюреди.

...Аны анасы, тапчаннга олтуруп, эскиле жамайды. Мустафир а от жагъада бичакъ бла нени эсе да жонады. Эшикден ит юрген таууш чыгъады. Ол кыстауданкыбастау юреди, аузуна бир затны къапханча, хырылдайды. Ушкок таууш – ит сынсыйды, бир кесекден шошайды. Юйге бир немецли офицер бла солдат киредиле. Ана, тишлери бла халыны юзе, ёрге турду.

– Ну дафай, бистро! – Офицер солдатны къолунда челекни ичинде гаккыланы кёргюзтдю. Ана да челекге төрт гаккы къошду.

– Этого малё, ёще дафай! – деди офицер.

– Да не этейим да, жокъду. – Ана, къолларын жайып, инбашларын жыйырды.

Офицер юй мюйюше шкафны къармап башлады. Алгъа шкафны ич къабыргъасында Ленинни суратын кёрюп, сын болду. Бет шаугютю ууакъ къалтырай, артха туракълады. Сора суратны шкафны къабыргъасындан хурттак-хурттак этип сыдырды. Солдатха бир затла айтып кычырды. Ол, чабып кетип, бир кесекден а, ариу рамасы бла, Гитлери суратын келтирди. Офицер, чурукълары бла ундурукъ юсюне минип, аны къабыргъагъа такъды.

– Ну? Корошо? – Офицер, кеси кесине ыразы болуп, кюлдю.

– Угъай, жарлы, угъай, ол мен суйгенлей болсун. – Амма, терк окъуна раманы жерге уруп, аны мияласын сындырды, суратын аякълары бла малтады. Ол заманда анда къаллай ёхтемлик бар эди, кеси уа Мустафирге башха кюнледен эсе да ариу кёрюне эди.

– Как, ти партизанка? – Офицер сермеп керохун чыгъарды...

– Амма, амма-а-а! – Мустафирни кычырыкъ таушуна гелля уянып чапды.

– Не болгъанды, балам, тюшмю кѳргенсе, ах кюнюм, жарлы, кесинг да не бек кыызаса, кюйюп кетесе да. – Гелля жумушакъ кѳолун Мустафирни мангылайына салады. – Нек кычыраса, кѳоркѳгъан затмы этдинг? – Мустафир башын шош чайкъады. Гелля, энишге ийилип, жашчыкыны уппа этди. Аны жилимукълары тузлу эдиле. Гелля, Мустафирни жилий тургъанын сезип:

– Кѳой, харип, кѳой, сени амманга боллукъ болгъанды, – дей, жашчыкыны юсюне кѳапланды...

III

Мусосну, келтирип, комендатураны кѳатында бир жер юйге атханлы, эки кюн озгъанды. Биринчи кюн окуна соруу этгендиле. Андан бери ол болгъан жерге киши кирмегенди. Тууар кѳзюча, гитче тѳгерек терезчикден ургъан жарыкъ, анга ингир болгъанын бла танг атханын билдиреди. Тохтамай алгѳа бла артха жюрюп тургъан кѳалауурну кѳара чурукълары кѳюнедиле, жаркѳ-журкѳ деген тауушу эшитиледи.

Мусос тапчанга таяныпды. Аны башында жарасындан чыкѳгъан кѳаны чачы кѳатыш кѳатханды. Мусос, узалып, чачын жарасындан айырыргѳа кюрешеди. Ол кымылдагъаны сайын, тапчан кыж-мыж этеди. Чычханла юй тюбюнде миделни юсю бла ары-бери жортадыла. Сагъыракълары уа, тешиклерини кѳатында тохтап, адам кымылдагъанын эшитгенлей а, нѳгерлерине чакѳырылмагъан кѳонакыны юсюнден хапар билдирге ашыкѳгъанча, артха терк ташаядыла.

Мусосну тутуп баргъанларында, жашчыгѳы Алимчик анга жилип чапханы, кесини да солдатла башына автоматны кѳалагѳы бла ургъанлары эсиндеди, андан ары уа – бир зат да угѳай.

«Терс болдум дейме... – Мусос партизан отрядны командирини буйругъун эсине тюшюрдю. – Ол складны кече атдырыргѳа буюргъан эди... Мен а... Да, не этейим, андан тап кезиуню табарыкѳ тюйюл эдим. Тѳзалмадым... мен ѳлгенликге, андан не? Мен былагѳа жанымы алай учуз бермегенме. Ёлюрме... Была да хорланырла, кюн а, мени сау заманымдача, жылытханлай, жарытханлай туруп, жашчыкѳ да ѳсер...»

Жер юйню эшиги, темирни тотун кыргъанча, кыжылдап ачылды. Немецли солдат, биреуленни Мусос

болгъан жерге ашырып, кеси артха турду. Партизан полицай Аубекирни таныды. Ол, жыл саны эки жы-
йрмадан атлагъан адамды. Аны кенг, семиз бетинде
теренден къарагъан кезлери гитче къара тешикчиклеге
ушайдыла, чюйре къашлары къалындыла.

Аубекир, тапчанны къыйырына чөгюп, бёркюн теш-
ди, эрик ашагъан терича, чачы тюшген башыны терле-
генлерин сюртдю. Семиз бетин сылагъанда уа, базыкъ
тюп эрини артха къайырылып, артда уа баш эринин
жабып къапланганча кёрюндю.

– Таллахий, бюгюн кюн асыры къыздыргъандан,
чыгыр башдан къурт агъызырчады... Къалайса, харип,
Мусос? – дей, Аубекир чикина бармагъы бла бурунун
тазалап башлады.

– Мени саулугъум сени артыкъ бек къайгъы этдире
болмаз. Нек келгенсе, не излейсе? Айт!

– Сени жашарынгы сюеме, аны къайгъысын эт деп
келгенме... – Полицай хуржунундан тютюн чыгъарды.

– Ичемисе?

– Жашарынгы сюемеми дейсе? – Мусос, бу сёзлени
хыликкя этгенча, аз ышаргъанча кёрюндю. – Да къар-
гъа окъуна жашайды жюз жылланы, алай андан не
хайыр?!

– Сора мен кесими сенден аман кишигеми санагъан
сунаса? Тейри, не бек кюрешсенг да, менден иги уа
жашаялмазса!

– Сен жел ургъан жанына сюрюшюп айланган
шинжи гулмак кибиксе. Вилемисе, гулмакны жел, элте
барып, бир чунгургъа атса, ол андан чыгъаллыкъ тю-
йюлдю. Аны юсюн топуракъ, кир затла басдырып къоя-
рыкъдыла, – деди Мусос. Аубекир, ёрге туруп, тютюнню
терк-терк тарта, терезечикни аллына барды. Аны буру-
нуну терлегенлери чапыракъда чыкъча жылтырайдыла.
Терезечикден таза кёкню къыйыры, ары-бери тепчий
тургъан къалауурну чурукълары кёрюнедиле.

– Жууугъум, бу эки чурукъдан сора жукъ кёрмей,
ёлорге уа сюе болмазса да? – деди полицай. Мусос кьо-
лун силкди.

– Къайгъырмаз, мен кёпню кёргенме... Алай сен,
айтырынгы айтмай, нек къуйрукъ булгъагъанынгы
ангыламайма.

– Суу, тенгизге жетгинчи, аллында кёп тюрлю тый-
гъычланы юсю бла ётеди... – Аубекир кесин ышартды.
Сора Мусосну тапчанны къыйырына олтуртду. – Мусос,
сени юйюрюнг барды, алагъа жан аурут, ала бир ёлселе,
кимден да санга не келликди? Ант этеме, бир жангызы

сени кѡабырынга таш атаргѡа кюсесе. Жойма кесинги, айт... Бу Аллахдан палах табарыкѡ партизанла кѡайдадыла? Айт! Айт! Нек тынгылайса, Мусос?..

– Да сен, тилинги тишлеринге билеп, кѡачан бошайса деп турама. – Мусос, аякѡларын тапчандан энишге салындырып, башын эки кѡолу бла да тутуп, сагѡышланды. Сора, тапчанны кѡулагѡындан тутуп, кючденбутдан ёрге турду.

– Угѡай, угѡай, ант этеме, мени жюрегимде санга бир кир затым болуп келген эсем... Не этесе?

Мусос, Аубекирге жууукѡ туруп, анга жютю кѡарагѡанда, ол, акѡырын-акѡырын ыхтырыла барып, неден эсе да кѡоркѡгѡан парийча, эшикни кѡатында мюйюшге кѡысылды. Мусосну уа аны уругѡа эсине да келмеген эди.

– Бир тояр ючюн, туугѡан жерин жаланда ит сатарыкѡды. Хау, сени бусагѡатда иги тойдурадыла, сен, кесинги иенге гѡырылдамай, сюек атханны аллында «сойланып», аны тюбюнден ёрге кѡарап, кѡуйругѡунгу булгѡамай не этгин? – Мусос, ауур-ауур атлай, Аубекир таба тебиреди. Аны уллу кѡолларындан, кенг кёкюрегинден кѡоркѡгѡанча, полицай терк окѡуна эшикге чыкѡды, сора, андан башын кѡаратып:

– Олмуду ахыр жууабынг?! – деп сорду.

– Санга ол да озгѡан этеди.

– Жазыкѡ сен, сокѡуранырса, сокѡуранырса!

Эшик хыны этилди. Кирит салгѡан таууш чыкѡды. Узакѡда бир кѡанатлыны учуп айланганын кёреді.

Зулейхат, чий тал чыбыкѡча бюгюле, суу алып келеди. Ауур челекле аны алгѡа сюрюшдюрөдиле, назик бутчукѡларын чалишдирөдиле. Кѡызчыкѡ, жарты оюлгѡан юйлеге жетгенлей, сызгѡыргѡан таууш эшитилди, олсагѡат, хуна артларындан чыгѡып, сабийле Зулейхатны аллын тыйдыла.

– Биз санга былайны жюрюй турма деген эдик да, унутханмы этгенсе? Энди уа кѡалай этейик? Ийи?

– Кѡоркѡмай эсенг, бармагѡынг бла окѡуна бир тий, – деди Зулейхат, сакѡалчыгѡын ёргерек кётюрюп.

– Тиймемми да? – Жашчыкѡладан бири аны чач эшмечиклеринден хыны тартды, кѡалгѡанла уа кѡарап-кѡарагѡынчы челеклени сууларын тёгюп, аланы топуракѡдан толтурдула.

– Мен сизге не хата этгенме-е-е? Сиз бизни юйню кѡаты бла бир озарсы-ы-ыз! Ташла бла урсам, ол заманда кёрюрсюз кюнюгюзню-ю-ю! – Зулейхат билекчиги бла кёзлерин жабып жияды. Сабийле уа, чыбыкѡ-

ланы суу төгюлген жерни балчыгына сугъуп, аны кызычыккыны бутларына сюртдюле, бир-бирлери уа: «Ма, какчыккъдан къап», – дей, жухуна жетдиредиле, жаяккларына жагъадыла.

Зулейхат, жияй-жияй, юйлерине кетип тебирегенде уа, жашчыккъла аны: «Полицайны кызы, полицайны кызы!» – деп кюзута, ызындан иги кесекге дери бардыла.

Кызычыккы, юйлерини къатына жетип, артка къарагъанда, ала къолчуккларын бирча ёрге-энишге эте, бир затла айтып кычыра эдиле. Зулейхат иги тынгылагъанында, аны къулагъына биягъы «Полицайны кызы, полицайны кызы!» деген сёзле эшитилдиле.

«Полицай не зат болур? Мустафир сени атанг тилчиди, адамланы немислилеге сатады деп, аны ючюнмю айтхан болур эди?» – Кызычыккы бу сагъышы бла юйге кирди.

Аубекир, базыккы эринлери да жау жугъу болуп, бир таууккы бутну ашап бошап, экинчисине узалады, гетмен тишлери бла аны сюегин эзеди. Жаулу таууккы тешлени уа немец офицерни аллына тюртеди.

– Фон Эвершапс, иги ашачы, иги, – деп, терк-терк къатлайды. – Карашо, карашо, – дей, ол да кесини ыразылыгъын билдиреди. Шешадан бир кызыгъылдым зат къуюп да ичедиле, ол не болгъанын Зулейхат билмейди. Кызычыккы, эшик артында мугурайып, сюек эзилген, эт чайналгъан тауушлагъа тынгылап, иги кесек турду. Аны киши эслемей эди. Бираздан а, фон Эвершапс кёпчюген кёзлери бла Зулейхатка къарап:

– О, девишка, ити сюта... – деди.

Кызычыккы жеринден тепмеди. Фон Эвершапс, аны къатына барып, шоколад конфет узатды. Зулейхат, башчыгъын шош чайккыай, артка бурулду.

– Ал дейме да!.. – Аубекир, тюр эринин ккалтыратып, ккычырды. Сора: – Фон Эвершапс, тохтачы алай, – деп, ккол жаулугъу бла офицерни чуруккларында акксыл тамгканы сюртюр башлады.

– Иги кетмейди, жау тамгкы кёреме... – Аубекир, тёрт аяккларынып, юфгюрюр, тылпыу этдирди.

– Ыхы, болду, олтурчу, маржа, жукк ашамай ккалдынг, – дей, базыккы ккызыл боюнуну терлегенлерин сюртюр. Сора, ккызычыгъына ккарап: – Бюгюнден ары фон Эвершапс бизде жашарыккды, сен аны чуруккларына тюр ккондурма, – деди.

Зулейхат, атасына мудах ккарап:

– Ата, полицай не затды? – деп сорду.

Аубекирни олсагъат бети тюрленди.

– Ол бош сѣздю, кимден эшитгенсе?..

– Бош сѣз тюйюлдю, ма, хар ким да санга алай айтады, мен энди ойнаргъа да барлыкъ тюйюлме... – Къызчыкъ, ууртларын кѣпдюрюп, къашчыкъларын тюйюп, энишге къарады.

– Къызым, полицай деп, аман адамланы суймегеннге айтадыла... Бар, хайда, бар ойнаргъа...

– Ётюрюк!.. Тилчиге айтадыла да...

– Кѣп дауур этме дейме да! – Аубекир къызчыкъны билегинден тутуп, эшикге чыгъарды. – Ананг келгинчи, бу тауукъланы тюклерин жулкъа тур...

– ...Ы маржа, фон Эвершапс, ачлай къалдынг, апшачы, маржа! – дей, полицай офицерни къатына олтурду.

– Къызчыгъынг нек жилайды?

– А, бош, сабийле бла жарашхан болмаз...

Зулейхат, боюнлары кесилип тургъан тауукъланы кѣргенде, сейир этди.

«Бир, эки, юч, тѣрт... Алты тауукъ!.. Ата битеу тауукъларыбызны нек кесип къойгъан болур? Угъай!.. Бизни къызыл тауугъубуз жокъ эди да... Бу да жокъ эди. – Зулейхат, энишге чѣгюп, тауукъланы ары бери аудуруп къарады. – Къайдан чыкъгъандыла была?.. – Къызчыкъ, чабып, ийнек орунларыны эшигин ачды. Тауукъла къанкъылдап сагъайдыла, эки адакъа уа бир бирлери бла аяусуз жулкъушадыла, аланы кикириклери къан болгъандыла.

Зулейхат, гедешлеринде башха тауукъла болгъанына сейирсиннгенин да къоюп, тюйюше тургъан хоразлагъа къарай, мюйюше агъач томуроугъа чѣкдю.

«Ма, ол жугъур – Мустафир, акъ къытай а – мен болайыкъ... Угъай, андан эсе ол жугъур – ата, бирси уа – биздеги немецли болсунла. Жугъур хорласа, сора, ата полицай тюйюлдю». – Зулейхат, сакъалчыгъын тобукъларына салып, тюйюшге къарайды. Алай, бир кесекден а, хорлай тебиреген акъ хоразны сыгынла бла уруп башлады. Адакъала башха мюйюшге къачып жулкъушадыла. Зулейхат, секирип туруп, юш-ш, юш-ш дей, тауукъланы изгилтин этди. Ала уа, олсагъат, къанкъылдай, хуна башлары бла секирип, чач-тюк болдула.

Къызчыкъ, тындыргъан ишин айтып, атасына махтаныр умут бла юйге кирди.

– Бошадынгмы тауукъланы тюклерин жулкъуп? – деп сорду Аубекир.

– Угъай, алыкъын бирин да угъай...

– Да, хайырсыз, андан бери къайда эдинг да?

– Гедешге дуня бла бир башха тауукъла жыйылып тура эдиле да, мен а аланы барысын да кыстадым, – деди кызычыкъ.

– Неди ол дегенинг? – Аубекирни эшикге чыкъгъаны да, артха киргени да бир болду.

– Ай, итден туугъан! – Аубекир Зулейхатны жаякъчыкъларын штап-штуп этдирип ургъаны бла кызычыкъны: «Ой, амма! Ой, амма-а-а!» – деген кычычыгы кытыш болдула. – Ёлтюрюп кыояйыммы?

– Ой, амма-а-а, сен а, юйюбюзге немислини нек келтиргенсе-е-е?.. Ма, мен а алай этерикме-е-е-е... Ой, аммачыгъ-ы-ы-ым, санга полицаи деп да керти айтадыла-а-а-а!

– Тынып кыал! Ант этдир, кыамыжакъныча, эзип кыоярма!..

IV

Кече асыры кыарангыдан жукъ кёрюнмейди. Аз шулпу этеди. Терезеледен ургъан чыракъ жарыкдан болур, анда-мында орамны чунгур жерлеринде суула шорпа башча жылтырайдыла.

Терезеледен жарыгы ургъан юй таба жашырын баргъан бир ауана эсленди. Ол, бир кесекге дери тас болуп, дагыда кёрюндю. Сора, юй артында хуна юсюне минип, кыарай, терезе тубюне келип чёкдю.

Стол юсюнде жангы бишген тауукъ тылпыу этеди. Ичилген шешала да кёпдюле. Бети жыйырылгъан, узун-жаякъ, арыкъ немецли офицерни, кёп ичгенден болур, мутхуз кёзлери бир ачыла, бир а кыысыла турадыла. Аубекир, шинтикни артына таянып, кёлек тюймелерин энишге седиретди, аны тюкю, семиз кёкюрегинден тылпыу урду. Терлеген ийисин кетерирге кюреше, ол кыолтукъ тюплерине кыол жаулугъу бла узалды. Сора, туруп, арыкъ офицерни не эсе да айтханына да эс бурмай, ундурукъда сойланып тургъан фон Эвершапсны чурукъларын тешди.

Терезе тубюнде олтургъан бу адамлагъа кыарап иги кесек турду. Ол кыолунда жютю бичакъны кыаты кыысады, жюрегини дунг-дунг деп ургъан тауушун эшитеди.

«Зулейхат а кыайда болур? – деди ол ичинден. – Ай анасына уа!.. Гранатым болса эди, бусагыат быланы ючюсюн да кыырыр эдим. Угъай!.. Алай этерге жарарыкъ тюйюлдю, Зулейхат башха отоуда анасы бла жатып тура эсе уа?.. Андан эсе, сакълап туруп, быланы

бири эшикге чыккыганлай, бичакъ бла уруп ёлтюрейим... Аубекир асыры базыкъды, семизди, мен бичакъны кийиралган да эталмам... Ма, ол арыкъ немецли чыккъса эди, аны бек терк къаплар эдим... Охо, Аубекир окъуна бир чыккысын, мен аны алгъа башына таш бла уурма да, кычырмазча этерме, артда бичакъ бла ёлтюрюрме, ол а адамланы нек тутдурады?..»

Къарелди, шош-шош атлай, терезе тюбюнден кетди. Сора, бир таш да атып, эшик артына букъду.

Жауунчукъ юй башны къагъады. Элде чырагъы жанган бир юй да кёрюнмейди. Итлени эринип юргенлери, кёкню къарангысын жашил, кызыл жарыгъы бла жыра, озган самолётну гюрюлдегени эшитиледи.

Къарелди да сакълайды. Алай эшикге киши чыкмайды. Ичинден: «Была жатып ишми къалган болурла?» – деп, ол биягъы терезе къатына келди.

Юйню ичи шош эди. Аубекир а, жукълап турган эки немецлини уятыргъа къорккыганча, полда жалан аякылай ары-бери тентирей, стол юсюнде шешаланы шкафа жыяды. Сора, галошла къаплап, эшикге тебиреди.

Къарелди, шыбыртсыз, юй мюйюшге жетди. «Аллындан чыгъып къалсам, бичакъ бла уралмам, андан эсе былай тохтайым да, ол ары озганлай, мен биягъы эшик артына бугъарма», – деди ол ичинден, бичакъны къаты кыса.

Алай полицай босагъадан ары да атламады...

Къарелди шыбыртсыз терезеге ётдю. Аубекир чыракъны шош ёчюлтдю. Хунаны жарып турган жери къаралды.

«Ох анассыны, мен не къорккъама... Хар кечеден келип, аны ёлтюралмайма, ол а Алимчик ючюн дерт жетдиргеним... Тейри, таш бла уруп, терезелерин ууатып къачарма». Къарелди, не этейим дегенча, сагъышланып, бизас сюелди.

Ол кезиуде ким эсе да, тауушсуз келип, ауур, жылы къолун аны инбашына салды. Къарелди, элгенип, артахыны бурулду, чач тюклери къопдула...

– Ш-ш, къоркъма, Мустафир, мен Ахматма.

Мустафир, ауара болуп, аз мычыды, сора, устазын танып, арсарсыз аны къоюнуна кесин атды.

Ахмат, Мустафирни да къолундан тутуп, хуналагъа кысыла, Аубекирни юйюню къатындан арлакъ кетип:

– Хайда, Мустафир, элт мени энди юйюгюзге, – деди.

Жашчыкъ, баштёбен къарап, жукъ айтмады.

– Нек тынгылайса, огъесе мени къонакъ этерге суймеймисе?

– Угъай, мен сакълагъан этерикме, танг атхынчы бири да эшикге чыкъмаймы турлукъду да?

– О, сен а батыр кѳреме да!.. – Ахмат Мустафирни, башчыгъын сылай, кесине къысды. – Угъай, алай жарарыкъ туйюлдю. Бизге болушургъа сие эсенг, Аубекирни ёлтюргенден эсе керекли иш барды. Келчи! Келчи, турмайыкъ былайда!

Экиси да, Мустафирлагъа келип, чыракъ жандырмай, тыш юйде олтурдула. Партизанны жанында керохуну сабы жылтырайды. Жашчыкъ анга, сукъланып, тийип-тийип кѳрдю.

– Сен, Мустафир, Аубекирлагъа барыучумуса? – дей, Ахмат чепкенини туймелерин тешгенде, аны юсюнде ары бла бери минчакълача тизилген патронлары кезиу-кезиу от чакъгъанча кѳрюндюле.

Мустафир, Ахматха жууугъуракъ олтуруп:

– Алгъын Зулейхат бла ойнаргъа барыучем, энди уа барлыкъ туйюлме, – деди.

– Бош этесе, сен ол къызчыкъ бла бютюнда шуёх болургъа керексе... Аны нек айтханымы ангылаймыса?

– Аны атасы полицайды, сора уа!..

– Билеме, сен, аны ючюн деп Зулейхатны жауларгъа керек туйюлсе. – Ахмат, ушакъны мындан ары бардырмайыммы дегенча, аз сагъышланды. – Сора, билемисе, Мустафирчик, партизанлагъа жашыртын болушуп тургъан адамланы бир къауумларын немислиле билген этгендиле. Аланы списоклары алыкъын Аубекирде боллукъду. Биз, ол списокну къолгъа этип, анда болгъанланы барына да терк билдирирге керекбиз...

– Да, биз а партизанлагъа болушханланы барына да айтайыкъ, ала уа къачсынла!..

– Олтур, ашыкъмай, тынгылагъан эт... Бизге болушханла барысы да элден кетип къалсала, партизанла къыйналгъан этерикдиле, андан эсе немислиле ишекли болгъанланы къутултайыкъ. Мен ол списокну сен табарса деп ышанама. Зулейхат бла уа аны юсюнден бек сакъ сѳлеш, – деди Ахмат.

– Сиз список Аубекирде болгъанын къайдан билесиз да?.. – деп сорду жашчыкъ. Ахматны мен санга ышанама деген сѳзлери аны кѳлюн кѳтюрдюле, терезе тубюнде сакълап, жукъ эталмай къайтхан ачыуун унутурдула.

– Бизге аны ким билдиргени санга бусагъатда керек туйюлдю...

Партизан ёрге турду. Къарангы, алаша юйчюкде ол къалай эсе да бир мазаллы кѳрюндю. Мен а мунуча

къачан боллукъма дегенча, Мустафир Ахматны жанында дёрденчигин алгъа чыгъарып сюелди.

– Хайда, Мустафир, кеч болама, кетейим. Мен санга не тамбла, не бирси кюн туберме, – дей, Ахмат къолун узатды. Сора, эшикге шош чыгъып, къарангыгъа сингди. Мустафир а, тыш юйде тапчанчыкыгъа жатып, къочхар тонну тубюне тумаланды. Алай жукъу келмейди.

«...Энди мени партизанла танырыкъ болурламы? – деди жашчыкъ ичинден. – А-а! Мен не эталлыкъма? Ма, Ахматныгъа, керохум, патронларым болсала эди, Аубекирни ёлтюрюп, списокну бек терк алырем... Ансы Зулейхатны болушдуруб'а... Унармы? Анаussyны уа! Керохну да тагъып, дуня бла бир патронларым да болуп, Зулейхатха тубесем, аз бек сейирсинмезед... Списокну тапханымлай а, Ахмат бла партизанлагъа кетерме... Элтмесе уа?.. Хау элтмез, мен къыз бла ойнап турлукъ туююлме!..»

Мустафирни кёзюне ол къаллай партизан боллугъу кёрюнюп башлады.

«...Партизанла, немецлилени ууатып, атла бла элге кирдиле. Мустафирни акъ ажири, башын ёхтем кётюрюп, барысыны да алларында келеди. Кесини уа эки жанында эки кероху, гранатлары, аны кёкюрегинде орденле къатыш патрон лентала жылтырайдыла. Эллиле партизанланы алларына чабып алгъышлайдыла. Къайсы эсе да:

– Бу акъ атдагъы жигит жашчыкъ ким болур? – деп сорады.

– Ой, юйюнге, аны сен къалай танымайса, ол бизни Мустафирди да!.. – Мустафир а, атына къамичини жетдирип, жюгенни артха тартады. Ат ауузлугъун чайнайды, арт аякъларына турады. Сабийле уа, юй башларына, хуналагъа чыгъып, анга сукъланып къарайдыла. Бир-бирлери, аллына чабып, атынга миндир деп тилейдиле. Алай Мустафир ала бла сёлеше турургъа бошамайды. Ол партизанланы командири бла нени эсе да бир затны юсюнден ушакъ этеди... Зулейхат а къайда кёрюнмейди?.. Келмегенми болур? Угъай, ма, алайда къарап турады. Мустафир, аны танымагъанча этип, атны ойната, жаны бла озады... Къайгъырмаз, бир кесек жарсысын... Ол а, мени къоюп, башха жашла бла суу боюнуна чабып кетген эди да... Ма мен да алай этерикме, турчу алай бир!..»

Адакъаны къычыргъан тауушу терезеден эшитилди. Мустафир, сагъышын бёлюп, башын тонну тубюне басдырды. Киштик, мени да тон тубюне къой деп

жалынганча, мур-мур эте, Мустафирни юсюне минди.

– Кишт! – Жашчыкъ, киштикни бир жанына тюртүп, башын ачды. Юй шошду. Къабыргъада сагъатны жүрюгени эшитиледи.

V

Фон Эвершапс, бутларын да чалдишдирип, тютюн иче олтурады, эринлерин алгъа чыгъарып, кёксюл тютюнню бошлайды. Ол а, жүзюклуча, тегерек-тегерек бола, артда уа, сууда залыча, ёрге шош созулады. Эшикни акъырын ачып, Аубекир кирди.

– Хай Гитлер!..

Фон Эвершапс, жукъ айтмай, эки бармагъын къулакъ башына жетдирип, къолун энишге бошлады. Сора, кезлерин Аубекирге къадап:

– Дафай переводчик, – деди офицер. – Я этот собак сам допросит...

– Хай Гитлер! – Полицай, бир къолун белинде керохуну сабына салып, эшикге терк чыкъды.

Фон Эвершапс а, ёрге туруп, терезе къатына барды. Ол бийик, жаш адамды.

«...Бир насыпсыз партизаннга мен жукъ къалай айтдыралмам? – деп сагъышланды офицер. – Айтдырыргъа керекме... Мени темир жоруму къадаары анга кёре боллукъду... Аны бла кюрешип турмай, ёлтюрюп къойсаммы иги болур? Угъай, ол партизанланы къайда болгъанларын биледи. Аны болушлугъу бла, аланы къурутургъа керекме, ансы асыры тапсыз башлагъандыла... Бу партизан а кесин аллай бир нек къыйнай болур? Бирда ангыламайма. Адам иги жашасын ансы, не этип да жашасын. Анга ким да неге керекди? Ол бир ёлсе, анга туугъан жеринден, негерлеринден да не?... Къайгъырмаз, менде селешмей кёпге чыдамазса, айтдыргъан да этерме, партизанланы къырып, жууукъ заманда жор да алырма...»

Фон Эвершапс, манга жор жарашырыкъ болурму дегенча, кюзгю аллына барып, ёшюнюне бир жылтырауукъ затны салып кёрдю.

Аубекир тилманчны алып келгенлей, Мусосну да келтирдиле.

Фон Эвершапс, кесин жарыкъ, хурметли адамча кёргюзтюрге кюрешип, партизанны жумушакъ шинтикге олтуртду.

– Сени былай къыйнагъанлары ючюн мен кишиге

да кечгинлик бермем... Бусагъатдан, докторну чакъырып, башында жарасын байлатыгъыз, сакъалын жюлюгюз! – деп кычырды фон Эвершапс. Алай Мусосну бетинде тюрлениу болмагъанда уа, ишекли болуп:

– Сен мен айтханланы иги кечюрмегенмисе? – деп, тилманчха къарады.

Фон Эвершапс Мусосха папирос узатды. Ол а башын шош чайкъайды. Бир кесекден акъ халатлы, бир сапсары немецли келди. Олсагъат Мусосну жарасын, жылы суу бла жуууп, дарман сюртдю. Аубекир а аны къара къалын сакъалын жюлюдю.

– Мен кесимча батырланы бек сюеме... – Фон Эвершапс, эки кьолун да артына тутуп, Мусосну аллы бла ары-бери жюрюйдю. – Батыргъа уа не ахшылыкъ да этерикме!..

Бир кесекден столну юсю ашарыкъладан, ичгиден толду. Кегетлени, жаш кьозу этни ийиси Мусосну аууз сууларын келтиредиле.

– Ач болурса, олтур... – Немецли партизанны чакъырды. «Алдаргъа умут этеди, – деп ойлады Мусос. – Алай, ашагъанлыкъгъа не боллукъду?.. Ашайым, къарыу керекди...»

Фон Эвершапс стаканлагъа аракы куюп, Мусосха узатды.

– Ичмейме, – деди партизан.

– А чито ви пьёт?..

– Жаланда боза... – деди Мусос, кьозу жауурунну ала.

– Карашо...

Фон Эвершапс, туруп, терезени ачды. Отоугъа желчик къатыш сабий ауазла, сыгын от ийис ычхынды. Кюнню ауурлугъу кетип, терекле узун ауанала атхандыла.

– Сен сабийлеринги, къатынынгы керюрге, ала бла жашаргъа сюемисе? – Офицер бир бутун энишге салындырып, терезеге олтурду. – Нек тынгылайса?

– Аны сорур кереклиси жокъду, – деди Мусос. – Ол, къарангы жарыкъ бла алышынганча, баям затды.

– Сени насыбынг къатынгадады. Сен аны учуругъа, тутаргъа да боллукъса... – Тилманчы къалай кечюргенин ангыларгъа кюрешгенча, фон Эвершапс анга жууугъуракъ турду. – Кел, господин Мусос, экибизда эр кишилеча селешейик... Сен мени сорууларыма жууап бер, мен а, санга насыбынгы къайтарайым, къадарынга кесинг ие болурча этейим...

– Къадарыма кесим иеме, ол кишини кьолунда туююдю, – деди Мусос.

– Угъай, сени къадарынг мени къолумдады! Бусагъат мен сени былай этип къояргъа боллукъма, – деп, фон Эвершапс бармагъы бла боюнун тартды.

– Керти айтаса, сен мени жашаууму юзаллыкъса, къадарымы бир заманда да угъай, ол мени Ата журтума, халкъыма къуллукъ этгениме, намысыма кёре боллукъду!..

– Ви, господин Мусос, фантазёр! Сен не Ата журтну, халкъны юсюнден хапар айтаса? Ангылаймыса?.. Сени Ата журтунг энди жокъду, ол ёлгенди, андан эсе хорланмазлыкъ армиягъа къуллукъ эт!..

Мусос аз ышарды.

– Бир-бирледе жерни туман да басады, алай, кюн чыкъгъанлай, ол, журттакларын терек артында къоя, тас болады. Ма сизни армиягъыз да, эрттенлик туманчады, аны хорланырыгъына ишегим жокъду.

– Молшаты!.. Молшаты!.. – Фон Эвершапсны тёзюму тауусула башлады. – Къой, господин Мусос, экибиз да, букъгъуч ойнагъанча эте турмай, ишге кёчейик, партизанла къайда болгъанларын, алагъа элден ким болушханын айтсанг, насып да, ахча да сенидиле. Ол эки затны да багъасы – бир-эки соруугъа жууап.

– Мен аланы юсюнден жукъ да билмейме, не айтырыкъма...

– Билмеймеми дейсе? Солтан, Мухтар, Адрах... ала кимдиле? – Фон Эвершапс, Мусосну бети тюрлендими дегенча, анга иги ышанлап къарады. Алай ол, элде партизанлагъа болушуучулары атларын эшитгенде, быланы ол сагъатха ким сатханды дей, ичинден бек сейирсинсе да, жукъ сездирмеге кюреше:

– Танымайма... бирин да танымайма, – деди.

– Биз таныйбыз, керек эсе уа, эки-юч кюнден санга да танытырбыз, ала бусагъатда, партизанлагъа аш этип, кетип турадыла... Биз да къулакъсыз туююлбюз...

– Господин Мусос, айтамыса, айтмаймыса? Туююл эсе, мен сени тамбла окъуна... – Фон Эвершапс къолун силдеп кёргюзтдю. Чикина бармагъы бла бурунун къаза тургъан Аубекир да:

– Айтмай эсенг, Ахыяланы юй артха жиберликбиз, – деп къошду. Мусос, тюплери кёгерип тургъан кёзлерин офицер таба буруп, башын шош чайкъады...

– Жукъ билмейме.

– Молшаты!..

– Да, мен алайсыз да жукъ айтып къыйнамай ушайма да, – деди партизан.

– Молшаты!.. – Фон Эвершапс, секирип туруп, табаны бла Мусосну къабыргъасына урду...

– О, сен а батыр господинсе да, мен а сени кърккъагладан суна эдим, – дей, партизан немецлини кёзюне жютю къарады.

– Кеч болгъунчу, айт!..

– Манга бир заманда да кеч боллукъ тьююлдю.

– Тепмезча байлап, башынга суу тамычыла агъыза тебиресемдамы кеч болмаз? – Фон Эвершапс, бир аягъын Мусосну къатында шинтикге салып, кёзлерин кыысакъ этип къарады.

– Угъай, мен жукъ билмейме. Аны сизге эртте айтханма.

Ингирик. Баям, немецлиле биягъы тауукъла жыып айлана болурла, тауукъ къанкылдагъан тауушла чыгъадыла. Бир тиширыуну уа къаргъыш этип жиягъаны узакъда эшитиледи. Автомат, ушкок атылгъан тауушла... Бир кесекден тегерек дагъыда шошаяды.

Мустафир, геллясы тикген жангы кенчегин да кийип, юй ичинде бир кесек жюрюдю. Алгъын аны кенчегине хуржун салыргъа унамаучу эдиле. Энди уа, ма эки хуржун окъуна... Мустафир алагъа кьолларын кезиу-кезиу сугъады. «Мен энди гитче жаш тьююлме, гелля да аны билип тикген болур хуржунланы...»

Мустафир, жалан аякълары бла жолну букъусун кетюре, Зулехатлары таба тебиреди. Зулехат Мустафирладан узакъ тьююл эди. Школда бирге окъугъан кезиулеринде, кыш окъуна жашчыкъ жалан келеклей алагъа аз чапмагъанды. Алай, ол заманда Мустафир Аубекирни иги адам суна эди, энди уа анга кёрюнюрге нек эсе да кърккъгъан этеди. Зулехатны анасы да, алгъынча, жарык тьююлдю. Къуру къашларын тьюгенлей, киши бла да селешмей турады. Бир-бирледе аны, юйлерини аллында чөгюп, жашыртын жиягъанын кеп кёргенди. Алай нек эте болур?.. Кеси да алгъын ариу эди... Энди чачын окъуна тарамайды. Чачы, асыры юйюгюп тургъандан, кийизден этилген беркчюкге ушайды... Баям, Аубекир ючюн къайгъы эте болур. Бу сакъшышлары бла Мустафир, Зулехатланы къатына жетип, не этерге билмей, арсарлы сюелди.

«Зулехатха къалай кёрюнейим? Мени кёрсе, кеси чыгъар... Огъесе юйлеринеми барайым? Ким биледи, мен Зулехатдан тилегеними ол атасына айтхан эсе, тутуп окъуна кьояр. Ай, ол къагъытны бир тапсам эди...»

Мустафир, жол жанында хуналагъа минип, Зулейхатланы арбазгъа къарады. Къызчыкъ арбазда не эсе да бир зат эте тура эди. Аны кёргенлей, Мустафирни жүреги къалай эсе да бир тюрлю болду. Къызчыкъны аллында бир жигитлик этериги келди. Барысындан да бег'а, Мустафир Зулейхатны бир къыйынлыкъландан къутхарыргъа суююучюю.

«...Ма, Зулейхатны немецли солдатла къуууп бардыла. Бири, жетип, аны билегинден тутуп, къайры эсе да элтирге умут этеди. Алайлайын Мустафир: «Сен жигит эсенг, къарыусуз къызчыкъ бла кюрешме, манга бир тийчи!» – дей, солдатны аллын тыяды. Экиси да жагъалашадыла. Мустафирни бир, немецли тубюне салады, бир а ол – немецлини. Зулейхат а – немецли солдат хорлап къояды деп, асыры къоркъгъандан...»

Жашчыкъ, бахчаны тегерегинде къуругъан шинжилеге къолларын тырната, арбазгъа жууукъ келип, шош сызгъырды. Зулейхат, чач эшмечигин артха этип, башын кётюрдю. Алай, кишини кёрмегенден сора, биягъы энишге ийилди.

– Зулейхат!.. Зулейхат! – деп селешди Мустафир.

Къызчыкъ, шинжиле артында чёгюп тургъан жашчыкъны эслегенлей, бетчиги къызарып, Мустафирни къатына келди.

Мустафир, къашларын аз тюерек этип, кесин уллу адам-гъа ушатыргъа кюреше:

– Ол мен айтханнга къарагъанмыса? – деди.

– Мен атамы битеу хуржунларын къармагъанма да, алада жазыулары болгъан къагъыт тапмагъанма сора. – Зулейхат, ууртчукъларын кёпдюрюп, мудахланды. Сора бир кесекден а: – Ийнанмаймыса?.. Алай эсе, кесинг да кел да, бирге излейик, – деп къошду.

– Юйюгюзде ким барды?

– Киши да жокъду... Кел!

Экиси да юйге кирип, Аубекирге аталгъан кийимлени хуржунларын къармадыла.

– Хау, сени атанг къоюп кетер эди... – Мустафир, неден да тюнгюлгенча, мудахланып, ундурукъ аллында кийизге олтурду.

– Санга ол къагъыт неге керекди да? – деп, Зулейхат къолчугъун сакъал тюпчюгюне тиреп, къайгъырыулу сорду.

– Хау, сие эдинг билирге, къызгъа аллай затны айтыргъа жарарыкъ туююлду! – Мустафир, жингиригине таянып, бир аягъын алгъа созду. Сора гелляны «тиширыуну чачы узун, акъылы къысха» деучюсю эси-

не тюшюп: «Къызгъа эр киши ишни ышаныргъа къайры жарайды, махтаныр да, бирлеге айтыр», – деп сатгышланды.

– Билемисе, ма сен махтанчакъса, жангы кёнчегинге махтаныр... – Мустафирни айтханы ачыу тийип, Зулейхат эсине тюшгенин артха салмады.

– Фу, мени жангы кёнчегим дагъыда барды...

– Ётюрюк, къуру жыртыкъ кёнчек кийип айлана эдинг да, ма мени төрт жыйрыгъым да барды...

Эшикден адам селешген ауазла эшитилдиде.

– Атам келеди, терезе бла чыкъ... Эшитемисе?

– Угъай, кишиге жукъ айтма!.. – Мустафир терк окъуна ундурукъ тюбюне кирди.

– Знашит, ви так думаете?..

– Хау, фон Эвершапс, бёрю агъачха жортмай амалы жокъду. Биз Мусосну жиберсек, ол биягъы партизанлагъа барыргъа кюрешир, мен а бир нёгерим бла ызындан марлап, партизанлагъа жолну билгенлей, аны къайтмаз жерге ашырырма, хе-хе...

Къайсы эсе да, келип, ундурукъгъа олтурду. Жашчыкъ полицайны букъу чурукъларын кёрдю. Бир заманда да Мустафир кесини душманыны къатында алай жууукъда болмагъанды. Ма, аны бутлары тюз аллында, узалса, жетерикди.

Жюрек терк-терк урады. Ол башхалагъа да, кесинеча, эшитиллик сунуп, Мустафир солуун тыйып тынгыларгъа кюрешеди. Алай жюрег'а бютюнда бек таууш этгенча кёрюнеди. «Тутулмай чыкъсам эди уа, быланы муратларын а билдим... Тутулмай... Биргеме Зулейхат окъуна болгъуед... Аны да эшикге къыстадыла да къойдула. Тохта, къоркъгъанмы этеме? Угъай, къоркъгъан а этмейме. Алай эсе, болгъаным былай суу нек болгъанды да? Ундурукъ тюбюнде къызыуду сора уа!..»

– Корошо идея, корошо, толко...

Аубекир, офицерни не зат арсарлы этгенин ангылап:

– Фон Эвершапс, мен сау болуп, ол бир жары ычхынмаз, – деген сёзлени Мустафир ачыкъ эшитеди. – Тамбла уа кимлени жыяргъа керекбиз?

Къагъыт таууш эшитилди, сора Аубекир: «Ариубаланы Солтан, Батырланы Адрах, Сарыланы Исхакъ», – деп окъуду.

«...Ай, мындан теркирек чыкъсам эди. Адрах, Солтан, Исхакъ, ючюсюн да таныйма, унутурукъ туююлме. Энди уа кимле болурла?.. «Мустафир къулакъ салды.

– Жаланда ючеулен?

– Хау, фон Эвершапс, алыкъын жаланда ючюсюне ишеклибиз, къутултмазгъа керекбиз, – деди Аубекир.

– Аланы да тамбла...

Андан ары Мустафирни къулагъына жукъ да кирмей эди. «Ундурукъ тюбюнден окъча чартлап, къачышмы кетейим? Эшик ачылып эсе, тутдурмам... – Мустафир, жаягъын юй тюпге жетдире, эшикге къарады. Угъай, этилипди. Мен аны ачхынчы уа – тутарла да къоярла. – Жашчыкъны кезюне керти да Аубекир къысха базыкъ бармакълары бла аны боюнуна узалгъанча кёрюндю. Уллу къарыны бла юсюне жапланды... – Не этейим? Зулейхат да келмейди да болушургъа... Немецли офицер а, тишлерин да ачып, Аубекир Мустафирни къалай буугъанына къарайды, не эшитгенсе, не эшитгенсе?! – деп къычырады. Ма Мустафирни, ёлтюрюп, бир эски быстырлагъа чулгъап, отунла тюбюне букъдурадыла. Зулейхат да, гелля да, не болгъанын да билмей, къычырыкъ этип жиляйдыла. Бираздан а, аны ёлгюктэбып, къабырланы бек бийик жеринде асырайдыла. Партизанла командири, бир ариу жигит киши, жилягъан да этеди: «Мустафир, жигит жашчыкъ, пионер болгъанды, ол бизни ючюн деп, душманны къолундан жоюлгъанды, биз аны ёмюрде да унутмакъ...» – дейди. Сора партизанла барысы да, ушкокларын кёкге айландырып, атадыла. Хар ким асыры жилягъандан...»

Мустафирни сагъышларын Зулейхат бёлдю. Ол ундурукъ тюбюне къарады.

– Ууа-ау, сен андан бери мында тураса да, – деди.

– Кетгенмидиле?..

– Эртте окъуна... Мен а сен да кетген сунганем...

Мустафир ичинден, Зулейхат мени къоркъгъандан тургъан сунган болур дей, ачуланыракъ болуп, ундурукъ тюбюнден чыкъды. Алай анда къаллай бир къууанчылыкъ бар эди!

Мустафир битеу эшитген затларын Зулейхатха айтырыгъы келди. Угъай, ол аны кишиге билдирлик туююлдю. Башха тенглерине да угъай...

«Ма бусагъатда Ахматны тапсамед, иги боллукъ эди... Алай ол, къабырла къатында бузулгъан юйню къатына кече келирге айтханды. Къарангы болгъанлай, ары барырма... Ары дери уа? Тамбла Адрахланы тутхан этерикдиле... Сора ала бюгюн къачмасала, жарарыкъ туююлдю... Андан эсе, барып, кесим айтайым, юйлеринде тапсам эди...» Мустафир, жумушха баргъанын билдирмезге кюреше, бир чика-чика эте, бир а терекледе чыпчыкълагъа ташла ата, Солтанлагъа жетди.

Ким эсе да чалгъы тишейди.

Ичинден: «Аха, Солтан юлериндеди, энди уа ишими тынгылы этеме», – дей, Мустафир арбазгъа кирди. Алай аны аллына, къолунда да чөгючю бла, Мажит келип:

– Мен бюгюн сени бла ашыкъ ойнаргъа бошарыкъ туююлме, – деди. Аны къарамы, ауазы да: «Сен мени алгъыннгы къуру ойнап айланыучу жашчыкъ сунма, кёремисе, не эте тургъаным?» – дей эдиле.

– Мен сизге аны ючюн келмегенме... Атанг къайдады? – Мустафир, терк-терк сёлеше, Мажитге жууугъуракъ турду.

– Жокъду, тюнене Адрах да, Мухтар да, сора ата да бичен чалыргъа кетгендиле да, алыкъын келмегендиле. Тамбла келлик болурла. Ала хар заманда да эки не ючкюн чалып къайтадыла...

Мустафир, иничке къургъакъ эринчиклерин къаты къысып, сора, аланы тамбла тутаргъа деп аны ючюн айта болур эдиле дей, бираз сагъышланды.

– Сен аланы къайда чалгъанларын билемисе? – деп сорду.

– Угъай, билмейме, не кюрешеме мени да элт деп, атам унамайды. Сен юйде чалгъы тише деп къояды...

Эки жашчыкъ да бираз тынгыладыла. Мустафир хапарын Солтанны кесинден башха адамгъа айтыргъа суймей эди.

«Жигит, адам бла тюбешип, анга хапар айтхан къайры баргъан ишди, ол зауукълукъну алай кёплеге сынаргъа тюшмейди... Сора менден алгъа Солтаннга аны биреулен билдирсе, ол мени хайырымдан болгъанын да билмез...»

Жашчыкъны башында бу сагъышла бир бирлерин алышындырадыла. «Билмесин да турсун!.. Мен а Мажитни анасына айтайым, бюгече уа дагъыда Ахматха да айтырма...»

– Алай эсе, Зурум а юйдемиди? – деп сорду Мустафир.

– Хау, – деди Мажит, тенги, аны гитчеге санап, жумшун анга айтыргъа унамагъанын жаратмай. – Кел!..

Мустафир, юйге кире башлагъанлай, Мажит да ызындан келгенин кёрюп:

– Сен келме, чалгъынгы тише! – деди, артха бурулуп.

VI

Кече. Къаяла къап-къарала болуп, тегерекни къуршалайдыла. Мустафир кече жюрюрге къоркъмаучуду. Алай нёгерсиз къабырланы къаты бла алыкъын кюн-

дюз окъуна озмагъанды. Ма бюгече уа, кеси жангызлай, алагъа жууукълашып келеди. Тёгерек шош. Мустафир, төшге чыгъып, энишге айланганлай, къабырланы кёрюп, аны чач тюклери ёрге тургъанча болду, сууукъсурады. Ала уа, анда-мында къара тёбеле болуп, къаралып турадыла. Мустафир атлагъаны сайын а сын ташла да аны таба келедиле. Жашчыкъ, тохтап, тегерегине къарады. Къаяны къоюнунда бир от жарыкъ эследи.

«Шайтан от болур да, – гелля алай айтыгучуду да, Ахмат а школда къуруда шайтан жокъду деучюдю. – Мустафир, аллында сюелген бир ёре къарелдини кёрюп, арсарлы тохтады. Дагъыда алгъа тепчиди, къарелди да къымылдагъан этгенча кёрюндю. – Бу мен къайры барсам, ары нек бурулады?.. Тейри, сени уа!.. – Мустафир, къарелдини къоркъутур умутда, жётел этип кёрдю, сюелген къымылдамайды. – Ма, тутулдум... – Жашчыкъ дагъыда жётел этди, жууап жокъ. – Мени къатына жетме къоюп, алай тутарыкъ болур... Андан эсе, артха къайтып, башха жаны бла келейим... Терс жаны бла келгеними кёрсе, Ахмат не айтыр? Къабырладан къоркъаса дер... Анга уа аллай затынгы билдирсенг, экинчи манга иги ышаныр!.. – Мустафир, жерден таш алып, къарелди таба сызды. Таш, сюелгенни шыбырт-шыбырт таууш этдирип, жерге тюшдю. – Терекчик кёреме... Зулехат мени былай къоркъгъанымы билсе эди, аз кюлмез эди. Къоркъгъан а нек этеме? Къабырладагъыла ёлгюнчюге дери бек иги адамла болур эдиле. Ма амманы къабыры былайдады. Энди, ёлген этгенликге, къабырдан къобуп, мени къоркъутургъамы кюреширикди? Гелля да бир-бирледе бир кёп ётюрюк айтады. Къабырлада жинле, шайтанла бар эселе, андан бери чыгъар эдиле...»

Мустафирни аягъы тийип, ташчыкъ тёнгерегенлей, ол, санчыкълары жызылдап, артха хыны бурулду.

«...Адам ёлсе, къабырда сау болады, мёлеклени сорууларына жууап этеди дегенлери керти болурму? Хау, алай болмагъыед! Эт жазгъыда эки-юч кюнден чирип башлайды, сора адамны жүреги, эти чирисе, ол къалай сау боллукъду, жаханымге, жаннетге да къалай барлыкъды? Аллай затланы нек айта болурла? Не ючюн? Гелля иги адамды, мен аны бек сюеме, сора къуру шайтан, жин барды деп нек турады? Мен энди амманы къабырына баргъанлыкъгъа, манга не хата боллукъду? Ол а, харип, мени былайтын бара тургъанымы биле эсе, келмеди деп, ёпкелер... Бирсиленича, аны эти да чириген

болурму?.. Къалай чирир эди ол ариу, иги аммачыгъымы эти?! Чиримесин! Аммачыгъым, манга ёпкелеме, мен тамбла сени къабырынга келмей къалмам!..»

Мустафирни кёзчюклери жилимукъдан толуп, ол, жукъ кёрмей, абына башлады. Сора, Ахмат сакълап турлукъ, оюлгъан, эски юйню къатына жууукълашханлай, кёзлерин сюртюп, бел баучугъун тап, къатыракъ тартып къысды.

«Ахматны анда тапмасам, не этерме? Сора бюгюн битеу эшитген затларым жукъгъа жарамаймы къаллыкъды?.. Тамбла Мусосну кесине туберме, ол а аманмыды да?!»

Мустафир гитче, кырдык басып тургъан эчки жолчукъ бла ёрге айланганлай, жерден бир къарелди кётюрюлдю. Сора ол:

– Мустафир! Мустафир! – деп сёлешди.

Ары дери, чапса, ызындан бир зат къууарыкъ сунуп келген жашчыкъ, батыр болуп, кючюнден келгенча чапды.

– Сени бери келгенинги киши кёрген болурму? – деп сорду Ахмат, ёпге солуу этген Мустафирни къучагъына жыя.

– Угъай, бир кишичик да кёрмегенди, – деди Мустафир, Ахматны къолунда ушкогуна къарай.

– Айт хапар, не эшитдинг, ол мен айтхан бла не болдунг?..

Мустафир, башындан башлап, битеу кёргенин, эшитгенин аягъына дери тынгылы айтды.

– Жангылгъан иш эте болурмуса, иги тынгылагъанмы эдинг?

– Жангылмайма, кеппе-керти айтама, барын да кесими къулагъым бла эшитгенме. Аубекир ол немецлиге, къалай эсе да, бир тюрлю ат айта эди... къалай эди ол? – Мустафир, бармагъын мангылайына тиреп, сагъышланды. – Ыхы, Фаншапс дей эди.

– Фон Эвершапс дей болур эди, – деп, Ахмат Мустафирни айтханын тюзетди.

– Хау, хау! Тюз алайды!

– Аперим, Мустафир, Солтанланы юслеринден да тюз ангылагъанса. Ала тюнене бизге аш алып, элден хапар айтып келген эдиле. Бусагъатда да биздедиле. Мен ала кетгинчи билдириме да, элге къайтмай, бизде къалырча этербиз... Сора, – жашчыкъны кесине къысып, – сени юсюнгден да хапар айтырма, – деди.

Алай бу жол, нек эсе да, Ахмат аны кесине къысханын Мустафир иги жаратмады.

«Бир гитче, къарыусуз жашчыкъгъа этгенча... Мен а энди уллу кишиледенми артха къалама?.. Мажитни, Зулейхатны башларын сыласын... Мени бла уа кесини тенги блача нек сёлешмейди?» – деди ол ичинден.

«Солтанлары аланы къолларына бир иги тюшмез элле!.. Ма Мусосду энди иш... Юйден чыкъмай турсун десек – тутарла да къоярла... Бизге келсе уа, Мустафир айтханча, ызындан марап, къайда тургъаныбызны билирле... Къалай этсе тап болур?..»

Ахмат, сыртындан жатып, кёкде жулдузлагъа къарайды. Узакъда кёкню кыйырында жулдуз бир жерден башха жерге кёчдю. Тёгерекде тауланы тёпелери кёкню кыйырына тирелипдиле. Андан-мындан сенгирчкелени жырлагъанлары, укуну кычырыгы эшитиледи.

– Мустафир, – деди Ахмат, – мен, кесим тюбейме десем, къолларына тюшюп къаллыкъма, сен а, иги жашчыкъ кибик, Мусосну сен айтханча жиберселе, анга тюбеп, бусагъатда мен айтырыкъны тынгылы ангылат. Мусос юлеринде турургъа умут этмесин, алай терс жол бла келсин. Ма бери къарачы. Эски къошну къатында, биз «Айгу» деучю бир таш барды.

– Хау, билеме аны уа...

– Иги тынгыла. Мусос чалгъычыланы жолу бла тамбла къалып бирси кюн тюз ол ташны юсюне келсин. Алайда агъачны кыйырында уа биз сакъларбыз. Аубекир не партизанлагъа жол, неда ахыратха жол табар... Ангыладынгмы?

– Бек ангылагъанма, алай сен мени энтта да, биргенге элтмей, алдап къоярыкъса, – деди Мустафир, ёпкелеп.

– Угъай, алдарыкъ туююлме, сую эсенг, Мусосха мен айтханны билдирсенг, биягъыча, былайгъа кел...

VII

Кече Мусосну кёзюне жукъу кирмеген эди. Ол немецлиле аны «башына эркин» этгенлерине къууаныргъа бла жарсыргъа да билмей эди.

«Не умут эте болурла?! Мустафир айтхан керти эсе, сора бизни асыры да телилеге санайдыла. Ёзге уа не акъыл бла жиберлик эдиле? Мен алагъа аз хата этмегенме. Немислиле уа дертлерин унутуп къоюучуладан туююлдюле. Ахмат айтханны этсем игиди. Алайсыз биягъы къолгъа жыярла да къоярла... Аубекир а аз типиски этип турмайды. Мени ызым бла келип, партизанланы табаргъа ол сёз берген ушайды да. Мусос,

туруп, терезе аллына барды. Кюн жангы чыгъа келе эди. Алай эдегиле алыкъын эшикге жайылмагъандыла. Мындан бир юч-тёрт ай алгъа, кюнню бу заманына, элни орамлары адамладан толу болуучу эдиле. Энди кёбюсюнде немисли солдатла жюрюйдюле. Ким биледи, башха элчиле да кечелерин, Мусосча, тынгысыз, жукъусуз оздура болурла. Ала эшикге, орамгъа чыгъаргъа ашыкъмайдыла. Чыгъып, къайры барлыкъдыла? Колхоз ишгеми? Будаи оругъамаы? Тангны бу кезиуюнде ийнек сюрюую орам бла ёрге отларгъа барыучусу Мусосну эсиндеди. Ол заманлада Мусос кеси да бригадир эди. Правленнге жортмай къайда къала эди. Барып, колхозну председатели бла тынгылы кенгешмей, ишине хазна киришмей эди. Аны туугъан жерине, элине душман кирип, иелик этерикди деп билген болса, эштада, ол клуб ишлетирге алай бек ашыкъмазед. Кече, кюн демей ишлетген эди. Энди уа чыртда сан этмей, кеси чачдыртыханды. Алай Мусос аны ючюн жарсымайды. Душманнга заран тюшерик болса, клубну чачдыргъан неди? Аны жарсытхан жаланда буйрукъну тюз толтурмагъанма деген сагъышды. Ол немислилени складларын кече чачдырыргъа борчлу эди. Мусос а женгиллик этгенди. Аны хатасындан а ненча палах, къайгъы? Командир да энди аллай жууаплы ишни ышанырмы, ышанмазмы?»

Борчуну юсюнден сагъышла Мусосну жюрегин жангыдан бийлейдиле. Алгъын ол аны юсюнден алай кёп сагъышланмагъанды. Бюгюн а нек? Бюгюн а ол нёгерлерине тюберге боллукъду. Алагъа не айтыр? Ала анга не кёз бла къарарла? Мусос, кийинип, эшикге чыкъды. Жол жанында солдатла, сюелип, бир бири инбашларына къагъа, неге эсе да кюле эдиле. – Сейир туююлмюдю, Мусосну тюз жанында немецлилеле турадыла. Кюле, лахор эте. Ала партизаннга тиймейдиле, аны да алагъа хата этер онгу жокъду. Мусос, душманны жууукъда кёрюп, кёлюн чёкдюрюрге азмы кюрешгенди? Энди уа ма тюз аллында. Мусосну ичи кюеди, терен ахтынып солуйду. Душман а анга сансыз, барын, жогъун да билмегенча, къарайды. Адамгъа андан къыйын не зат кёрюне болур? Алай, ашыкъмагъыз, Мусос сиз сансыз къарап къоярыкъладан туююлдю! Кёрюбюз!..

Немецлиледен бири, ушкогун инбашындан алып, хунагъа минип тургъан адакъагъа бурду. Солдат марай да, сора, артха бурулуп, нёгерлери бла селеше эди. Мусос ангылагъаннга кёре, ол къалайына урайым деп сора эди. Ушкок атылгъанлай, адакъа ёрге секирип, жерге тийди,

дагъыда туруп, тентирей, бираз чапды. Эштада, окъ боюнуна тийген болур эди, адакъаны башы бир жанына салынып эди.

«Безирегиз, алай бир безирегиз!» – дей, Мусос юйге кирди. Фатимат, кийинип, отоуну тюз ортасында сюелип тура эди.

– Атланамыса? – деп сорду ол.

– Керекди!

– Кетсенг игиди, бу малгъунла сокъуранып иш къалырла... Ким биледи, къутулуп къалсанг а...

Мусос, белине бек узун жишни чѳргѳп, гидасын алды. Артыкъ кѳп адамны кѳзюне урунмазгъа кюреше, элни ичи бла баргъан уллу къолгъа тюшдю. Къол бла баргъан къыйынды. Аны ичи ташлы, балчыкълыды, сора немецдиле илишаннга салып атхан эшек, ит мыллыкла кѳпдюле, ийис этедиле. Алай къол тюзюнлей агъачны къыйырына тиреледи. Андан ары уа – «Айыуташха» элтген жол.

Мусос, агъач къыйырына чыгъып, тѳгерегине къарады. Киши кѳрмеди. Болсада ол анга артыкъ бек къууанмады.

«Немислиле аны алай жиберип къоярыкъ амаллары жокъ эди. Баям, Мусосха сездирмей болурла. Эштада, Мусос билмегенликге, бир аман акъыллары болур? Къаллай? Ол къалайтын барлыгъын къайдан билликдиле?..

Мусосну жюрегине къоркъуу да, сакълыкъ да бирча кирдиле. Тѳгерегине дагъыда бир къарап, жолуна тебиди.

Жолну бир жаны къаягъа къысылып эди, экинчи жанында уа юлѳкъу, тюртю терекле ѳсе эдиле. Жол «Айыуташны» юсю бла, аны артында ѳзен талагъа элтеди. Таланы тѳереги къалын агъачды. Ол колхозчуланы кеслерине бичен чалыучу жерлериди. Анда чалыннган биченни адамла жаланда бу жол бла тюшюредиле. Башха жол жокъду. Баям, асыры кѳп гебен тартылгъандан болур, ол сыйдамды, жерден къарагъан гыйы ташланы къыйырлары да ачылыпдыла.

Мусос, жолну эки тенг этген болурма дегенде, тохтап, биягъы ызына къарады. Жукъ эслемеди. Болса, эслерик эди. Жол, айланч-буйланчлары болмай, тюз эди. Башындан энишге таш тѳнгеретсенг, ол, шашмай, ахырына дери барлыкъды. Мусос, былайтын гебен тартып, биринчи ыз салгъаннга ичинден ыспас окъуна этди. Алай, Мусосну марлап, ызындан келгенле да телиле болмазла. Жол бла барсала, хар зат къол аяздача кѳрюнюп турлугъун ала да биледиле.

Баям, келселе, чырпыла ичи бла келликдиле. Ол а кыйынды. Мусосну ызындан кысха жетип бараллык туюлдуле... Жюреги тынчайып, партизан баралгыаны кьадар терк атлай эди. Алай, бираздан, Мусос чырпы кымылдагъан таууш бла бирге ёпке солуу эшитди. «Ызымдан кысха келтирип кьойдум кёреме. Артха хыны бурулургъа жарарык туюлду. Кесими жукъ да билмегенча, кёрмегенча этип барыргъа керекме. Алай болмаса, кьутулуп кьалады деп кьоркьгъандан, душман атаргъа кюреширикди. Керексизге ёлюп кьалыргъа уа...» – Мусос тютюн кьабындырыргъа тохтады. Эки кёзюн Мусосха кьадап, терлегенлерин сюрте, Аубекирни чёгюп тургъанын кёрдю. Андан арлакьда уа – автоматы бла солдат. Эштада, экиси да кыстау келирге кюрешген болурла: терлепдиле, ауурауур солуйдула. Аубекирни кёзлери, алгъынча болмай, мудахдыла. Ала Мусосха жалынганча кьарайдыла. Бююн Аубекир не махтау алып, неда...

Аны юсюнден ол кеси да кёп сагъыш этеди: «Мусос кесин анга алдатыр дерге да кыйынды. Алай энди немислиледен да арт айырыргъа керек эди. Нек эсе да ала кеслери да тынгысыз бола тебирегендиле. Эштада, мен умут этгенча, была ёмюрлюк кьонакъла туюлдуле. Бир жашырын кьайгъылары барды... – Аубекир арлакьда бир бирлеринден кенгирекде чёгюп тургъан эки немецли солдатха кьарады. – Не бек кьан-жан аямай кьуллукъ эте эсем да, фон Эвершапс манга иги ышанмайды. Кёремисе, бир нёгер боллукъду дей тургъанымлай, экинчисин да кьошханды. Жангыз нёгер бла кьалсам эди уа, аны тынчайтып, Мусосха кьошулгъандан игиси не бар эди? Алай ол начасла да ийнанырык туюлдуле. Ийнанган окъуна этсинле, немислиле кетмей, хорланмай кьалсала уа? Бёрю кибик, была бла агъачда кьалай жашарма? Угъай, бу жол мени Аллах ургъан болур. Была, ала да манга неге керек эдиле?! Къайсы жаны хорлап тохташса да, анга кёре этер эдим...»

Аубекир Мусосха кьарагъанында, ол тютюнюн ичип бошап, ёрге айланган эди.

Мусос энди артха кьарап кюрешмей эди. Ол ишни халын уста биле эди. Анга не кьадар терк барып, ызындан келгенлени узайтыргъа керекди. Айтханларыча, сакълап тура эселе – ахшы, алай туюл эсе уа – ажашдырыргъа керекди.

Мусос бу жол бла кёп кере жюрюгенди. Алай бюгюнча узакъ ол бир заманда да кёрюнмегенди.

«Айыуташны» сабийлигимден бери таныйма. Ол заманда да ол ташха «Айыу» деучю эдиле. Анга алай нек айтылган болур? Ушагъаны очюнмю? Баям, алайды. Ингирликде, кюн бата барган кезиуде, элден къарасанг, аны керти да, боюнун да созуп, теш юсюнде айыу чөгюп турган сунарс. Уллулугъу да тюз айыу тенгли кёрюне эди. Аны башы, аякълары да белгили эдиле. Тюз жанына барсанг а, ташны айыугъа ушатхан бир заты да жокъду. Кеси уа – сау къая, тюбюнден башына къарасанг, бёркюнг тюшерча бийикди. Аны аллы жалпакъ эди. Бичен чала турганлай жауун жауса, биченчи жыйынны ташны тюбюнде бугъуучусу Мусосну эсиндеди. Алайы малчыланы да бек сойген жерлери болуучуду. Жаз аны тюбюнде бичен мулжар бирда кетмеучюдо...

Энди уа «Айыуташны» унутхандыла. Аны къатына киши да келмейди. Жауундан киши букъмайды. Сюрюучюле аны салкъынына кирип солумайдыла. Аны тегерегинде алгъыннгы жашау жокъду. Ол кече-кюн да, къара тынгылауну ийип, элчилеге къарайды.

«Зауаллы «Айыуташ», сен кеп затлагъа шагъатса, бюгюн а не затха шагъат болурса?..» – Мусос теркден-терк атлайды, «Айыуташха» жууукъдан-жууукъ келе. Ахырында ол аны аллында сюелди. Энди Мусосха андан сора жукъ кёрюнемей башлады. Бир-эки атлам, ёр жол бла бир-эки атлам...

Мусос, къолун узатып, ташха таяныр-таянмаз, кимни эсе да «Хош кел!» деген ауазын эшитди.

Ахмат, кезюдюреуюк бла энишге къарагъанын билмей, бир къолун Мусосха узатды. Ахматны жанында Мустафир бауурланып тура эди.

– Жууугъум, сени уа танг ёпке солуу этдирдиле дейме? – Ахмат, кезюдюреуюкню аллында ташха салып, нек эсе да, ушкогуну ичин ачып къарады.

– Сора сиз хар нени да кёрюп тургансыз? – деди Мусос.

– Хау, тейри. Аны къой энди. Аланы былайдамы сакъласакъ тап болур, огъесе...

– Кесибиз агъач къыйырына кетип, талагъа чыкъма къояйыкъ.

– Тюздю. Ачыкъ жерде къутулмазла.

Ушкокла жаланда эки болгъанына Мустафир энди жарсый башлагъан эди. Къалай-алай болса да, эштада, Мустафир къубултуп турган ушкок Мусосха жетерик болур. Ол къоркъуу Мустафирни ичине эртте кирген эди. Нек десегиз бюгюн аны умуту не Аубекирни, не да

немецлиледен бирин к'яапларг'яа эди. Жашчык'ъ, Мусосну хуржунунда кероху болурму деп, анга ышанлап-ышанлап к'яарады. Анда алай затны белгисин эслемегенде, ким биледи, тап жарашдыралсам, ушкокну менде к'юяр эселе уа деген ак'ылда, ол Ахматдан арлак'яда бауурланды. Сора ушкокну сууук'ъ к'яалаг'ын жаяг'ына к'яаты к'ысып, Аубекир чыг'яр жерни марады.

Алай, олсаг'ят аны к'яатына Мусос келди да, ушкогун тиледи. Мустафир а кесинден таматаны айтхананын этмезча, алай осал жаш болмаучуду, сора аны устазы Ахмат да былайчык'яда эди. Болсада Мусос Мустафирни ушкогун алг'яаны бла да к'юймады, к'яайры эсе да терс жанына, аг'яачны теренине кет деди. Мустафир Мусосну айтхананын этмеди. Ол, артхарак'чык'ъ кетип, бир терекке ёрледи. Бираздан а «Ай'юташны» к'яатында Аубекир к'ёрюндю. Мустафир, баям, аны к'юолунда кероху барды деп ойлады. Ол бир к'юолун алг'яарак'ъ узатып келе эди...

Аубекир, шош-шош атлай, таланы к'ыыйырына келди. Сора, тохтап, тегерегине тынгылы к'яарады. Мустафир ангылаг'яаннга к'ёре, ол бек к'юрк'яа эди. Нек эсе да тегерекке к'яарай келип, элгенип, бир жанына хыны секирди. Мустафир сейир этди. К'ёп болмай, ол кеси бичен чалып, гебен тартып тург'ян жеринде хар ташдан, хар чырпыдан к'юрк'яа эди. Баям, ол хар чырпыны артында аны ёлтюрюр адамла буг'юнуп тург'ян суна болур эди.

Аубекир, кырдыкда аяк'ъ ызланы к'ёрюп, саг'яайды. Сора тюзюнлей аг'яачны Мустафирлары бук'г'яан жерине к'яарады. Ол аланы к'ёраллык'ъ туююл эди.

Аубекир, артха бурулду да, к'юолун булг'яады. Олсаг'ят «Ай'юташны» артындан, автоматларын да хазыр тутханлай, эки немецли солдат чык'дыла. Энди ала ючюсю да, ч'ёп сындырмазг'яа кюрешгенча, аяк'яларын бийикге-бийикге к'ётюрюп, шош сала, Мустафирланы таба келедиле.

Немецли солдатла да, Аубекир да ёллюклерине, Мустафирни ишеги жок'ъ эди. Аны Аубекирге жаны ауруруг'у ок'уна келди. К'яалай-алай десенг да, ол Зулехатны атасыды. Зулехатны ёксюз к'яаллыг'ын а ким сюеди?

«Ма бусаг'ят, бусаг'ят!..» Алай Мустафир Зулехатха сени атангы ёлтюрюрге мен да к'яатышханма деп к'яалай махтансын? Эх анаcсыны, ол башханы атасы болса эди, Мустафир бир иги махтаныр эди. Энди уа

адам анга не айтсын? – Жашчыкъ, терен сагъышха кирип, кѣп тюрлю жууап изледи. Алай аны эсине жаланда бир жууап келе эди: Аубекир кѣплени атасыз къойгъанды, мындан ары да къаллай бирин ѳксюз къалдырлыгъы белгисиз эди. Мустафир а анга жан аурутады. Алай жараймыды? Кѣп болмай кеси ѳлтюрюрге умут этип айланганды. Кѣзюне жетгенде... Къой-къой, Мустафир асыры халал жүреккли кѣреме. Партизаннга да аллай болургъа жарамайды?.. Мустафир Ахмат бла Мусосха къарады. Экиси да жууукълашып келгенлени марап тура эдиле. Сора жашчыкъ эсин башха затха бѳлгюнчю, ушкоккланы бурунлары ѳргерек кѣтюрюлгенлерин кѣрдю. Ызы бла мычымай тауушларын эшитди.

Баям, партизанла алгъа немецли солдатланы атхан болур эдиле. Аладан бири, Мустафирни акъылына кѣре, къынкъ да этмей, чулгъанып тийген эди. Экинчиси уа, тюз бауурундан тюшюп, автоматын дырылдатды. Окъла Мусосланы башлары бла сызгъырып-сызгъырып оза эдиле. Мусос дагъыда атды. Жатып тургъан немецлиге окъ тийгени бла тиймегенин Мустафир билирге бек адыргы эте эди. Ол, нени да унутуп, терек бутакъланы бир жанына тюртюп, аллын ачыкълады. Немецлини автоматы энди алай бек дырылдамайды. Окълары уа Мусосланы тенгликлерине окъуна жетмей эдиле. Аны алай болгъанын Мустафир, биченликни бир жери асыры бек къымылдап, анда-санда кырдыкланы ѳрге-ѳрге секиргенлеринден биле эди. Аубекир а, тюз ушкок таууш эшитилгенлей, жыгъылгъан эди да, аны ѳлгени бла къалгъанын Мустафир билмей эди. Алай алгъа созулуп тургъан къолунда кероху тюшмеген эди.

Бир кесекден немецлини автоматы тауушсуз болду. Солдат энди жухун тюз да жерге тиреп жатады. «Эхе, санга боллугъу уа болгъанды», – деди Мустафир. Алай Аубекир а, Аубекир? Мусослары атмайдыла, ол да жатады... Мустафир асыры сакълагъандан, эрикген окъуна этди. Терекден тюшюп, нѳгерлерине къошулугъу келе эди.

Мустафир ол сагъышын этип бошагъынчы, Ахмат бла Мусосну ушакъларын эшитди.

– Ёлген эсе, сау эсе да, барып, бир кѣрюрек.

– Къой, ол, тонгуз кибик, аман акъыллыдан тѳнгереп турады. Аны бирибиз да атмагъанбыз, сора къалай ѳллюк эди?

Биягъы шошлукъ. Алайлайын, къараса, Аубекир акъырынчыкъ туруп, келгенича, шош-шош артха кетип

башлады. Баям, ол энди, киши да жокъ суннган эди. Сора Аубекир, тѣзалгъан болмазед, будуман этип, «Айыуташ» таба чапды. Ахмат а, ызындан талагъа чыгъып:

– Тохта, Аубекир, тохта! – деп кыгчырды. Болмады. Ахмат, чѣгюп, ушкогун тобугъуна салып, марады да, атды.

Аубекир тохтады... Жалан этине билмей тургъанлай суукуъ суу къуйгъанча, инбашларын ѳрге жыйырып тохтады. Тентирей барды да, «Айыуташны» къучакълады. Ол халда бир кесекчик турду. Дагъыда «Айыуташ» аны тюртюп ийгенча, Аубекир, артха тепчиди да, сора, тюз артына ауду.

VIII

Мустафир кесине ыразы туюлду.

Барып, партизанлагъа кшошулгъанлыкъгъа, ол алыкъын тарх деп ушкок атмагъанды. Биягъы бир тасхачылыкъ этер эсе да, Аубекирни да ѳлтюрдюле да къойдула. Энди Мустафир неге жарарыкъды? Ала иги биледиле, кеслерине керек болса, Мустафирге жумушларын этдирип, ол жукуъ тилесе уа, сен алыкъын гитчесе деп кшоаргъа... Ол бюгюн ѳлген немецли солдатны автоматын беригиз деп, не къадар тилеген эди. Ала уа окъларын чыгъарып къойдула. Окъсуз автомат Мустафирге неге керекди? Кеслерине берип, элге кетип къалса уа?..

Жашчыкуъ, Мусос бла Ахматны ызларындан къраршы жетип, жилярыгъын кючден тыя:

– Автоматыгъызыны алыгъыз, мен элге кетеме, – деди. Ахмат жашчыкуъны нек ѳпкелегенин сезе эди.

– Автомат ауур бола болур, кел, алышайыкуъ, сен мени ушкогуму элт. Мачы, жерленип турады, сакъ бол. – Бираз баргъандан сора уа, Ахмат дагъыда: – Мустафир, энди, санга элге алгъынча барыргъа жарарыкуъ туюлду. Къайда да бизге айтмай, кетип иш къалырса, – деп кшошду.

Мустафирни жюреги жапсарылды. Ол бош мудакъ бола кѳреем. Аны керти да партизаннга санамай эселе, элге барыргъа нек къоймайдыла? Угъай, Мустафир алай хомух туюлду. Элде нѳгерлеринден иги да батыргъа саналады. Эх анассыны, Алимчик ѳлмесе эди, ол да, Мустафир да агъачда эрикмей турлукуъ эдиле. Сора Мустафирни жерленген ушкокну алып баргъанын

Зулейхат кәрсе эди... Къайда анга аллай насып? Нек эсе да артдан-артха Мустафирни жүреги Зулейхатха бегирек тарта башлагъанды. Ол аны эсине бирсиледен эсе кёбюрек тюшеди. Ма бююн да, Аубекирни ёлтюргенден сора, Мустафир Зулейхатны юсюнден сагъыш этгенлей тургъанды. Чыртда унуталмайды. Нек? Не болгъан болур?

Алай Мустафирни дагъыда бир кърккъгъаны барды. Ол мында жаланда партизанлагъа аш биширирге, отун келтирирге, от ышырыргъа жарагъандан башха жукъ этмейди. Зулейхат, аны билсе, Мустафирге не айтыр? Бирледен эшитип къркмагъа эди.

Арт кезиуледе жашчыкъ ишсиз бютюнда кёбюрек тура эди. Партизанланы бир къаууму кюн сайын къайры эсе да кете эдиле. Мустафирни уа, ненча тилеген эсе да, биргелерине бир да алмагъандыла. Ала аны ушакъларына да хазна къркмай эдиле. Жашчыкъ, кече сайын партизанла къайры баргъанларын, не этгенлерин билалмай, ачыудан кюеди. Алай Мустафирден киши да жашырмагъан бир зат барды: ол жууукъ заманда немецлиени элибизден къркыууп чыгъарыккъбыз деген сёлзлени хар партизандан эшите эди. Мустафир анга бек къркыуанады. Болсада бир немецли солдат ёлтюралмай къралама деп да кърккъады.

Энди алгъынча болмай, партизанла тургъан агъачны башы бла самолётла терк-терк озадыла. Мустафир ала бизни, огъесе немецлиеними болгъанларын айыралмайды. Мындан төрт-беш кюн алгъа шапалыкъ этиучю кърт киши, кёкде самолёт кәрсе, неда гюрюлдегени эшитсе, ачыуланып, жерге тюркюре эди. Сора саргъалгъан тишлерин кърты къркысып, кеси кесине «биягъыныкърыла» деп шыбырдай эди. Бир кюн а, кързан жанында чөгюп тургъанлай, самолётну гюрюлдегенин эшитип: «Тейри, бу а бизникиди!» – деп, секирип ёрге турду, бир кесек тынгылады да, дагъыда: «Таллахий, бизникиди!» – деп къркыду. Ма андан бери юч кюн озгъанды, кърт а хар самолёт таууш этгени сайын, «бизникиди! бизникиди!» дегенлей, сабийча къркыуанганлай турады. Мустафирни анга хазна ийнанырыгъы келмеучюдю. «Самолётла бек бийикде келедиле, сора кърт, къраргъан да этмей, къайдан билликди?»

– Хажимурат, кърарамай, кърмей, самолётланы къралай таныйса?

– Э, жашым, танымай а! Тауушларындан таныйма! Мустафир, сыртындан тюркюп, кёр сагъыш этеред. Ол лётчик болургъа термиле эди. Мустафир лётчик

болса эди, баям, бек алгъа кеслерини эллерини башы бла учар эди. Элчилерине бла Зулейхатха билдирмей а! Алай къалай билдирир эди? Къолун зат булгъаса уа, кёрлюк туююлдюле. Кесини атын жазып, письмочукъ атар...

– Хажимурат, самолётдан бери энишге письмо атса, бизни элге тюшерми эди?..

– Хайыуан, къайры тюшерикди, жел алып да кетер – асыры женгилди!

«Къайгъырмаз, Мустафир аны аууруракъ эте билир...»

Партизанла тургъан жерни башы бла биягъы эки самолёт учду. Жашчыкъ да, къарт да ала кёз туурадан тас болгъунчу, ызларындан къарадыла. Сора Хажимурат:

– Эштада, немислилени арт кюнлери жууукълашханы кертиди, – деп шыбырдады.

Бир жол Мустафир, къургъакъ отунла жыя тургъанлай, топ атылгъан тауушла эшитди. Жашчыкъ алагъа артыкъ уллу эс бурмады: къорасынла, алай эте туруучу-дула!..

Кёп мычымай дагъыда башланды. Гууу... Гууу... Энди топ атылгъан тауушла тохтамай эдиле. Мустафир, тынгысыз болуп, Хажимурат таба да бир чапды. Дагъыда тохтады. Къургъакъ отун жыймай келсе, къарт унарыкъ туююл эди. Мустафир, суу-къургъакъ деп къарамай, къучагъын отунладан толтуруп, къошларына келди. Ма, сейирлик! Битеу партизанла тизилишип тура эдиле. Ала, Мустафир ангылагъаннга кёре, уруш этерге хаппа-хазыр эдиле. Къолларында ушкоклары, автоматлары, бир-бирлерини беллеринде гранатлары окъуна бардыла. Мустафир партизанла былай кёпдюле деп билмей эди. Ол угъай, Мустафир командирни окъуна жангызда эки-юч кере кёргенди. Айып туююлмюдю? Командир а, партизанланы алларында сюелип, иги кесекден бери сёлешеди. Жашчыкъ жууугъуракъ келгенде, аны къулагъына: «Душман къачып барады, бизни борчубуз – анга не къадар да заран салыргъады!» – деген сёзле эшитилдиле.

Мустафир кёзлери бла Ахмат бла Мусосну изледи. Ала экиси да бир жерде чархлы пулемётну къатында сюелип тура эдиле.

Мустафир энди, не да этип, ол экиси бла бирге болургъа керекди. Ансы бирсиле бла не унарла, не унамазла. Унамай окъуна къойсунла. Ол Ахматлары бла болургъа сюеди. Ала аны иги таныйдыла. Бир

жукъ болуп къалса, геллягъа тынгылы хапар айтырла...

Жашчыкъ сагъыш этип да бошагъынчы, битеу партизанла, бирча къозгъалып, агъачны чыхар-мухур тауушха алдыра, энишге айландыла. Мустафир, чабып келип, Мусосха:

– Мен сизни бла барайыммы? – деп сорду.

Мусос жашчыкъгъа жумушакъ къарады. Ол Мустафирни кёлуне тиерге суймей эди. Хау деп да къоаялмай эди. Аны хар тилегенине не заманнга дери угъай деп турургъа боллукъ эди! Жашчыкъ бек жууаплы ишлеге къатыша келгенди. Сора бу къатыш-къутушлада анга кимден да уллу сакълыкъ керек туюлюмюдо? Анга, Мусосча, ким кёз-къулакъ болургъа кюреширикди? Ол Мустафирни бюгюнча мудах болуп хазна кёрмегенди. Нек? Къоркъгъанмы этеди? Огъесе адамланы кесине сансызлыкъларынымы эслегенди? Мустафир ёксюз сабийди. Мында хар партизан анга аталыкъ этерге керек эди. Керти, атача да къарайдыла. Алай, эштада, жашчыкъны алыкъын киши да къууандыралгъан болмаз.

Мусос, Мустафирни жыртыкъ кийимчиклерине къарагъанын бёлмей, кесине, нёгерлерине да айып эте эди. Жашчыкъны кёнчегини сау жери жокъ эди. Гён чарыкъчыкъларындан бармакъчыкълары къарай эдиле. Аны жетген чашчыгъын къыркъыргъа да кишини эсине келмегенди. Мусос кишини терслемей эди. Жаланда кесин бла Ахматны терслей эди. Бир кесек заман табылмагъанды дегеннге ким ийнанырыкъды? Мусос жашчыкъны бети былай саз болгъанын да биринчи эслейди. Ол, аны аллында кесини бир уллу терслиги болгъаннга санап, жашчыкъны къучагъына къаты къысды.

– Сизни бла барайыммы дейсе? Кел, кел! Нек келмейсе! Алай биз айтхандан чыкъмазгъа айт ансы... Кесинг а ачмыса?..

Партизанланы Мустафир болгъан къаууму, къалын агъачны ичи бла энишге саркъып, ачыкъ жерге чыкъгъанларында, алгъаракъ кетгенле бауурланышып тура эдиле. Мустафир бла Хажимурат бирге, арлакъда уа Ахмат бла Мусос да бауурландыла. Жашчыкъ ангылагъаннга кёре, эштада, былайы бек ташлы жерледен болур эди. Ала барысы да, башларын аз кётюрюп, тар ауузу таба къарай эдиле. Мустафир а кенг, акъсылдым жолдан сора жукъ кёрмейди. Жолдан къарасанг а, партизанла тургъан жер бийик тик жар эди. Мустафирлары аны башындадыла. Жолну ары жанында уа –

уллу суу, таула. Алай бла жолда не зат болса да, ачыкъ кёрюнюрюкдю. Жол узакъда туююл эди. Адам аны тюз Мустафирлары жатхан жерде сунарча эди.

Топ атылыула жангыдан башландыла. Ала Мустафирни эли табадан чыгъа эдиле. Асыры терк-терк атылгъандан болур эди, жер титиреп, партизанланы алларында ууакъ ташчыкъла шыхар-шухур деп, энишге-энишге тёнгерей эдиле. Алай ким атханын, нени ургъанларын Мустафир ангыламай эди.

Бираздан Мустафир, тарны ауузуна мамукъ буштукъ болуп тургъанча, акъсылдым букъуну эследи. Букъу жууукъдан-жууукъ келеди. Сора букъудан, сууурулуп чыкъгъанча, алгъа эки машина ычхындыла. Ала жюкленип эдиле.

«Ол эки машинаны, тиймей, озма къоюгъуз!» деген ауазны Мустафир ачыкъ эшитди. Машинала сыртны айланч жанына озаргъа, биягъы букъу эсленди. Энди ол машинаны букъусу туююлдю. Немец командирле бла солдатла келедиле. Кёп болмай Мустафирни туугъан элини орамларын туююп айланган чурукъла энди машина жолну букъу этдирип келедиле. Былайтын ала не озарла, неда...

Хажимурат да, Мустафир да, ушкок къалакъларын жаякъларына къысып, шошайдыла. Мустафир а солугъанын хазна билдирмей эди. Топ атылгъан тауушла бир эшитиле, бир тунчугъа турадыла.

Фашистле Мустафирланы тенгине жетгенлей, пулемёт дырылдады. Олсагъат ушкок, автомат атылгъан да кёпден-кёп болуп, анга «эжиуге» къошулдула. Мустафир, эштада, барысындан да артха атхан болур эди, ол окъну керексизге жибермейме деп, бир немецлини сайлап, иги кесек марады. Алай солдатны жыгъылгъанын бла къалгъанын кёралмады. Мустафир тюз да сампалны басханлай, ушкокну къалагъы инбашына бир аман ургъан эди. Жашчыкъ, ачыгъанын кишиге билдирмезге кюрешсе да, кеси да сезмей, къолу бла инбашына жабышды, кёзлеринден а жиямукукъла тёгюлдюле.

— Ушкокну къалагъын инбашынга салып ата тур, — деди Хажимурат, башын кётюрюп, жолгъа къарай.

Немецлилени ёлгени, сауу да жерге жабышхан эдиле. Баям, ала да аяусуз атадыла. Алай Мустафирге ол жанындан ушкок таууш чыртда эшитилмейди.

Бир кесекден, партизанла атханларын тохтатханларында, немецлиле жерге бошуна жабышып турмагъанларын жашчыкъ ангылагъан эди. Ол угъай, Мус-

тафирге ала кыстаууракъ атханча окъуна кёрюндю.

Энди немецлиле да тохташдыла. Тёгерек шошайды. Жаланда узакъда топ тауушла тохтамайдыла. Ол халда бир талай заман озду. Болсада немецлилеге, таймай, жолда бауурланыш турургъа жарамазлыгъын кеслери да биледиле: аланы ызларындан бизни аскерчилерибиз келе эдиле. Немецлиле, биягъыча, турдула да, жолну букъу этдирип тебиредиле. Мустафир немецлиле кеслери тёнгереп тургъан негерлерини юслери бла атлагъанларын да кёре эди.

Партизанла от ачханлай, солдатла биягъы бауурландыла да къалдыла. Мусос а энди, аз ёргерек туруп, пулемётну быргъысын энишге айландырды. Быргъы, ууакъ къалтырап, ары-бери акъырын бурула эди. Мустафир немецлиле партизанланы кёрмеген суна эди. Ала къаллай бир ата эселе да, партизанладан киши жаралы болуп кёрюнмейди. Жашчыкъ, батыр кёллю болуп, суйрелгенлей тюз сыртны эринине барды. Сыртны тубюнде машина тохтап тура эди. Къалайтын келген болур эди? Аны киши да эслеялмагъанды. Машинаны жанында немецлиле бир быргъыны ёрге айландырып, аны несин эсе да жарашдыра эдиле. Жангыз быргъы. Ол топ туююл эди. Мустафир танырыкъ эди. Сора немецли солдат тюзюнлей быргъыгъа бир зат атханча кёрюндю, Мустафир андан башха жукъ элемеди. Алайларын не эсе да сызгъырып барып, Мусосладан арлакъда жерни чачдыртды. Дагъыда чачдыртды... Дагъыда, Мустафир, къулакъларына жабышып:

– Хажимура-а-ат, ма былайдан атадыла! – деп кычырды... Хажимурат кымылдамады. Ол, сыртындан туюшуп, ёлюп тура эди.

– Хажимура-а-ат! – Мустафир кычырыкъ этип жияды. Сора аллын да иги кёрмей, онг жанында партизанлагъа чапды. Къайсы эсе да жашчыкъны сермеп жерге жатдырды: «Тас болмазлыкъ!»

– Билемисиз, тюз ма былайны тубюнден атадыла... Хажимуратны да ёлтюргендиле!..

Топла, партизанланы жатхан жерлерин излей, бир бири ызындан анда-мында чачыладыла.

Мустафир биягъы жерине къайтханында, алайда Мусос бла Ахмат пулемётларын «ишлете» тура эдиле. Жанларында дагъыда башха партизанла да жата эдиле. Жашчыкъ, ушкогун алып, алагъа къошулду. Энди немецлиледен, сырт тубюндегиле болмасала, башхалары хазна атмай эдиле. Жол жанында жатханла, туруп, ташагъа къутулургъа кюрешедиле. Мустафир бир-

лерин сайлап марады. Баям, тийдирген болур. Немецли тобукъланып турду да, дагъыда туруп, тентирей, къачханланы ызындан тебиреди. Мустафир, къалай да этсин, аны ёлтюргенине ишексиз болургъа керекди. Жашчыкъ биягъыны марады. Алай... Мустафир ушкокну сампалын тарталмады. Не эсе да бир исси зат аны билегин ачы кюйдюрдю. Жашчыкъны умуту аны сан этмезге эди. Ушког'а къолундан кеси тюшюп бара эди.

Энди Мустафир кёкден сора жукъ кёрмейди. Кёк да, башы да төгерек айланады. Пулемёт, автомат тауушла да бир узакъдача эшитиле башладыла. Мустафир бек ахырында: «Гелля, гелля», – деп сёлешди. Сора ким эсе да аны акъырын кётюрдю...

Жашчыкъ эсин жыйып къарагъанында, юйлеринде геллясыны ундуругъунда жатып тура эди. Аны билеги байланып эди, башы жюлюнюп.

Гелля, Мустафир кёзлерин ачханын эслеп:

– Къалайса, балам? – деп сорду.

– Иги, суу берчи.

– Охо, къоркъма, бусагъат иги боллукъса!

Мустафир суу ичерге башын кётюрдю. Башын ёрге кётюргенинде, юйню мюйюшюнде аны эки тенг жашы бла Зулехат кёрюндюле. Зулехатны бетчиги, асыры азгъандан болур, алгъындан гитчеди, кеси уа – чыммакъчыкъ. Аны юсюнде жыйрыкъчыгъы да тозурагъанды. Нек болгъанын Мустафир кеси да билмейди, Зулехатха жаны ауруп, жилярыгъы келди. Жашчыкъ, аллай затны сездирмезге кюреше, башын жастыкъгъа салды, алай кёзлери уа жилямукъладан толу эдиле...

Мустафир, иги болуп, тенглери бла хайнух айландырып башлагъынчы, кёп зат тюрленнген эди. Аны элинден немецлилени къыстагъан совет аскерчиле бла бирге Мусос, Ахмат да кетгендиле. Баям, энди ала узакъда уруш эте болурла. Мустафир ауруп тургъанда, Мусос, келтирип, аны къатападан этилген къапталчыгъына майдал такъгъан эди. Аны шагъат къагъытларын а, иги асыра деп, геллягъа берген эди. Алай Мустафирге майдал болса, шагъат къагъыт да неге керекди? Жашчыкъ майдалын кёп жюрютген эди, тенглерине кёп кере махтаннган эди. Энди уа, майдалындан да эригип, къапталы бла бирге, аны эски кюбюрге быргъагъанды. Мустафирни тенглеринден башхалыгъы жокъду. Бузда хайнух къыздырады, ашыкъ ойнайды. Алгъынча, школгъа жюрюйдю.

Мустафирни элинде ёсе келген кёп жашла аскерге кетедиле. Кёпле да къайтадыла. Алай къайтханланы

кими жаралыды, кими бутсузду, кьолсузду. Къалай-алай болса да, эл биягъы ызына тюше башлагъанды. Биягъы эрттен сайын ишге чыгъадыла, ингир сайын ийнекле, мюнгюреп, сюрюуден къайтадыла. Энди къарт-ла орамлада, башларын кетюрюп, эркин жюрюйдюле. Узакъда уа, къайда эсе да башха жерледе, уруш гюрюл-дейди...

1964

БАШЛАРЫ

АКЪ ЖЫЙРЫКЪ. Роман	3
АЙЫУТАШ. Повесть	304

Литературно-художественное издание

Толгуров Зейтун Хамитович

БЕЛОЕ ПЛАТЬЕ

РОМАН
ПОВЕСТЬ

На балкарском языке

Заведующий редакцией *М. Х. Табаксоев*

Редактор *М. Я. Гузиева*

Художник-редактор *И. Я. Кушхова*

Технический редактор *Н. М. Мокаева*

Корректоры: *Ж. З. Рахаева, Л. Б. Кучмезова*

Компьютерная верстка *А. Х. Ольмезовой*

Лицензия ИД 05895 от 21.09.01.

Подписано к печати 25. 06. 05. Формат 84x108^{1/32}. Бумага
офсетная №1. Гарнитура школьная. Печать офсетная. Усл.
печ. л. 18,06. Уч.-изд. л. 19. Тираж 500 экз. Заказ №104

ГП КБР «Издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. Адмирала Головки, 6

ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат
им. Революции 1905 года»
Мининформпечати КБР
Нальчик, проспект Ленина, 33

9 785768 020170

Толгуров З. Х.

Т Белое платье: Роман, повесть. – Нальчик: Эль-брус, 2005. – 344 с.

ISBN 5-7680-2017-9

Книгу известного балкарского прозаика составили новый роман «Белое платье» и повесть «Медвежий камень».

Художественная ткань нового романа писателя нанизана на сюжеты из нартского эпоса, мифологии. Автор умело сочетает современный и мифологический пласты.

Т 4702100100-022 2005
М 125(03)-2005